

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBEKİR EYÂLETİ'NDE
DOKUMACILIK**

Saltuk Seyhan ÖZTEKİN

**Aralık-2025
BATMAN**

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBEKİR EYÂLETİ'NDE
DOKUMACILIK**

Saltuk Seyhan ÖZTEKİN

**Danışman
Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN**

Jüri Üyeleri

**Prof. Dr. Ferhat KORKMAZ
Doç. Dr. Hanife ALACA**

**Dr. Öğr. Üyesi Zafer BENZER
Dr. Öğr. Üyesi Türker UYGUR**

**Aralık-2025
BATMAN**

TEZ KABUL VE ONAYI

Saltuk Seyhan ÖZTEKİN tarafından hazırlanan “**18. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyâleti’nde Dokumacılık**” adlı tez çalışması 05/12/2025 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Başkan

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

.....

Danışman

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

.....

Üye

Prof. Dr. Ferhat KORKMAZ

.....

Üye

Doç. Dr. Hanife ALACA

.....

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Zafer BENZER

.....

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Türker UYGUR

.....

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Murat ÖTER
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sorumluluğu kabullendiğimi bildiririm.

ETHICAL DECLARATION

I declare that all the information in this thesis has been obtained within the framework of ethical behavior and academic rules, and that the source of any statements and information that do not belong to me in this study prepared in accordance with the thesis writing rules has been fully cited, and I declare that I accept all kinds of legal responsibility in case of any contrary situation.

İmza
Saltuk Seyhan ÖZTEKİN
Tarih: 05/12/2025

ÖZET

DOKTORA TEZİ

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBEKİR EYÂLETİ'NDE DOKUMACILIK

Saltuk Seyhan ÖZTEKİN

Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

2025, 274 Sayfa

18. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyâleti'nde Dokumacılık adlı çalışmada; Osmanlı Devleti'nin dokuma imalatında, özellikle de pamuklularda önemli bir eyâleti durumundaki Diyarbekir'in; öncelikle coğrafi konumuna, isminin menşe'ine ve şehrin kısa tarihçesine değinilmiştir. Çalışma ile dokumacı esnâfı ve bunlarla ilişkili esnâf gruplarının şehir ekonomisindeki yeri ile üretim ve ihracat potansiyeli ortaya konulmuştur. Dokumacı esnâfının ihtiyaç duyduğu hammaddelere, bu hammaddelerin boyanmasında kullanılan maddelerin ne şekilde temin edildiğine ve dokumacılığın en önde gelen ilişkili esnâf grubu olan boyahânelerin durumuna ışık tutulmuştur. Terekelerden elde edilen mamül eşya fiyatları ile dokuma mamülü emtiaların fiyatları karşılaştırılarak dokuma mamüllerinin fiyat/değer algısı, dönemin genelgeçer parası olan Venedik altın dükası ile değerlemesi yapılmıştır. Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri'nden; esnâfın mükellef kılındığı vergiler, şehir masrafları ve diğer bazı giderlerin karşılanması için tevzi edilen vergi miktarları oranlarıyla birlikte ortaya çıkarılmıştır. Bu, esnâf içerisinde bulunan dokumacı ve bunlarla ilişkili esnâf gruplarına tevzi edilen vergi miktarı oranının mahiyeti, dokumacılığın eyâlet iktisadındaki gücünü göstermesi açısından dikkate değer bulunmuştur. Buna mebnî olarak eyâletin Hazine Defterdarlığı'na tabiiyetinden Voyvodalığa geçiş süreci açıklanmıştır. 18. yüzyılın başından itibaren uygulamaya konulan malikâne sistemi üzere satışa, Diyarbekir Voyvodalığı'na tabi dokuma ve ilişkili hizmet mukâataalarının da konu edildikleri tespit edilmiştir. Dokuma tezgâhlarına, dokuma mamüllerin ihraç edildikleri güzergâhlar ve ihracatın gerçekleştirilme yöntemlerine çalışmada ayrıca yer verilmiştir. Dokumacılıkta; orducu esnâfı, müdârebe, mükâtebe ve eve iş verme sistemi inceleme konusu yapılmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da başlayan özellikle de dokuma imalatında kendini hissettiren Sanayi Devrimi'nin, eyâletin dokumacılığına etkilerinin olup olmadığı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbekir, Esnâf, Dokumacılık, Tezgâh, Vergi

ABSTRACT

DOCTORAL THESIS

WEAVING IN THE PROVINCE OF DIYARBEKIR IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

Saltuk Seyhan ÖZTEKİN

Batman University Graduate Education Institute

Department of History

Advisor: Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

2025, 274 Pages

In the study titled Weaving Manufacturing in the Second Half of the 18th Century in the Diyarbekir Province, the province of Diyarbekir an important province in the Ottoman Empire's weaving production, especially in cotton was first addressed in terms of its geographical location, the origin of its name, and a brief history of the city. The study revealed the place of the weaving artisans and related artisans groups in the city's economy as well as their production and export potential. The raw materials required by the weaving artisans, the substances used in dyeing these raw materials and how these substances were obtained, and the condition of the dye houses, the most prominent related artisans group in weaving manufacturing, were illuminated. By comparing the prices of finished goods obtained from probate inventories with the prices of weaving products, the price/value perception of weaving goods was analyzed, and a valuation was made with the widely accepted currency of the period, the Venetian gold ducat. From the Diyarbekir Şer'iyye Court Registers, the taxes imposed on artisans, the amounts and rates of taxes allocated for city expenses and other costs were revealed. The nature of the tax amount ratio allocated to the weaving artisans and their related artisans groups was found noteworthy in showing the economic power of weaving manufacturing in the province's economy. Based on this, the transition process from the province's subordination to the Treasury Directorate to the Voivodship was explained. It was determined that from the beginning of the 18th century, according to the malikâne system implemented, weaving and related service contracts subject to the Diyarbekir Voivodship were also included in sales. The study also addressed the weaving looms, the routes through which weaving products were exported, and the methods of export. In weaving manufacturing, the orducu artisans, the system of müdârebe, mükâtebe, and the system of home-based work were examined. It was determined that the Industrial Revolution, which began in the second half of the 18th century in Europe and was especially felt in weaving manufacturing, It has been discussed whether it has an impact on the weaving of the province.

Keywords: Diyarbekir, Artisans, Weaving, loom, Tax

ÖN SÖZ

18. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir Eyâleti'nde dokumacılığı konu alan çalışma; özellikle pamuklu dokumada Osmanlı Devleti'nin önemli bir merkezi durumundaki Diyarbekir Eyâleti'nin, dokuma imalatındaki önemini ve dokumacı esnâfı ile bunlarla ilişkili esnâfın durumunu ihtivâ etmektedir. Arşiv zenginliğine binâen Diyarbekir Eyâleti ile ilgili 18. yüzyıla ilişkin birçok çalışma yapılmıştır. Ancak Diyarbekir'in ticarî hayatının başatı sayılabilecek dokumacılık zanâatına ve bu zanâatın icrâcıları olan cüllâh esnâfı ve bunlarla ilişkili esnâf gruplarının durumlarına, yüzyılın ikinci yarısına ait geniş ve kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olması, bu çalışmaya yoğunlaşmamızın önemli sebeplerinden olmuştur. Bu çalışma ile Diyarbekir Eyâleti'nin konu yüzyılın ikinci yarısında, dokumacılıktaki potansiyeli, üretim hacmi ve dokuma mamûlü çeşitliliği ile ihraç gücü ortaya konulmuştur. Dokumacı esnâfı ve ilişkili esnâfın ticaretteki yeri ve mükellef kılındığı vergiler irdelenmiş, bu çerçevede esnâfa tevzî edilen rutin vergiler başta olmak üzere, ihtiyaç üzerine şehir masrafları ve diğer giderlerin karşılanması amacıyla tevzî edilen vergi miktarlarında, esnâfa tevzî edilen toplam vergi oranının üçte birinden fazla bir kısmının dokumacı ve ilişkili esnâf gruplarınca karşılandığı tespit edilmiştir. Bu veri, başlı başına dokumacılık zanâatının ticari faaliyetler içerisindeki stratejik önemini ortaya koyması bakımından dikkate değer bir bulgu niteliği taşımaktadır. Bu çalışmaya esas itibâriyle Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri temel dayanak olmuş olmakla birlikte konuya ilişkin kaleme alınmış makaleler, lisansüstü tezler ve diğer telif ve tetkik eserlerden de yararlanılmıştır.

Bu bağlamda çalışma süresince desteğini ve zamanını esirgemeyen, değerli görüşleriyle araştırmanın şekillenmesinde akademik rehberliği ve teşvik edici yaklaşımıyla her daim yanımda olduğunu hissettiren başta Batman Üniversitesi Tarih Bölüm Başkanı ve danışmanım mümtâz insan Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN'e, fikir ve önerileriyle katkı sağlayan yine aynı bölüm öğretim üyelerinden Doç. Dr. Hanife ALACA'ya; Tez İzleme Komitesi'nde yer alarak destek sunan Prof. Dr. Ferhat KORKMAZ'a, bu sürece başlarken bilgi ve deneyimleriyle yol gösteren Doç. Dr. Tekin İDEM'e, katkılarından dolayı Dr. Öğr. Üyesi Zafer BENZER ve Dr. Öğr. Üyesi Türker UYGUR'a teşekkürü bir borç bilirim.

Saltuk Seyhan ÖZTEKİN
BATMAN-2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar	x
ŞEKİLLER.....	xiii
KISALTMALAR	xiv
1. GİRİŞ	1
1.1. Diyarbekir Eyâleti'nin Kısa Tarihçesi	5
1.2. Araştırmanın Kaynakları.....	10
1.2.1. Arşiv vesikaları	10
1.2.1.1. Şer'îyye sicilleri	10
1.2.1.2. Ahkâm defterleri	13
1.2.1.3. Muhtelif defterler ve kaynaklar	13
1.3. Materyal ve Yöntem	14
1.4. Araştırmanın Sonuçları ve Öneriler	14
2. DOKUMACILIĞIN TARİHÇESİ VE OSMANLI'DA DOKUMACILIK.....	17
2.1. Dokumanın Tarihçesi.....	17
2.2. Osmanlı'da Dokumacılık	18
2.3. Diyarbekir'de Dokumacılık	20
2.4. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri'nde Adı Geçen Dokuma Mamülleri.....	25
2.4.1. Kumaş çeşitleri	25
2.4.2. Kıyâfet çeşitleri.....	27
2.4.3. Ev eşyâları.....	29
3. DİYARBEKİR DOKUMACI ESNÂFI.....	31
3.1. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Esnâf Örgütlenmesi.....	31
3.1.1. Lonca teşkilâtı.....	34
3.1.2. Loncaların yapısı ve çözülmesi.....	37
3.1.3. Narh ve muhtesip	39
3.2. Dokumacı Esnâfı.....	42
3.3. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Dokumacılıkta Hammadde	46
3.4. Boya Elde Edilen Maddeler ve Boyahâneler	64
3.4.1. Türk dokumacılığında boyamacılık	67
3.4.2. Diyarbekir Eyâleti'nde boya elde edilen maddeler.....	68
3.4.3. 16. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nde boyahâneler	69
3.4.4. 17. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nde boyahâneler	74

3.4.5. 18. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nde boyahâneler	76
3.5. Dokuma Ürünlerinde Narh	77
3.6. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Para	86
3.7. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Dokuma Mamüllerinin Fiyatları	88
3.8. Esnâftan Alınan Vergi ve Masraflar	110
3.8.1. Esnâfa tevzi edilen imdâd-ı seferiyye vergileri	117
3.8.2. Kazâlara tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergileri	125
3.8.3. Esnâfa tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergileri	127
3.8.4. Esnâfa tevzî edilen menzîl masrafları	137
3.8.5. Esnâfa tevzi edilen devlet görevlileri ve şehir giderleri masrafları	155
3.9. Ordu ve Mehterhâne-yi Hayme-i Hâssa İçin Diyarbekir Eyâleti'nden Taleb edilen Çadır - Çerge ve Kirpas Kumaşı	167

4. DOKUMACILIĞA TAALLUK EDEN MALİKÂNE MUKÂTAALARI..... 171

4.1. Mukâtaa	173
4.2. Malikâne Sistemi	174
4.3. Gümrük	176
4.4. Kıl ve Yapağı Vergisi	178
4.5. Bedel-i Yapağı Vergisi	179
4.6. Avâriz-ı Divâniye, Nüzül, Sürsat ve Berdâl Vergileri	180
4.7. Cullâh Çukuru (kuyu) Vergisi	181
4.8. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir'de Vergi Tahsil Etme Yöntemleri ...	186
4.9. Diyarbekir Voyvodalığı ve Bu Voyvadalığın Mukâtaa Gelirlerinin Malikâne Sistemine Alınması ve İlk Uygulamaları	187
4.10. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Malikâne Sistemi ile Satılan Gelir Kaynakları	196
4.10.1. Gümrük mukâtaası	196
4.10.2. Boyahâneler mukâtaası	200
4.10.2.1. Çüngüş boyahânesi	202
4.10.2.2. Karto boyahânesi	203
4.10.2.3. Gökçen-i Ulya boyahânesi	203
4.10.3. Boyacılar şeyhliği mukâtaası	204
4.10.4. İhtisâb mukâtaası	204
4.10.4.1. Damga mukâtaası	205
4.10.4.1.1. Dellâllık mukâtaası	207
4.10.4.2. Pazar, günlük dükkanlar vergisi ve tartı mukâtaası	208
4.10.5. Pamukçular şeyhliği mukâtaası	210
4.10.6. Renkli ipek, deri vs. damgaları mukâtaası	212
4.10.7. Kumaşlar ve diğer mallar mukâtaası	213
4.10.8. Esir, keten, kırmızı bogası ve diğer bazı malların dellâllık mukâtaası ..	214
4.10.9. Âtıl beyaz iplik mukâtaası	216

5. DOKUMA MAMÜLLERİNİN İHRAÇ YOLLARI ile DOKUMACILIKTA UYGULANAN SİSTEM ve USULLER..... 217

5.1. Ticaret Yolları Açında Bir Merkez Olarak Diyarbekir.....	217
5.2. Diyarbekir Dokumacılığının Dış Ticaretteki Yeri	219
5.3. Diyarbekir Dokuma Mamüllerinin İhraç Yolları	222
5.3.1. Güney yolu ile Musul, Halep ve İskenderun üzerinden ihracat.....	222
5.3.2. Batı yolu ile İzmir ve İstanbul üzerinden ihracat.....	225
5.3.3. Kuzey yolu ile Samsun, Sinop ve Ünye üzerinden ihracat.....	226

5.4. Diyarbekir ve Orducu Esnâfı (Ordu-Pazar Akçesi)	226
5.5. Dokumacılıkta Mudârebe ve Mukâtebe	227
5.6. Dokumacılıkta Eve İş Verme Sistemi	232
5.7. Sanayi Devrimi ve Diyarbekir Dokuma İmalatının Seyri	236
5.7.1. Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de Başlamasının Nedenleri	236
5.7.2. 18. Yüzyılda Tekstil Alanındaki Buluşlar ve Osmanlı Devleti	237
5.7.3. İngiliz Levant Şirketi ve Fransa	239
5.7.4. Sanayi Devrimi ve Diyarbekir Dokuma İmalatı	242
6. SONUÇ	247
KAYNAKLAR	256

TABLÖLAR

Tablo 1.1. 18. yüzyıl Diyarbekir Eyâleti şer'îyye sicilleri.....	12
Tablo 1.2. 19. yüzyılın ilk yarısı Diyarbekir Eyâleti şer'îyye sicilleri.....	12
Tablo 3.1. Dokumacı esnâfının imal ettiği emtiaların birim, miktar ve fiyatları.....	41
Tablo 3.2. 16. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nde yetiştirilen pamuk miktarı.....	47
Tablo 3.3. 16. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nde keten üretimi (akçe olarak).....	57
Tablo 3.4. 18. yüzyılın ikinci yarısında şer'îyye sicillerinde tiftik kayıtları.....	61
Tablo 3.5. 16. yüzyıl Diyarbekir Eyâleti boyahâne gelirleri.....	72
Tablo 3.6. 16. yüzyılda Diyarbekir (Amid sancağı) boyahânesi gelirinin diğer bazı şehir boyahânelerinin gelirleri ile karşılaştırılması (akçe olarak).....	74
Tablo 3.7. 1640 İstanbul es'ar defterinde adı geçen bogası türü dokuma mamûlü bilgileri.....	80
Tablo 3.8. 1750-1800 yılları arasında bazı şehirlerin alaca kumaşı fiyatları (kuruş).....	81
Tablo 3.9. Diyarbekir kırmızı bezinin 1 tozunun fiyat seyri (1739-1800).....	82
Tablo 3.10. Diyarbekir alaca kumaşının fiyat seyri (1758-1792).....	84
Tablo 3.11. 1690-1808 yılları arasında kuruşun seyri ve Venedik altın dükası ile değerlemesi.....	87
Tablo 3.12. 1755 tarihli tereke kaydında adı geçen bazı eşyâlara tâkdir edilen fiyatlar.....	91
Tablo 3.13. 1758 tarihli tereke kaydında adı geçen bazı eşyâlara tâkdir edilen fiyatlar.....	93
Tablo 3.14. 1788 tarihli tereke kaydında adı geçen bazı eşyâlara tâkdir edilen fiyatlar.....	96
Tablo 3.15. 1790 tarihli tereke kaydında adı geçen bazı eşyâlara tâkdir edilen fiyatlar.....	98
Tablo 3.16. 1791 tarihli tereke kaydında adı geçen bazı eşyâlara tâkdir edilen fiyatlar.....	100
Tablo 3.17. 1792 tarihli tereke kaydında adı geçen bazı eşyâlara tâkdir edilen fiyatlar.....	103
Tablo 3.18. 1797-1800 yılları arasını kapsayan Diyarbekir gümrük târife defterinde adı geçen dokuma emtiası fiyatları ve Venedik altın dükası ile değerlemesi.....	107
Tablo 3.19. 1800 tarihli tereke kaydında adı geçen bazı eşyâlara tâkdir edilen fiyatlar.....	109
Tablo 3.20. 18. yüzyılda Diyarbekir sicil kayıtlarında adı geçen meslekler.....	112

Tablo 3.21. 18. yüzyılda vergi tevzî edilen esnâf grupları.....	113
Tablo 3.22. 18. yüzyılda esnâfa tevzî edilen vergi birim oranları (1.000 birim üzerinden).....	120
Tablo 3.23. 18. yüzyılda esnâfa tevzî edilen imdâd-ı seferiyye vergileri.....	121
Tablo 3.24. 1768-1797 yılları arasında kazâlara tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergileri.....	126
Tablo 3.25. 1768-1785 yılları arasında esnâfa tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergileri.....	128
Tablo 3.26. 1792-1797 yılları arasında esnâfa tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergileri.....	130
Tablo 3.27. 1739 yılında esnâftan alınan menzîl masrafları.....	138
Tablo 3.28. 1740-1741 yıllarında esnâftan alınan menzîl masrafları.....	140
Tablo 3.29. 1758 yılında esnâftan alınan menzîl masrafları.....	142
Tablo 3.30. 17 Mayıs 1768 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları.....	143
Tablo 3.31. 7 Ağustos 1768 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları.....	144
Tablo 3.32. 22 Mart 1785 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları.....	145
Tablo 3.33. 11 Eylül 1785 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları.....	146
Tablo 3.34. 13 Mart 1789 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları.....	147
Tablo 3.35. 13 Eylül 1789 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları.....	148
Tablo 3.36. 12 Eylül 1792 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları.....	149
Tablo 3.37. 1794 yılında esnâftan alınan menzîl masrafları.....	150
Tablo 3.38. 15 Mart 1803 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları.....	151
Tablo 3.39. 14 Eylül 1803 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları.....	152
Tablo 3.40. 1824 yılında esnâftan alınan menzîl masrafları.....	153
Tablo 3.41. 1732 yılında esnâftan alınan şehir masrafları.....	156
Tablo 3.42. 1733 yılında esnâftan alınan şehir masrafları.....	157
Tablo 3.43. 4 Temmuz 1740 tarihinde esnâftan alınan şehir masrafları.....	158
Tablo 3.44. 15 Şubat 1740 tarihinde esnâftan alınan şehir masrafları.....	159

Tablo 3.45. 13 Ekim 1740 tarihinde İran'dan gönderilen elçi ve fillerin giderleri için esnâftan alınan masraflar.....	160
Tablo 3.46. 1741 yılında İran'dan gönderilen elçi ve fillerin giderleri için esnâftan alınan masraflar.....	161
Tablo 3.47. 1759 yılında esnâftan alınan şehir masrafları.....	162
Tablo 3.48. 1802 yılında esnaftan alınan şehir masrafları.....	163
Tablo 3.49. 1803 yılında esnâftan alınan şehir masrafları.....	164
Tablo 3.50. 1825 yılında esnâftan alınan şehir masrafları.....	165
Tablo 4.1. Dâhilî gümrük vergileri miktarları.....	177
Tablo 4.2. Emtiadan alınan reftiye vergisi.....	178
Tablo 4.3. 1822 yılında Diyarbekir voyvodalığı mukâtaasının 1 yıllık geliri.....	191
Tablo 4.4. 1797-1798'de Diyarbekir voyvodalığının en önemli mukâtaaları ve gelirleri (kuruş).....	194

ŞEKİLLER

Şekil 1.1. 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın ilk yarısında Diyarbekir merkez sancağı.....	6
Şekil 2.1. 1800’lerde İpek kumaş ve ham ipek üretimi yapılan şehirler.....	22
Şekil 3.1. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin pamuklu dokuma merkezleri.....	52
Şekil 3.2. 1797-1800 arası dönemde tarife defterindeki emtia oranları.....	105
Şekil 3.3. 1739 tarihli imdâd-ı seferiyye vergisi miktarlarını gösteren bir bölüm.....	118
Şekil 3.4. 1747 tarihli imdâd-ı seferiyye vergisi miktarlarını gösteren bir bölüm.....	123
Şekil 3.5. 1789 tarihli imdâd-ı seferiyye vergisi miktarlarını gösteren bir bölüm.....	125
Şekil 3.6. 1739 tarihli menzîl masrafları miktarlarını gösteren bir bölüm.....	139
Şekil 4.1. Hasankeyf Kalesi’nde bulunan dokuma tezgâhı çukurları.....	183
Şekil 4.2. Hasankeyf Kalesi’nde aynı birim mağara içerisinde bulunan ikili-üçlü dokuma tezgâhı çukurları.....	184
Şekil 4.3. Aynı birim mağara içerisinde bulunan çoklu dokuma tezgâhı çukurları.....	184
Şekil 4.4. Hasankeyf klasik el dokuma tezgâhı.....	185
Şekil 4.5. Hasankeyf modern el dokuma tezgâhı.....	185
Şekil 5.1. Ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan Diyarbekir (Amid).....	218
Şekil 5.2. Fransa’ya Diyarbekir’den ihraç edilen pamuklu kumaş adedi (parça).....	220
Şekil 5.3. Dicle Nehrine açılmak üzere mal yüklenen bir kelek.....	224

KISALTMALAR

AİTİA	:Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi
a.mlf.	:Aynı müellif
AÜDTCF	:Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi
Bkz.	:Bakınız
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	:Çeviren
DİA	:Diyânet İslâm Ansiklopedisi
DTCFD	:Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
DÜ	:Dicle Üniversitesi
Ed.	:Editör
Haz.	:Hazırlayan
İA	:İslâm Ansiklopedisi
İBB	:İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İİBF	:İktisâdî ve İdarî Bilimler Fakültesi
İSAM	:İslâm Araştırmaları Merkezi
İÜ	:İstanbul Üniversitesi
MEB	:Milli Eğitim Bakanlığı
ODTÜ	:Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OTAM	:Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi
TDK	:Türk Dil Kurumu
TDV	:Türk Diyânet Vakfı
TTK	:Türk Tarih Kurumu

1. GİRİŞ

İnsanoğlu, var olduğu günden beri korunma ve beslenme gereksinimlerinden sonra içgüdüsel olarak ve iklim şartlarından dolayı; bitki, yaprak ve hayvan derileriyle örtünmeye çalışmıştır. İnsanlar zamanla bitkilerden ve hayvan derilerinden elde ettikleri hammadelerden ilkel araçlarla dokudukları ilkel giysileri kullanmışlardır. Bitkisel hammaddelerden iplik eğirmeyi öğrendikten sonra ise daha kullanışlı giysiler üretmeye başlamışlardır. Başlangıcı insanlık tarihi kadar eski olan dokumacılık zanâatı, hiç şüphesiz ki doğal şartlara, iklim koşullarına, insanoğlunun giyim anlayışına zevk ve ananelerine bağlı olarak yüzyıllar boyunca gelişme ve değişimler göstermiştir. Dolayısıyla insanlık tarihi kadar eski olan dokumacılık, sürekli var olagelmiş ve önemini her dönemde korumuştur. Dokuma hammaddelerine ulaşma imkânı ve çeşitliliği ise bulunan şehrin dokumada üretim türüne ve iktisadî hayatına etki etmiştir. Zamanla çeşitli koşulların zorlaması ve bir takım yeniliklerin de bulunması ile dokumacılık, günümüze kadar büyük bir gelişme göstermiştir. İlk zamanlarda ihtiyaçtan dolayı gelişen dokuma imalatı, süreç içerisinde ticaretin de önemli metâsı haline gelmiştir.

Türkler de tarihin her döneminde dünya uygarlığına bu bağlamda sanat eserleri armağan etmiş bir millettir. Türk kültürünün en önemli özelliği, binlerce yıl boyunca Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya yaslanan geniş bir coğrafyada etkili olması ve bu bölge kültürlerinden etkilenmesidir. Bu bağlamda Türkler'in anayurt edindikleri Anadolu'nun her yöresinde dokuma kültürüne rastlamak mümkündür. Türkler Anadolu'ya geldiklerinde eski ve yerleşmiş bir dokumacılık geleneğiyle karşılaşmışlar ve bu gelenekle kendi özgün kültürlerini birleştirerek dokumacılık zanâatını geliştirmişlerdir¹. Osmanlı Devleti'nde, 15. yüzyıl boyunca pamuk yetiştirilen her bölgede, pamuklu sanayii gelişmiştir. Büyüyen Osmanlı şehirleri, pamuklu tüketiminin artmasını dolayısıyla pamuklu sanayiinin büyük ölçüde gelişmesini sağlamıştır². Osmanlı hâkimiyetine geçinceye kadar Diyarbakir Eyâleti de özellikle pamuklu dokumada ciddi

¹ Şahin Yüksel Yağan, *Türk El Dokumacılığı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 1978), 63.

² Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2008), 78.

imalat yapan şehirlerden olmuş, 1515 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra da önemli pamuklu dokuma merkezlerinden biri olmayı sürdürmüştür³.

Osmanlı Devleti'nin dokumacılıkta 16. yüzyılın başlarından itibaren önemli bir eyâleti konumundaki Diyarbekir ile ilgili 16., 17. ve 18. yüzyıllara ait muhtelif araştırma ve çalışmalar yapılmış olmasına rağmen tamamen dokuma odaklı ve kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olması esas itibâriyle böyle bir araştırmanın gerekçesini teşkil etmiştir. Bu araştırmanın amacı; özellikle Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri ve tetkik eserlerin ışığında 18. yüzyılın ikinci yarısında, Diyarbekir Eyâleti dokumacılığını çeşitli yönleriyle ortaya çıkarmaktır. Bu çerçevede, amaca hâsıl aşağıdaki hususlara cevaplar aranmıştır.

Tarih boyunca ticaret yollarının kavşağında bulunan şehirlerin ekonomik olarak gelişme gösterdiği bilinen bir durumdur. Bu doğrultuda ticaret yolları üzerinde stratejik bir konuma sahip olan Diyarbekir'in, eyâlet dokumacılığı üzerindeki etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti, dönemin koşullarına bağlı olarak zaman zaman esnâftan vergi alınmasını öngörmüştür. Bu çerçevede Diyarbekir Eyâleti esnâfına bu minvâlde, vergi tevzi edilmiş midir? Edilmişse dokumacı⁴ ve bunlarla ilişkili esnâfın⁵ mükellef kılındığı vergilerin tüm esnâflar içerisindeki mâhiyeti ne

³ Behset Karaca - Durmuş Volkan Karaboğa, "XVI. Yüzyılda Diyarbakır Eyâleti'nde Sınai Bitkileri Üretimi", *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2017), 19.

⁴ Çalışmada "dokumacı esnâfı" ifâdesinden; cüllâh, muytâb ve gazzaz dokumacı esnâfı kastedilmektedir. Pamuklu dokuyanlara cüllâhân denilmiştir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yay., 2011), "cüllâh", 154.; Muytâbân, kıl dokuyan kimse demektir. Bkz. Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Çağrı Yay., 1995), "Muytâb" 1435.; İpek dokuyanlara, işleyenlere gazzazân denmiştir. Bkz. Şemsettin Sami, "Gazzaz", 1067.

⁵ Çalışmada "dokumacı esnâfı ile ilişkili" ifâdesi ile; penbeciyân, boyacıyân, basmacıyân, derziyân, keçeciyân, bezzazân, kavukçuyân, serracân ve palancıyân esnâfı kastedilmektedir. Farsça'da kelimenin köküne getirilen -ân eki, ilgili kelimeyi çoğul hâle getirme işlevi görmektedir. Dolayısıyla esnâf adına eklenen bu ek, kelimeye mesleği icra edenler anlamı katmaktadır. Bkz. Osman Aslanoğlu, Kendi Kendine Kolay Farsça (İstanbul: Kent Işıkları Yay., 2009), 31.; Penbeciyân/pamukçular: Pamuk, Türkçe'ye Farsça penbe > panbûk kelimesinden geçmiştir. Penbe, pamuk anlamına gelmektedir. Bkz. Nebi Bozkurt, "Pamuk", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2007), 34/154.; Pamuk alıp satanlara da penbeciyân denmiştir.; Boyacıyân/boyacılar: Boya, renk vermek üzere cisim veya eşyaya sürülen ya da içine batırılan nebatimadeni sıvı demektir. Bkz. Şemsettin Sami "Boya", 324. Bu işle iştigal olan esnâfa boyacıyân denmiştir.; Basmacıyân/basmacılar: Basma bezi satanlara denmiştir. Bkz. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Bahar Yay., 1996), "Basmacı", 114.; Derziyân/terziler: Dikme işini ifâ edenler demektir. Bkz. Şemsettin Sami, "Derzi", 605.; Keçeciyân/keçeciler: Keçe yapanlar demektir. Bkz. Zeki Tez, *Meslekler Tarihi* (İstanbul: İnkılap Yay., 2016), 216.; Bezzazân/bezciler: Bez ve öteki dokunmuş kumaşları satanlar, yani manifaturacılar demektir. Bkz. Tez, *Meslekler Tarihi*, 216.; Kavukçuyân/kavukçular: Kavuklar, genellikle bir buçuk ile üç karış (33-65 cm.) arasında yüksekliği olan, dışları çuha veya keçe kaplı, dik durmaları için astarları arasına mukavva kalıplar yahut pamuk sıkıştırılarak dilimli, kafesli, baklavalı biçimler verilmiş kumaşlı başlıklardır. Bkz. Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniyye* (İstanbul: İz Yay., 2007), 59.; Oluşumu, dokuma hammaddesi veya mamülü parçaları sayesinde olan kavukları yapıp satan kavukçuyân esnâfı da bu yönüyle dokumacı esnâfı ile hemhâldi.; Serracân/serrac: At ve sâir hayvan eyeri yapan ve satan zanâtkârlara serracân denmiştir. Bkz. Şemsettin Sami, "Eyer", 715.; Palancıyân/semirciler: Örülmüş yumuşak enli semer imal edip satanlara denmiştir. Bkz. Şemsettin Sami, "Palan", 346.

olmuştur? Gerek stratejik konumu gerekse de bolca pamuk yetiştirilmesine elverişli bir iklime sahip oluşuyla dikkat çeken eyâletin şer'iyeye sicillerinde, dokuma mamülü kumaş, kıyâfet ve ev eşyâları ne sıklıkla yer almıştır? İktisaden zengin sayılabilecek kişiler arasında, dokumacı esnâfı veya bunlarla ilişkili esnâf gruplarından kişiler yer almış mıdır?

Osmanlı Devleti, özellikle 18. yüzyılın başlarından itibaren hazineye gelir getiren bazı mukâtaaları malikâne üzere tâliplerine satmıştır. Bunlar arasında özellikle dokumacılığa taalluk eden üretim ve hizmet kolları mukâtaalarından, malikânecilerce deruhte edilenlerin olup olmadığı araştırılmıştır. Dokumacılığın en önemli ilişkili esnâf grubundan sayılan ve eyâletin dokumacılığı hakkında önemli veriler edinilebilecek boyahâneelerin; 16., 17. ve 18. yüzyıllardaki seyri izlenmiştir. Boyahâneelerde dokuma hammaddelerinin boyanmasında kullanılan boya elde edilen maddelerin, Diyarbekir Eyâleti'nde ne ölçüde yetiştirildiği veya ihtiyaca binâen diğer şehirlerden hangi çeşitlerinin ithâl edildiği incelenmiştir. Dokuma hammaddesi olarak kullanılan başta pamuk olmak üzere, ipek, keten-kenevir ve tiftiğin, bölgede yetiştirilme miktarları ve özellikle dokumada bu hammaddelerin hangisinin daha fazla kullanıldığı, buna mebni olarak hammadde hasâdının, belli şartlara bağlı tutulup tutulmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

18. yüzyılda Akdeniz havzasında ve Anadolu'da tedâvül eden ve kabul gören en önemli yabancı menşe'li para birimlerinden biri Venedik altın dükası idi. 18. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı kuruşu da piyasaların önde gelen hesap birimi ve mübâdele aracı konumuna ulaşmıştı. Buna rağmen Osmanlı kuruşu yüzyıl boyunca düka karşısında sürekli değer kaybına uğramıştır⁶. Bu nedenle şer'iyeye sicillerinde tespit edilen dokuma mamülü ve diğer eşyaların zaman içindeki düka cinsinden değerlerine yer verilmiştir. Ayrıca araştırma dönemine ait mamül dokuma emtialarının hangi fiyatlarda veya fiyat aralığında satılabileceğini gösteren narh defterlerinin mevcut olup olmadığı araştırma konusu yapılmıştır. Dokuma mamüllerinin ihracat durumu da araştırma konularından birini teşkil etmiştir. Bu bağlamda ihracatın olup olmadığı, ihracat gerçekleşmiş ise hangi ülkelere ve hangi ticaret yolları ile sevkîyâtın yapıldığı sorularına yanıt aranmıştır. Osmanlı merkezi idâresi, dokuma mamülü belli ürünlerin tedâriğini zaman zaman eyâletlerden temin yoluna gitmiştir. Merkezin bu yönde Diyarbekir Eyâleti'nden temin etme yoluna gittiği kumaş veya nevi emtiaların var olup

⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2017), 140-156.

olmadığı araştırılmıştır. Dokumacılıkta uygulanan mudârebe⁷ ve mukâtebe⁸ usulü ile eve iş verme sisteminin⁹, Diyarbakir dokumacılığında uygulanıp uygulanmadığı incelenmiştir. Osmanlı Devleti, seferlerde ordu neferlerinin levâzımâtının karşılanması amacıyla esnâfın “orducu esnâfı”¹⁰ çıkarmasını zaman zaman istemiştir. Diyarbakir dokumacı esnâfı veya ilişkili esnâfın orducu esnâfı içinde yer alıp almadığı araştırılmıştır. Sanayi Devrimi’nin etkileri özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında dokumada görülmüştür. 18. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da Sanayi Devrimi sürecinde dokuma imalatındaki teknik gelişmelerin, Osmanlı ülkesine ve daha dar anlamda Diyarbakir’in dokuma imalatı hacmine ve üretim biçimlerine etkisinin olup olmadığı inceleme konusu yapılmıştır.

Çalışmanın genel anlamda kapsamını ise; 18. yüzyılın ikinci yarısı oluşturmıştır. Araştırma konusu kapsamında elde edilecek veri ve bulgular Diyarbakir Eyâleti’nin 18. yüzyılın ikinci yarısındaki dokumacılık faaliyetlerine ilişkin tarihsel süreçlerin aydınlatılmasına katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda çalışma, eyâletin ekonomik ve zanâatkâr yapısını anlamaya yönelik özgün bir tarihsel perspektif sunmayı hedeflemektedir.

Araştırma konusuna benzer aynı amaca münhasır daha önce farklı şehirlerin veya belli bir dönemin dokumacılığını konu alan yüksek lisans ve doktora tezleri

⁷ Sözlükte “yol tepmek” anlamındaki “darb fi’l-arz” deyiminde geçen darb kelimesinden türetilen mudârebe, ticarî terim olarak; bir tarafın sermaye koyması, diğer tarafın işletmeyi üstlenmesiyle kurulan kâr paylaşımı esasına dayalı ortaklığı ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Mudârebe”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2020), 30/358.

⁸ Sözlükte “yazmak” anlamındaki “ketb” (kitâbet) kökünden türeyen mukâtebe, yazışmak anlamına gelmektedir. Fıkıh terimi olarak ise köle veya cariye'nin bir bedel karşılığında hürriyetini elde edebilmesi için efendisiyle anlaşmasını ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Atar, “Köle”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2020), 31/530.

⁹ Bu üretim biçimi, Anadolu coğrafyasında uzun yıllardır bilinen ve farklı üretim alanlarında uygulanan bir sistemdi. Tüccarlar tarafından kırsal alanda yaygınlık kazandırılan bu üretim biçiminde; Osmanlı vergi sisteminden uzak kalma amacı, bu üretim biçiminin kırsal alana yönlendirilmesinin temel sebeplerinden birini oluşturuyordu. Farklı alanlardaki üretimde süregelen bir sistem olan eve iş verme sistemi, I. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde, halıcılıkta etkin bir şekilde kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emrah Yılmaz, “Bir Zamanlar Anadolu’da Halı Dokumak: The Oriental Carpet Manufacturers Limited (Şark Halı Kumpanyası) ve Osmanlı Halıcılığındaki Önemi (1907 – 1914)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (2) (Aralık 2020), 291.

¹⁰ Osmanlı Devleti’nde seferden önce, yeniçeri zâbitleri yâhut enderun ağaları arasından “orducubaşı” ya da “ordu-yu hümâyun ağası” denilen ve ordunun ikmâl ve lojistiklerinde defterdâra yardımcı olacak bir görevli seçilirdi. Bu görevli, ordunun sefer sırasında silah ve teçhizatının bakımı, tamiri ve diğer ikmâl hizmetlerinde ihtiyaç duyacağı sanatkârların meslek ve sayılarını belirten bir fermânla birlikte atanırdı. Orducubaşı, eyâlet kadılarına mürâcaat ederek hangi sınıftan adam isteniyorsa o sınıfın kethüdâ, yiğitbaşı ve ihtiyarları tarafından temin olunurdu. Fermânda sayıları gösterilen ve halk arasında kısaca “orducu” denilen “ehl-i hiref” ya da “erbâb-ı hiref” (sanat sahipleri) toplayarak yine fermânda belirtilmiş toplanma yerlerinden birine gönderirdi. Orducu olarak gidecek esnâfa, gitmeyenler tarafından hizmetlerine karşılık olarak para verilirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniyye* 280.

yapılmıştır. Bunlar arasında; Salime Atmaca'nın "*Sivas'ta Dokumacılık*"¹¹, Emek Yağcı Kılınç'ın "*XVIII. Yüzyılda (1735-1800) Uşak'ta Dokumacılık*"¹², Funda Akoğlu'nun "*Cumhuriyet Döneminde Denizli'de Dokumacılığın Gelişimi*"¹³, Sema Keleş'in "*Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Rize Ekonomisinde Dokumacılık*"¹⁴, Özgür Kolçak'ın "*Osmanlılar'da Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)*"¹⁵, Nalan Turna'nın "*Osmanlı Esnâfı ve İstanbul İpek Dokuma Endüstrisi*"¹⁶ yüksek lisans tezleri ile Ozan Aras'ın "*19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İpekçilik: İmalat, Ticaret ve Vergilendirme*"¹⁷, Yılmaz Kuzucu'nun "*Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Tekstil Tarihi'nin Gelişimi*"¹⁸, Hüsnü Yücekaya'nın "*Şer'iyye Sicillerine Göre 19. Yüzyılda: Amasya, Kayseri, Tokat ve Trabzon Şehirlerinde Dokumacılık*"¹⁹ doktora tezleri sayılabilir.

1.1. Diyarbekir Eyâleti'nin Kısa Tarihçesi

Amid (Diyarbakir), Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin orta kısmında, El-Cezire denilen Mezopotamya'nın kuzey kesiminin sonunda 37 ve 38 derece kuzey enlemleri ile 40 ve 41 derece doğu boylamları arasında yer almaktadır²⁰. Amid'in coğrafi konumunun başka bir hususiyeti, kuzeyde Toros Dağları, güneyde Mardin tepeleri ve batıda Karacadağ ile çevrili ortası çanak gibi çukur bir bölgeye merkez oluşudur. İklimin sert, yazları çok sıcak, kışları soğuk olmasına ve yağışların azlığına rağmen, bu bölge hububat ekimine, sulama imkânlarının bulunduğu yerlerde ise çeşitli bahçe zirâatine ve geniş alanlarda koyun yetiştiriciliğine de çok elverişli bir yerdir. Ayrıca

¹¹ Salime Atmaca, *Sivas'ta Dokumacılık* (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018).

¹² Emek Yağcı Kılınç, *XVIII. Yüzyılda (1735-1800) Uşak'ta Dokumacılık* (Uşak: Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011).

¹³ Funda Akoğlu, *Cumhuriyet Döneminde Denizli'de Dokumacılığın Gelişimi* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020).

¹⁴ Sema Keleş, *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Rize Ekonomisinde Dokumacılık* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013).

¹⁵ Özgür Kolçak, *Osmanlılar'da Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005).

¹⁶ Nalan Turna, *Osmanlı Esnâfı ve İstanbul İpek Dokuma Endüstrisi* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001).

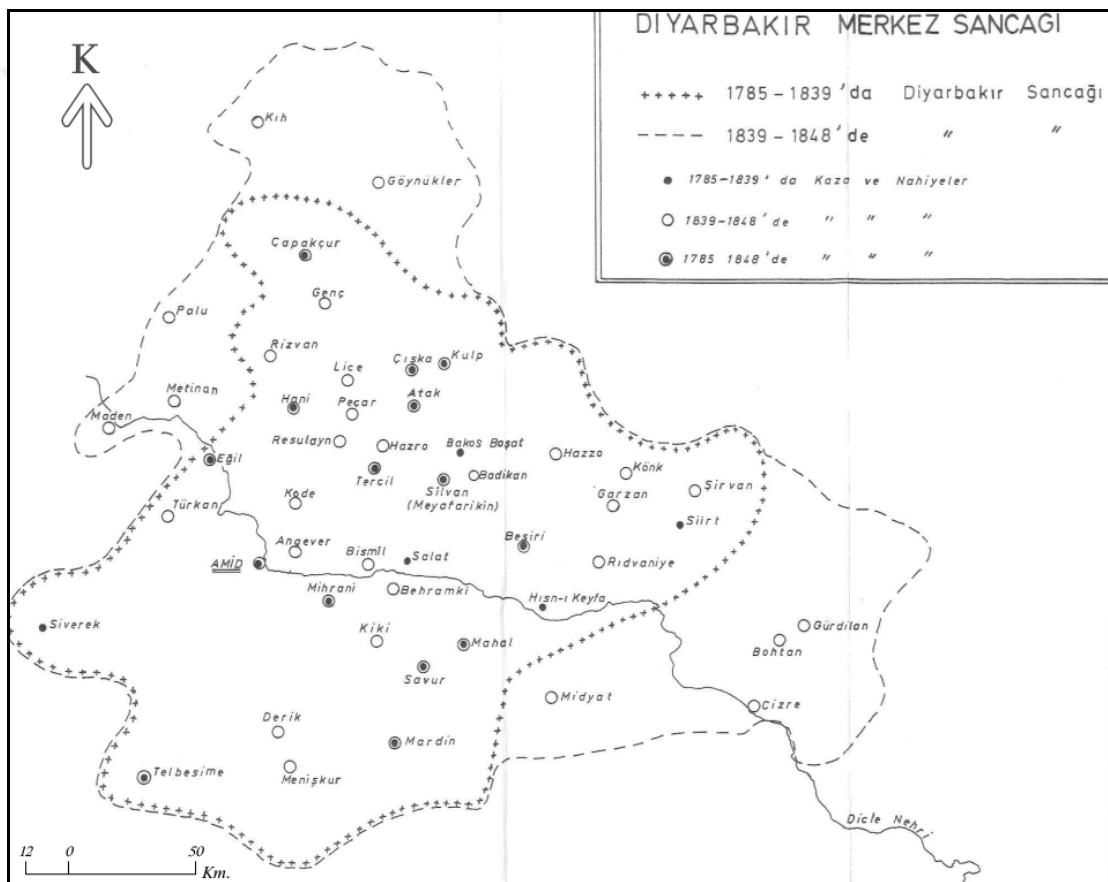
¹⁷ Ozan Aras, *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İpekçilik: İmalat, Ticaret ve Vergilendirme* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021).

¹⁸ Yılmaz Kuzucu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Tekstil Tarihinin Gelişimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009).

¹⁹ Hüsnü Yücekaya, *Şer'iyye Sicillerine Göre: 19. Yüzyılda Amasya, Kayseri, Tokat ve Trabzon Şehirlerinde Dokumacılık* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011).

²⁰ Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır* (Ankara: San Matbaası Yay., 1992), 1.

Diyarbakir şehri kuzeydeki dağlık alanlar ile güneydeki çöl havasına sahip ovalar arasında yerleşmeye çok elverişli bir bölge olması ve geniş coğrafi alanları birbirine bağlayan kavşak yollar üzerinde bulunmasından dolayı tarih içinde önemli bir yerleşim yeri olmuştur²¹. Diyarbakir Eyâleti; eski çağlardan bu yana, Akdeniz'i Basra Körfezi'ne, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan, ayrıca Bitlis ve Van Gölü Havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a ulaşan önemli yolların bağlantı noktası üzerinde bulunduğundan her dönemde önemini koruyan bir merkez olmuştur²². Diyarbakir Eyâleti'nin 18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyılın ilk yarısında merkez kazâ sancağı ve kazâlarını gösteren harita aşağıda verilmiştir²³.

Şekil 1.1. 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın ilk yarısında Diyarbekir merkez sancağı

Eyâlete adını veren Diyarbekir/Diyarbakır ile merkez konumundaki ‘Amid’ adlarının kökenine ilişkin ise literatürde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ancak bu

²¹ Mükrimin Halil Yinanç, “Diyarbakır”, *İA* (İstanbul: MEB Basımevi Yay., 1977), 3/600.

²² İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)* (Ankara: TTK Yay., 1995), 1.

²³ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 375.

görüşler mukayeseli olarak ele alındığında, kentin ilkçağlarda kullanılan ‘Amida’ adının zamanla ‘Amid’ biçimine dönüştüğü hususunda araştırmacılar arasında genel bir uzlaşa bulunduğu görülmektedir²⁴. Amid adı, Türkler’in bu bölgeyi ele geçirmelerinden sonra da devam etmiş ve bazı Türkçe kaynaklarda da kullanılmıştır²⁵. Diyarbakır adı, “Kara Amid” veya “Kara Hamid” şeklinde de zikredilmiştir. Kara sıfatının kullanılmasının sebebi, şehri çevreleyen surların siyah bazalttan yapılmış olmasındandır²⁶. Şehre verilen diğer bir isim olan “Diyar-ı Bekr” kelimesi ise şehrin ismi olmayıp bölgeye verilen genel bir adı temsil etmektedir²⁷.

Eski tarihlerden itibâren yerleşime açık olan ve Asya ile Avrupa arasında köprü vazifesi gören Anadolu toprakları, Türkler’in hâkimiyetine kadar birçok devlete ev sahipliği yapmıştır²⁸. 17 Haziran 656 tarihinde Hz. Osman’ın öldürülmesinin ardından kurulan Emevi İslâm Devleti zamanında Diyarbakır şehri, devletin kuzeyde bulunan önemli şehirlerinden birisiydi. Bu dönemde Diyarbakır şehrine gönderilen ilk Emevi vâlisi Mesleme’nin kısa zaman sonra vefâtı sebebiyle yerine Emevi hükümdârı Muaviye’nin yeğeni Abdurrahman getirilmiştir. Bölge 750 yılında Emevi Devleti yıkılınca kadar 94 yıl bu devletin hâkimiyeti altında kalmıştır²⁹.

Abbasiler’in 750 yılında, Emevi saltanatını ortadan kaldırmasının ardından Abbasi hükümdârı Ebu’l Abbas, kardeşi Mansur’u Cezire ve Diyarbakır’e vâli olarak tayin etmiş ve bölge uzun bir süre Abbasi egemenliği altında bulunmuştur. Abbasi komutanı İsa Bin Şeyh Selil, 849 yılında Abbasi halifesi Mutez tarafından Diyarbakır vâlliliğine getirilmiş ancak kısa bir süre sonra isyan ederek merkezi Diyarbakır şehri olan Şeyhoğulları Devleti’ni kurmuştur. Bu devlet bölgede bağımsızlık mücadelesine

²⁴ İbrahim Yılmazçelik, “XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarsında Diyarbakır Eyâleti’nin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 18/29 (1996), 217.

²⁵ Ömer Lütfi Barkan, (M.1527-1528) *Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği* (İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası XV, 1953), 303-307.

²⁶ Nejat Göyünç, “Diyarbakır Beylerbeyliği’nin İlk İdari Taksimâtı”, *İÜ Tarih Dergisi* 23 (1969), 27.

²⁷ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi I* (Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yay., 1998), 4.

²⁸ Anadolu’nun doğu ve güneydoğusunda önemli şehirleri içine alan Diyarbakır bölgesi ve şehri de bu konumundan dolayı geçmişten günümüze kadar Het, Hurri, Sabar, Urartu, Kimmer, Frig, Saka, Med, Pers, Yunan, Roma, Arap ve Türk gibi birçok ulus ve onların kurdukları medeniyetlere yurt olmuştur. Ancak bunların büyük bir çoğunluğu Türk hâkimiyetinden önce tamamen kaybolmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Palalı, “İlk Dönemlerden Osmanlı Devleti’nin Sonuna Kadar Diyarbakır’ın Nüfusu ve Etnik Yapısı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.*, 210 (Haziran 2014), 30.; Diyarbakır şehri ve çevresi, MÖ. 69 yılında Roma egemenliğinin başlamasından 638 yılında Arap ordularının bölgeyi fethedinceye kadar Romalılar ve Sasaniler’in mücadele alanı haline gelmiş ve bölge iki devlet arasında sürekli el değiştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi I* (Ankara: Ulus Basımevi Yay., 1936), 119-136.

²⁹ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire’nin Muhtasar Tarihi*, haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik (Elazığ: Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., 2004), 16-18.

giren Hamdaniler'e uzun süre dayanamayarak ortadan kalkmış, böylece Diyarbakir ve çevresinde 929-978 yılları arasında Hamdaniler dönemi başlamıştır³⁰. Diyarbakir bölgesinde yaklaşık elli yıl kadar hüküm süren Hamdaniler Devleti 978 yılında Buveyoğulları egemenliği altına girmiştir. Buveyoğulları'na tâbi bir devlet konumundaki Mervaniler'in 984 yılında Diyarbakir ve çevresini ele geçirmeleri ile birlikte şehirde yaklaşık yüz yıl sürecek Mervaniler dönemi başlamıştır³¹. Selçuklular tarafından 1083 yılında kuşatılan Amid şehri, 1085 yılında Selçuklu Devleti'nin egemenliği altına girmiştir³². Diyarbakir, 1093-1097 yılları arasında Suriye Selçukluları hâkimiyetinde kalmıştır. Ancak saltanat mücadelesinden galip çıkan Berkıaruk kısa bir süre sonra bölgeyi tekrar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlamıştır³³.

Selçuklu Devleti içerisinde başlayan taht kavgaları sırasında Diyarbakir ve çevresinde birçok Türk beyliği meydana gelmiştir. Gerek Suriye Selçuklu sultanı Tutuş'un hâkimiyeti devresinde ve gerekse ondan sonraki dönemlerde, bu bölgede birçok Türk beyliği kurulmuş ve bu beyliklerden İnaloğulları, Diyarbakir bölgesini ele geçirmiştir. İnaloğulları'nın idâresi 1097-1142 yılları arasında olup, bunlar 1105 tarihinde Anadolu Selçuklu Devleti'ne itâat etmişlerdir. Bu beyliğin yerini 1142 tarihinde Nisanoğulları almıştır. Bunların hâkimiyetleri ise 1183 tarihine kadar sürmüştür³⁴. Diyarbakir 1183 tarihinde Eyyübi sultanı Selâhaddin tarafından alınarak kentin yönetimi Hısn-Keyfâ emiri Artuklu Nurettin Mehmed'e verilmiştir. Bunun sebebi Nisanoğulları'nın bölgede uyguladıkları baskı ve zorbalıktan halkın yılmasıdır³⁵. Hısn-ı Keyfâ Artuklular'ı bu bölgede 1183-1232 tarihleri arasında hüküm sürmüş ve bazen Eyyübiler'e bazen de Anadolu Selçukluları'na itâat etmişlerdir³⁶.

Eyyübi hükümdârı El-Melikü'l Kâmil'in 1232 yılında şehri ele geçirmesiyle tekrar Eyyübiler'e bağlanmışsa da bu durum kısa sürmüş, Diyarbakir şehri 1240 yılında tekrar Anadolu Selçuklu egemenliği altına girmiştir³⁷. İlhanlı hükümdârı Baycu, şehri batı seferleri için stratejik konumundan dolayı 1245 yılında ani bir kuşatma ile İlhanlı topraklarına dâhil etmiştir. Diyarbakir şehri 1245-1277 yılları arasında Eyyübi, Anadolu

³⁰ Vedat Göldoğan, *Diyarbakir Tarihi* (Ankara: Kripto Yay., 2011), 28-29.

³¹ Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1992), 6/496-500.

³² Sebahattin Ünal, "Mervanoğulları Döneminde Diyarbakir", *Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakir Sempozyumu* (İzmir: Diyarbakir Valiliği Yay., 2004), 1/169-185.

³³ Ali Sevim, *Suriye Selçukluları I* (Ankara: AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., 1965), 427.

³⁴ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Turan Neşriyat ve Matbaacılık Yay., 1980), 6.

³⁵ Yinanç, "Diyarbakir", 3/605-615.

³⁶ Mehmet Fuat Köprülü, "Artuk Oğulları", *İA* (İstanbul: MEB Basımevi Yay., 1978), 1/618.

³⁷ Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1991), 3/418.

Selçuklu ve İlhanlılar arasında sık sık el değıştirse de, 1277 yılında İlhanlılar tarafından kesin olarak ele geçirilerek, uzun bir süre İlhanlılar'ın atadığı vâliler tarafından yönetilmiştir³⁸. Şehir, 1277-1394 yılları arasında yüzyıldan fazla bir süre İlhanlı hâkimiyeti altında kalmıştır³⁹. Timur'un Cezire, Suriye ve Irak seferlerinde yardım ve hizmetlerini gördüğü Akkoyunlu beyi Karayülük Osman'a şehrin yönetimini vermesiyle birlikte⁴⁰ Akkoyunlular, Diyarbakır şehri merkez olmak üzere, 1401-1507 yılları arasında büyük bir devlet kurmuşlardır. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde devletin merkezi, Tebriz'e taşınmıştır⁴¹. Akkoyunlular ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan siyasî ve askerî rekâbet 1473 yılında iki devlet arasında Otlukbeli Savaşı'na sebep olmuş⁴², 1507 yılında Safevi Devleti'nin Diyarbakır şehri ve çevresini ele geçirmesiyle birlikte Akkoyunlu Devleti yıkılmıştır⁴³.

Safevi-Osmanlı arasındaki siyasî ve dinî çekişme sebebiyle Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim, 1514 tarihinde Safeviler üzerine doğu seferine çıkmış ve 23 Ağustos 1514 tarihinde yapılan Çaldıran Savaşı neticesinde Safeviler ağır bir mağlubiyet yaşamışlardır⁴⁴. Bu savaşa katılan Diyarbakır vâlisi Ustaclu Muhammed Han ölmüş, şehirdeki Safevi yöneticileri yok edilmiştir⁴⁵. Yavuz Sultan Selim, 12 Haziran 1515 tarihinde yapılan Turnadağ Savaşı ile Dulkadiroğulları Beyliği'ni Osmanlı Devleti'ne dâhil ettikten sonra İstanbul'a dönmüştür⁴⁶. Diyarbakır'ın, Osmanlı'nın doğu sınırını teşkil etmesi ve şehrin stratejik bir konuma sahip olması sebebiyle fethi kararlaştırılmıştır. Osmanlılar'a ilticâ eden İdris-i Bitlisi, bölgedeki yerel beyleri Safeviler'e karşı ayaklandırmaya başlamış, nitekim bu çalışma başarılı sonuçlar vermiştir⁴⁷. Halk da Sultan Selim'e bağlanmak ve Osmanlı birliğine katılmak istemiş, bu arzularını da Bitlisli İdris aracılığıyla Sultan Selim'e iletmışlerdir⁴⁸. Şah İsmail, durumu düzeltmek ve Diyarbakır'ı tekrar Safevi Devleti'ne bağlamak gayesiyle

³⁸ Muammer Gül, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu* (İzmir: Diyarbakır Valiliği Yay., 2004), 1/193-207.

³⁹ Mustafa Kafalı, "Timur", *İA* (İstanbul: MEB Basımevi Yay., 1979), 12-1/343.

⁴⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri* (Ankara: TTK Yay., 2011), 189.

⁴¹ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1989), 2/270-274.

⁴² Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2009), 178-179.

⁴³ Tufan Gündüz, "Safeviler", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2008), 35/452.

⁴⁴ Donald Edgar Piçher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, çev. Bahar Tırnakçı (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2007), 150.

⁴⁵ Şevket Beysanoğlu vd., *Diyarbakır: Müze Şehir* (Diyarbakır: Yapı Kredi Yay., 1999), 68.

⁴⁶ Yaşar Yücel – Ali Sevim, *Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih, Yavuz, Kanuni* (Ankara: TTK Yay., 1991), 124-125.

⁴⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 2* (Ankara: TTK Yay., 2006), 273-274.

⁴⁸ Beysanoğlu vd., *Diyarbakır: Müze Şehir*, 68.

Karahan'ı Diyarbekir şehrinin zabtı için görevlendirmiştir⁴⁹. Şah İsmail'in Karahan komutasında gönderdiği ordu şehri kuşatmış, halk bir yıl süren kuşatmaya kahramanca direnmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Diyarbekir kökenli Bıyıklı Mehmet Paşa komutasında gönderdiği ordunun yaklaşmakta olduğunu öğrenen Karahan, kuşatmayı bırakıp bölgeden uzaklaşmıştır⁵⁰. İdris-i Bitlisi'nin bölgedeki Kürt beylerini Safeviler'e karşı ayaklandırması, Bıyıklı Mehmet Paşa'nın askerî faaliyetleri ve gayreti neticesinde Diyarbekir şehri, 19 Eylül 1515 tarihinde fethedilmiştir⁵¹. Diyarbekir şehrinin alınmasına müteâkiben 4 Kasım 1515 tarihinde toplanan divânda⁵² Diyarbekir beylerbeyliğine Bıyıklı Mehmet Paşa atanmıştır⁵³.

Osmanlı döneminde “Diyarbakır” adı, eyâletin geneline verilen bir isim iken, Amid adı sadece eyâletin yönetim merkezi olan ve günümüzde Diyarbakır şehir merkezinin bulunduğu yer için kullanılmıştır⁵⁴. Diyarbakır'ın 1869 yılında vilâyet olmasından sonra Amid adı giderek unutulmaya yüz tutmuştur. 15 Kasım 1937 tarihinde şehri ziyaret eden Mustafa Kemal Atatürk, şehirde yaptığı bir konuşmada; “Yirmi yıldan sonra Diyarbakır'da bulunuyorum” demiş ve yine verdiği direktif ile 10 Aralık 1937 tarihinde mecliste alınan karar neticesinde şehrin adı Diyarbakır'den Diyarbakır'a çevrilmiştir⁵⁵.

1.2. Araştırmanın Kaynakları

1.2.1. Arşiv vesikaları

1.2.1.1. Şer'îyye sicilleri

Osmanlı dönemine ait kaynakların kâhır ekseriyeti başta Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesinde yer alan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) olmak üzere, Türkiye'deki diğer arşiv barındıran kütüphânelerde, özellikle Milli Kütüphâne'de bulunmaktadır.

⁴⁹ Joseph Von Hammer Purgstal, *Osmanlı Tarihi* 2 (İstanbul: Üçdal Neşriyat Yay., 1992), 446.

⁵⁰ Beysanoğlu vd., *Diyarbakır: Müze Şehir*, 68.

⁵¹ Feridun Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları 1* (İstanbul: İsam Yay., 2011), 73.

⁵² Remzi Kılıç, “Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne Katılması (1515-1517) ve Sonuçları”, *I. Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal (İzmir: Diyarbakır Valiliği Yay., 20-22 Mayıs 2004), 585.

⁵³ Beysanoğlu vd., *Diyarbakır: Müze Şehir*, 68.

⁵⁴ Yinanç, “Diyarbakır”, 3/625.

⁵⁵ Metin Tuncel, “Diyarbakır” *Bugünkü Diyarbakır*, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1994), 9/471.

Bu kaynaklar içerisinde, en önemlilerinden bir tanesi olarak kabul edebileceğimiz şer'îyye sicilleri⁵⁶, Osmanlı tarih araştırmalarında büyük bir öneme hâizdir. Şer'îyye sicillerinin önemini arttıran husus, bu kaynakların siyasî ve kültürel yapı hakkında önemli bilgiler ihtivâ ettiği gibi sosyal ve iktisadî yapı hakkında da oldukça önemli bilgi vermelerinden kaynaklanmaktadır. Buna ek olarak merkez arşivlerinde bulunması gerekirken muhtelif nedenlerle kaybolmuş belgelerin bir nüshası sicillere kaydedildiğinden, merkez teşkilâtı açısından da büyük önemi olduğu söylenebilir. Bu çerçevede araştırmada kullanılan arşiv vesikalarının ilki Diyarbakir Şer'îyye Sicilleridir⁵⁷.

Editörlüğünü Ahmet Zeki İZGÖER'in yaptığı aşağıda bilgileri verilen 20 adet Diyarbakir Eyâleti sicil defterinin⁵⁸ yanı sıra ahkâm defterlerinin⁵⁹ de, Dicle Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi koordinesinde tertipli bir transkripsiyonu ve sayfa numaralandırması⁶⁰ oluşturulmuş olan külliyâtın, araştırmaya ciddi katkısı olmuştur. Araştırmada kaynak gösterilirken, Diyarbakir Şer'îyye Sicilleri (DŞS) kısaltması ve Milli Kütüphâne'deki orijinal numarası birlikte verilmiştir⁶¹.

Aşağıdaki tabloda, 18. yüzyıla ait sicil defterleri, başlangıç tarihi esas alınarak kronolojik olarak sıralanmıştır⁶². Yüzyılın ikinci yarısına ışık tutabilme ihtimâli nedeniyle her ne kadar yapılan çalışmanın zaman aralığı dışında olsa da, 18. yüzyılın ilk yarısına ait defterler de taranmıştır.

⁵⁶ Kadı defteri veya kadı sicili adı da verilen sicillerde mahkemelere intikâl eden tüm resmi yazıların yanı sıra merkezden gönderilen yasak ve emirlerin de suretleri bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, *Diyarbakir Şer'îyye Sicilleri Katalog ve Fihristleri* (Ankara: Neyir Matbaacılık Yay., 2001), 7.; İncelenen dönem olan 18. yüzyılın ikinci yarısını ihtivâ eden on iki şer'îyye sicili mevcut olup, geri kalan sekiz tane ise 18. yüzyılın ilk yarısı muhtevildir. Şer'îyye sicillerinden 352, 576 ve 631 numaralı defterlerin sadece bir kısmı 18. yüzyıla ait iken; 267, 310, 348, 355, 592 ve 626 numaralı siciller ise ortalama olarak birer yıllık kayıtları ihtivâ etmektedir.

⁵⁷ Yılmazçelik, *Diyarbakir Şer'îyye Sicilleri Katalog ve Fihristleri*, 5.

⁵⁸ Ahmet Zeki İzgöer (ed.), *Diyarbakir Şer'îyye Sicilleri Amid Mahkemesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yay., Yayın No: 24, 2013).

⁵⁹ Ahmet Zeki İzgöer (ed.), *Divan-ı Humâyûn Sicilleri Diyarbakir Ahkâm Defterleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yay., Yayın No: 37, 2016).

⁶⁰ İlk sayfanın sol bölümünden başlamak suretiyle, sol kısmına 1a sağına 1b; bir sonraki sayfa da 2a-2b, 3a-3b, 4a-4b şeklinde devam ettirilmiştir.

⁶¹ Söz konusu sicillerin orijinal nüshası 16 cm. x 43 cm. boyutunda olup, sayfa numaralandırılmasında Dicle Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nin numerik tarzı esas alınmıştır. Buna göre arşiv belgesinin sayfası ortadan ikiye bölümlenerek orijinali tek sayfa olan arşiv evrağının, sol kısmına 1a sağına 1b; bir sonraki sayfa da 2a-2b, 3a-3b, 4a-4b şeklinde devam ettirilmiştir. Ancak kaynak gösterilirken sayfa numaralarında a, b ayrımına gidilmeden, belge numarası 1, 30, 75 vb. olarak verilmiştir. DŞS, 599, 1. gibi.

⁶² İzgöer, *Diyarbakir Şer'îyye Sicilleri Amid Mahkemesi*, Yayın No: 24.

Tablo 1.1. 18. yüzyıl Diyarbekir Eyâleti şer'îyye sicilleri

Defterin Adı (Milli Kütüphâne Orijinal No)					
Sıra No	BOA Numarası	Hicrî Tarih	Miladî Tarih	Cilt No.	
1	592	3789	1135-1136	1722-1724	1
2	631	3828	1135-1242	1723-1827	1
3	352	3746	1136-1264	1724-1848	9
4	310	3709	1145	1732	2
5	313	3712	1145-1212	1732-1798	2
6	360	3754	1151-1154	1738-1741	3
7	363	3756	1151-1152	1739	4
8	315	3714	1154-1155	1741-1742	10
9	349	3744	1169-1170	1756	4
10	576	3773	1170-1296	1757-1879	4
11	599	3796	1172-1173	1758-1760	4
12	348	3743	1181-1182	1767-1768	5
13	364	3757	1202-1203	1788	5
14	267	3675	1203	1788-1789	5
15	359	3753	1204-1205	1790	5
16	327	3725	1205-1206	1790-1791	6
17	588	3785	1206-1207	1792	6
18	626	3823	1197-1206	1782-1792	7
19	355	3749	1208-1209	1793-1794	7
20	600	3797	1214-1215	1800	7

İnceleme dönemi olan 18. yüzyılın ikinci yarısına ait dokumacılık zanâatına dair süreklilik arz eden verilerin tespit edilebilmesi amacıyla, 19. yüzyılın ilk yarısına ait sicil defterleri de taranarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu siciller kronolojik olarak tablo halinde aşağıda verilmiştir⁶³.

Tablo 1.2. 19. yüzyılın ilk yarısı Diyarbekir Eyâleti şer'îyye sicilleri

Defterin Adı (Milli					
Sıra	Kütüphâne	BOA			
No	Orijinal No)	Numarası	Hicrî Tarih	Miladî Tarih	Cilt No
1	299	3698	1210-1217	1795-1802	7
2	601	3798	1215-1216	1800-1802	7
3	356	3750	1217-1218	1802-1803	8
4	590	3787	1231-1233	1815-1817	8
5	351	3745	1237-1239	1822-1824	9
6	376	3767	1244-1246	1828-1831	11
7	346	3741	1246-1258	1831-1843	11
8	607	3804	1255-1257	1839-1841	12
9	367	3760	1257-1258	1841-1842	13

⁶³ İzgöer, *Diyarbakir Şer'îyye Sicilleri Amid Mahkemesi*, Yayın No: 24.

1.2.1.2. Ahkâm defterleri

Ahkâm defterleri; Osmanlı Divân-ı Hümâyûn’undan çıkan hükümlerin kayıtlarını içeren defterlerdir. Diyarbakir Eyâleti’ne ait 9 adet ahkâm defteri mevcuttur. Bu defterler Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde 989 katalog numarası ile kayıtlıdır. Bu defterlerden, çalışmanın dönem aralığını kapsayan ve ilk beş defter arasında yer alan 1 ve 3 nolu defterlerden⁶⁴ istifade edilmiştir.

1.2.1.3. Muhtelif defterler ve kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî fonunda bulunan mevkufât kalemi defteri⁶⁵, kâmil kepeci tasnifinde bulunan baş mukâtaa kalemi defteri⁶⁶ ve Diyarbakir gümrük târife defteri⁶⁷, ibnü’l-emîn mâliye defteri⁶⁸, tahrir defterleri⁶⁹, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü arşivi defteri⁷⁰ mâliyeden müdevver defterler tasnifinde bulunan defterler⁷¹, Ali Emîrî tasnifinde bulunan Sultan IV. Mehmed defteri⁷² ve Cevdet tasnifinde bulunan defterlerden⁷³ yararlanılmıştır⁷⁴.

Araştırmada özellikle arşiv vesikalarından yararlanılmıştır. Araştırma konusunun ana kaynak nüvesini ise Diyarbakir Şer’îyye Sicilleri ikâme etmiştir. Ancak arşiv vesikaları dışında kalan telif ve tetkik eserlerden de ciddi mânâda yararlanılmıştır⁷⁵.

⁶⁴ BOA, A.DVNS.AHK.DB.d., 1 nolu defter; H.1155-1167 / M.1742-1754 tarihleri arasını ihtivâ etmektedir. 3 nolu defter ise, H.1176-1198 / M.1763-1784 tarihleri arasını ihtivâ etmektedir. Bkz. İzgöer, *Divan-ı Humâyûn Sicilleri Diyarbakir Ahkâm Defterleri*, 1, 3. Yayın No:37.

⁶⁵ BOA, D.MKF.d., 30039.

⁶⁶ BOA, KK.d., 5026.

⁶⁷ BOA, KK.d., 5249.; 1797-1800 tarihleri arasını kapsayan bu defter, Diyarbakir gümrüğüne getirilen emtialar arasında bulunan dokuma mamûlü çeşitleri ve bu çeşitlerin toplam emtia içerisindeki oranları muhtevilidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erkan Işıktaş, “5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakir Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 50 (2020), 109-140.

⁶⁸ BOA, İE.ML., 11155.

⁶⁹ BOA, TT.d., 64, 998.

⁷⁰ BOA, TK.GM. d., 155.

⁷¹ BOA, MAD.d., 2415, 2436, 2501, 2797, 2990, 3029, 3036, 3158, 3170, 3639, 3640, 3817, 3872, 3875, 3879, 3973, 3968, 3980, 5921, 6426, 7643, 7836, 9486, 9518, 9519, 9909, 10012, 10179, 11732, 21150.

⁷² BOA, AE.SMMD.IV., 25/2829.

⁷³ BOA, C.BLD., 118-5889.; BOA, C.DH., 53-2645.; BOA, C.İKTS., 4-199; 11-543.; 34-1678.; BOA, C.ML., 300-12181.; 229-9578; 155-6560.; 311-12743.

⁷⁴ Bu arşiv vesikaları ve ihtivâ ettiği hususlar hakkında tafsilâtı bilgi için bkz. Heyet, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* (İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2017).

⁷⁵ Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir (1790-1840); a.mlf., *Diyarbakir Şer’îyye Sicilleri Katalog ve Fihristleri*; Beysanoğlu vd., *Diyarbakir: Müze Şehir*; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakir Tarihi I*; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Zanâatkârları* (İstanbul: Alfa Yay., 2017); a.mlf., *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak* (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2021); Erol Özvar, *Osmanlı*

1.3. Materyal ve Yöntem

Bu tez çalışmasında, yukarıda da zikredildiği üzere materyal olarak Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri ağırlıklı olarak kullanılmıştır. İki bin sayfanın üzerinde şer'îyye sicili taranarak Diyarbekir dokumacılığı ile alakalı veriler toplanmıştır. Diyarbekir Ahkâm Defterleri incelenerek araştırma konusuna dâir veriler bir araya getirilmiştir. Bunun yanı sıra yukarıda bahsi geçen ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan fon ve defterler taranarak araştırma konusuna ilişkin veriler tasnif edilmiş, uzun soluklu tarama ve incelemelerden sonra çalışmada kullanılmıştır.

Araştırmanın yöntemi, öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri olmak üzere konuyla ilgili telif ve tetkik eserlerin taranması, analiz edilmesi ve elde edilen verilerin kaynak gösterilerek kullanılması olmuştur. Literatür taraması kapsamında, çeşitli kütüphanelerden, dijital arşivlerden, İslâm Araştırmaları Merkezi Veri Tabanı, Yükseköğretim Kurumu'nun Ulusal Tez Merkezi, Google Scholar ve Academia gibi akademik internet veri tabanları gözden geçirilmiştir.

Sicillerde muhtelif nedenlerle okunamayan kelimeler (...) şeklinde gösterilmiştir. Okunuşları tereddütlü kelimelere bitişik olarak (?) konmuştur. Okunamayan yerlerde ise (...?) şekli tercih edilmiştir. Sicillerde genelde şahıs isimleri boş bırakılmıştır. Katiplerce boş bırakılan bu gibi durumlarda () işareti konmuştur⁷⁶. Ayrıca sicillerden alıntı yapılırken verilmesine gerek duyulmayan cümlelerin başında ve sonunda ... işareti kullanılmıştır.

1.4. Araştırmanın Sonuçları ve Öneriler

Araştırmanın sonunda, Diyarbekir'in 18. yüzyılın ikinci yarısında ticaret yollarının keşisim güzergâhında bulunması nedeniyle ticari metaların bir nevi buluşma noktasında bulunmasının fırsatıyla önemli bir dokuma sanayi eyâleti olduğu

Mâliyesi'nde Malikâne Uygulaması (İstanbul: Kitabevi Yay., 2018); Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (İstanbul: İletişim Yay., 1999); Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Döneminde Osmanlı Mâliyesi* (İstanbul: Dergâh Yay., 1985); İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*; Gülay Webb Yıldırım, *XVIII. yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti* (Ankara: TTK Yay., 2011); Ahmet Aytaç - S. Merve İlbak, *Türk El Dokumalarına Dâir Önemli Kayıtlar* (İstanbul: İBB Kültür ve Sosyal Dâire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yay., 2014); Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1997); Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü-XVI-XVII. yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması* (İstanbul: İz Yay., 1998).

⁷⁶ İzgöer, *Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri*, 1/XXXIII.

görülmüştür. Bunun yanısıra ikliminin kaliteli pamuk yetiştirilmesine olanak sağlaması, çağın en önemli sanayisi konumundaki dokumacılıkta da özellikle pamuklularda önemli bir üretim merkezi olmasını sağladığı tespiti yapılmıştır.

Diyarbakir Eyâleti, dokumacılığının ve dokumacı esnâfı ile ilişkili esnâf gruplarının iktisadî hayatın önemli bir paydaşı olduğu, özellikle mükellef kılındıkları vergi miktarlarından anlaşılmıştır. Hiç şüphesiz ki esnâfa tevzî edilen vergilerde, konu esnâfların ödemekle yükümlü kılındığı vergi oranları, mezkur esnâf gruplarının şehir iktisadındaki hacmini göstermesi açısından ciddi veriler sunmuştur. Diyarbakir dokumacılarının imal ettiği mamüllerin iç ticaretin yanı sıra dış ticarete de konu olabilmesi yine dokumacılık zanâatının önemli bir zanâat olarak varlığını sürdürdüğünü göstermiştir. Özellikle pamuklu basma kumaşlarının, Halep antreposu aracılığı ile Fransa'nın Marsilya Limanı'na ihraç edilmiş olması, Diyarbakir Eyâleti dokumacılığının üretim hacmi ve talep gören mamül üretimi gerçekleştiriyor olmasını göstermesi açısından önemlidir. Çalışma ile ayrıca Diyarbakir dokumacılığının paydaşı konumundaki ilişkili esnâf gruplarının da, araştırma dönemini kapsayan zaman aralığında bir nevi durumu ortaya konmuştur.

18. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakir Eyâleti'nin dokumacılıkta Osmanlı Devleti'nin önemli bir pamuklu dokuma merkezi olduğu araştırma sonunda tartışmaya mahal vermeyecek şekilde ortaya çıkarılmıştır⁷⁷. Bunun yanı sıra eyâletin iktisadî gücünün, bölgedeki diğer bazı eyâletlere göre daha iyi bir durumda olduğu görülmüştür⁷⁸. Diyarbakir Eyâleti'nin dokumacılığına dâir yapılan araştırmanın

⁷⁷ Bunun en önemli verilerinden birisi, pâ-yı tahtın 1788 ve sonraki tarihlerde Serasker Takımı ve Mehterhâne-yi Hayme-i Hâssa için talep edilen on binlerce top kirpas kumaşının, Diyarbakir Eyâleti'nce karşılanabilmiş olmasıdır. DŞS, 267, 4.; Bunun yanı sıra iç ticarete ihtiyaç karşılandıktan sonra dış ülkelere özellikle de Fransa'ya önemli miktarlarda özellikle pamuklu dokuma mamüllerinin ihraç edilebilmiş olması da, konu eyâletin yüzyılın ikinci yarısında önemli bir dokuma merkezi olduğunu göstermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalcık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 116.; Eyâlette kazâ ve esnâfa tevzî edilen vergilerin taksiminde dokumacı ve ilişkili esnâf grubunun ödediği miktarın, toplam tâhsili istenen yekünün üçte birinden fazlasını teşkil etmesi ise, eyâlette dokumacı esnâfı ve ilişkili esnâfın ticaretteki hacmini göstermesi açısından dikkate değer bulunmuştur. Eyâlette pamuklu dokuma imalatında kaliteli pamuğun kullanımını sağlamak için, pamuk hasâdının dahi, şuhûdü'l hâl üzere karara bağlandıktan sonra ancak yapılabilmesi tespitinin sicil kayıtlarından yapılmış olması, pamuklu dokumaya verilen önemi ayrıca göstermiştir. DŞS, 360, 92.; DŞS, 576, 1.; DŞS, 352, 34.; Osmanlı Devleti'nin diğer bazı şehir, kazâ ve eyâletlerinde de pamuk yetiştirildiği ve pamuklu dokumanın yapıldığı bilinmektedir. Ancak Diyarbakir pamuklu basma kumaşlarının başta İstanbul olmak üzere diğer şehirlerde de önemli ölçüde kabul gördüğü, hatta Avrupa'da aranan kumaşların başında geldiği anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Katsumi Fukasawa, *Toilerie Et Commerce Du Levant: d'Alep A Marseille* (Paris: Marsilya Centre National de la Recherche Scientifique, 1987), 184.

⁷⁸ Osmanlı Devleti'nin 1750'lerde eyâletlerden toplanmak üzere salık verdiği imdâd-ı hazariyye vergisi taksimatında -ki bu vergi eyâletlerin kazâ ve esnâflarına tevzî edilmekteydi- Anadolu Eyâleti'ne 62.504 kuruş, Selanik ve Rumîli Eyâletleri'ne 50.000 kuruş tevzî edilmişken Diyarbakir Eyâleti'ne; Sivas, Maraş, Van, İlbasan, Engüri (Ankara), Yanya ve Adana gibi eyâletlerden daha fazla olacak şekilde 20.000

tamamen subuta ermiş olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Ancak Diyarbekir dokumacılığı ile ilgili unsurların önemli bir kısmına ulaşıldığını söylemek mümkündür. Bununla beraber, gerçekleştirilecek yeni araştırmalar neticesinde, veri sunma imkânı bulunan özellikle yeni narh ve gümrük târife defterleri ile eyâlette imal edilen dokuma mamûlü emtiaların ihraç edildiği ülkelerin gümrük kayıtlarına ulaşılması hâlinde, eyâletin dokumacılığına ilişkin bilgilerimizin arttırılması mümkün olacaktır.

kuruş gibi önemli bir meblağ tevzî edilmiştir. Bu miktar da bir nevi Diyarbekir Eyâleti'nin iktisadî durumunu göstermesi açısından bir veri olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, 270.

2. DOKUMACILIĞIN TARİHÇESİ VE OSMANLI'DA DOKUMACILIK

2.1. Dokumanın Tarihçesi

Tarihsel açıdan ele alındığında, kökeni hangi uygarlığa dayandırılırsa dayandırılınsın, dokumacılık zanâatı insanlık tarihiyle neredeyse eşzamanlı bir gelişim sergileyen en eski üretim zanâatlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁹. Çünkü dokuma işi insanın ilk çağlarda yapmaya başladığı faaliyetlerdendir. Başlangıçta temel bir gereksinim olan giyinme ihtiyacını karşılamak amacıyla ortaya çıkan bu zanâat, zaman içerisinde çeşitlenerek gündelik yaşamın farklı alanlarına hizmet eder duruma gelmiştir. Özellikle soğuktan korunma ihtiyacı doğrultusunda gelişen yer yaygıları, dokuma zanâatının hem işlevsel hem de estetik açıdan önemli ürünleri arasında yer almıştır. Arkeolojik bulgular, dokumacılığın başlangıçta bitkisel liflerin kullanımı ile icra edildiğini ortaya koymaktadır. Ancak hayvanların evcilleştirilmesinin ardından, yün gibi hayvansal kökenli hammaddeler dokuma üretiminde temel malzeme haline gelmiştir. Önceleri kutsal mekânların duvar ve zeminlerini süsleme amacıyla üretildiği düşünülen dokumaların, yapılan kazılar sonucunda günlük yaşamda da geniş bir kullanım alanına sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu durum, dokuma zanâatının yalnızca törensel veya sembolik bir üretim biçimi olmaktan çıkıp, gündelik yaşamın vazgeçilmez bir unsuru haline geldiğini göstermektedir⁸⁰.

Dokumacılıkta köklü bir geçmişe sahip milletlerden biri de hiç şüphesiz ki Türkler'dir. Orta Asya bozkırlarında yaşamlarını sürdüren Türk toplulukları, tarihsel süreçte yün, keten, ipek ve pamuk gibi en eski ve temel dokuma hammaddelerini etkin biçimde kullanmışlardır. Bu durum, onların hem gündelik yaşam ihtiyaçlarını karşılamada hem de kültürel kimliklerini yansıtmada dokumacılığı önemli bir araç haline getirdiğini göstermektedir⁸¹. Türkler, Orta Asya'dan Anadolu'ya ve farklı coğrafyalara yönelen göç süreçlerinde yalnızca kültürel değerlerini değil, aynı zamanda geleneksel el sanatlarını da beraberlerinde taşımışlardır. Bu bağlamda dokumacılık, Türklerin toplumsal yaşam biçimlerinin, estetik anlayışlarının ve dünya görüşlerinin en güçlü yansımalarından biri olmuştur. Halı ve kilim dokumacılığı, işlevselliğinin ötesinde, Türklerin inanç sistemleri, yaşam koşulları ve çevresel unsurlarla kurdukları

⁷⁹ Yağan, *Türk El Dokumacılığı*, 9.

⁸⁰ Nazan Ölçer, *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi* (İstanbul: Eren Yay., 1988), 9-10.

⁸¹ Yağan, *Türk El Dokumacılığı*, 52.

ilişkinin sembolik bir temsili niteliğini kazanmıştır. Renkler, desenler ve motifler aracılığıyla aktarılan bu kültürel miras, günümüze dek ulaşarak sürekliliğini korumuştur. Türk el dokumacılığı, yalnızca kullanım eşyası üretiminin ötesinde, hammaddenin seçilmesinden ipliğin eğrilip doğal boyalarla renklendirilmesine, motiflerin özgün biçimlerde bütünleşmesine kadar sistemli bir üretim sürecini kapsamaktadır. Farklı tekniklerin uygulanmasıyla estetik değer kazanan bu ürünler, Selçuklu döneminden itibaren Anadolu’da özgün bir gelişim çizgisi izlemiştir. Selçuklu sanat anlayışının etkisiyle zenginleşen Türk dokumaları, hem işlevselliğini hem de sanatsal niteliklerini muhafaza ederek sonraki yüzyıllara aktarılmıştır⁸². Nitekim Selçuklular Anadolu’da inşa ettikleri şehirlerde yer alan cami, saray ve köşk gibi mimari yapılarda dokuma ürünlerine özel bir yer vermişlerdir. Bu bağlamda özellikle halılar, yalnızca günlük kullanım eşyası olarak değil, aynı zamanda mimari mekânların estetik ve sembolik unsurları olarak değerlendirilmiştir⁸³.

Anadolu Selçuklu Devleti’nin yıkılışının ardından ortaya çıkan beylikler döneminde de, dokumacılık geleneği kesintiye uğramadan devam etmiş ve halı ile düz dokuma yaygılar üretiminde önemli bir gelişim kaydedilmiştir. 14. ve 15. yüzyıllarda ortaya çıkan ve literatürde “Anadolu Türk Halıları” olarak adlandırılan bu örnekler, özellikle hayvan figürleriyle zenginleştirilmiş kompozisyonlarıyla dikkat çekmiştir⁸⁴.

2.2. Osmanlı’da Dokumacılık

Türk dokumacılık geleneğinde Selçuklu dönemine ait halılar, teknik ve estetik özellikleriyle Osmanlı halıcılığına zemin hazırlamış, bu miras üzerine inşa edilen Osmanlı dönemi halıcılığı ise geleneksel çizgilerini muhafaza ederek gelişimini sürdürmüştür⁸⁵. Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyılda elde ettiği askerî başarılar sonucunda siyasal gücünü pekiştirmiş ve bu süreç, imparatorluğun ekonomik bakımdan önemli ölçüde zenginleşmesine zemin hazırlamıştır. Devletin siyasi ve ekonomik açıdan ulaştığı bu güç, kültürel ve sanatsal alanlarda da yansıma bulmuş, özellikle dokumacılık sanatında dikkate değer bir ilerleme kaydedilmiştir. Bu bağlamda, literatürde “Klasik

⁸² Ali Rıza Ercan - Adem Kaderli, “Türk El Halılarının Tasarım, Üretim, Kalite ve Pazarlama Organizasyonu”, *Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1998), 121.

⁸³ Mehmet Önder, *Şaheserler Konuştukça* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1996), 261.

⁸⁴ Bekir Deniz, “Anadolu Selçuklu Dönemi Halı ve Düz Dokuma Yaygıları”, *Türkler*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 7/930.

⁸⁵ Önder, *Şaheserler Konuştukça*, 263.

Osmanlı Devri” olarak tanımlanan dönemde halıcılık, teknik, estetik ve üretim kapasitesi bakımından en parlak evresine ulaşmıştır. Söz konusu yüzyılda üretilen halılar, yalnızca işlevsel eşyalar olarak değil, aynı zamanda imparatorluğun zenginliğini, sanatsal duyarlılığını ve kültürel kimliğini yansıtan sanat eserleri niteliğinde değerlendirilmiştir⁸⁶.

Osmanlı Devleti, 17. yüzyıldan itibaren gerek iç dinamikler gerekse dış siyasi gelişmelerin etkisiyle siyasi ve ekonomik gücünde belirgin bir gerileme sürecine girmiştir. Ancak bu dönemde yalnızca çözülme ve zayıflama süreçleri yaşanmamış, aynı zamanda devletin çeşitli alanlarda yenileşme çabalarına giriştiği de görülmüştür. Bu çabaların kültür ve sanat hayatına yansımaları ise, Osmanlı sanatında yeni bir üslup anlayışının doğuşunu beraberinde getirmiştir. Dokumacılık alanında da bu değişim gözlemlenmiştir; 17. yüzyıldan itibaren üretilen halılar, literatürde “Geç Osmanlı Dönemi Halıları” olarak adlandırılmıştır. Bu halılar, hem geleneksel motif ve tekniklerin devamlılığını korumuş, hem de dönemin toplumsal ve estetik dönüşümlerine uyum sağlayarak özgün nitelikler kazanmıştır. Böylece söz konusu yüzyıl, Osmanlı halıcılığında yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir⁸⁷.

1833 yılında İstanbul’da ordunun fes ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulan Feshâne fabrikası, kısa sürede Osmanlı sanayi ve üretim tarihinde önemli bir merkez haline gelmiştir. Başlangıçta askerî gereksinimleri karşılamak üzere tesis edilen bu kurum, zamanla faaliyet alanını genişleterek farklı dokuma ürünlerinin üretiminde de rol üstlenmiştir. Nitekim 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar geçen süreçte, özellikle sarayların ihtiyacına yönelik halı üretimi Feshâne’nin önemli faaliyetleri arasında yer almıştır. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu’nda sanayileşme girişimlerinin geleneksel el sanatlarıyla kesiştiği noktaları göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Feshâne fabrikasında gerçekleştirilen halı üretimi, hem saray kültürünün estetik ve işlevsel beklentilerini karşılamış hem de devletin modernleşme süreci çerçevesinde dokumacılığın kurumsal bir boyut kazandığını ortaya koymuştur⁸⁸.

Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti’nde modernleşme sürecine paralel olarak ekonomik ve kültürel alanlarda çeşitli yenilik girişimlerinde bulunulmuştur. Bu çerçevede dokumacılık zanaatının yeniden canlandırılması amacıyla

⁸⁶ Bekir Deniz, “Osmanlı Dönemi Halıları”, *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 11/383-385.

⁸⁷ Bekir Deniz, “Osmanlı Dönemi Halı ve Düz Dokuma Yaygıları”, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 12/391.

⁸⁸ Nebi Bozkurt, “Halı”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1997), 15/260.

hem İstanbul'da hem de Anadolu'nun farklı bölgelerinde halı ipliği üretimine yönelik fabrikalar tesis edilmiştir. Bu girişimlerin en önemlilerinden biri ise Hereke'de kurulan dokuma fabrikasıdır. Hereke fabrikası, Anadolu'nun çeşitli yörelerinden getirilen usta dokumacıların katkısıyla kısa sürede önemli bir üretim merkezi hâline gelmiştir. Fabrikada kurulan tezgâhlarda, özellikle saray için üretilen halılara benzer nitelikte, yüksek kaliteli ve sanatsal değer taşıyan ürünler ortaya konulmuştur. Bu süreç, Osmanlı Devleti'nin hem geleneksel dokuma mirasını koruma hem de modern üretim yöntemlerini kurumsal bir çerçevede geliştirme çabalarının somut bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir⁸⁹.

2.3. Diyarbekir'de Dokumacılık

Diyarbekir Eyâleti, Osmanlı hâkimiyetine girdiği 1515 yılından önceki dönemlerde olduğu gibi sonrasında da ticarî anlamda dokumacılıkta önemli bir üretim merkezi olmuştur. Bu önemini Osmanlı hâkimiyeti süresince özellikle incelenen dönem olan 18. yüzyılın ikinci yarısında da sürdürmüştür. Özellikle pamuklu dokumaya verdiği önemi ve pamuklu dokumada kaliteli üretimi öngören anlayışın hâkimiyeti, pamuk ürününün hasâdından başlamak üzere gösterilen hassasiyeti, Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri ışığında görülebilmektedir⁹⁰. Diyarbekir önemli bir dokuma merkezi olduğu için, boyahâneler de bu faaliyetin önemli bir ayağını oluşturmuştur⁹¹. Diyarbekir Eyâleti, dokuma ve yan faaliyet alanı olan özellikle kumaş boyama işçiliğinde de ileri düzeydeydi. O kadar ki bu zanâatkârlara ihtiyaç duyan Tokat ili, bu ihtiyacını kısmen Diyarbekir'den sağlamıştır. Tokat'a; Diyarbekir, Amasya, Erzincan ve Kayseri'den kalifiye işçi gelmekte idi⁹².

Diyarbekir Eyâleti'nin Amid kazâsında sınaî üretimin temelini oluşturan esnâf ve zanâatkârların yaklaşık %22,5'inin dokuma sanayiinde faaliyet göstermesi, bu zanâatın kazâdaki ekonomik hayat içerisindeki belirgin ağırlığını ortaya koymaktadır. 18. yüzyılda, hem meslek gruplarının çeşitliliği hem de zanâatların dağılımındaki oranları dikkate alındığında, dokuma üretiminin kazâ ekonomisinde merkezi bir konum işgal ettiği görülmektedir. Nitekim dokuma ürünleri ve kumaş imalatı bakımından

⁸⁹ Deniz, "Osmanlı Dönemi Halı ve Düz Dokuma Yaygıları", 12/398.

⁹⁰ DŞS, 348, 1.; DŞS, 360, 92.; DŞS, 576, 1.

⁹¹ Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyâleti'nde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 5 (1990), 191-194.

⁹² Mehmet Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, (Ankara: Gelişim Matbaası Yay., 1987), 154.

Diyarbakir, Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen üretim merkezlerinden biri olmuş özellikle 'Diyarbakir kırmızı bezi', mehterhâne kıyâfetlerinde ve padişah çadırlarının imalatında tercih edilmiştir⁹³. Ayrıca 1797 yılında şehirde bir mengenehânenin kurulmuş olması, Diyarbakir'in dönemin önemli kumaş üretim merkezlerinden biri olduğunu teyit etmektedir⁹⁴. 18. yüzyılın ikinci yarısı vergi tevzî kayıtlarında, daima en fazla vergiyi ödeyen dört esnâftan üçünün dokuma zanâatında faaliyet gösteren meslek gruplarından olması, Diyarbakir dokumacılık zanâatının ticaretteki yeri ve önemini göstermesi açısından da dikkate değerdir ki bu esnâf grupları cüllâhlar, bezzazlar ve boyacılar⁹⁵. Bunun yanı sıra Diyarbakir, dokuma ürünleri ihraç eden önemli şehirler arasındaydı. Bu bağlamda Diyarbakir'in en önemli ihraç ürünlerini dokuma ve deri ürünleri oluşturmaktaydı. Bu nedenle özellikle cüllâh, bezzaz ve hallâç esnâfının kent ekonomisinde önemli bir rolü vardı⁹⁶.

İpek üretiminde ise 16. ve 17. yüzyıllarda Diyarbakir Amid kazâsı önemli bir merkez durumundaydı⁹⁷. Dicle Nehri boyunca sıralanan dut ağaçları ipekçiliğin temel hammaddesini teşkil etmekteydi⁹⁸. 1655 yılında Amid'i ziyaret eden Evliya Çelebi'nin ipekçiliğin çok gelişmiş olduğunu ve şehirde çok kaliteli ipek kumaşların üretildiğini söylediği belirtilmektedir⁹⁹. Osmanlı İmparatorluğu'nda dokumacılığa dayalı olarak yapılan ipek ticareti doğudan gelen ipek ile beslenmekteydi. Erzurum'dan gelen yol Erzincan, Tokat, Amasya ve Eskişehir üzerinden; güneyden gelen yol da Diyarbakir-Maraş üzerinden Anadolu'ya girer ve Bursa'ya ulaşırdı¹⁰⁰. İran tarafından gelen ipek ticaretinde Diyarbakir; daha güneyde de Haleb, eskiden beri birer merkez olarak işlev görmüşlerdir¹⁰¹. Ancak 18. yüzyılda hem Suriye'den gelen ve ipek diye satılan Avrupa Otları'nın ucuzluğu karşısında halkın bunlara yönelmesi¹⁰² hem de İran ile yaşanan siyasi sorunlar ipek üretimi ve ticaretini geri plana itmiştir¹⁰³. Buna rağmen 1800'lü yıllarda yoğun olmamakla birlikte ipek kumaş ve ham ipek üretiminin yapıldığı

⁹³ Gürkan Cevger, *XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Kazâsı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016), 236.

⁹⁴ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 343.

⁹⁵ Cevger, *XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Kazâsı*, 237.

⁹⁶ Tez, *Meslekler Tarihi*, 229.

⁹⁷ Martin Van Bruinessen - Hendrik Boheschoten, *Evliya Çelebi Diyarbakir'de*, çev. Tansel Güney (İstanbul: İletişim Yay., 2009), 84.

⁹⁸ Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakir Eyâleti'nde Sanayi ve Ticaret", 196.

⁹⁹ Tez, *Meslekler Tarihi*, 228.

¹⁰⁰ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Hayatında Bursa'da İpekçilik* (İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Yay., 1960), 126-130.

¹⁰¹ Necmi Ülker, "The Emergence Of İzmir As A Mediterranean Commercial Center Fort He French And English Interests 1698-1740", *International Journal of Turkish Studies* 4/1 (1987), 27.

¹⁰² Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi 3* (Ankara: Ulus Basımevi Yay., 1936), 109.

¹⁰³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 4/2* (Ankara: TTK Yay., 1983), 131-133.

yerleşim yerleri arasında Diyarbekir de yer almaktaydı. Bu dönemde ipek üretimi yapılan şehirleri gösteren harita aşağıda verilmiştir¹⁰⁴.

Şekil 2.1. 1800’lerde ipek kumaş ve ham ipek üretimi yapılan şehirler

1800’lü yıllarda dokuma imalatında başta pamuk olmak üzere kısmen de olsa ipeğin kullanılmaya devam etmesi, 1750’lerde Avrupa’da başlayan Sanayi Devrimi’nin Diyarbekir’deki dokumacı esnâfını bütünüyle sarsmadığını ve üretim faaliyetlerinin sürdüğünü göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ancak 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşmasıyla (Baltalimanı); dokumacı esnâfı yeni bir evreye girmiş, bu süreçte el üretimine göre çok daha ucuz olan sanayi üretimi malların piyasaya girmesiyle dokumacı esnâfının rekâbet gücü olumsuz etkilenmiştir. Bu süreçte yerli üretici hammadde sıkıntısına düşmüş, yüksek fiyatla elde ettiği hammaddeyle yaptığı üretimle, Avrupa malları karşısında rekâbet edemez olmuştur¹⁰⁵.

Anadolu’da, tarih öncesi derinliklerden devam edegelen el dokuması mamüllerinin çeşitliliği yanında dokuma imalatında kullanılan tezgâh ve araçların da büyük önemi vardı. 18. yüzyıl boyunca Anadolu’nun değişik bölgelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nin önemli bir pamuklu dokuma merkezi olan Diyarbekir Eyâleti’nde de farklı el dokuma tezgâhlarında kumaşlar imal edilmiştir. Diyarbekir Eyâleti cüllâhlarının dokumalarını daha çok Peştâmal (çulhâ) tezgâhlarında imal ettikleri, günümüze kadar gelen mamül kumaşların özelliklerinden, tezgâhlardan ve tezgâhların kurulduğu yerlerden anlaşılmaktadır. O kadar ki Peştâmal tezgâhların izlerini; Diyarbekir, Mardin, Siirt, Urfa ve Hasankeyf bölgelerinde yakın zamana kadar da

¹⁰⁴ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 194.

¹⁰⁵ Tez, *Meslekler Tarihi*, 229-231.

görmek mümkün olmaktadır¹⁰⁶. Yüksek, çukur ve kamçılı olmak üzere üç çeşidi bulunan Peştamal tezgâhlardan; yüksek tezgâhlar, iki ayak üzerine çalışan ve mekiği el ile atılan tezgâhlardır. Çukur tezgâhlar ise biçim açısından yüksek tezgâhlara benzemekle birlikte, pedallar (ayak kısımları, belden aşağısı) sandık biçiminde açılan çukura girmektedir. Diyarbekir’de özellikle bu iki tezgâh türünde imalat yapılırken, kamçılı tezgâhlar daha çok Gaziantep yöresinde kullanılmıştır¹⁰⁷.

Yüksek tezgâhlar eyâletin birçok yerinde dokumacılar tarafından kullanılmışken, çukur tezgâhlar özellikle Diyarbekir’in Hasankeyf ve Siird kazâlarında kullanılmıştır. Çukur tezgâhlarda, tezgâhın ana kısmı dokumacının bel hizasının üstünde kalacak şekilde dört direk üzerine inşa edilmekte, ayak kısımları ise açılan çukurun içerisine sarkıtılmaktadır¹⁰⁸. Kaynaklarda, dokumacıların aynı üretim birimi içerisinde birden fazla tezgâh çukuru açtıkları da görülmektedir. Nitekim bir işyeri içerisinde 2, 3 hatta 10’a kadar tezgâh çukurunun bulunması, söz konusu esnaf grubunun iktisadî kapasitesinin ve üretim ölçeğinin belirli bir düzeyde yüksek olduğunu göstermektedir¹⁰⁹.

1960’lı yıllara kadar eski kale mevkiinde ikâmet eden Hasankeyf halkının kullandığı dokuma tezgâhlarının tümünün çukur tezgâh olduğu, 1990’lı yıllarda bile yeni yerleşim yerinde münferit de olsa çukur tezgâhlarının kullanıldığı bilinmektedir¹¹⁰. Çukur tezgâhlara ait çukurlar yerinde tespit edilerek fotoğraflanmış, görsellerine örfî vergiler kısmında yer verilmiştir¹¹¹. Dokuma el tezgâhları, dokumanın makineleştiği dönemde bile bölgede kullanılmaya devam edilmiştir¹¹². 18. yüzyıla ait Diyarbekir Şer’iyye Sicillerine yansıyan kayıtlar, şehirde faaliyet gösteren dokuma tezgâhlarında yalnızca farklı türde kumaşların değil, aynı zamanda çeşitli giyim ve ev eşyalarının da üretildiğini ortaya koymaktadır.

Dokumacı ve ilişkili esnâf grubu, dönemlerinin bir nevi sanayicileri konumundaydı. Özellikle pamuklu dokuma, yüzyılın sonunda bile önemini korumuştur¹¹³. Bununla birlikte esnâfa salık verilen tüm vergi tevzilerinde dokumacı ve

¹⁰⁶ N. Rengin Oyman Büken, “El Dokumacılığının ve El Dokuma Tezgâhının Tarihçesi, El Dokuma Tezgâhı Çeşitleri”, *Sanat Dergisi* 8 (2010), 80.

¹⁰⁷ Oyman Büken, “El Dokumacılığının ve El Dokuma Tezgâhının Tarihçesi, El Dokuma Tezgâhı Çeşitleri”, 81.

¹⁰⁸ Feridun Emecen, “Cullâh”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1993), 8/83.

¹⁰⁹ Marco Plüss, *Hasankeyf* (İstanbul: Astra Zeneca ve Tarih Vakfı Yay., 2001), 88.

¹¹⁰ Hüseyin Ağalday, *Mağaralar Şehri Hasankeyf* (İstanbul: Dostlar Matbaası, 2005), 73.

¹¹¹ Bkz. 4.7. Cüllâh çukuru (kuyu) vergisi.

¹¹² Ağalday, *Mağaralar Şehri Hasankeyf*, 73.

¹¹³ Ömer Celal Sarc, *Tanzimât ve Sanayiimiz* (İstanbul: Maarif Matbaası Yay., 1940), 1.

ilişkili esnâf grubundan sayılan bezzazân ve boyacıyân esnâfı, en fazla vergiyi ödemekle mükellef kılınmıştı. Dokumacı ve ilişkili esnâf grubu, 18. yüzyılın ilk yarısında ticari hayatta önemli bir yer işgal etmiştir. Bu durum, esnâfa tevzi edilen vergi miktarlarının dağılımında da izlenebilmektedir. Mesela, 18. yüzyılın ilk yarısına ait iki vergi tevzî kaydı incelendiğinde; iki kayıta da dokumacı esnâfı ve bu esnâf ile ilişkili bezzazân ve boyacıyân esnâfına en yüksek vergi miktarının tevzî edildiği görülmektedir. Bu da dokumacılığın başta merkez kazâ konumundaki Amid olmak üzere tüm eyâlette iktisadî hayatın başatı olduğu sonucunu vermektedir.

Bu arşiv kayıtlarının ilki H. 2 Cemaziye'l-âhir 1145 (M. 20 Kasım 1732) tarihli şer'îyye sicili kayıdır. Diyarbekir Eyâleti'nde yapılan bazı masraflar için esnâfın 1.300 kuruş ile mükellef kılındığı tevzîde, dokumacı esnâfı cüllâhân ve ilişkili esnâf grubundan sayılan bezzazân ve boyacıyân esnâfının 104'er kuruş ile masrafların karşılanmasında 39 esnâf içerisinde ilk üç sırada yer aldıkları görülmektedir¹¹⁴. Bu minvâlde bir diğer şer'îyye sicili kaydı ise H. 19 Şevval 1145 (M. 4 Nisan 1733) tarihlidir. Kayıt, Musul taraflarında bulunan Vezir Osman Paşa'nın maiyetine gönderilen esnâf tâifesine, Diyarbekir'de kalan esnâf tarafından yapılması istenen yardıma dairdir. Esnâfa tevzî edilen 3.420 kuruşun taksiminde, dokumacı esnâfı cüllâhân ve ilişkili esnâf grubu içinde yer alan bezzazân ve boyacıyân esnâfı 273,5'er kuruş ile mükellef kılınmış, bu üç esnâf 39 esnâf içerisinde yine ilk üç sırada yer almışlardır¹¹⁵.

Dokumacı esnâfının iktisadî hayatta işgal ettiği önem, 18. yüzyılın ikinci yarısında da devam etmiştir. Bu durumu belgeleyen sicil kayıtları mevcuttur. Meselâ; H. 1182 (M. 1768) tarihli bir sicil kaydında Diyarbekir Eyâleti'nde toplanacak imdâd-ı hazariyyenin ilk taksidi olan 10.000 kuruşun tevzîinde esnâfa düşen miktarlara bakıldığında dokumacı esnâfının, 39 esnâf içinde en yüksek vergiyi ödemekle mükellef kılındığı görülmektedir¹¹⁶. İnceleme konusu dönemde menzîlhâne masraflarının karşılanması amacıyla esnâfa salık verilen tevzîlerde de dokumacı esnâfının en yüksek

¹¹⁴ Kayıta muytâbân esnâfının 32,5 kuruş, basmacıyân esnâfının 19,5 kuruş, hallâcân esnâfının 32,5 kuruş, penbeciyân esnâfının 13 kuruş, gazzazân esnâfının 13 kuruş ödeyeceği kayıtlıdır. 39 esnâfa tevzî edilen vergilendirmede en düşük verginin ise 6,5'er kuruş ile keçeciyan, helvacıyan, çilingârân ve eskiciyan esnâflarına tevzî edildiği görülmektedir. DŞS, 310, 33.

¹¹⁵ Kayıta muytâbân esnâfının 85,5 kuruş, basmacı esnâfının 51 kuruş, kavukçıyan esnâfının 51 kuruş, penbeciyân esnâfının 34 kuruş ve gazzazân esnâfının 34 kuruş, ödeyeceği belirtilmiştir. 39 esnâfa tevzî edilen vergilendirmede en düşük verginin ise; 17'er kuruş ile keçeciyan, helvacıyan, çilingârân ve eskiciyan esnâflarına tevzî edildiği görülmektedir. DŞS, 310, 21.

¹¹⁶ Bu sicil kaydında cüllâhân, boyacıyan ve bezzazân esnâfı 174'er kuruş ile bakkalân esnâfı ile birlikte ilk grupta yer almıştır. En düşük vergiyi ise 10,5 kuruş 15'er para ile helvacıyan, eskiciyan, çilingiyan, na'ılçacıyan ve keçeciyan esnâfı ödemiştir. DŞS, 348, 3.

vergiyi ödemekle yükümlü kılınmış olması, dokumacı ve ilişkili esnâfın sosyo-ekonomik döngüde önemli bir vergi tâhsil kaynağı olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir¹¹⁷.

Bu durum dokumacı esnâfının imal ettiği ürünlerin de incelenmesini gerekli hâle getirmiştir. Bu ürünlerin başında ise kumaş, kıyâfet ve ev eşyaları gelmektedir. Bu hususta da zengin içeriğe sahip şer'îyye sicillerine başvurulmuştur. 18. yüzyılın ilk yarısına ait ihtivâ ettiği kumaş çeşitleri bakımından sadece H. 1151 (M. 1739) tarihli şer'îyye sicili değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Bu sicilde Diyarbakır'e dışardan gelen kumaş çeşidi oranının son derece düşük, en çok kullanılan ilk üç kumaşın ise; çuha, bez ve bohça olduğu belirtilmektedir¹¹⁸.

2.4. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Şer'îyye Sicilleri'nde Adı Geçen Dokuma Mamülleri

2.4.1. Kumaş çeşitleri

Çalışmada, içerdiği kumaş çeşitleri açısından, yüzyılın ikinci yarısına ait altı şer'îyye sicili muhteviyâtına yer verilmiştir. Bunların ilki H. 1170 (M. 1756) tarihli Diyarbakır Şer'îyye Sicili'nde yer alan tereke kayıdır. Bu kayıta 55 ana kumaş türü mevcuttur. Bu kumaşlara ait çeşit ve renk farklılıkları da dikkate alındığında, toplamda 98 farklı kumaş türü ortaya çıkmaktadır. Sicilde yer alan kumaşların tümü göz önünde bulundurulduğunda ise 369 adet farklı tür ve özellikte kumaşın kaydedildiği belirtilmektedir¹¹⁹. H. 1170-1296 (M. 1757-1879) tarihli Diyarbakır Şer'îyye Sicili'nde ise 32 çeşit ana kumaş bulunmaktadır. Tür ve renkler de katıldığında bu sayı 62'ye çıkmaktadır. Sicilde yabancı kumaş olarak ise göze çarpan çok az sayıda çeşidin olduğu

¹¹⁷ H. 1208 (M. 1794) tarihli sicil kaydında; cüllâhân, boyacıyân ve bezzazân esnâfının; bakkalân esnâfı ile aynı miktarda 393,5 kuruş 2'ser para ile en yüksek ödemeyi yaptıkları görülmektedir. En düşük vergiyi ise 24,5 kuruş 4'er para ile helvaciyân, eskiciyân, çilingiyân, na'ılçacıyân ve keçeciyan esnâfı ödemiştir. DŞS, 355, 9.

¹¹⁸ Fatih Dursun, *Şer'îyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Tekstil* (Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020), 15.

¹¹⁹ Tereke kaydında ithâl kumaş olarak yalnızca Hind bezi olduğu görülmektedir. Bu da toplam kumaşlar içerisinde %0,27 gibi son derece düşük bir orana karşılık gelmektedir. Bununla birlikte Diyarbakır'e Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinden gelen kumaşlar da söz konusudur. Bunlar: Haleb keremsudu, Musul bezi, Hind bezi, Niksar bezi, Haleb alacası, Basra sandal, Tokadi bohça, Bağdat kadife, Hendek yünlüsü, Mardin peşkiri, Mısır abdest peşkiri, Hendek beyaz sâde, Haleb sâde, Hendek basma, Hendek beyaz gezi, ve Tosya hariridir. Bu kumaşların oranı ise %5,69'dur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun, *Şer'îyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Tekstil*, 12-15.

söylenmektedir¹²⁰. H. 1172-1174 (M. 1758-1760) tarihli sicilde ise 1.978 adet kumaşın adının geçtiği, ana kumaş adı olarak 80 kumaş türünün yer aldığı, kumaşların alt türleri de eklendiğinde 206 adet kumaş çeşidinin sicilde bulunduğu belirtilmiştir¹²¹. H. 1205-1206 (M. 1790-1791) tarihli sicilde 72 çeşit ana kumaş türü yer almaktadır. Diğer sicillere oranla bu sicilde çok fazla kumaş çeşidi bulunmaktadır. Renk ve türlerine bakıldığında ise toplam 155 çeşit kumaş türü mevcuttur. İthâl edilmiş kumaşlara bakıldığında ise sadece Frenk şalı ve Hindkâri çiçekli ile karşılaşılmaktadır. Bu kumaşların oranı ise toplamın sadece %0,12'sini oluşturmaktadır. Diyarbekir dışından getirilen kumaşlara bakıldığında ise çeşit olarak bu kumaşların daha fazla olduğu söylenmektedir¹²². H. 1207 (M. 1792) tarihli sicilde toplam 45 çeşit kumaş türü bulunmaktadır. Alt türleri dâhil edildiğinde toplamda 86 çeşit kumaş adı geçmektedir. Bu sicildeki kumaş adedi, konu edilen diğer sicillerin ortalamasının üzerindedir. Bu sicilde yabancı menşeli kumaşlara ise rastlanmadığı belirtilmektedir. Ancak sicilde diğer Osmanlı şehirlerinden gelen kumaşlar yer almaktadır¹²³. H. 1215 (M. 1800) tarihli sicil kaydında ise 444 adet kumaş adı geçmektedir. Sicilde toplam 51 çeşit ana kumaş bulunmakla birlikte bunların renkleri ve türleri de katıldığında toplam 89 çeşit kumaşın olduğu görülmektedir¹²⁴.

¹²⁰ Bu kumaşlar; cennan peştâmali, lahurâki ve acemkâri şallardır. Toplam kumaşlar içerisinde ithal olanların oranı yalnızca %1,23 gibi oldukça düşük bir seviyededir. Bunun yanı sıra yine iç pazardan gelen kumaşların oranı da son derece düşüktür. Bu kumaşlar ise Keşan bohçası ve Keşan peştâmali'dir. Bu kumaşların oranı da %1,23'tür. Böylece Diyarbekir dışından adı belirtilerek gelen toplam kumaş oranı % 2,46'dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun, *Şer'iyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Tekstil*, 18.

¹²¹ Bu sicilde de ithâl kumaş oranı çok düşüktür. Sicilde adı geçen yabancı kumaş türleri ise şunlardır: Hindkâri bohça, çinkâri çuha, Londra çuha, hindkâri basma, hindkâri mitilli peşkir, hindkâri ve acem kumaşdır. Yabancı kumaşların kullanım oranına bakıldığında ise bu oran %0,050 gibi çok düşük bir değerdedir. Diyarbekir şehrinin dışından yani iç pazardan gelen kumaşlara bakıldığında ise: Beyaz Mısır çarşafı, Tokadi bohça, Keşan bohça, Haleb alacası, mardinkâri peşkir, Şam alacası, mardinkâri mitilli peşkir, Mardin peşkiri, Mısır makramesi, Musul bezi, Manisa alacası, Haleb larisi, Haleb kutnu, Haleb atlası, Mısır keteni, mardinkâri ve Bursa kumaşı gibi kumaşların yer aldığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun, *Şer'iyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Tekstil*, 24-25.

¹²² Bunlar: Tokadi bohça, Haleb çiçekli, magrip şalı, Engürü şalı, Haleb kutnusu, Manisa alacası, Basra çarşafı, Musul çarşafı, Mısır çarşafı, mısırkâri peşkir, mardinkâri peşkir, Mısır makramesi, Haleb alacası, hafif Haleb alacası, Şam alacası, Haleb gezisi, Keşan bohça, Hatay atlası, Bursa kutnusu, Haleb çitarisi, bağdatkâri, Haleb sandalı, Haleb yusufi ve halebkâridir. İç pazardan gelen kumaşların kullanım oranına bakıldığında ise bu oran %3,69'dur. Dolayısıyla Diyarbekir dışından gelen toplam oran %4 bile değildir. Bu oranların yerli kumaşların yoğun olarak kullanıldığına delâlet ettiği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun, *Şer'iyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Tekstil*, 29-30.

¹²³ Bu kumaşlar: Musulkâri bez, halebkâri çiçekli, mardinkâri bez, Basra çarşafı, halebkâri alaca, Şam alacası, mardinkâri peştâmali, halebkâri peştâmali, halebkâri göz atlas, elvan halebkâri atlas, Mardin peşkiri ve mardinkâri peşkiridir. Diğer Osmanlı şehirlerinden gelen bu kumaşların sicildeki toplam kumaşlara oranı ise %1,57'dir. Bu oranın son derece düşük olduğu söylenmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun, *Şer'iyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Tekstil*, 33.

¹²⁴ Sicilde; Beyaz Hind gezisi, hindkâri çatala, çinkâri çuha ve fıstıklı hindkâri olmak üzere toplam 4 adet ithâl kumaş bulunmaktadır. Bu da toplam kumaşların %0,90'ına tekâbülmektedir. Bu oran diğer sicillerdeki gibi düşük bir düzeydedir. İç pazardan gelen kumaşlar arasında ise; Manisa bezi, Palu bezi,

2.4.2. Kıyâfet çeşitleri

Arşiv belgelerinde dokuma mamülü kıyâfet çeşitlerine de bolca rastlanmıştır. H. 1169-1170 (M. 1756) tarihli sicilde 28 çeşit kıyâfet adı mevcuttur. Bunlardan kavuk, serpuş, destar, fes, arakçın, peçe, börk/külâh, kalpak ve başlık başa giyilirken; biniş, kaftan, kuşak, delme, şalvar, çakşır, entari, don, gömlek, kürde, uçkur, libade, yağmurluk ve sinebend alt-üst giyim olarak kullanılmıştır. Çorap, kalçın ve kerrake ayağa giyilirken sim pazubend ise aksesuar olarak kullanılmıştır. H. 1170-1296 (M. 1757-1879) tarihli sicilde 26 çeşit kıyâfetin adı geçmektedir. Bunlardan fes, kavuk, külâh ve arakçın başa giyilirken; sitare, hamam çamaşırı, kuşak, elbise, şalvar, entari, cübbe, içlik, gömlek, merhama, incili, sako, hırka, mintan, yelek, libade, uçkur, hamam esvabı ve kaban/palto alt-üst giyim olarak kullanılmıştır. Çorap ve pantor ayağa giyilirken, eldiven ele giyilmiştir. Kıyâfetlerin alt türleri arasında ise; hamam elbisesi, entarinin iki çeşidi olan işleme entari, siyah entari ve son olarak da işleme gömlek bulunmaktadır. H. 1172-1173 (M. 1758-1760) tarihli sicilde ise toplam 43 çeşit kıyâfet türünün bulunduğu belirtilmektedir. Bunlardan fes, destar, serpuş, arakçın, kavuk, börk, kalpak, takke, peçe, sarık ve tâka başa giyilirken; çorap, kalçın, kerrake, tor ve mitilli üslük ayağa giyilmiştir. Entari, delme, arka esvabı, şalvar, yağmurluk, eldiven, kuşak, sitare, biniş, gömlek, kaftan, simli sinebend, çakşır, don, mintan, simli nimten, libade, cepken, kürde, cübbe, ihram, uçkur, ferace, hamail, yapınca, bürde ve fistan ise alt-üst giyim olarak kullanılmıştır¹²⁵.

H. 1205-1206 (M. 1790-1791) tarihli sicilde 35 çeşit kıyâfet adı yer almaktadır. Bunlardan kavuk, destar, fes, börk, arakçın, kalpak, külâh, serpuş, peçe, başlık ve sarı ihram başa giyilirken; entari, kaftan, ferace, gömlek, biniş, çakşır, cübbe, don, uçkur, kuşak, libade, şalvar, kürde, yelek, kaban, cepken, içlik, hamam esvabı, mintan, döşü ve kavrama alt-üst giyim olarak kullanılmıştır. Çorap ise ayağa giyilmiştir. Sicilde yeşil destar entarinin dört farklı türü olarak mai entari, beyaz entari, Manisa entari ve Haleb entari; gömleğin iki çeşidi olarak Simav gömleği ve hamam gömleği; binişin iki farklı rengi olan yeşil ve nefti biniş; mai don ve son olarak da beş farklı kuşak mevcuttur.

Musul bezi, Manisa alacası, Şam alacası, Haleb çiçeklisi, halebkâri alaca, şamkâri kutnu, Şam keremsudu, Haleb gezisi, halebkâri gezi, Manisa gezisi, halebkâri çarşaf, Keşan bohça, Manisa çarşafı, Haleb ufak çiçeklisi, maraşkâri haşa ve Manisa sekizliği bulunmaktadır. Yerli kumaş oranına bakıldığında ise %2,25 olduğu görülmektedir. Diyarbakır'e dışardan gelen kumaşların oranının yaklaşık %3 civarında olduğu bunun da düşük bir oran olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun, *Şer'iyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Tekstil*, 37.

¹²⁵ Dursun, *Şer'iyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Tekstil*, 60.

Bunlar: Beyaz kuşak, Haleb kuşağı, Mutki kuşağı, Keşan kuşağı ve Trablus kuşağı'dır. H. 1206-1207 (M. 1792) tarihli sicilde ise toplam 34 çeşit kıyâfet adı geçmektedir. Bunlardan kavuk, destar, başlık, serpuş, fes, külâh, börk, kalpak, arakçın ve siyah peçe başa giyilirken; don, gömlek, biniş, çakşır, sitare, şalvar, entari, cübbe, kuşak, sinebend, uçkur, hamam esvabı, yamçı, kürdük, kaftan, içlik, gecelik, libade, cepken, yağmurluk ve yelek alt-üst giyim olarak kullanılmıştır. Çorap ayağa giyilirken pazubend aksesuar olarak kullanılmıştır. Bu kıyâfetlerin çeşitlerine bakıldığında ise; yeşil destar, kırmızı don, beyaz libade, bunun yanında hamam gömleği, binişin iki farklı rengi olarak yeşil ve mor biniş; entarinin dört farklı çeşidi olarak beyaz entari, kırmızı entari, çatana entari, Manisa entari; kuşağın beş farklı çeşidi olan Trablus kuşak, Haleb kuşak, beyaz kuşak, mor kuşak ve keji kuşak bulunmaktadır. Külâh da, askerler ve erkekler başta olmak üzere halkın çoğunluğu tarafından uzun bir süre kullanılmıştır. Külâhın çok çeşidi bulunmasına karşın kavuktan ayrılan yanı, dikişsiz ve tek parça keçeden üretilmesidir. Daha sonra Cumhuriyet devrinde fes ile birlikte kullanımı kaldırılmıştır¹²⁶.

H. 1214-1215 (M. 1800) tarihli sicilde ise toplam 37 çeşit kıyâfet adının yer aldığı söylenmektedir. Bunlardan börk, fes, destar, serpuş, kavuk, kalpak, ve başlık başa giyilirken; çorap, kalçın, şalvar, don ve frenk çakşırı ayağa giyilmiştir. Biniş, fistan, entari, uçkur, gömlek/mintan, cübbe, kuşak/şal, beyaz ihram, kaftan, sitare, hamam esvabı, peçe, çintiyan, libade, sinebend, pazubend, yağmurluk, cepken, kerrake, kontoş, içlik, kürde ve yelek alt-üst giyim olarak kullanılmıştır. Bu kıyâfetlerin alt türleri arasında; dört farklı entari olan işleme entari, beyaz entari, beyaz benekli entari ve Manisa entari vardır. Ayrıca bu sicilde mai gömlek ve yazılı gömlek olmak üzere iki farklı gömlek mevcuttur. Sicilde çeşit bakımından en zengin giyim eşyası beş çeşidiyle kuşak olmuştur. Bunlar: Sarı kuşak, beyaz kuşak, Trablus kuşağı, kenefi kuşak ve Mardin kuşağı olduğu belirtilmektedir.¹²⁷

H. 1205-1206 (M. 1790-1791) tarihli sicil kaydında; Emine bt. Hacı Ömer Efendi'nin terekesinde kayıt altına alınan ve pamuklu kumaştan imal edilmiş çok değerli çeşitli entârilerin varlığı, kıyâfet ürünlerine verilen önemi gösterirken, şehirde imal edilen kıyâfetlerin kalite ve çeşitliliği hakkında da bilgi vermektedir. Zenginlik emârelerinden sayılan bu gibi kıymetli esbâbların varlığı tereke sahibinin ekonomik

¹²⁶ Dursun, *Şer'îyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Tekstil*, 62.

¹²⁷ Dursun, *Şer'îyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Tekstil*, 63.

gücünün de bir göstergesiydi¹²⁸. H. 1204-1205 (M. 1790) tarihli bir başka sicilde ise Diyarbekir vâlisi Kiki Seyyid Abdi'nin 30 adet entârisinin olduğu tespit edilmiştir¹²⁹.

2.4.3. Ev eşyaları

18. yüzyılın ikinci yarısına ait incelenen şer'îyye sicillerinde farklı türlerde ve ciddi miktarda dokuma mamûlü ev döşemelerinin olduğu tespit edilmiştir. H. 1169-1170 (M. 1756) tarihli şer'îyye sicili kaydında envâi çeşit ev eşyasının adı geçmektedir¹³⁰. H. 1170-1296 (M. 1757-1879) tarihli tereke taksiminin şuhûdü'l hâl üzere kayıt altına alındığı sicilde, ciddi mânâda dokuma ev eşyalarının var olduğu görülmektedir¹³¹. H. 1172-1173 (M. 1758-1760) tarihli tereke kaydında da dokuma mamûlü ev eşyalarının varlığına müşâhade edilmektedir¹³². H. 1205-1206 (M. 1790-1791) tarihli¹³³, H. 1206-1207 (M. 1792) tarihli¹³⁴ ve H. 1214-1215 (M. 1800) tarihli¹³⁵ sicil kayıtlarında da çok çeşitli dokuma mamûlü ev eşyaları kayda geçirilmiştir.

Özellikle Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri'ne kaydedilen tereke kayıtları, dokuma mamûlü kumaş, ev eşyaları ve kullanılan kıyâfetlerin adlarının tespitini sağlamasının yanı sıra; kayda geçtiği dönemde dokuma mamûlü mal ve eşyalara tâkid edilen fiyatlara da erişme imkânı sunmaktadır. Tereke kayıtlarında çok fazla miktarda dokuma ürünü kumaş, kıyâfet ve ev eşyalarının mevcudiyeti, Diyarbekir Eyâleti'nin dokuma

¹²⁸ Kayıta adı geçen; şa'irbab entari 800 para, köhne şa'irbab entari 480 para, üstüfe entari 1.600 para, işleme şâli entari 600 para ile kıymetlendirilmiştir. Terekede tespiti yapılan dört adet entârinin toplam bedeli; 3.480 para (1 kuruş = 40 para) 87 kuruş gibi önemli bir kıymete tekâbül etmektedir. DŞS, 327, 31.

¹²⁹ DŞS, 359, 36.

¹³⁰ Sicilde; mak'ad, şilte, haliçe, yastık, perde, minder, yorgan, kebe, döşek çarşafı, döşek, kilim, hurç, rahle örtüsü, seccade, halı, cacim, ocaklık perde, gaşiye, Mardin gaşiyesi, Bayburt seccade, döşek yüzü, hamam halısı, Bayburt kilim, mitil yastık, mitil döşek, mitilli Mardin kebesi, yeşil yastık, beşik yastığı, tüy yastık, koltuk yastığı gibi ev eşyaları tespit edilmiştir. DŞS, 349, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 15, 17, 18, 22.

¹³¹ Bu mamüller arasında koltuk yastığı, koltuk minderi, halı seccade, Acem kilimi, mitil yorgan, ot memlu yer şiltesi, çaput memlu yer şiltesi, yorgan yüzü, yatak, yorgan, yastık, şilte, kilim, palas, seccade, halı, perde, haliçe, mak'ad, kanape, cacim, hurç, sadr minderi olduğu tespit edilmiştir. DŞS, 576, 4, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 22.

¹³² Tespit edilen ev eşyaları ise şunlardır. Kara kebe, beşik örtüsü, Bayburt seccade, ocaklık örtüsü, halı seccade, Bağdad mak'adı, baca perdesi, hamam halısı, Bayburt kilim, beyaz kilim, tüy yastık, koltuk yastığı, yorgan yüzü, döşek yüzü, potalı yorgan, mitil yorgan, kebe, hamam döşemesi, hırsenk, beşik çevirmesi, heybe, kumaş, hurç, gaşiye, rahle örtüsü, seccade, çultar, perde, haliçe, mak'ad, halı, şilte, cacim, kilim, kumaş koltuk, yastık, döşek, minder, yorgan, mitil'dir. DŞS, 599, 2, 7, 9, 10, 11, 14, 23, 27, 28, 29, 34, 38, 39, 41, 42, 48, 57, 66, 67.

¹³³ Tespit edilen ev eşyaları şunlardır: Mak'ad yüzü, Bayburt kilim, palas, perde, hurç, halı, kebe, mak'ad, seccade, şilte, kilim, döşek, mitil, cacim, haliçe, yorgan ve yastıktır. DŞS, 327, 8, 9, 12, 13, 23, 28, 53.

¹³⁴ Tespit edilen ev eşyaları şunlardır: Kapılık perde, beyaz mak'ad, tüy yastık, döşek çarşafı, mitil yorgan, gird kilim, hurç, kebe, heybe, koltuk, haliçe, halı, seccade, cacim, perde, mak'ad, şilte, palas, mitil, yastık, döşek, minder, kilim ve yorgandır. DŞS, 588, 1, 2, 3, 4, 7, 11, 12, 13, 27, 38, 52.

¹³⁵ Tespit edilen ev eşyaları şunlardır: Rahle örtüsü, halı, kebe, seccade, palas, cacim, perde, haliçe, şilte, mak'ad, yastık, minder, döşek, yorgan, kilim ve mitildir. DŞS, 600, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 19.

imalatındaki potansiyelini de göstermesi açısından önemlidir. Diyarbekir dokuma zanâatkârları, 18. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir'deki iç ihtiyacı karşılarırken aynı zamanda Avrupa'ya özellikle de Fransa'ya ihracat yapacak kabiliyete de sahipti¹³⁶.

¹³⁶ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 112.

3. DİYARBEKİR DOKUMACI ESNÂFI

3.1. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Esnâf Örgütlenmesi

Osmanlı Devleti'nde el sanatları ile uğraşanlarla, geçimlerini mal ve hizmet üretimi, alım ve satımı ile sağlayanların geneline esnâf adı verilmektedir. Esnâf sözcüğü, Arapça'da sunûf/asnâf “sınıflar” anlamına gelmektedir. Aslında “esnâf”ın Arapça tam karşılığı harif/herif olup, hîrfet¹³⁷ sahibi kimse demektir ve buradaki herif sözcüğünün argoda kullanıldığı şekliyle aşağılayıcı bir anlamı yoktur. Başlangıçta, sonuna bir sanat ya da zanâatın adı getirilerek esnâf-ı cüllâhân, esnâf-ı hallacân, esnâf-ı bezzazân, esnâf-ı boyacıyân vb. şekillerde söylenirken, zamanla bütün grupları içine alacak şekilde yalnızca “esnâf” diye kullanılmaya başlamıştır¹³⁸.

Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti, esnâfın teşkilâtlanmasına, korunmasına ve aynı zamanda kontrolüne büyük önem vermiştir. Bu anlayıştan hareketle dinî-iktisadî bir kurum olan ahîlik teşkilâtı, ilk dönemlerden itibaren Osmanlı şehirlerinde oldukça büyük bir önem kazanmıştır. Her meslek sahibinin yetişmesi, iş-güç sahibi olması, mesleğe geçmesi, belli kurallara bağlanmış ve ahîlik teşkilâtınca yürütülmüştür¹³⁹. Ahî sözcüğü Arapça “kardeş/kardeşim” demektir. Bu sözcüğün Türkçe'deki “eli açık/cömert” anlamına gelen “akı” sözcüğünden gelebileceği de ileri sürülmüştür. Arapça Fütüvvet ya da Ahîyân terimi de “genç kardeşliği/gençler teşkilâtı” demektir. Fetâ veya Ahî terimi de “genç kardeş/kardeşim” anlamındadır¹⁴⁰. Ahîler tarikât benzeri törelere sahip esnâf topluluğunun üyeleri idi. Bu üyelerden alçakgönüllülük, özveri ve özdenetim gibi erdemlere sahip olmaları beklenirdi. Fütüvvet teşkilâtı, ilk olarak 13. ve 14. yüzyıllarda Selçuklular'da görülmüştür¹⁴¹. Ahîlik teşkilâtı; şeyhler, nakipler (şeyh yardımcısı), kethüdâlar (kahyâ) ve yiğitbaşılar¹⁴² hiyerarşik yapılanması şeklinde örgütlenmiştir¹⁴³.

¹³⁷ Hirfet; sanat, zanâat demektir. Bkz. Doğan, “Hirfet”, 495.

¹³⁸ Ahmet Kal'a, “Esnâf”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1995), 11/423.

¹³⁹ Beysanoğlu vd., *Diyanet: Müze Şehir*, 479.

¹⁴⁰ Tez, *Meslekler Tarihi*, 208.

¹⁴¹ Osmanlı sultanı Orhan Gazi ile oğlu I. Murad'ın (1326-1389) ahî ocaklarında kuşak kuşanarak ahî oldukları bilinmektedir. Osmanlı esnâf teşkilâtında ahî topluluğuna giren bir gence yakışan davranışları anlatan eserlere “Fütüvvetnâme” denirdi. Ayrıca ahîliğin 740 kuralı bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tez, *Meslekler Tarihi*, 209.

¹⁴² İbrahim Durak - Atilla Yücel, “Ahîliğin Sosyo-Ekonomik Etkileri ve Günümüze Yansımaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 15/2 (2010), 156.

¹⁴³ Oktay Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi-Osmanlı İmparatorluğu'na Kadar 1* (İstanbul: Avcıol Basım Yay., 1995), 401-402.

Osmanlı Devleti'nde değişen iktisadî yapı ile birlikte sermaye birikiminin oluşmaya başlaması ve sınırların genişlemesi ile Müslüman olmayan toplulukların da Osmanlı ticaretinde yer alması Türkler'in egemen olduğu ahîlik teşkilâtını yetersiz kılmaya başlamıştır. Azınlık esnâfının taleplerinin de artması ile birlikte ahîlik teşkilâtı yerini lonca teşkilâtına bırakmıştır¹⁴⁴. Ahî teşkilâtları, zamanın gereklerine göre farklı özellikler kazanarak lonca isimli esnâf örgütlerine dönüşmüşlerdir¹⁴⁵. Bu şekilde ortaya çıkan loncalar uzun yıllar boyunca Osmanlı ekonomisinin temel yapıtaşını oluşturmuşlardır. Osmanlılar'ın merkezi yönetimi güçlendiği oranda, ahîliğin etkinliği azalmıştır. 17. yüzyıldan sonra ahîlik, lonca teşkilâtı biçimine dönüşmeye başlamış, ahî teriminin yerini usta deyimi almaya başlamıştır. Bunun yanı sıra teşkilâta dâhil olmak için esnâf, sanatkâr ya da bir meslek sahibi olmak gerektiği gibi; loncaya girememiş veya gediği olmayan kişiler de, sanat ve ticaretle uğraşamaz olmuştur¹⁴⁶.

16. yüzyılın başlarından itibaren varlığını iyice hissettirmeğe başlayan lonca esnâf teşkilâtı, şehirde herhangi bir esnâf grubu mensuplarının belli bir sayıda bir grup teşkil etmelerinden ortaya çıkan iktisadî dayanışmayı ifâde etmekteydi¹⁴⁷. 17. yüzyılın ortalarından itibaren lonca terimi esnâf birliğinin mal ve hizmetlerinin üretimi için gerekli hammaddeyi depoladığı üyeleri arasında dağıttığı ya da esnâf birliği ile ilgili toplantıların yapıldığı yer ya da meclis anlamında kullanılıyordu. 17. yüzyıl boyunca da esnâf teşkilâtları önemini korumuştur. 17. yüzyılda İstanbul'da çalışmak için gelenlerden bir işyeri bulamayanlar şehre sokulmazdı. Surlardan geçerek İstanbul'a girmek isteyenlere nerede çalıştığı sorulur bir lonca teşkilâtına kayıtlı olduğunu

¹⁴⁴ Buradaki dönüm noktası İstanbul'un fethidir. Fetih ile birlikte lonca teşkilâtının tam anlamıyla faaliyete geçmesi 15. yüzyıl olarak düşünülebilir. Çünkü ahîlik teşkilâtı, aynı dine sahip kişilerden yani Müslümanlardan oluşmaktadır. Fakat Osmanlı'nın bu döneminde bir esnâf veya zanâatkâr örgütlenmesinin içerisinde farklı dinlere mensup yani gayrimüslim olan kişiler de bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnâf ve Zanâatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2000), 128.; Bu doğrultuda loncalar, gayrimüslim halkın ahî teşkilâtı yerine lonca teşkilâtına üye olması dışında fütüvvet ve ahîliğin devamı niteliğinde görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Kılınç, "Türkiye'de Mesleki Teknik Eğitimi Şekillendiren Eğitim Kurumlarından Ahîlik, Gedik, Lonca, Enderun Mektebinin Tarihi Gelişimleri", *E-Journal Of New World Sciences Academy (Yeni Dünya Akademisi e-Dergisi)* 7/4 (2012), 70.

¹⁴⁵ Tez, *Meslekler Tarihi*, 209.; İlk dönemlerde lonca ismi, ihtiyacı olan kişilere hammaddelerin verildiği yer olarak adlandırılrsa da, lonca aslında aynı mesleğe sahip kişilerin bir şeyh ve pirin denetimi altında bir araya geldikleri yeri ifâde eden bir kavramdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mithat Gürata, *Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar* (Ankara: Tisa Matbaacılık Yay., 1975), 96.; Lonca, esnâf arasında dayanışma sağlamak amacıyla kurulan ve devlet denetimi altında olan organizasyonların bulunduğu yere verilen isimdir. Ayrıca her loncanın üzerinde kendi simgesinin yer aldığı bir bayrağı bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nesimi Yazıcı, "Lonca Sisteminin İşsizlik Sigortasıyla İlgisi Üzerine Bazı Düşünceler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/1 (1996), 156.

¹⁴⁶ Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniye*, 548.

¹⁴⁷ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1986), 161.

kanıtlarsa “başı lonca teşkilâtına bağlı” olduğu için kendisine kente girme izni verilir ve onlara başı bağlı anlamına gelen “ser-best” denilirdi. Böylece başı bağlı anlamına gelen ser-best sözcüğü, Osmanlı Türkçesi’nde İstanbul’a özgürce girebilme ve çalışabilme bakımından “özgür” anlamında kullanılmıştır¹⁴⁸. Lonca teşkilâtı, örgütlenmeye giriş konusunda ahî teşkilâtının koymuş olduğu mesleğe giriş engellerini ortadan kaldırmıştır. Lonca teşkilâtına girişte herhangi bir dine veya tarikâta bağlı olma koşulu aranmamaktadır. Esnâf ve zanâatkâr hangi dine mensup olursa olsun, lonca teşkilâtına dâhil olabilmektedir. Esnâfların bir araya gelerek tartıştıkları, görüşme yaptıkları alanlara, lonca ismi verildiği için örgütlenmenin adı lonca teşkilâtı olarak belirlenmiştir¹⁴⁹.

18. yüzyılda ortaya çıkan gedik (tekel) sistemi, hırfet içinde esnâfın yaptığı işi başkalarının yapamaması veya satacağı emvâlî başkalarının satamaması ve sanatını icrâ edebilme yetkisidir. Esnâf önce “usta” sayısı olarak belirlenmişken, daha sonra uygulamada “sanat âletleri” olarak da sınırlandırılmıştır. Buna göre esnâftan biri ustalık hakkını ancak âlet ve edevâtı ile birlikte devredilebilmekteydi. Diğer taraftan esnâf loncaları iş kolları esasına göre düzenlenmiş olmakla birlikte maddi ve manevi işlevleri vardı. Loncalarda dükkân ve usta sayısının eşit ve bir nevi dondurulmuş olması, usta-çırak ilişkilerinin sıkı kurallara bağlı kalması, bir anlamda işkollarında “tekel” uygulaması gibi algılanabilir. Usta sıfatını alabilmek için; bir ustaya uzun yıllar, önce çırak sonra kalfa ve nihâyetinde usta olarak peştâmal kuşanmakla mümkündü. Ne var ki boş bir yer (gedik) bulmak, ancak ustanın işi bırakması veya ölmesi ile sözkonusu olabilirdi. 18. yüzyıl itibâriyle; gedikli esnâf, hem yaptığı işi başkasının yapamaması, ürettiği ya da sattığı malı başkalarının satamaması açısından; hem de gedik yalnızca sayı olarak değil sicile “kayıtlı sanat âletleri” ile de sabit tutularak bir tür “dondurma” altına almıştır. O kadar ki boşalan bir gedik’in “ustalık hakkı” âlet ve edevâtıyla beraber devredilmektedir¹⁵⁰.

Lonca teşkilâtında önceden belirlenen esnâfların uyması gereken fiyat tespiti ve işçilik standardının belirlenmesi gibi çeşitli düzenlemeler de bulunmaktaydı¹⁵¹. Ayrıca, mevcut lonca örgütlenmeleri içerisinde mesleğini kötüye kullananlar

¹⁴⁸ Tez, *Meslekler Tarihi*, 209.

¹⁴⁹ Murat Şen, “Osmanlı Devleti’nde Sosyal Güvenlik Âhi Birlikleri Loncalar ve Vakıflar”, *Çimento İşveren* 16/6 (2002), 28.

¹⁵⁰ Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniyye*, 741-742.

¹⁵¹ Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüs’ünde Loncalar*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., 2001), 191.

cezalandırılmaktaydı¹⁵². Osmanlı Devleti'nin bu husustaki hassasiyetini, esnâfların ahîlik teşkilâtı şeklinde örgütlendikleri dönemlerde de görmek mümkündür¹⁵³. Osmanlı Devleti lonca teşkilâtlarını koruyabilmek adına loncaların ürettiği yerli ürünler ile rekâbet edebilecek her türlü ürünün ithâlatını yasaklamıştır. Bu önlem ile devlet içerisinde işsizlik sorununun önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ayrıca devletin lonca kiralarnı denetlemesi, sadece gerekli durumlarda loncalara imtiyâz vermesi de oluşabilecek haksız rekabeti önlemekteydi¹⁵⁴.

3.1.1. Lonca teşkilâtı

Lonca teşkilâtının 18. yüzyılda ve incelenen dönem olan yüzyılın ikinci yarısında tam anlamıyla ikâme olduğu ve ahîlik sisteminin tamamen ortadan kalktığı söylenebilir. Ahîlik, 18. yüzyılda tamamen anlamını yitirmiş ve yerine lonca sistemi kurulmuştur¹⁵⁵. Osmanlı esnâfının düzeni, bu dönemde loncalar ve gedikler yoluyla sağlanmıştır¹⁵⁶. Loncalar, tüm esnâf ileri gelenlerinin toplandığı meslekleri ile ilgili kararlar alıp tartıştığı yerlerdi ve kethüdâ ile yiğitbaşı başkanlığında toplanırdı¹⁵⁷. Lonca teşkilâtı içerisinde yer almaya başlamış ve Türkçe bir kelime olan gedik; “eksik, kusur; yıkık yer, duvarda açılan çatlak” anlamlarına gelirdi. Terim olarak ise “inhisâr ve imtiyâz esasına dayanan askerî, idarî, hukukî ve iktisadî” mânâları ifâde etmekteydi. Osmanlı tarihi ve hukuku açısından önem taşıyan yönü ise hukukî ve iktisadî mânâsıdır. Devamlı tasarruf hakkı anlamının yanında bir de ticarete inhisâr, imtiyâz ve bir çeşit patent mânâlarını da içine aldığı, “belli miktarda esnâfın belli sanatları icrâ edebilme,

¹⁵² Örneğin; dokumacılık mesleğini icrâ eden bir esnâfın önceden belirlenen ölçülerin dışında daha dar veya kısa bir kumaş dokuması durumunda lonca şeyhi, dokumacının kumaşını kesip diğer esnâflara da ders olması için dağıtır, hata yapan esnâfı cezalandırırdı. Verilen ceza, hatalı esnâfın dükkânının kapatılmasına ve hatta o esnâfın bir daha dükkân açamamasına kadar gitmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Demirci, “İslam’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”, *İstem Dergisi* 2 (2003), 141.

¹⁵³ Şöyle ki; ahîlik teşkilâtında işleyiş, ilke, tören, öğüt ve kuralların yer aldığı fütüvvetnâmelerde, kalfalıktan ustalığa geçişi uygun görülenlere tertip edilen ve şedd (kuşak) bağlama olarak anılan uygulamanın, bazı esnâflara uygulanmasının haram olduğu veyahut temkinle hareket edilmesi gerektiği kayda geçirilmiştir. Bu esnâflar arasında sayılan esnâflardan birinin de cüllâh esnâfı olduğu görülmektedir. “...Cüllâhların sanatları makbuldür, ancak eksik arşın tutmaları yüzünden fütüvvete layık olmadıkları...” gerekçesi ile temkinli hareket edilmesi salık verilmiştir. Ancak “...doğru hareket ederlerse fütüvvet yoluna girebilirler...” denilerek dokumacıların ticaretlerinde hassâsiyet içerisinde olmaları istenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı, Adâb-ı Osmaniyye*, 547.

¹⁵⁴ Yazıcı, “Lonca Sisteminin İşsizlik Sigortasıyla İlgisi Üzerine Bazı Düşünceler”, 162.

¹⁵⁵ Tez, *Meslekler Tarihi*, 209.

¹⁵⁶ Ergin Taner, *Osmanlı Esnâfı Ticari ve Sosyal Hayat (Belge ve Foğraflarla)* (Ankara: Halkbank Yay., 2009), 18.

¹⁵⁷ Tez, *Meslekler Tarihi*, 214.

sanat ve esnâflık ruhsatı” anlamı da taşımaktadır¹⁵⁸. Osmanlı Devleti’nde gedik kavramı, bir dükkân açmayı planlayan bir zanâatkârın mutlaka boş bir yer elde etmeyi ve meslek örgütlenmesinde bir çeşit tekel ya da sınırlamalar bütünü, karşılıyordu. Bir tür esnâf tekeli olan “gedik hakkı”¹⁵⁹ bir iş ya da mesleği bağımsız olarak yapabilme hakkı ve yetkisiydi¹⁶⁰.

18. yüzyılda gedik kavramı, “bir zanâatkârın araç-gereçler, atölyesinde bulunan ve belirli bir zanâatı icrâ etmek için gerekli eşyâ” anlamında kullanılmıştır¹⁶¹. Özellikle 18. yüzyılda altın çağını yaşayan loncalar, Osmanlı dönemi sosyal ve ekonomik hayatında oldukça önem arz eden kıymetli birtakım fonksiyonları yerine getirmişlerdir¹⁶². Bu bağlamda lonca teşkilâtlarının en önemli fonksiyonlarından birinin, yüzyıllar boyunca devlet yönetimi ile esnâf ve şehir halkı arasında bir köprü vazifesi görmek olduğu söylenebilir. Zira her bir meslek dalında çalışanların ilgili loncaya kayıt olma zorunluluğunun bulunması nedeniyle, devlet yönetimi loncalar vasıtasıyla öncelikle genel anlamda bir nüfus kontrolünü gerçekleştirme imkânına sahip bulunmaktaydı. Ayrıca ticarî hayatla ilgili devlet emirlerinin uygulanıp uygulanmadığının denetlenmesinden, lonca teşkilâtlarının hiyerarşik yapısının en tepesinde yer alan kethüdâlar sorumlu tutulmuşlardır¹⁶³.

¹⁵⁸ Ahmet Akgündüz, “Gedik”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1996), 13/541-543.

¹⁵⁹ Osmanlı Devleti’nin topraklarının büyümesi ve kendi sınırları içerisinde çok sayıda Yahudi ve Hristiyan esnâfı olması ile birlikte lonca teşkilâtlarında olan müslim-gayrimüslim ayrımını yapmak güç hâle gelmeye başlamıştır. Bu nedenle 18. yüzyıl itibarı ile Osmanlı Devleti “gedik teşkilâtı” denilen yapıyı oluşturmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rifat Özdemir, “Ankara Esnâf Teşkilâtı (1784-1840)”, *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1 (1986), 161.; Osmanlı Devleti’nin Müslüman olmayan topraklarda sınırlarını genişletmesi ile birlikte ticarî yaşama gayrimüslimlerin de katılması kaçınılmaz olmuştur. Bu da, ahilik örgütlenmesine benzeyen fakat farklı dine mensup kişilerin de yer aldığı tekel ve imtiyâz anlamlarına gelen “gedik” isimli organizasyonların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Yılmaz Gündüz vd., “Ahilik Teşkilâtında ve Günümüzde Tüketicilerin Korunmasına Yönelik Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi* 14/2 (2012), 41.

¹⁶⁰ Dükkân açmak ya da kapatmak veya herhangi bir yerde bir mal satmak tümüyle gedik yönetimine bağlı olarak yapıldı. Gediklerin tekel (tek-el) hakkı ve dükkân sayısı buna bağlı olarak da usta sayısı sınırlı tutulurdu. Çıraklıktan kalfalığa geçen ve usta olmak isteyen bir kişi başkalarından ölüm ya da herhangi bir nedenle bir gedik boşalmadıkça kendi dükkân ya da işyerini açma şansı elde edemez ve ancak girişim ruhu, azim ve kararlılığı önemli ölçüde törpüledikten, ileri bir yaşa gelerek rekâbet ruhunu yitirdikten sonra bir gedik sahibi olabilme hakkına kavuşabilirdi. Bir gedik, vakfa kirasını ödediği süre boyunca o işyerinden çıkarılamaz ve kirası arttırılmazdı. Aynı meslekten olanların belirli bir yerde ticaret yapıp sanatlarını icrâ etmelerine özen gösterilirdi. Gedik düzeninde esnâf, kendi uğraş dallarına dışarıdan başkalarının girmesini önlerdi. Yazılı hükümlere göre sahibi öldüğünde işyerini işletme yetkisi, varsa çocuğuna, yoksa en kıdemli kalfasına verilir, ustanın oğlu ilgili zanâatı öğrenince kalfa da ona devrederdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tez, *Meslekler Tarihi*, 215.

¹⁶¹ Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, 138.

¹⁶² Abdulmennan M. Altıntaş, “The World Of Ottoman Guilds: The Issue Of Monopoly - Osmanlı Loncalarının Dünyası: Tekel Meselesi”, *History Studies* 2/3-1 (2010), 12.

¹⁶³ Gabriel Baer, “The Administrative, Economic and Social Functions Of Turkish Guilds”, *International Journal of Middle East Studies* 1/1 (1970), 33-34.

Kent düzeyindeki lonca teşkilâtlarının en önemli fonksiyonlarından birisi de devlet tarafından loncalardan istenen vergi yükümlülüklerini loncalar ve lonca ustaları arasında dağıtımını yapmak ve daha sonra da söz konusu vergileri toplayarak devlet temsilcilerine teslim etmektir¹⁶⁴. Bu bağlamda özellikle 18. yüzyılda lonca teşkilâtları aynı zamanda devlet açısından önemli bir vergi kaynağı haline gelmişlerdir¹⁶⁵. Esnâf tarafından üretilen veya satılan ürünlerin fiyat, ölçü ve kalitesinin kontrolü, lonca teşkilâtlarının yerine getirdiği önemli görevlerden bir diğeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada fiyat, ölçü ve kalite kontrolünün münhasıran loncalara ait bir görev olmadığı, bu konulardaki nihaî sorumluluğun ve yetkinin devlet makamlarında olduğunu belirtmekte fayda vardır. Zira lonca teşkilâtı esasen hileli işlemleri veya düşük kaliteye sahip ürünleri belirleme konusunda hassas davranmakta ancak kendisi herhangi bir yaptırım uygulayamamaktadır. Sadece bu konuda yetkili devlet makamlarını uyarmakta ve yaptırım uygulamasını bu makamların tâkdirine bırakmaktadır¹⁶⁶.

Osmanlı Devleti'nde üretilen ürünlerde kalitenin sağlanabilmesi için standartlaşmaya gidilmiş ve esnâfların belirlenen standartlara uyup uymadığı devlet tarafından sürekli kontrol edilmiştir. Kânunnâmelerde de belirtilen bu kurallara uymayan esnâflar cezalandırılmakta ve gerekirse loncadan atılarak esnâflık faaliyetlerini devam ettirmesi yasaklanmıştır¹⁶⁷. Lonca teşkilâtları aynı zamanda devlete hizmet ve işgücü kaynağı sağlama fonksiyonunu yerine getiren bir kurumdu¹⁶⁸. Lonca teşkilâtlarının yukarıda açıklanan işlevleri yanında esasen üyelerine istikrâr ve güvence sağlamayı amaçlayan ve bu amaç doğrultusunda piyasa ve üretim koşullarını düzenleme ve denetlemeye yönelik çeşitli kurallar koyan birer meslek örgütleri olarak görmek gerekmektedir. Birer meslek örgütü olarak faaliyet gösteren loncalar, özellikle yerel yönetimler üzerindeki siyasî güçleri sayesinde, herhangi bir üretim veya ticaret dalında kendileri dışında faaliyet gösterilmesinin yasaklanmasını sağlamış daha açık bir ifâde ile tekel konumuna yükselmişlerdir. Loncalar, üyelerini lonca dışı rekâbete karşı

¹⁶⁴ Şevket Pamuk, “Osmanlı’da Loncalar”, *The Grand Bazaar Magazine (Kapalıçarşı)* 2 (2001), 96.

¹⁶⁵ Altıntaş, “The World Of Ottoman Guilds: The Issue Of Monopoly - Osmanlı Loncalarının Dünyası: Tekel Meselesi”, 12.

¹⁶⁶ Baer, “The Administrative, Economic and Social Functions Of Turkish Guilds”, 40-42.

¹⁶⁷ Cafer Çiftçi, “Müşteri Memnuniyeti, Kalite ve Osmanlı Esnâfı”, *Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/7 (2004), 25.

¹⁶⁸ Özellikle savaş dönemlerinde lonca teşkilâtlarının üyelerini orduya sivil yardımcılar olarak görevlendirdikleri bilinmektedir. Benzer şekilde devlet otoritelerinin ihtiyaç duydukları belirli birtakım malların tedâriki ve dağıtımı da yine lonca teşkilâtları tarafından sağlanmıştır. Yine esnâf ve zanâatkârların ihtiyaç duydukları hammaddelerin temini ve dağıtımı lonca teşkilâtlarının yerine getirdikleri önemli işlevlerden biri olarak görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Baer, “The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds”, 37-38.

korumanın yanında lonca içi rekâbeti önleyecek önemli birtakım düzenlemeler de gerçekleştirmişlerdir. Bu bağlamda yukarıda da ifâde edildiği gibi loncalar, gerekli hammaddelerin sağlanmasından üyeleri arasında dağıtımına, üretim koşullarına, çalışma saatlerine, çalışacak üye sayısına, ücret düzeylerine, üretilecek malların niteliğine ve fiyatlarına kadar pek çok konuda ayrıntılı kurallar getirmişlerdir¹⁶⁹. Bu kuralların yanında loncaların aynı zamanda üyeleri arasındaki anlaşmazlıkların çözümü ve malî yardıma ihtiyaç duyan üyeleri için bir yardım fonu oluşturma ve bu fon aracılığıyla söz konusu üyelere malî destek sağlama fonksiyonlarını da ifâ ettikleri de bilinmektedir¹⁷⁰. Loncaların işsizliği azaltıcı bir örgütlenme olduğunu söylemek de mümkündür¹⁷¹.

Osmanlı Devleti'nin iktisadî yapısı; eşitlik, dayanışma, işbirliği, hoşgörü gibi ahlakî ilkeler çerçevesinde gelişmiştir. Osmanlı Devleti, üretim faktörlerini esnâflar arasında eşit dağıtmaya çalışarak eşitlik ilkesini korumaya çalışmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti, dayanışmayı ve işbirliğini ayakta tutabilmek için ise ekonomide rekâbetten kaçınmaya çalışmıştır¹⁷². Lonca teşkilâtları, yukarıda açıklanan yönetsel ve ekonomik fonksiyonları yanında aynı zamanda birer sosyal kurum olarak da önemli bir işlev görmüşlerdir. Üyeleri arasında sadâkat ve birlik ruhunu güçlendiren loncalar, ayrıca toplumda dürüstlüğü, vefakârlığı, diğer insanların da haklarına önem vermeyi, devlete bağlılığı, yardımseverliği ve alçakgönüllülüğü özendiren kurumlar olmuşlardır¹⁷³.

3.1.2. Loncaların yapısı ve çözülmesi

18. yüzyılda, ahîlik örgütlenmesinin bir uzantısı olan lonca sisteminde her loncanın “altılar” denen altı üyeli bir yönetim kurulu vardı¹⁷⁴. Lonca örgütlenmesinin üyeleri; kethüdâ, lonca ustası, yiğitbaşı, işçibaşı, ihtiyar ustalar ve idâre heyeti gibi

¹⁶⁹ Pamuk, “Osmanlı’da Loncalar”, 94.

¹⁷⁰ Baer, “The Administrative, Economic and Social Functions Of Turkish Guilds”, 42-44.

¹⁷¹ Lonca teşkilâtı, üretim ve piyasa koşullarını düzenleyen ve üyelerini koruyan tipte mesleki bir örgütlenmedir. Lonca sisteminde her dükkân bir gedik olarak kabul edilmekte ve imtiyâz ismi de verilen gedikler sayesinde devlet içerisindeki işsizlik önlenmekteydi. Çünkü merkezlerde esnâf gruplarının açabileceği gedik sayısı önceden belirlenmiştir. Bu nedenle esnâflar istedikleri yere dükkân açamamaktadırlar. Lonca üyeleri sadece aynı iş kolunda bir esnâfın işi bırakması veya ölmesi durumunda yeni bir dükkân açabilmektedirler. Esnâfların çalıştıracağı kalfa, usta ve çırak sayılarının da devlet tarafından belirlenmesi, gerektiğinde bu sayılarda ve önceden belirlenen gedik sayılarında devletin değişiklik yapabilmesi işsizlik sorununun ortaya çıkmasını engellemiştir. Bu nedenle loncaların işsizliği azaltma yönünde işlev gördükleri söylenebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yazıcı, “Lonca Sisteminin İşsizlik Sigortasıyla İlgisi Üzerine Bazı Düşünceler”, 158.

¹⁷² Çiftçi, “Müşteri Memnuniyeti, Kalite ve Osmanlı Esnâfı”, 21.

¹⁷³ Baer, “The Administrative, Economic and Social Functions Of Turkish Guilds”, 46-49.

¹⁷⁴ Tez, *Meslekler Tarihi*, 209.

unsurlardan oluşmaktaydı¹⁷⁵. 18. yüzyıl boyunca etkin olan lonca sisteminin bir diğer önemli sorumluları ise ehl-i hibre ve ehl-i vukûf denen bir nevi “bilirkişiler” di¹⁷⁶. Diyarbekir Eyâleti zanâatkârlarının merkeze akseden sorunlarına ilişkin belgelerin çok az olması, muhtemelen onların günlük sorunlarının çoğunlukla lonca kethüdâları tarafından olmak üzere yerel düzeyde çözülmesindendir¹⁷⁷.

Loncalar, ticarî hayatta materyalist anlayışın getirdiği hedefler yerine, İslamî ilkeleri uygulamışlardır. Bu nedenle Osmanlı Devleti’nin ticarî anlayışında serbest rekâbet anlayışı, gerektiğinden fazla kazanç elde etme, spekülasyon yaratma gibi davranışlar yerine, toplumsal dayanışma ve yardımlaşma ön planda tutulmuştur. Fakat zamanla Avrupa’da üretilen ürünlerin ülke sınırlarına girişi ve kapitülasyonlar ile lonca teşkilâtlarının mevcut düzeni sarsılmaya başlamıştır. Bunun sonucunda, esnâfların lonca şeyhlerine duydukları güven azaldığı için şeyhler, loncaların içerisindeki ahlâkî ve mesleki yapıyı kontrol edemez hale gelmişlerdir. Bu da zamanla loncaların ortadan kalkmasına neden olmuştur¹⁷⁸. Geçmişte loncalar sayesinde karşılanan Osmanlı ordusu ihtiyaçlarının ithâl ürünler ile de karşılanabilir olması, Osmanlı Devleti’nin loncaları ithâl ürünlerle rekâbet konusunda korumama konusundaki bir nedeni olabilir. Yeterli sermâye birikimine sahip olmayan, Batı’ya göre basit âletler ile üretim yapan ve İslâm anlayışını temel aldığı için rekâbet kültürüne sahip olmayan loncalar, Batı’nın ürettiği

¹⁷⁵ Kethüdâların görevleri, loncaların devlet ile ilişkilerini sağlamak, esnâf arasındaki uyum ve düzeni korumak, çırakları sınava alarak diploma (icâzet) vermektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tez, *Meslekler Tarihi*, 214.; Lonca kethüdâları, hem esnâf topluluğunun başı hem de devletin temsilcisi durumundaydılar. Bu nedenle lonca kethüdâları güvenilir, becerikli, işini bilen, âdil kişiler arasından esnâf tarafından seçilmekteydi. Esnâf grubunun onaylamayacağı herhangi birinin kethüdâ seçilmesi mümkün değildi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi 2* (İstanbul: Avcıol Basım Yay., 1998), 69.; Loncayı temsil eden lonca ustası, aynı zamanda loncanın başkanıydı. Lonca ustaları esnâf tarafından sayılan ve sevilen kişiler arasından seçilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi 2*, 70.; Yiğitbaşı, kethüdâ’nın danışmanı ve en yakın yardımcısı olup kurallar çerçevesinde hammadde dağıtır ve üretilen malın kalite denetimini yapardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tez, *Meslekler Tarihi*, 214.; Devletin herhangi bir müdâhalesi olmaksızın esnâf tarafından seçilen yiğitbaşı, kadı tarafından tescil edilmekteydi. Esnâfların eğitiminde ve lonca sandığının faaliyetlerinde yer alan yiğitbaşının öncelikle dürüst olması beklenmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi 2*, 70.; İşçibaşı, yiğitbaşının yardımcılığını yapardı. İşçibaşı, bunun dışında esnâfların ürettiği ve sattığı malların kalitesini kontrol edip standartlara uymayan malların üretilmesini ve satılmasını yasaklayan yani daha çok teknik konularla ilgilenen kişiydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selahattin Bayram, “Osmanlı Devleti’nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilâtı ve Esnâf Loncaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2012), 90.; İdâre heyetinin de içinde yer alan ihtiyar ustalar, tecrübe sahibi kişilerdi. İhtiyar ustalar, yiğitbaşı ve işçibaşı ile birlikte ürünlerin kalitesinin yüksek tutulmasını ve çırak, kalfa ve usta yetiştirilmesini sağlardı. Ayrıca zor durumda olan esnâfa yardım eden idâre heyetinde yer almaktaydılar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi 2*, 70.

¹⁷⁶ Ehl-i hibre (zanâatkâr) veya ehl-i vukûf (bilirkişi); kendi alanında uzmanlaşmış ve o işi en iyi yapanlardan seçilmiş yaşlı ve saygın kişiler olup bir işi eksik yapanı gördüklerinde bunu önler, gerektiğinde cezalandırılmasını sağlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tez, *Meslekler Tarihi*, 214.

¹⁷⁷ Faroghî, *Osmanlı Zanâatkârları*, 31-32.

¹⁷⁸ Demirci, “İslâm’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”, 142.

farklılaşmış ürünler ile rekâbet edemez hâle gelmişlerdir. 18. yüzyılda esnâf şeyhlerinin iyi niyetlerine ve esnâfların kaliteli mallar üretmek istemelerine rağmen imparatorluğun her yerinde karaborsacılık artmış, bazı hammaddelerin dışarıya satılması nedeniyle ülke genelinde büyük sorunlar meydana gelmiştir¹⁷⁹.

Loncalardaki sıkı düzen, 18. yüzyıldan sonra üretimde yeni bilgilerin kullanılmasını ve teknolojinin gelişmesini de engellemiştir. Lonca sistemi gelişmeye uygun olmayıp rekâbeti engelleyen kuralları ve yapısıyla, sanayinin gelişmesini önlemiş sermâye birikimine olanak tanımamış, girişimci bir zihniyetin doğmasını engellemiştir. Lonca düzeninde esnâfı en çok tedirgin eden etmen, devletin verdiği sabit fiyatla hammadde sağlanamaması halinde işsiz kalmaktı. Hammadde kıtlığının nedenleri arasında halk arasında madrabaz denilen tüccarların kural dışı yollardan topladıkları hammaddeyi kaçak olarak yüksek fiyatla Avrupalılar'a satması da vardı ve bu malların başında "pamuk" geliyordu¹⁸⁰.

Bunun yanında Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın başından itibaren kendi ihtiyaç duyduğu yerli hammaddelerin yabancı tüccarlar tarafından yurt dışına çıkarılmasını önleyen yed-i vahîd (tekel) sistemini uygulamaya koymuştu. Bu sistem Büyük Britanya'nın çıkarlarına uygun düşmüyordu ve İngilizler kendilerine Osmanlı topraklarında ayrıcalıklar verilmesi için Osmanlı İmparatorluğu'na baskı yapıyorlardı. Mısır vâlisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanını bastırmak için İngilizler'den talep edilen yardıma karşılık olarak Osmanlı Devleti, Büyük Britanya'ya ticarî bakımdan büyük ayrıcalıklar veren bir ticaret konvansiyonunu Baltalimanı'nda imzaladı (1838)¹⁸¹. Yukarıda sayılan sebeplere imzalanan bu anlaşmanın getirdiği iktisaden yıkıcı etkiler de eklenince lonca örgütlenmesinin en büyük darbeyi alarak yokoluşa doğru gittiği söylenebilir.

3.1.3. Narh ve muhtesip

Osmanlı teşkilâtında; Arapça kökenli bir terim olan narh, bir mal ya da hizmet için devlet tarafından kararlaştırılan en yüksek fiyat (tavan fiyat) demektir¹⁸². Narh kavramı üst sınırı ifâde ederdi¹⁸³. Narh konurken fiyatlar iki şekilde

¹⁷⁹ Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı* (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2010), 70-72.

¹⁸⁰ Tez, *Meslekler Tarihi*, 215.

¹⁸¹ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2021), 27-29.

¹⁸² Tez, *Meslekler Tarihi*, 211.

¹⁸³ Mübahat S. Kütükoğlu, "Narh", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2006), 32/391.

belirlenebilmektedir. Malın birim ağırlık ya da hacminin fiyatının belirlenmesi ya da birim para karşılığında bir malın ona denk gelen ağırlık ya da hacminin belirlenmesi şeklinde icrâ olunurdu¹⁸⁴. Osmanlılar'da günlük ve mevsimlik narhlar yanında; savaş, abluka, kıtlık, tabii âfetler ve sikke tashihlerinden sonra yeni fiyat tespitleri de yapılırdı¹⁸⁵. Osmanlı devrinde narh uygulaması kurumsallaşmıştır. Narh çetelelerinin birer nüshasının merkezde saraya, çevrede mülkî amirliklere iletildiği, devletin mal veya hizmet alımlarını bu târifeler üzerinden yaptığı düşünülürse, fıkıh kitaplarında fiyat tahdidinin hükmü hususundaki tartışmanın satır aralarında, söz konusu yetkinin amme maslahâtı adı altında bürokrasi lehine kötüye kullanılmasının ve sonunda kamu düzeninin bozulmasının önlenmesi arzusunun da yattığı söylenebilir¹⁸⁶.

Narhın belirlenmesinde etkin olan görevlilerden biri de muhtesipti. Ancak muhtesip, kadıya danışmadan narh veremediğinden, gerekli istişâreler sonucunda narh belirlenirdi. Kadıliklar kendi bünyelerinde narhı belirledikten sonra, her kadılık kendi sınırları içindeki mahkemelere yeni fiyatları bildirir ve bunlar sicillere işlenirdi. Yeni fiyatlardan halkın haberdâr olması için çarşılarına münâdîler çıkarılırdı¹⁸⁷. H. Rebiü'l-evvel 1256 (M. Mayıs 1840) tarihli narh defterinde dokuma ve ilişkili esnâfın mamûl ettiği nevilere ait birim, miktar veya fiyatların belirlendiği buna mebnî olarak belirlenen usûl üzere hareket edilmesinin istendiği görülmektedir. Kayıta tespit edilen veriler aşağıda tablo halinde verilmiştir¹⁸⁸.

¹⁸⁴ Tez, *Meslekler Tarihi*, 211.

¹⁸⁵ Mevsimlik narhlar gıda maddeleri üzerine konan fiyatları gösterirdi. Kıymetli kumaşların da aynı usulle fiyatları belirlenirdi. Sefer zamanı gibi olağanüstü hallerde ordunun ihtiyacı olan maddelerin vergi karşılığı veya ücretle toplanması yanında bunları üretenlerin de sefere gitmesi, piyasaya arz edilen mal miktarının azalmasına ve fiyatların artmasına yol açar, yeni narh verilme zorunluluğu doğardı. Çekirge istilâsı, sel, deprem, kuraklık gibi durumlar da fiyat ayarlamalarını gerektiren hususlardı. Öte yandan Osmanlı para birimi olan gümüş sikkenin içindeki gümüş miktarının giderek azalması mal değerinin zaman zaman çok yüksek oranlarda artışına yol açar, sonuçta devlet duruma müdâhale ederek sikkeyi yeniden ayarlar, bunun ardından bütün mal ve hizmet fiyatları yeniden tespit edilirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kütükoğlu, "Narh", 32/390.

¹⁸⁶ Cengiz Kallek, "Narh", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2006), 32/387-389.

¹⁸⁷ Kütükoğlu, "Narh", 32/391.

¹⁸⁸ DŞS, 607, 9.

Tablo 3.1. Dokumacı esnâfının imal ettiği emtiaların birim, miktar ve fiyatları

Cüllâhân Esnâfı Mamülü	En ve Uzunluk Narhı veya Bedeli
İpekli Şeytan Bezi	11 zira' eni kere, 10 zira'
İpekli Şeytan Bezi	10 zira' eni kere, 10 zira'
Altıparmak el-Medine Müşeyyedi a'la Gezi	10.5 zira' eni kere, 11 zira'
Kutni	8 zira' eni kere, 14 zira'
Hafif Gezi	10 zira' eni kere, 10 zira'
Beyazlı	11.5 zira' eni kere, 11 zira'
Gazzazân Esnâfı Mamülü	Ağırlık / Birim - Bedeli
A'lâ Şi'rbab Dikiş İpeği	1 dirhem 36 para
A'lâ Şi'rbab Kaytan	1 dirhem 36 para
A'lâ Şi'rbab İnce Kaytan	1 tob ¹⁸⁹ 2 kuruş 3 rub'
A'lâ Şi'rbab Dikiş Şerit	1 zira' 36 para
Haleb Mağzulesi Kaytan	1 dirhem 28 para
Şehir Mağzulesi Kaytan	1 dirhem (?)
A'lâ Şi'rbab Döküm	1,2 para
Çulcuyân Esnâfı Mamülü	Bedeli
A'lâ Bargir Kayarı	12 kuruş
A'lâ Katır Kayarı	10 kuruş
Merkeb Celi Kayarı	7 kuruş
Evsat Celi Kayarı	8 kuruş

H. 13 Şevval 1262 (M. 4 Ekim 1846) tarihine ait narh konulu bir başka sicilde, Diyarbakır'deki narh bilgisinden; âlâ yün ustasının yevmiyesine 5 kuruş, kumaş ustasının yevmiyesine ise 4 kuruş narh verildiği tespit edilmiş olup, bu tarihlerde yevmiyelerin de narha konu olduğu görülmektedir¹⁹⁰. Kadıların narh verme ve narh kontrolü vazifeleri, 19. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. 1851'de narh işleriyle uğraşmak üzere Es'ar Nezâreti kurulduysa da çalışmaları pek olumlu sonuç vermediğinden 1854'te İhtisap Nezâreti'ne bağlı Es'ar Meclisi teşkil edilmiştir. Fakat kısa süre sonra İhtisap Nezâreti'nin lağvı ve “şehir-emâneti”nin kurulmasıyla bu meclis de kaldırılarak narh işiyle doğrudan şehir-emâneti ilgilenmeye başlamıştır. Şehir-emânetinin kuruluşundan sonraki iki yılda, baharda et narhının kadı tarafından verildiği görülmektedir. 1856'dan itibaren ise sicillerde artık narh kaydına rastlanmamaktadır¹⁹¹.

İhtisâb, narha uyulup uyulmadığının, malların kalitesinin, ölçü ve tartıların yine devlet eliyle denetlenmesiydi. Belediye zabıta görevlilerine “ihtisâb ağası” ya da

¹⁸⁹ Top veya tob, kumaşlar için kullanılan bir tâbir olup belli bir miktar kumaş uzunluğunu ifade ediyordu. Kumaşlar arasındaki gerek kalite farkı gerekse de fiyat farkı tobların miktarını değiştirebiliyordu. Mesela İpeğin bir tobu 100 zira', kadife kumaşının bir tobu 15 zira', vale kumaşının bir tobu ise 120 zira'dı. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 254.; Türkçe'si arşın, Arapça'sı zira' olan ve kumaş ölçümünde kullanılan tobu kaynaklarda geçen uzunluğu 68 cm'dir. Bu arşın, çarşı arşını olarak da kayıtlarda geçmiştir. Mehmet Erkal, “Arşın”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1991), 3/411-413.

¹⁹⁰ DŞS, 352, 19.

¹⁹¹ Kütükoğlu, “Narh”, 32/391.

“muhtesib” denirdi. Muhtesipler, çarşı-pazar gezerek esnâfın pis, eksik tartılı, karışık ve bozuk mal satıp halkı kandırmasını önleyip böyle yapanları cezalandırmakla görevliydi¹⁹². Narh verilmesi, piyasada fiyatların nasıl bir seyir takip ettiğinin bilinmesini gerektiriyordu. Bunu en iyi takip eden görevli muhtesipti. Muhtesip, maiyetindeki kol oğlanlarıyla çarşı pazarı devamlı kontrol ettiğinden, fiyat tespitinde kadının en büyük yardımcısı durumundaydı. Hatta onun esnâfla sıkı münâsebette olması ve piyasayı yakından takip etmesi dolayısıyla, devlet düzenine dâir bazı eserlerde narhın muhtesip tarafından verilmesinin daha uygun olacağına işaret edilmiştir. Ancak uygulamada muhtesip kadiya danışmadan narh veremezdi. Narh verilirken ilgili esnâfın fikir ve görüşleri de alınırdı. Her esnâfın kethüdâ ve yiğitbaşları ile görüşülür, gerekiyorsa çeşni tutulur, yani kullanılacak hammadde miktarları tespit edilir ve fiyat buna göre oluşturulurdu¹⁹³.

3.2. Dokumacı Esnâfı

Dokumacılık zanâatı, Anadolu’nun birçok şehrinde ve Avrupa coğrafyası ile Uzak Doğu Asya’da olduğu gibi, Diyarbakir Eyâleti’nin merkez kazâsında, bağlı sancaklarında ve hatta karyelerinde de, 18. yüzyılın ikinci yarısında iktisadî ve sosyal hayatta çok önemli bir yere sahipti¹⁹⁴. Dokumacılık zanâatının imalatçıları olan cullahân, gazzazân ve mûytâbân esnâfı, 18. yüzyılın ikinci yarısında esnâfa tevzî edilen her verginin %11.5’ini, dokumacı esnâfı ile ilişkili esnâf grupları ise esnâfa tevzi edilen her verginin %26’sını ödemekle mükellef kılınmıştı¹⁹⁵.

18. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa’da özellikle de İngiltere’de pamuklu dokuma imalatında insan emeği ve gücüne ihtiyacı azaltarak üretimi hızlandıracak makineleşme girişimleri başlamıştı¹⁹⁶. Bütün teknik gelişmelere rağmen dokumacı esnâfı, Diyarbakir Eyâleti’nde, ticarî hayatın başatı olma konumunu korumuş, 1830’lara kadar yerli hammaddeye dayalı üretimini devam ettirmişti. O kadar ki 19. yüzyılın ikinci yarısında bile dokuma yapan imalathâneler varlıklarını sürdürmüştü. Bu

¹⁹² Tez, *Meslekler Tarihi*, 211.

¹⁹³ Kütükoğlu, “Narh”, 32/391.

¹⁹⁴ Emrullah Güney, “Diyarbakır’da Sanayileşme”, *Türk Coğrafya Dergisi* 32 (1997), 14.

¹⁹⁵ DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 267, 5, 11, 17.; DŞS, 299, 2, 15.; DŞS, 310, 21, 33.; DŞS, 313, 4, 15, 12, 18, 84, 88.; DŞS, 346, 8.; DŞS, 348, 3, 15, 19.; DŞS, 351, 2, 11, 12.; DŞS, 355, 6, 9, 10, 22.; DŞS, 356, 21, 28, 29, 34, 42, 43.; DŞS, 360, 7, 8, 25, 30, 41, 59, 63, 70, 82.; DŞS, 367, 18.; DŞS, 576, 3.; DŞS, 590, 4, 7.; DŞS, 599, 16.; DŞS, 607, 7.; DŞS, 626, 13, 18.; DŞS, 631, 15.

¹⁹⁶ Gülşah Yılmaz, *18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Yerel Tekstil Üretiminden Sanayileşmeye Geçiş* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015), 18.

bağlamda, 1857’de Diyarbekir’de 150 pamuklu ve ipekli imalathânesi, 311 dokuma atölyesi, 1864’te 7 kırmızı iplik üretim imalathânesi, 320 dokuma atölyesi mevcuttu¹⁹⁷.

Cullâh genel adı altında anılan dokumacılar; çoğunlukla kaba bez, astarlık, alaca, tülbent, makrama, gömleklik cinsi bez ve kumaşlar dokurlardı. Farsça “ören, dokuyan” anlamındaki cûlâh veya cullâh (جولاه، جلاه) kelimesi, Türkler arasında yaygın olarak çulha şeklinde söylenmiştir. Bu adlandırmayla Osmanlılar’da genellikle pamuklu dokuyan dokumacılar kastedilmiştir. Cullâhlık, hemen her Osmanlı şehir ve kasabasının temel iktisadî faaliyetini oluşturan zanâat kollarının en önde gelenlerinden biri olarak dikkati çeker. Ancak sadece şehir ve kasabalarda esnâf birlikleri şeklinde teşkilâtlanmış olanlar değil ferdi olarak şehir, kasaba veya köylerde bu faaliyeti icrâ edenler için de cullâh tabiri kullanılmıştır. Nitekim “Fâtih Kânunnâmesi”nde köylerde dokumacılık yapan cullâhdan yılda üç hizmet karşılığı 3 akçe alınması ayrıca başka bir şey istenmemesi hükmü yer almıştır¹⁹⁸.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu’ya ait sancak kânunnâmelerinde cullâh veya çulhalardan, pazara getirdikleri bezler karşılığı ne kadar vergi alınacağına dâir kayıtlar yer almaktaydı. Nitekim Erzincan, Kemah, Diyarbekir, Mardin, Siverek, Arapkir gibi merkezlerde cullâhlardan ve cullâh çukuru veya kuyusu denilen tezgâhlardan ya belli oranda bir vergi alındığının veya daha önce uygulandığı halde “bid’at” olduğu gerekçesiyle bu verginin kaldırıldığının belirtilmesi, dokumacılığın iktisadî hayattaki yerinin ve ticarî değerinin bir işaretidir¹⁹⁹. Her şehirdeki cullâh esnâfı, dokuyacakları bezin miktar ve ölçüsünü kendi aralarında kararlaştırırlar ve “âhî baba” adı verilen idârecileri vasıtasıyla kadıya tasdik ettirirlerdi. Bu ölçünün dışına çıkanlar veya bozuk mal üretenler kendi birlikleri içinden seçilmiş bir kontrolör²⁰⁰ tarafından tespit edilir, bezleri yırtılır ve bunları dokuyan esnâfa da ceza verilirdi. Bozuk olduğu için yırtılıp iptal edilen bezler halka teşhir edildikten sonra genellikle fakirlere dağıtılırdı²⁰¹.

Cullâhların bez dokudukları tezgâhlar değişik ebatta ve büyüklükte olabilirdi. Bunların dokunacak kumaşın cinsine göre tarak veya mekik ölçüleri de değişebilirdi.

¹⁹⁷ Quateart, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 120-121.

¹⁹⁸ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I Kanunlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1943), 392.

¹⁹⁹ Emecen, “Cullâh”, 8/84.

²⁰⁰ Ehl-i hibre, ehl-i vukuf da denen bu kişiler, hukuki uyuşmazlık ve ispat konusunun özel ve teknik bilgiyi gerektirmesi durumunda uzmanlığına başvurulmuş üçüncü kişi veya kişilerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Şafak, “Ehl-i Vukuf”, *DİA* (İstanbul, TDV Yay., 1994), 10/531

²⁰¹ Emecen, “Cullâh”, 8/84.

Tezgâhlar cullâh tarafından veya ısmarlama olarak yapılabildiği gibi hazır olarak pazardan da alınabilirdi²⁰².

18. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa pamuklu sanayiinin Hint tipi müslin ve basmalarının taklitleriyle Osmanlı pazarına girmeye başlaması geleneksel dokumacılığın sarsılmasına yol açsa da, 1830'larda Avrupa'daki makineleşme Osmanlı dokumacılığı için bir dönüm noktası oldu. 1850'lere doğru Osmanlı pamuklu sanayiinin hapsoldüğü mahallî pazarlarda daha da azalarak yerini ucuz ithâl mallara bırakması, cullâh esnâfının çöküşünü hızlandırdı. Ancak yine de dokumacılığın köklü olarak yerleştiği merkezlerde cullâhların faaliyetlerini genellikle sermâye sahiplerine bağlı bir şekilde sürdürdükleri bilinmektedir²⁰³.

Pamuklu dokuyan cüllâhların dışında; gazzaz, kazzaz veya kazzazân olarak sicil kayıtlarında adı geçen, ipek işleyen dokuyucular mevcuttu²⁰⁴. İpekliler, pamuklu mamüllere göre daha pahalı olması açısından kıymetli idi²⁰⁵. Dokumacı esnâfı arasında bulunan mûytâbân ise; kıl dokuyan ve kıldan dokunmuş çul, gebre, yem torbası ve kolan gibi eşyâyı satan kişilere denmiştir²⁰⁶. Kıldan ip büken çuval dokuyan keçe yapan bir başka esnâf grubu ise mazmancılardı. Ancak sicil kayıtlarında vergi tevzi edildiği tespit edilen 39 esnâf grubu arasında mazmancı esnâfı bulunmamakla birlikte zaman zaman başka şehirlerden Diyarbekir'e gelen kıl hammaddesinin satın alınmasında önceliğin hangi esnâf grubuna ait olduğu hususunda mûytâbân esnâfı ile sorunlar yaşadıkları sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır²⁰⁷.

18. yüzyılın ikinci yarısında diğer birçok bölgede olduğu gibi Diyarbekir Eyâleti'nde de, tereke içerikli şer'îyye sicilleri esas alındığında zenginliğin kaynakları arasında; kişisel eşyâlar, gayrimenkuller, alacaklar, mücevher ve takılar, nakit para, miras, hayvan, köleler, kitaplar dışında, hiç şüphesiz ki iş sermâyesi de vardı. Genel olarak esnâf olanların dükkânlarından çıkan mallar da esas itibâriyle iş sermâyelerini

²⁰² 1640 tarihli Narh Defteri'nde satışa çıkarılan tezgâh çeşitleri ve dokumacılık aletleri için fiyat tespiti yapıldığı görülmektedir. Burada Edirne Tezgâhı ve Sade Tezgâh adlarında iki çeşit cullâh tezgâhı yer almakta ve bunlardan Edirne Tezgâhı için 170, diğeri için 120 akçe fiyat verildiği dikkati çekmektedir. Tezgâhlarda kullanılan çulha tarakları da çile sayısı ile sınıflandırılmıştı. Dokuma taraklarının her kırk dişi, bir çile (kırk) tâbir edilmekteydi. Narh Defteri'nden, sekiz çileden on üç çileye kadar olan tarakların imal edilip pazarlandığı, çile sayısı arttıkça tarağın değerinin yükseldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca burada çıkırıkçı aletleri arasında çulha mekiğine de rastlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emecen, "Cullâh", 8/83.

²⁰³ Emecen, "Cullâh", 8/84.

²⁰⁴ Tez, *Meslekler Tarihi*, 216.

²⁰⁵ Afşin Şahin - Sibel Cengiz, "16. Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İran Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri", *Bursa Uludağ Üniversitesi İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2010), 75.

²⁰⁶ Tez, *Meslekler Tarihi*, 216.

²⁰⁷ DŞS, 360, 115.

oluştururdu. 18. yüzyılın ikinci yarısına ilişkin 3725, 3744, 3753, 3757, 3785, 3796 ve 3797 tereke içerikli Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri defterlerine dayanarak; Veysel ve Nazife Gürhan, “Diyarbakirli Zenginler” (1750-1800) adlı eserlerinde Diyarbekir’de çeşitli dallarda faaliyet gösteren iş sermâyeli 25 esnâf arasında; bezzaz, ipekçi, iplikçi, fesçi, ketenci, mazıcı gibi dokumacı ilişkili esnâflar bulunduğunu aktarmaktadır²⁰⁸.

İktisadî durumlarının iyi olduğu tespit edilen dokumacı esnâfı ve ilişkili esnâf grupları içerisinde zengin sayılabilecek gayrimüslimler de yer almıştır. H. 1 Muharrem 1215 (M. 25 Mayıs 1800) tarihli Diyarbekir’e ait bir sicil kaydında yüzyılın sonlarında dokumacıların hammaddesi olan ipliğin ticaretini yaptığı anlaşılan gayrimüslim İplikçi Matlob’un terekesinden, maddi durumu iyi sayılabilecek bir miras bıraktığı anlaşılmaktadır²⁰⁹. Dokuma imalatında hammaddeyi teşkil eden pamuk metânının Diyarbekir’de iktisadî hayatın ve zenginliğin de bir göstergesi olduğunu göstermesi açısından sicil kayıtlarında tespit edilen bir belgede, müteveffâ eski Diyarbekir kaymakamı İbrahim’in terekesinden satılan pamuktan elde edilecek gelirin 4.500 kuruşunun, hazineye aktarılması talep edilmiştir ki; 4.500 kuruş (540.000 akçe) hatırı sayılır bir meblağı teşkil etmekteydi²¹⁰.

Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri’nde tespit edilen 118 esnâf içerisinde vergi tevzî edilen 39 esnâf grubundan; imdâd-ı hazariyye ve imdâd-ı seferiyye vergisini en yüksek miktarda veren esnâfın, dokumacı esnâfı olan cüllâhânların ve ilişkili esnâf grubundan sayılan boyacıyân ve bezzazân esnâfının olduğu belirlenmiştir. Dokumacı ilişkili esnâf grubu arasında yer alan bezzazânların, 19. yüzyılın ilk yarısında dahi ticarî hayatın önemli aktörlerinden olduğu, Diyarbekir sicil kayıtlarındaki ihtilâflara konu olan alacak-verecek meselelerinden anlaşılmaktadır²¹¹.

²⁰⁸ Veysel Gürhan – Nazife Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf, Diyarbakirli Zenginler (1750-1800)* (İstanbul: Phoenix Yay., 2018), 85.

²⁰⁹ Kayıтта geçen 21.173 para gibi (yaklaşık 530 kuruş/63.600 akçe) bir mirasın, yüzyılın sonunda hatırı sayılır bir miktar olduğu söylenebilir. DŞS, 600, 6.

²¹⁰ Kayıтта; “...müteveffâ-yı mûmâileyhin muhallefâtından fîrûht olunan penbe bahâsından deyn-i memleket için verilen bin beş yüz gurus ve memleket deyni olan üç bin gurus ki cem'an dört bin beş yüz gurusu sen ki vezîr-i müşârunileyhsin, intizâm-ı re'y ü ma'rifetin ve ma'rifet-i şer' ve mübâşir-i merkûm ma'rifetiyle ahâlî-i memleketden tamâmen tahsîl ve mübâşirine teslimen Dersaadet'ime irsâl ve Hazîne-i Âmire'ne teslime...” denilerek gereği emredilmiştir. DŞS, 299, 25.

²¹¹ H. 1249 (M. 1834) yılında, Hazrolu Ato ile Kazâr bezzaz arasındaki 4.583 kuruşa konu olan ihtilâfta; Kazâr bezzaz, 4.583 kuruş alacaklı olan Hazrolu Ato'ya borcunun mukâbilinde “20 batman çivit, 10 aded aba, 10 aded defa-i aba, 4 vukiyye harir, 15 vukiyye defa-i harir, 20 tob Haleb, elden 710 kuruş, 1 kehribar 60 kuruş, yağlı güderi, elvan-ı Haleb 30 tob, 1 tencere, 1 kılıç” verdiğini ifade etmiştir. 4.583 kuruş gibi bir borcun, 1834'te bezzazân esnâfı için mevzubahis olması bezzazânların ticarete etkin olduğunu göstermektedir. Ayrıca kumaş boyamada kıymetli bir renk olan çivitin de Diyarbekir’de hâlâ önemini ve varlığını koruduğunu göstermesi açısından değerlidir. DŞS, 594, 4.

3.3. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Dokumacılıkta Hammadde

Dokumacılık zanâatı, hammaddesine göre; bitkisel kökenli olanlar, pamuklular ile hayvansal kökenli olanlar, yünlü ve ipekliler olmak üzere üç kategoride incelenebilir. Osmanlı kaynaklarında pamuk, pe(n)mbe olarak geçer ve pamuklu dokumalar içinde en çok adı geçenler; bogası, kirpas, alaca, bez, mendil, dimi, yemeni, tülbent, basma çit ve yazmadır. Diyarbakir’de bitkisel kökenli dokumacılık hammaddesinin en meşhuru Diyarbakir’in baskılı pamukluları idi²¹².

Pamuk:

Pamuk kelimesi; Türkçe’ye Farsça penbe > panbûk kelimesinden geçmiştir. Pamuk karşılığında günümüz dünyasında yaygın olarak kullanılan cotton, Arapça kutn’dan gelir. Kâşgarlı Mahmud pamuğu (bamuk) Oğuzca bir söz olarak zikreder. Eski Türkler’de ayrıca çigit sözüyle pamuk çekirdeği kastedilmiştir. Pamuk bitkisi için kepez kelimesi de kullanılmış, pamuk tarlasına kepezlik denmiştir²¹³. Osmanlı’da, pamuk ipliği ve pamuklu kumaş üreticileri yüzyıllar boyunca hammadde sıkıntısı çekmemiş bol miktarda ham pamuk ve boya elde edilen madde bulmuştur. Tarih boyunca da pamuk üretmiş merkezler arasında Kuzey Suriye, Adana Bölgesi, Ege kıyıları ve Mezopotamya yer almıştır²¹⁴. Osmanlı İmparatorluğu’nda dokumacılık; pamuklu-keten, yünlü ve ipekli olmak üzere üç alanda yaygın olarak yapılmıştır. Anadolu’da pamuk çok üretildiği için özellikle pamuk hammaddesinin bol olduğu Diyarbakir’de pamuklu dokuma daha fazla gelişmiştir²¹⁵.

16. yüzyıl boyunca Diyarbakir’de bolca yetiştirilen pamuğun sancaklar itibâriyle yetiştirilme oranına bakıldığında, bölgenin pamuk açısından zenginliği sarıh bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Tahrîr defterleri ışığında, 16. yüzyılda Diyarbakir Eyâleti’nde yetiştirilen pamuk oranı menn²¹⁶ olarak tablo halinde aşağıda verilmiştir²¹⁷.

²¹² Hülya Tezcan, “Osmanlı Dokumacılığı”, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 12/404-409.

²¹³ Bozkurt, “Pamuk”, 34/154.

²¹⁴ Quateart, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 51.

²¹⁵ Aytaç - İlbak, *Türk El Dokumalarına Dâir Önemli Kayıtlar*, 9.

²¹⁶ Menn, bir ağırlık ölçüsü birimi olup 1 Harput menni 5,773 kg.’a denk kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Men”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2004), 29/105.

²¹⁷ Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir Eyaleti’nde İktisâdi Hayat (1518-1568)* (İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017), 250-255.

Tablo 3.2. 16. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti’nde yetiştirilen pamuk miktarı

Sancak	1518		1540-1550		1550-1568	
	Menn	Kg.	Menn	Kg.	Menn	Kg.
Amid	10.733	61.962	35.193	203.169	57.225	330.360
Harput	7.879	45.485	-----	-----	-----	-----
Ruha	6.632	38.287	22.947	132.473	35.179	203.088
Mardin	6.027	34.794	16.219	93.632	23.856	137.721
Ergani	3.790	21.880	-----	-----	21.715	125.361
Siverek	3.402	19.640	-----	-----	46.827	270.332
Çermik	2.265	13.076	7.158	41.323	9.591	55.368
Arapgir	2.180	12.585	-----	-----	6.378	36.820
Çemişgezek	1.878	10.842	4.008	23.138	-----	-----
Berriyecik	1.442	8.325	11.522	66.517	17.311	99.936
Sincar	441	2.546	-----	-----	29.508	170.350
Musul	-----	-----	32.970	190.336	23.580	136.127
Nusaybin	-----	-----	10.185	58.798	34.730	200.496
Kulb	-----	-----	735	4.263	8.140	46.992
Ana	-----	-----	-----	-----	222.737	1.285.861
Hasankeyf	-----	-----	-----	-----	11.850	68.410
Akçekale	-----	-----	-----	-----	10.445	60.299
Atak	-----	-----	-----	-----	6.205	35.821
Habur	-----	-----	-----	-----	5.960	34.407
Rakka	-----	-----	-----	-----	4.175	24.102
Tercil	-----	-----	-----	-----	3.875	22.370
Çapakçur	-----	-----	-----	-----	1.818	10.495
Siird	-----	-----	-----	-----	1.405	8.111
Kığı	-----	-----	-----	-----	186	1.073
Toplam	46.669	269.420	140.937	813.629	582.696	3.363.900

17. yüzyılda Diyarbekir’e ait tek şer’îyye sicili olan H. 1065 (M. 1655) tarihli sicil incelendiğinde ise pamuk üretim miktarına ilişkin Diyarbekir’in merkez Amid kazâsı ve diğer sancaklarına ait bilgi edinilememiştir. 1590’lı yıllardan sonra imparatorluk geneline dâir tahrîr faaliyeti terk edildiğinden bu çerçevede de, önemli bilgiler ihtivâ eden tahrîr defterlerine ulaşılamamıştır²¹⁸. 17. yüzyılın iktisadî eğilimleri hakkındaki bilgilerin uluslararası ticaret hariç yüzyılın ilk on yıllarıyla sınırlı kaldığı belirtilmektedir²¹⁹. Ancak 16. yüzyıldaki üretim miktarının sancaklara dağılımı incelendiğinde, hemen hemen tüm kazâ ve sancaklarda pamuk üretiminin olduğu ve yüzyılın ortasından sonra da gözle görülür şekilde arttığı görülmektedir²²⁰. 17. yüzyılda Diyarbekir şehrini gezen seyyâhların verdiği bilgilerden hareketle, mevcut üretimde ve

²¹⁸ Murat Alanoğlu, “Yeni Bulunan Avâız Defterlerine Göre 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amid (Diyarbakir), e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR) 12/3 (2020), 708-742.

²¹⁹ Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk* (İstanbul: Alfa Yay., 2019), 63.

²²⁰ Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti’nde İktisadî Hayat (1518-1568)*, 255.

dokumacılıkta özellikle pamuğun yer aldığı söylenebilmektedir²²¹. 1640 tarihli İstanbul es'ar defteri incelendiğinde, İstanbul'da bu tarihlerde pamuklular cinsinden sayılan Diyarbekir bogasılarının narh edildiği, bu bogasıların fiyatlandırmada Anadolu'nun farklı eyâletlerinden gelen bogasılardan daha kaliteli olduğu ve dolayısıyla da daha pahalıya satıldığı görülmektedir. Bu durum, 17. yüzyılın ortalarında da Diyarbekir Eyâleti'nde pamuklu üretiminin varlığını sürdürdüğünü göstermesi açısından önemlidir. Bu dönemde İstanbul pazarlarında kırmızı Diyarbekir bogasıları 220 akçeye narh edilirken; Kastamonu, Borlu, Hamid, İsperek, Tokat şehirlerden gelip İstanbul'da satılan aynı tür bogasıları ise ancak 115 ile 165 akçe arasında narh edilmiştir²²².

18. yüzyılın ilk yıllarında da ihraç limanı konumunda olan Haleb Limanı'ndan 1705-1714 tarihleri arasında Marsilya'ya ihraç edilen pamukluların livre²²³ olarak değeri 179.400 olmuştur. Bu tarihlerde Marsilya'ya diğer Osmanlı limanlarından da pamuklu ihracatı yapılmıştır²²⁴. Bu bilgilerden hareketle de 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın ilk yıllarına tekâbül eden yıllarda en fazla pamuklunun ihraç edildiği limanın Haleb olması -ki bu liman Osmanlı Anadolu'sunun güney eyâletleri mamüllerinin önemli bir ihraç limanıdır- bölgenin önemli bir pamuklu üretim merkezi olan Diyarbekir'in 17. yüzyılda da ciddi bir pamuklu üretim merkezi olduğunu göstermesi açısından önemlidir²²⁵.

Bu dönemde Hint ürünlerinin Osmanlı pazarlarına girişine karşı devlet strateji olarak serbestiyet yönünde bir yaklaşım sergilerken, merkantilist Avrupa'nın Hint pamuklularının istilâsı karşısındaki reaksiyonu Osmanlılar'dan farklı olmuştur. 17. yüzyılın ortalarından başlayarak Fransa ve İngiltere'de ilkin yüksek sınıflar sonra halk yığınları arasında pamuklu dokumalar moda olup büyük bir talep ortaya çıkınca; yünlü, ipekli ve keten dokuma sanayii güç duruma düşmüştü. Güç duruma düşen bu sanayi

²²¹ 17. yüzyılın ilk yarısında 1612 yılında Polonyalı Simeon, 1630 yılında ise Jean Baptiste Tavernier Diyarbekir'i ziyaret etmişlerdir. Bu seyyâhlar da ticaretin oldukça gelişmiş olduğunu belirterek, kırmızı pamuklu bez ve derinin oldukça önemli ticarî ürünler olduğunu kaydetmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Diyarbekir Esnâfı", *Elazığ Üniversitesi Tarih ve Gelecek Dergisi* 7/1 (Mart-2021), 468.

²²² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi I* (İstanbul: Kronik Yay., 2021), 279.

²²³ Fransa'da 18. yüzyılda para birim olarak *livre tournois* kullanılıyordu. Bkz. Zeynep Ağdemir, "XVI. Yüzyıl Fransa'sında Vergiler ve Vergi İsyanları", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 10/2 (Nisan 2017), 144.; 18. yüzyılda Türk coğrafyasında 120 akçe (1 Osmanlı kuruşu) ise 3 Fransız lirasına (*livre*) denk geliyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Numan Elibol, "16-17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tedâvül Eden Gümüş Avrupa Sikkeleri Hakkında", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal Of Ottoman* 63 (2024), 129-130.

²²⁴ İstanbul Limanı'ndan 96.300 livre, İzmir Limanı'ndan 40.900 livre, Suriye Limanı'ndan 34.500 livre, Mısır Limanı'ndan 13.800 livre, Kıbrıs Limanı'ndan 10.000 livre, Selanik Ege Adaları ve Mora Limanlarından ise 1200 livre olarak ihracat gerçekleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 112.

²²⁵ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 88.

dokumacılarının baskısı ile pamuklu kullanımına karşı yasaklar konmuş, ithâlata ağır gümrük târifeleri uygulanmıştır. Fakat nihâyet 18. yüzyılın ortalarında himâyecilere karşı ekonomistler davayı kazanmış, pamuklu ithâlatı üzerindeki önlemler hafifletilmiş, yerli pamuk sanayii teşvik edilmiş ve desteklenmiştir²²⁶.

17. yüzyılın sonlarına doğru 1680’lerde, İngilizler’in kısıtlama ve yasaklamalarına rağmen ithâlat 1.500.000 parça üzerine çıkmış, 1700 yılında Fransa’ya 314.000 Fransız lirası olan Türk pamuklu ihracatı, 1703’lerde yasaklar gevşetilince 3.000.000 liraya çıkmıştır. Fransızlar’ın ithâl ettiği pamuklular listesinde ise Diyarbakır, Kilis, Mardin, Hama, Ayntab, Antakya, Haleb, Kudüs ve Şam bezleri ve bogasları yer almıştır²²⁷. 17. yüzyılın sonlarında Fransa’ya ihraç edilen pamuklular arasında Diyarbakır bogası ve bezlerinin bulunması, Diyarbakır’ın bu yüzyılda da ihraç yapabilecek kapasitede olduğunu göstermesi açısından değerlidir. Bunun yanı sıra 1650-1750 yılları arasında İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi Avrupa ülkelerinin, pamuklu ithâlatına iç pazardaki yün, ipek ve keten üreticilerinin baskılarından dolayı uyguladığı kısıtlayıcı politikalara rağmen pamuklu ithâlatını engelleyemediği açıktır. Yasakların gevşetilmesiyle pamuklu ithâlatında yaşanan artış ve bunun doğal bir sonucu olarak oluşan ciddi talep, pamuklulara duyulan rağbeti göstermektedir²²⁸.

18. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle de 1768-1786 tarihleri arasında Fransa’ya özellikle pamuklu kumaş ihracatı Haleb üzerinden Marsilya’ya ciddi anlamda artış göstermiştir²²⁹. Diyarbakır’ın pamuktan üretilen bezleri, Fransız ticareti için çok önemliydi. Osmanlı’dan alınan pamuklu kumaşlar, Marsilya’dan Fransa’ya gönderiliyor ve içlerinden kaba olanları da Amerika’da bulunan köle plantasyonlarına satılıyordu. Bu ticaret Fransa’nın milyarlarca franklık bir gelir elde etmesini sağlıyordu²³⁰. 18. yüzyılın ikinci yarısında Levant’ta üretilen pamuk miktarı ise Amerikan kolonilerinde üretilen miktarın 30 katıydı²³¹. Osmanlı’nın ham pamuk ihracatı bu dönemde hatırı sayılır düzeylerdeydi. Ayrıca yerel dokumacılar da bol miktarda ham pamuk bulabiliyorlardı²³². Diyarbakır Eyâleti ise pamuk üretimi açısından ayrı bir öneme sahipti. Diyarbakır’da dokumacılık işi ile uğraşan esnâflar da diğer esnâflara göre

²²⁶ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi 1*, 269.

²²⁷ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 88.

²²⁸ Halil İnalçık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rölü”, *ODTÜ Geliştirme Dergisi* 1979-80 Özel Sayısı (1979), 64.

²²⁹ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 116.

²³⁰ Halil İnalçık – Bülent Arı, “Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık’ın Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (2005), 48.

²³¹ Şerafettin Turan, “Levant”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2003), 27/145-147.

²³² Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 51.

iktisadî açıdan daha kuvvetli bir duruma sahipti²³³. Diyarbekir Eyâleti'nde, özellikle pamuklu dokumanın gelişmiş olmasının yegâne sebebi pamuk hammaddenin bolluğundan kaynaklanmıştır. İncelenen dönemin Diyarbekir Şe'îyye Sicilleri vergi tevzî kayıtlarında 118 meslek tespit edilmiş, bunların 5'te 1'inin pamuklu dokuma ve giyim imalatı ile ilgili oldukları görülmüştür²³⁴.

18. yüzyılın ortalarına doğru ve ikinci yarısına ait Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri'ndeki kayıtlar, pamuklu dokumanın hammaddesi olan pamuğa verilen önemi ayrıca göstermektedir. Bu kayıtlarda pamuğun hasâd vaktine ve olgunlaşp olgunlaşmadığına şuhûdü'l-hâl huzurunda karar verildiği anlaşılmaktadır²³⁵. H. 13 Muharrem 1172 (M. 16 Eylül 1758) tarihli şer'îyye sicili kaydında da pamuk hasâdının başlamasına ilişkin karar kaydına rastlanmıştır²³⁶. 1768 tarihli bir başka kayıta bu minvâlde şuhûdü'l-hâl üzere alınan karar mevcuttur²³⁷.

Özellikle Diyarbekir'de imal edilen ve Diyarbekir bogası olarak adlandırılan pamuklu dokumanın arşiv kayıtlarında yer aldığı ve padişah çadırlarının üretiminde kullanıldığı görülmektedir. 1772 tarihli Mehterhâne-yi Hayme-i Hâssa²³⁸ yoklama defterinde tek tek kayda geçirilen çadırlarda adı geçen kumaş isimleri arasında; “Kırmızı Diyarbekir”, “Kırmızı Diyarbekir Bezi” ayrı ayrı yazılmıştır. 1780 yılı kayıtlarında da “Kırmızı Diyarbekir Kirpasi”, mehterhânedeki serasker takımını tamamlamak için kullanılan kumaşlar arasında yer almıştır. 1703 ve 1779 tarihli Osmanlı çadırlarının onarımı için yapılan çalışmanın defterindeki malzeme listesinde 13

²³³ Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 311-314.

²³⁴ DŞS., 267, 313, 360, 348, 626, 355, 576, 310, 349, 315, 349, 588, 364, 363, 327, 592, 352, 315.; BOA, DVNS. AHK.DB. d., 1/7.

²³⁵ Bu husus ile ilgili bir kayıta. “...Yevmü'l-hâmis, H. 18 Cemaziye'l-âhir sene 1153. (M. 10 Eylül 1740 Perşembe günü); müceddeden bu mahalle geldiği bu mahalle (...) İşbu bin yüz elli üç senesi cemâziyel-âhire'sinin yirmi birinci (...) bir mikdâr çiğidli penbe ile haşve çıkan Taş nâm mahalden (...) mübâşeretle meclis-i şer'e getirdiklerinde müşâhade (...) penbe hasâdı yevm-i mezbûrdan olduğu vâlî-i vilâyet olan devletlû Çeteci (...) i'lâm olduğu kayd şod. Fî 21 Ca. sene 1153 Şuhûdü'l-hâl: Hüddâm” denilmektedir. Şer'îyye kaydından; “müceddeden” ifâdesinden daha önce de Taş Mahallesi'ne gelindiği (ayın 18'inde), bir miktar yeni yeni açılmış çiğitli (çekirdekli) penbenin tespit edildiği ve hasâdına şahitler huzurunda (şuhûdü'l-hâl) karar verildiği anlaşılmaktadır. DŞS, 360, 92.

²³⁶ Kayıta; “...(...) senesi mâh-ı muharremü'l harâm'ın üçüncü yevm-i çarşamba ve...? yirmi altıncı günü Dağ Kapısı (...) tarlasından hâlâ Diyarbekir kâymakâmı tarafından Süleyman Çavuş ile bir mikdâr açılmış penbe ... hasâdı kayd olduğu şerh verildi. Fî 13 M. Sene 1172” denilerek hasâda izin verildiği anlaşılmaktadır. DŞS, 576, 1.

²³⁷ H. 1 Rebiü'l-evvel 1182 (M. 16 Temmuz 1768) tarihli kayıta, “...Diyarbekir'in Esfel'inde açılıp olgunlaşan pamuk kozasının Halil Ağa tarafından müşâhade edilip kayda alındığı, bin yüz seksen iki senesi rebî'ulevvelisinin selhi ve ağustosun ikinci günü medîne-i Âmid Esfel'inde açılmış ve kemâl bulmuş penbe kozasını Halil Ağa yediyle ba'de'l-müşâhade kayd şüd. Fî selhi Ra. sene 1182, yevm-i sebt” denilmiştir. DŞS, 348, 1.

²³⁸ Çadır mehterlerinin oturdukları yere Mehterhâne-yi Hayme-i Hâssa kışlağı denilmekteydi. Padişah çadırlarını ve onun adına verilecek çadırları üretmek, bakımını yapmak, tamir etmek, muhafaza etmek ve taşımak ile görevli kılınan müesseseydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cenap Çürük, “Çadır Mehterleri”, DİA (İstanbul: TDV Yay., 1993), 8/165-166.

tob kırmızı bogası veya Diyarbakır bezi ile mehterhâneye 4 tob Diyarbakır kirpası verildiğinin kaydı da ayrıca önem taşımaktadır²³⁹. H. 16 Safer 1209 (M. 12 Eylül 1794) tarihli bir başka sicil kaydında da Diyarbakır'ın Mardin Kapısı dışında bulunan Esfel bölgesinde mazru' pamuktan alınan numuneden hasâd vaktine karar verildiği tespit edilmiştir²⁴⁰. Pamuğun ne vakit hasâd edileceğinin yöneticilerce ne ölçüde önem arz ettiği ve takip edildiği yukarıda verilen örneklerden de anlaşılmaktadır. Bu hususta gösterilen hassasiyetin, dokumada kullanılacak pamuğun ve dolayısıyla imal edilecek mamüllerin kalitesine verilen önemi göstermektedir.

Diyarbakır voyvodalığı mukâtaasına dâhil edilecek kadar önem arz eden mukâtaalardan biri de mengene-i akmişe (kumaşlar) mukâtaasıydı²⁴¹. M. 3 Nisan 1797 tarihinde Diyarbakır voyvodası Halil, İstanbul'a yazdığı bir arz'da; "...*Diyârbekir derûnunda devam üzere alaca ve beyazlı ve kutnî ve gazi ve atlas 5 adet emtia dezgâhları olup, hallâcan esnâfi işleyup ve mengene-i mu'tâd olmadığından takakladub furuht iylemleriyle kârlarına zarâr geldiğini...*" belirtmiş ve Diyarbakır'de bir mengene kurulmasına ruhsat istemiştir²⁴². Diyarbakır voyvodası Halil, sorumluluğunda olan pamuklu üretimi mukâtaasına bağlı olarak kumaşların tokatlanması (perdahtlaması) gerekirken, bu işlemi hallâc esnâfının üstlenerek gelirine zarar verdikleri gerekçesiyle, buna mâni olunması için mengene inşâsı talebinde bulunmuştur. Bu arz üzerine Diyarbakır voyvodasının, Diyarbakır'de mengene inşâsına ruhsat verilmiş, söz konusu mukâtaa ber veçh-i malikâne 1.000 kuruş muaccele ve yıllık 500 kuruş ödemek şartıyla Diyarbakır voyvodası Halil'in uhdesine kaydedilmiştir. Perdaht ücreti olarak da 30 akçe alınması kararlaştırılmıştır²⁴³. H. 19 Rebiü'l-evvel 1212 (M. 11 Eylül 1797) tarihli bir fermânla da, Diyarbakır mengenehânesinin Bursa mengenehânesi şartlarına göre kurulduğu ve perdahtlama ücretinin bir tobtan 400 akçe alınması şeklinde olduğu bildirilmiştir²⁴⁴. Yukarıda verilen misâllerden de anlaşılabacağı üzere Diyarbakır Eyâleti'nde pamuğun dolayısıyla da pamuklu dokuma imalatının iktisadî açıdan önemli

²³⁹ Nurhan Atasoy, *Otağ-ı Hümayun, Osmanlı Çadırları* (İstanbul: Koç Kültür Sanat Yay., 2002), 108-110.

²⁴⁰ Kayıttan, Esfel bölgesinde Ali Hasan'a ait pamuk tarlasından, Hacı Veyis Çavuş tarafından alınan bir miktar pamuğun, karar mercii olan meclis-i şer'e getirildikten sonra kontrol edildiği ve daha sonra sicile kaydedildiği devamında ise hasâda karar verildiği anlaşılmaktadır. DŞS, 355, 34.

²⁴¹ Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 288.

²⁴² BOA, C.İKTS., 4-199.

²⁴³ Bu husus kayıтта "...*cânib-i miriye senevi 500 gurûş mâl ve Hazîne-i Âmire'ye 1.000 gurûş mu'accele virmek şartıyla...*", "... *mengene-i mezbûra gelen kutnî ve alaca ve akmişe-i sairinin Bursa ve İstanbul mücibince 30 akçe perdaht ücreti...*" şeklinde yer almıştır. BOA, C.İKTS., 4-199.

²⁴⁴ Bu husus kayıтта; "... *Medine-i Amid ve tevabi'i kazâlarında nesh olunan kutnî vesair mengeneye ta'alluk akmişenin cümlesi mengenehânedeki perdaht olunup, beher tobtandan emsâli 400 akçe perdaht ücreti...*" şeklinde yer almıştır. BOA, C.İKTS., 11-543.

bir kalem olduğu görülmektedir. 18. yüzyılda pamuklu dokuma imalatında Diyarbakir Eyâleti önemli bir üretim merkeziydi. Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki pamuklu dokuma merkezleri aşağıdaki haritada gösterilmiştir²⁴⁵.

Şekil. 3.1. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin pamuklu dokuma merkezleri

Buna mebni olarak, Osmanlı ülkesinde, entari yapmak için kullanılan kırmızı üzerine sarı çubuklu alaca ve altı renkli altı parmak alacanın temin edildiği en önemli şehirlerin başında Diyarbakir gelmekteydi. Daha çok kadın giyiminde kullanılan bir kumaş olan kutnî de başta Diyarbakir olmak üzere Haleb'te üretiliyordu. Bunun yanı sıra devletin genelinde Diyarbakir bezleri de meşhurdu²⁴⁶. 23 Ağustos 1805 tarihli bir tahrîrat özetinden anlaşıldığına göre Diyarbakir alacası başta olmak üzere diğer dokuma ürünleri özellikle pamuklu dokumalar, Samsun ve Sinop limanlarından Avrupa'ya da ihraç edilmekteydi²⁴⁷. Bu kayıttan pamuklu ürün ihracatının 19. yüzyılın başlarında da devam ettiği söylenebilir.

1815'te Diyarbakir'i ziyaret eden seyyâh J. S. Buckingham'ın, 18. yüzyıl sonları ve özellikle 19. yüzyıl başlarında Diyarbakir imalatçılarının başlıca hammaddelerinin pamuk ve ipek olduğunu, şehirde 1.500 tezgâh şal üretimi ve 500 tezgâh pamuk basıcısı bulunduğunu bunun da Diyarbakir dokuma imalatında pamuğun Diyarbakir'in iktisadî hayatı açısından büyük bir öneme sahip olduğunu göstermesi açısından önemli

²⁴⁵ Faroqhi, *Osmanlı Zanâatkârları*, 14.

²⁴⁶ Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniyye*, 728.

²⁴⁷ BOA, C.İKTS., 34-1678.

olduğunu, dile getirdiği bildirilmektedir²⁴⁸. Diyarbekir, 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin önemli bir tekstil merkeziydi. İmalatının ağırlığını hatırı sayılır derecede pamuklu üzerine ikâme eden Diyarbekirli dokumacılar, 19. yüzyılın ilk yıllarına kadar da ham pamuğa dayalı üretimi sürdürmüşlerdi. Ancak 1830'ların ortalarından itibaren İngiliz yapımı pamuk ipliği kullanmaya başlamışlardı²⁴⁹. 1840'lı yıllara gelindiğinde pamuklu dokuma üreticileri, İngiliz ipliğine bağımlı hâle gelmiş olmakla birlikte, küçük ölçekli el tezgâhlarında üretim faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir²⁵⁰.

İpek:

Türkçe'nin çeşitli lehçelerinde yibek, yipek, yifek, cifek, çipek, jibek gibi telaffuzlarla söylenen kelime “ip” kökünden türetilmiştir. İpek böceği kozasından elde edilen ipek²⁵¹, ilk defa Çin'de üretilmiş ipek için zaman zaman harîr kelimesi de kullanılmıştır²⁵². Harîrden alınan vergi, arşiv belgelerinde “resm-i harîr” olarak yer almıştır²⁵³. İpek işleyen ipekçilere de kazzazân ya da gazzazân denmiştir²⁵⁴. Eski bir ipekçilik merkezi olan Amasya ve çevresinde 20.000 - 25.000 kg. ham ipek üretildiği ve ürünün iyi olduğu yıllarda bu miktarın 30.000 kg. dolayına yükseldiği belirtilir. Üretimin üçte birinin Diyarbekir, Halep ve Şam'a dokumada kullanılmak üzere gönderildiği ve bir miktar ham ipeğin de Avrupa'ya ihraç edildiği söylenir. Daha sonraki yıllarda ise ham ipeğin tamamına yakın bir bölümü yüksek fiyat veren yabancı tüccarlara satılmıştır²⁵⁵.

16. yüzyılın ilk yarısında Diyarbekir'de, Dicle Nehri kıyısında yoğunlaşan dut ağaçlarının varlığı, bölgedeki ipek üretiminde hammadde temininin sürekliliğini sağlayan başlıca unsur olmuştur²⁵⁶. 16. yüzyılda Diyarbekir'de üretilen kırmızı ham ipekler ise Karadeniz'in önemli ticaret iskelesi olan Ünye'den ihraç edilmekteydi²⁵⁷. 17. yüzyılın ortalarına doğru Diyarbekir'e gelen Evliya Çelebi'nin de Diyarbekir'de

²⁴⁸ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 312.

²⁴⁹ Quateart, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 121.

²⁵⁰ Bozkurt, “Pamuk”, 34/155-156.

²⁵¹ İpek, belirli zaman ve sıcaklıklarda gelişen tohumların dut yapraklarıyla beslenmeleri sırasında, böcek şeklini alarak meydana getirdikleri kozanın verdiği elyafa denilmektedir. Elde edilen elyaf çeşitli işlemlere tabi tutularak ipek ipliği elde edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatma Arpacı, *Türkiye'de Mensucat Sanayininin 10 Yıllık Faaliyeti: Pamuklu, Yünlü, İpekli Araştırma Raporu* (Ankara: Sektör Raporu, 1951), 86.

²⁵² Nebi Bozkurt, “İpek”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay, 2020), 22/361.

²⁵³ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi* (İstanbul: Kayıhan Yay., 2014), 121.

²⁵⁴ Şemsettin Sami, “Kazzaz”, 1067.

²⁵⁵ Rifat Önsöy, *Tanzimât Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası* (Ankara: Türkiye İş Bankası Yay., 1988), 21-24.

²⁵⁶ Kurt, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyâleti'nde Sanayi ve Ticaret”, 195.

²⁵⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 3/2* (Ankara: TTK Yay., 2010), 576.

ipekçiliğin gelişmiş olduğunu ve şehirde ipekli kumaş üretildiğini söylediği belirtilmektedir²⁵⁸. Ancak Suriye’den gelen ve ipek diye satılan Avrupa Otları’nın ucuzluğu karşısında halk bunlara yönelince Diyarbakir ipekçiliği bir daha belini doğrultamamış ve bahçe sahipleri dutları keserek sebzecilik yapmaya başlamıştır²⁵⁹.

Özellikle incelenen dönem olan 18. yüzyılın ortalarından itibaren Halep üzerinden Marsilya’ya gönderilen pamuklu kumaşların parça miktarı göz önünde bulundurulduğunda, ipekli dokumalara göre pamuklu dokumacılığın daha faal olduğu söylenebilir²⁶⁰. Osmanlı döneminde ipekli dokuma Diyarbakir’de yapılsa bile, Bursa şehri ipek dokumacılığında Osmanlı dönemi öncesi ve sonrasında en önemli merkez olarak kabul görmüştür. Hatta denilebilir ki, Bursa ipek endüstrisi, ürettiği ipek kumaş türleri, özel desenleri ve güzellikleri ile dünyada önemli bir yer tutmuştur²⁶¹. 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren ise ipek üretiminde azalmanın olduğu Osmanlı mâliyesinin vergi gelirlerinde görülen belirgin bir düşüşten de çıkartılabilmektedir²⁶². Buna rağmen Diyarbakir’de ipekli dokuma varlığını sürdürmüştür. James Silk Buckingham’ın da, 1815 yılı için Diyarbakir’deki dokumacıların başlıca hammaddesinin başta pamuk olmak üzere ipek olduğu tespitinde bulunduğu belirtilmektedir²⁶³.

Esas itibâriyle Diyarbakirli dokumacılar ipekli dokumalar üretmek için ham ipek ihtiyacını dış kaynaklardan sağlıyordu. Ama İngiliz ipliğini benimsedikten (1825) bir on yıl sonra ipekböceği yetiştirmeye başlamışlardı. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ise Diyarbakir şehrindeki atölyelerde yılda ortalama 15.000 kg. ipek ve 340 balya İngiliz pamuk ipliği kullanılıyordu²⁶⁴. İpekten imal edilen giysiler hususunda ise hanımlar tenlerinin üzerine bürümcük denilen, evlerde basit tezgâhlarda ham ipekten kıvrıcık olarak dokunan tül gibi incesi ve biraz daha kalını bulunan bir nevi ipek bezden yapılma iç gömlek giyerken; ipek, erkeklere haram olduğundan pamuk ipliği veya keten karıştırılarak “helâlî” denilen kumaştan yapılma iç gömleği giymişlerdir. İnançsal bağlamda ipek mamülû ürünlerin ağırlıklı olarak sadece kadınlarca kullanılması, pamuğa duyulan ihtiyacın ipekten daha fazla olduğunu da ortaya koymaktadır²⁶⁵.

²⁵⁸ Brunessen - Boheschoten, *Evliya Çelebi Diyarbakir’de*, 84.

²⁵⁹ Konyar, *Diyarbakır Tarihi* 3, 109.

²⁶⁰ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 116.

²⁶¹ Halil İnalçık, “İpek”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2020), 22/362-365.

²⁶² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi-I* (İstanbul: Ötüken Yay., 2021), 217.

²⁶³ Tez, *Meslekler Tarihi*, 228.

²⁶⁴ Quateart, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 120.

²⁶⁵ Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniyye*, 429.

İran ile ipek ticareti:

İpek hammaddesinin dışardan ithâl edilmesi özellikle de İran'dan gelmesi, mezkur devlet ile yaşanabilecek sorun veya savaşlardan bilhassa ipekli dokuma imalatı etkilenebilmekteydi. Özellikle 16. yüzyılda bundan en çok zarar gören şehir, büyük ölçüde İran ham ipeğine bağlı olarak sanayi faaliyetlerini sürdüren Bursa olmuştur²⁶⁶. 17. yüzyılda İran ile Osmanlı Devleti'nin ipek ticaretini etkileyen gerginliği devam etmiştir²⁶⁷. 1722-1779 tarihleri arasında da İran ile zaman zaman savaşlar ve akdedilen anlaşmalar olmuştur²⁶⁸. Bu durum ipek hammaddesinin ithâlinin daralmasına sebebiyet vererek üretim ve ticaretin devamlılığını sekteye uğratmıştır²⁶⁹. Yaşanan bu durum iç üretime yönelmeyi ve öncelikle yerli ihtiyacı karşılamak için ipeğin ihracına sınırlama

²⁶⁶ Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'e karşı sefere çıktığı zaman (1514), İran'la ipek ticaretini yasaklamıştır. Bunun bir anlamda İran şahına karşı ortaya konulan bir ambargo olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, Bursa'da İranlı tüccarlar ipek ticareti yapamamışlar ve Rumeli'ye sürülmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalcık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 139.; Yavuz Sultan Selim İran'la ipek ticaretini yasaklayarak, İran ekonomisinin can damarını kırmaya çalışmıştır. İran'ın o zamanlarda en önemli ticaret malı ise ham ipekti. Bunu satan İran, silah ve çeşitli maden ihtiyacını karşılıyordu. Avrupa'ya İran'ın ipek ihracatını tümüyle durdurmak için Sultan Selim, Memlûk yönetimi altındaki Arap topraklarını da kapsayacak şekilde ambargoyu genişletmiştir. Yavuz Selim, İran ipeğinin Osmanlı topraklarında herhangi bir Türk, İranlı ve Arab'ın elinde bulunması durumunda el konulacağını bildirmiştir. Bu önlem Mısır elçisine anlatılmasına rağmen, Mısır'la sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Bu yasaklama düşmanlık süresince, geçici olarak alınmıştır. Politik nedenlerle tâcirlerin mallarına el konulması yasal olmadığı için bu mallar dikkatli bir şekilde kayıt altına alınarak, durum normale döndüğünde geri iade edilmesi taahhüt edilmiştir. Osmanlı tarihçileri, Yavuz Selim'in gerçek amacının mallara el koymak değil, düşmanın gelirlerini kesmek olduğunu belirtirler de sonuçları açısından Osmanlı ekonomisinin epey bir sıkıntı çekmesine engel olunamamıştır. Bu hareketi haklı çıkarmak için, tâcirlerin İran için aldıkları silahlar da tartışılmıştır. Osmanlı topraklarında yakalanan İranlılar, Rumeli'den sınır dışı edilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Hayatında Bursa'da İpekçilik*, 131.; Yakalanan bu tâcirlerin ipek yükleri altında silahlar yakalanmıştır. 1518 yılında, ipek hammaddesi satışı Osmanlı topraklarında tamamıyla yasaklanmıştır. Osmanlı mağdurları, bu düzenlemelere karşı, ipek satış miktarına eşit parayı devlet hazinesinden alabilecek kadar güce sahip olmuşlardır. Bununla birlikte, ipek ticaretine yönelik keskin önlemlerin yanı sıra ambargonun ekonomik sonuçları yalnızca İran için değil, Osmanlı ve İtalya için de korkunç olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, *The Ottoman Economic Mind and Aspects Of The Ottoman Economy. Studies In The Economic History Of The Middle East*, ed. M. A. Cook. (London: Routledge, 1970), 210.; 1586-1587 yılları arasında Bursa'nın temelde kumaş üzerindeki vergi tâhsildârları, artık İran'dan ham ipek gelmediğinden ve kentteki tezgâhların dörtte üçünün boş kalmasından yakınmaktaydılar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Hayatında Bursa'da İpekçilik*, 335-336.

²⁶⁷ İran ile 1612 'de imzalanan Nasuh Paşa Antlaşması'nda İran, Osmanlı'ya haraç olarak ipek vermiştir. Fakat şah I. Abbas ipek yükü göndermemekte ısrar etmiş ve bu durum anlaşmanın bozulmasına yol açmıştır. 1618 yılında imzalanan Serav Antlaşması'na kadar tekrar savaş yapılmamıştır. 1578-1639 tarihleri arasında Osmanlı'nın İran ile uzun savaş dönemi sırasında ipek ticareti de olumsuz etkilenmiştir. İran'dan ipek ithalatı durmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahin - Cengiz, "16. Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İran Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri", 77.

²⁶⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* 4/2,133.

²⁶⁹ İran ile yaşanan siyasi krizler ipek ticaretini etkilemiştir. İran ipeğini etkileyen bir başka husus ise, Batı'da daha sade, ince ve hafif ipekli kumaşların dokunmasına ağırlık verilmiş olmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Serap Yılmaz, "XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları, Fransız Arşivlerinden I", *Bellefen* 56/217 (1992), 794.

getirmeyi zorunlu hâle getirmiştir²⁷⁰. 18. yüzyılın sonlarına doğru ve 19. yüzyılın başlarında ise yukarı katmanlardan diğer katmanlara yayılan moda değişiklikleri giyimde ipeği öteden beri oturduğu tahtından etmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin Tanzimât döneminde çıkarttığı irâdelerle giyim düzenlemeleri kaldırılmış, böylece pamuklu kumaşlara geçiş bir ivme kazanmıştır²⁷¹.

19. yüzyılın ortalarına doğru gelindiğinde ise Diyarbekir, ipek üretiminde bir merkez durumunda idi. Ancak hızlı teknolojik değişimin yaşandığı bu dönemlerde ipek çekme faaliyeti hâlen ilkel yöntemlerle yürütölmekteydi. Bu dönemde ipek üretiminin yapıldığı bütün merkezlerin Avrupa'nın talebini karşılamak için üretim yapmasına karşın, Diyarbekir; eyâlet başta olmak üzere özellikle Haleb'teki dokumacılara yönelik üretim yapmaktaydı²⁷².

Keten:

Kendir ve keten²⁷³ kendir; kenevir sapından çıkarılan lif, keten ise bezir denilen bir küçük habbe olarak tanımlanmakta olup keten ve kendir arasında birtakım farklar bulunmaktadır²⁷⁴. Kendir; daha çok kaba dokunan çadır, branda, kalın kumaş, ip, urgan, halat gibi malzemeler yapımında; keten ise daha çok yazlık türü elbiselik kumaşlarda kullanılmaktadır²⁷⁵. Keten ve kenevir, Osmanlı döneminde tohum ve yağından ziyâde lifi için üretilmekte idi. Osmanlı Anadolu'sunda oldukça yaygın bir üretim sahasına sahip olan kendir ve keten; özellikle Sinop, Samsun, Kastamonu, Taşköprü, Vezirköprü, Amasya, Merzifon, Tokat, Ordu, Trabzon, İzmir, Ödemiş, Tire, Burdur, Urfa, Süruç ve Malatya'da yetiştirilmekteydi²⁷⁶. Ketenin 16. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nde de

²⁷⁰ İnalçık, "İpek", 22/363.; Osmanlı Devleti 18. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'ya pamuklu bez ihrac etmekle birlikte külliyetli ipek satın alıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* 4/2, 575.

²⁷¹ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 202.

²⁷² Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 216.

²⁷³ Keten; rutubetli, siyah, iyi kaliteli toprağa ekilirdi. Üretim için kimi bölgelerde yağmur yeterli iken kimi yerlerde ise sulamaya ihtiyaç hâsıl olmakta idi. Toprak önceden üç defa süröldükten sonra tohum, rüzgarsız bir günde nemli toprağa ekilir ve ardından üzeri toprakla örtöldü. Belirli bir zaman sonra uzayan keten, sarı bir renk alınca zemine yayılır ve burada kurumaya bırakılırdı. Tersine çevrildikten sonra 4-5 günün sonunda küçük desteler haline getirilerek güneşte bırakılmaya devam edilir, kuruduktan sonra sopa ile dövölerek tohumları çıkarılırdı. Bundan sonra tohumlar toplanır, kalburlanır ve yeni çanaklara konurdu. Desteciklerin suyun üstüne çıkmaması için taşların altında iyice suya batırılırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten* 64/241 (2000), 752.

²⁷⁴ Ünal, "Kendir", 394-397.

²⁷⁵ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop* (Isparta: Fakölte Kitabevi Yay., 2008), 175-176.

²⁷⁶ Murat Taştémir, "Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. Yüzyıl Sonu XVII. Yüzyıl İlk Yarısı)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 8 (2003), 4.

üretimine rastlanılmaktadır²⁷⁷. Ancak keten, Musul ve Ane sancaklarında istihsâl edilirken, kendir; Ergani, Harput, Çemişgezek, Çermik sancaklarında daha kesif üretilmekte ve bilhassa urgan imalâtında kullanılmaktaydı²⁷⁸. Keten üretimi, üretici konumundaki reâyâ açısından hem ticarî gelir hem de kışın boş zamanlarını bez, sicim, çuval vb. mamûller yaparak değerlendirmek adına önemli bir sınâi faaliyet kolunu oluşturmakta idi²⁷⁹. 16. yüzyılda keten üretimine dair bilgiler tablo halinde aşağıda verilmiştir²⁸⁰.

Tablo 3.3. 16. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nde keten üretimi (akçe olarak)

Sancaklar	16. Yüzyıl		
	1518	1540-1550	1550-1568
Çemişgezek	1.750	----	----
Berriyecik	----	7.500	----
Kulb	----	----	12.520
Harput	----	----	1.990
Ergani	----	----	18.260
Çermik	----	----	11.070
Rakka	----	----	30.670
Çapakçur	----	----	1.000
Ane Sancağı	----	----	2.400
Bitlis	----	----	550
Musul	----	----	150.855

Tahrîr defterleri; bölgelerin sosyo-ekonomik yapısına dâir ayrıntılı bilgi edinilebilen defterlerdir. Ancak bu tahrîrler 16. yüzyılın sonlarından itibâren yapılmamaya başlanmıştır²⁸¹. 15 ve 16. yüzyıllar boyunca genel ve bölgesel birçok

²⁷⁷ 1518'deki tahrîr döneminde Diyarbekir Eyâleti'nin sadece Çemişgezek sancağında keten üretimine rastlanılmaktadır. Hums-ı kettan olarak kayıtlı olan üründen bu sancakta 1.750 akçe değerinde hâsıl elde edilmiştir. BOA, TT.d., 64, 857-858.; 1540-1550 tahrîr döneminde ise eyâletin Amid ve Musul sancaklarında kendir, Berriyecik kazâsında keten üretilmekteydi. Nitekim Amid sancağında 200 akçe, Musul sancağında 6.000 akçe kıymetinde kendir, Berriyecik kazâsında ise 7.500 akçe kıymetinde keten istihsâli gerçekleşmekteydi. 1550-1568 tahrîr döneminde ise Kulb sancağında 12.520 akçe, Harput sancağında 1.990 akçe, Ergani sancağında 18.260 akçe, Çermik sancağında 11.070 akçe, Rakka sancağında 30.670 akçe, Çapakçur sancağında 1.000 akçe, Ane sancağında 2.400 akçe, Bitlis sancağında 550 akçe kıymetinde gelir sağlanmış olup, bu dönemde diğer sancaklara nazaran Musul sancağındaki üretim hakkında ise herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak söz konusu sancakta 10.055 kile keten üretiminden 150.825 akçe kıymetinde gelir sağlanmış, nitekim bu dönemde Diyarbekir Eyâleti'nde 229.285 akçe değerinde üretim gerçekleşirken bunun %66'sını Musul sancağı teşkil etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisâdi Hayat (1518-1568)*, 261.

²⁷⁸ Ahmet Kankal, *Türkmenin Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)* (Ankara: Zafer Matbaası Yay., 2002), 161.

²⁷⁹ Taştemir, "Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. Yüzyıl Sonu XVII. Yüzyıl İlk Yarısı)", 1.

²⁸⁰ BOA, TT.d., 64, 857-858.; Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisâdi Hayat (1518-1568)*, 261.

²⁸¹ Mehmet Öz, "Tahrir", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2010), 39/425.

tahrîr gerçekleştirilmiş, 1550'lere gelindiğinde de tahrîrin düzenleme geçmişi bir buçuk yüzyılı aşmıştı. Her 30 yılda bir, yani her nesilde bir defa tahrîr düzenleme geleneği bir standart halini almıştı²⁸². 1590'lardan sonra ise imparatorluğun tamamını kapsayan tahrîr defterleri, devletin içinde bulunduğu siyasi istikrârsızlık ve klasik tahrir usulünün yerini yeni yöntemlerin alması gibi nedenlerle hazırlanmadığından²⁸³ ve dolayısıyla 17. yüzyıla ait tahrîr defterleri bulunmadığından bu yüzyılda iç ve dış ticaret, ticaret dengesi ve gümrük gelirlerine dâir rakamlar da mevcut değildir²⁸⁴.

Araştırmanın zaman aralığı her ne kadar 18. yüzyılın ikinci yarısı olsa da; sınıai bitkileri olan pamuk, keten ve hayvansal dokuma hammaddesini teşkil eden sof ve

²⁸² Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, 54.

²⁸³ 16. yüzyıl başlarında başlayıp, yüzyılın sonlarında büyük bir mesele haline dönüşen Celali İsyanları, imparatorluk coğrafyasında özellikle Anadolu'da istikrârsızlığa sebep olmuş, ancak 17. yüzyılın ortalarından sonra (1656), devlet otoritesi yerleşmeye başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mücteba İlgürel, "Celali İsyanları", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1993), 12/252-257.; 16. yüzyıl sonlarında iki cepheli savaşlar ve içeride Celâlî İsyanları'nın patlak vermesiyle yaşanan karmaşa ortamında halkın ve tûmâr sahiplerinin düştüğü kötü durum köylülerin yerlerini yurtlarını terkedip daha korunaklı yerlere kaçmaları, ateşli silah kullanan askerlerin devreye sokuluşu, merkezî hazine gelirlerinin arttırılması ihtiyacı vb. sebeplerle tûmâr sistemi eski önemini kaybedince klasik tahrîr usulü de terk edilmiştir. Avâriz vergisinin merkezî mâliye açısından giderek ön plana çıktığı ve olağan duruma geldiği, tûmâr olarak tasarruf edilen mîrî arazinin mukâtaa haline geldiği bu süreçte, avâriz vergisinin toplanması bakımından önem arzeden avâriz tahrîrleri yapılmaya başlanmıştır. Bu avâriz defterlerinin ilk örneği 1600-1601 yıllarına aittir. 17. yüzyılın ileri dönemlerinde de avâriz ve cizye tahrîrleri yapılmış, bu tür sayımların neticesinde mufassal ve icmâl defterleri tertip edilmiştir. Bazı defterlerde toplam rakamlar, bazılarında ise bunların kaç avâriz hânesine tekâbül ettiği gibi bilgiler mevcuttur. Kişilerin meslekleri, özrürlük halleri, muâfiyetleri vb. hususlar da defterlerde yazılıdır. Mufassal avâriz defterleri esas olarak yerleşim birimlerindeki hâneleri kayda geçirmiştir. 17. yüzyılda avâriz tahrîrleri hem Anadolu'da hem Suriye'de hem de Balkanlar'da çeşitli sancaklarda birçok defa yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, "Tahrir", 39/425-429.

²⁸⁴ 17. yüzyıla ait tahrîr defterlerinin bulunmaması o dönemin tarihini izlemeyi güçleştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, 65-67.; 15. ve 16. yüzyıllara ait sosya-ekonomik veri edinilebilen tahrîr defterlerinin, 17. yüzyıldan itibaren terk edilerek yerini avâriz defterlerine bıraktığı gerçekliğinden hareketle, bilgi edinilebilen kaynaklardan olan bu defterlerden, 1618 ve 1652 tarihlerine ait avâriz defterleri mevcut olup bu defterler gözden geçirilmiştir. Ancak bu avâriz defterlerinden de bu bağlamda ayrıntılı bilgi edinilememiştir. Ayrıca 17. yüzyıl başında Diyarbekir ve çevresini etkileyen Celali İsyanları vesair eşkıyâlık olaylarının üretim ve ticaret faaliyetlerini sekteye uğratmasından dolayı halkın malî gücünün düştüğü de anlaşılmaktadır. BOA, AE.SMMD.IV. 25/2829.; Denilebilir ki 17. yüzyıl, Osmanlı tarih yazımına paralel şekilde kaynak yetersizliği ve dağınıklığından olacak ki derli toplu bilgi bu yüzyıl için söz konusu olamamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Özel, *Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avâriz ve Cizye Defterleri, Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* ed. Halil İnalcık-Şevket Pamuk (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., 2000), 36.; 17. yüzyılda giderek kendini hissettiren salgın hastalıklar ve iç karışıklıkların ortaya çıkardığı ekonomik ve yönetsel sorunlar da yeni tahrîrlerin yapılmasını engellemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özel, *Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avâriz ve Cizye Defterleri, Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* 50.; 17. yüzyıla ait bilgi edinilebilecek önemli kaynaklardan bir diğeri ise Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri'dir. Bu yüzyıla ait Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri arasında sadece H. 1065 (M. 1655) yılına ait 60 sayfadan müteşekkil şer'îyye sicili mevcut olup, bu sicilde de bu çerçevede herhangi bir verinin olmayışı bu yüzyılda keten üretimine ve diğer sınıai bitkilerine ait herhangi bir bilgi edinilememiştir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mâliyeden Müdevver Defterler (BOA, MAD.d.) fonunda bulunan Diyarbekir Eyâleti'ne ait 3 cizye defteri gözden geçirilmiştir. Bu defterlerden ilki 5921 numaralı ve H. 1103 (M. 1691-1692) yıllarına ait iken ikincisi 3639 numaralı ve H. 1104 (M. 1692-1693) yıllarına aittir. Üçüncüsü ise 3640 numaralı H. 1106 (M. 1694-1695) yıllarına ait cizye defteridir. Bu üç defterden de sınıai bitkilerine ilişkin herhangi bir bilgi edinilememiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Veysel Gürhan, "XVII. Yüzyılın Sonunda Cizye Defterlerine Göre Diyarbekir (Amid) Şehrinde Gayrimüslimler", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi* 12-1/26 (Mart-2020), 164.

ipeğin 16. ve 17. yüzyıllardaki genel durumu anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu hususta 16. yüzyıl tahrîr defterlerinden bilgi edinilebilmişken, 17. yüzyıla ait tahrir defterlerinin bulunmamasından dolayı dokuma hammaddelerine dâir ayrıntılı ve katkı alınabilecek ciddi verilere ulaşılamamıştır.

18. yüzyılda ise bu çerçevede veri zenginliğini bünyesinde barındıran Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri mevcuttur. Örneğin, 18. yüzyılın sonlarına doğru bir sicilde keten ticaretine ilişkin bir belge arşiv kayıtlarında yer almıştır. Bu belgede, Diyarbekir Eyâleti'nde keten ticaretinin daha çok nemli bir bölge olan ve Laz ahâlisi olarak adlandırılan Sinop, Samsun, Trabzon, Amasya, Tokat ve Kastamonu bölgeleri ile yapıldığını göstermesi açısından önemlidir²⁸⁵. Bu belgeden de anlaşılaçağı üzere keten laz bölgelerinde üretilip diğler bölgelere ticarî amaçla gönderilmekteydi²⁸⁶. Belgede konu edilen iki tay²⁸⁷ keten, yaklaşık 1.400-1.600 parçaya tekâbül etmekteydi. H. 1215 (M. 1800) yılına ait başka bir belgede ise, ketencilikle iştiğal eden tüccarlardan söz edilmektedir. Belge; Ölen Ketenci Toyed'ten alacağı olan El-Hac Abuş Ağa'nın, Toyed'in hanımından bu borcu talep etmesine ilişkindir²⁸⁸. 19. yüzyılın ilk yarısında da yine ketencilik ticaretinin yapıldığına dâir sicil kayıtları mevcuttur²⁸⁹.

Belgelerde geçen isim ve içtimâi aidiyetlerden, keten ticaretinde Müslümanların yanı sıra gayrimüslim zimmîlerin de iştiğal oldukları görülmektedir. İncelenen döneme ait sicillerde geçen “kettan, kettani, kettanci,” ön isimlerinden keten üretimi veya ticaretinin yapıldığı, terekelerde kayıt altına alınan kettândan imal edilmiş gömlek, tel, çarşeb, don, boğça, bez ve parça, gibi günlük ihtiyaçların bir kısmının da ketenden imal edildiğı anlaşılmaktadır²⁹⁰. Söz konusu kayıtlar, Diyarbekir Eyâleti'nde sıcak iklim

²⁸⁵ DŞS, 601, 7.

²⁸⁶ H.1215 / M.1800 yılına ait belgede özetle; Laz halkından Ahmed b. Mehmed'in Tokat'ta Molla Mehmed'den satın aldığı ve satıcı Molla Mehmed'in vefâtı üzerine beytûlmâle intikal eden iki tay ketenini beytûlmâl memuru Hasan Efendi'den almasını içermektedir. DŞS, 601, 7.

²⁸⁷ Balya, bohça anlamlarına gelen tay, 700-800 parça pamuklu kumaşı ifâde etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rölü”, 3.; Bir başka kayıta tayın, yetmiş parça astarlık bezi ifâde ettiğı belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)* (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yay., 2000), 327.

²⁸⁸ Belgede; “...El-Hâc Abuş Ağa tarafından Seyyid Mehmed nam, bundan akdem mürd olan Kettânî Toyed'in zevcesi tarafından vekîl-i müsbetesi Toyed muvâcehesinde taleb, suâl, inkâr, beyyineye...” denilmektedir. Belgeden Kettani Toyed'in, ketenle iştiğal eden bir tüccar olduğı anlaşılmaktadır. DŞS, 601, 6.

²⁸⁹ H.1244 / M.1828 yılına ait belge; Tütüncüoğlu Tomas'ın, kendi adına Bedros tarafından Gabriel'den alınan keten alışverişinde aldatma olduğına dâir iddiasının tâhkik edilmesi talebine ilişkindir. DŞS, 376, 4.

²⁹⁰ Kettân için bkz. DŞS, 599, 43, 45, 46, 49.; Ketenden imal edilmiş boğça, çarşeb, don ve gömlek için bkz. DŞS, 599, 34, 35, 41, 48, 54, 56, 57, 58, 62, 66.; Kettân için bkz. BOA, A.DVNS.AHK.DB.d., 1/133.; BOA, A.DVNS.AHK.DB.d., 3/124.

koşullarına rağmen keten üretiminin gerçekleştirilmiş olabileceğine işaret etme ihtimalini gündeme getirse de, esasen ketenin daha çok Laz bölgesi olarak anılan şehirlerle yapılan ticaret aracılığıyla temin edildiğini ve gündelik yaşamın çeşitli ihtiyaçlarında kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Sof / tiftik ve kıl keçisi:

Tiftik hammaddesi, bilindiği üzere keçi yününden elde edilmektedir. Dokumada kullanılan tiftik ve kılın elde edildiği keçinin ise tiftik ve kıl keçisi olmak üzere iki türü vardır²⁹¹. Yün, yapağı ve peşm gibi anlamları olan “sof/tiftik”, tiftik keçisinin ince kılından dokunan bir kumaşın adı olup en meşhur olanı Ankara sofudur²⁹². Sof, Ankara tiftik keçisinden elde edilmektedir²⁹³. Diyarbakır’da ise iklim, engebeli arazi ve yetersiz beslenme koşullarına uyum sağlayan kıl keçisi (kara keçi) daha yaygın olarak yetiştirilmiştir²⁹⁴. Buna rağmen 18. yüzyılın ikinci yarısına ait şer’îyye sicilleri incelendiğinde, nadiren de olsa tiftiğin Diyarbakır ticaretinde yer aldığı görülmektedir. Şöyle ki; 18. yüzyılın ikinci yarısına ait H. 23 Rebiü’l-evvel 1205 (M. 30 Kasım 1790) tarihli şer’îyye sicilinde, sof tiftiğin²⁹⁵ bahsi geçerken; H. 12 ve 13 Cemaziye’l-evvel 1208 (M. 16-17 Aralık 1793) tarihli şer’îyye sicilinde, tiftik vergisi, tiftik vergisi tâhsiline memur edilenlere müdâhale edilmemesi; H. 19 Cemaziye’l-âhir 1208 (M. 22 Ocak 1794) tarihli sicilde ise müdâhale edenlerin hapsedilmesi istenmiştir²⁹⁶. Yine H.

²⁹¹ Mustafa Harmancıoğlu, *Lif Teknolojisi (Yün ve Deri Ürünler Diğer Lifler)* (İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası Yay., 1974), 257.

²⁹² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 2* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yay., 1993), “Sof”, 1285.; Sof kumaşı, tiftik keçisi yününün liflerinin düzgün ve uzunluğundan dolayı parlak ve dökümlü bir özelliğe sahip olduğundan, öncelikle toplumun üst tabakalarının kullandığı bir metâ idi. Ayrıca tiftik keçisinin yününün lifleri hafif yağlı olduğu için yağmurluk yapımında tercih edilirdi. Bir de gömleklik ve şâli adı verilen ikinci sınıf ve daha ince sofalar da iç giyim eşyasında kullanılmaktaydı. Sof kumaşı, sağlamlığından dolayı giyim eşyası yapımında kullanılmasının yanı sıra Tersâne-i Âmire tarafından da çok miktarda satın alınıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara* (Ankara: TTK Yay., 2006), 88.; Ankara tiftik keçisi, Ankara ve çevresi ile belirli ve daha dar bir alanda yetiştirilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ak, “Batılı Gezginlerin Gözlem ve Değerlendirmelerinde Ankara Keçisi”, *Akademik Bakış* 14/28 (Yaz-2021), 274.

²⁹³ Avram Galanti, *Ankara Tarihi* (İstanbul: Tan Matbaası Yay., 1950), 88.

²⁹⁴ Bahadır Araç, *Diyarbakır İli Keçicilik İşletmelerinin Yapısal Özellikleri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007), 1-3.; Kıl keçilerinden, tulumlarının şişirilmesi ve üzerlerine keresteden platformların yerleştirilmesi ile nehir taşımacılığında “kelek” denen vasıtaların yapımında yararlanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fasih Dinç, *Osmanlı Diyarbakır’ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları*, *Belleten* 85/302 ,95.; 20. yüzyılın başlarında ise eyâlette kıl keçisi sayısı 252.285 iken, tiftik keçisi kaydına rastlanmamıştır. Bu da Diyarbakır’da tiftik keçisinin 18. ve 19. yüzyıllarda pek yetiştirilmediğini düşündürmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahir Öğüt - Çiğdem Çadircı, “Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır’da İktisadi-Mali ve Sosyal Yapı”, *Akademik Bakış* 7/13 (Kış-2013), 157.; Ayrıca sicillerde Diyarbakır havâlisinde “Karakeçili” adında bir aşiretin varlığı da kıl keçisinin daha yoğun yetiştirilmiş olduğuna delâlet etmektedir. DŞS, 592, 37.

²⁹⁵ DŞS, 327, 20.

²⁹⁶ DŞS, 355, 5, 10, 11.

20 Zilhicce 1214 (M. 15 Mayıs 1800)²⁹⁷ tarihli sicilde tiftikten yapılmış emtianın varlığı sözkonusudur. Bu verilere ilişkin bilgiler tablo halinde aşağıda verilmiştir²⁹⁸.

Tablo 3.4. 18. yüzyılın ikinci yarısında şer'îyye sicillerinde tiftik kayıtları

Tiftiğe Dâir	Yıl	Milli Kütüphâne Numarası	Kaç Belgede Geçtiği
Sof tiftik	1790	327	1
Tiftik vergisi	1793	355	1
Tiftik vergisi tâhsiline müdâhale edilmemesi	1793	355	2
Tiftikten alınan vergiye müdâhale edenlerin	1794	355	1
Diyarbakir kal'asına kalebend edilmeleri			
Tiftik	1800	600	1

Osmanlı Devleti'nde ticareti yapılan tiftikten 18. yüzyılın ikinci yarısında gümrük vergisi dışında, 1 vakiyyesinden 3 para verginin satıcıları tarafından ödenmesi gerektiği şer'îyye sicillerinden tespit edilmektedir. H. 13 Cemaziye'l-evvel 1208 (M. 17 Aralık 1793) tarihli kayıttan, Diyarbakir'den çıkıp başka belde ya da şehirlere gönderilen tiftikten alınacak verginin satıcılardan tâhsil edilmesi yönündeki “buyruldu” bunu ortaya koymaktadır²⁹⁹. Bu sicil kaydından, Diyarbakir'de ticareti yapılan tiftikten her vakiyye için satıcılardan olmak üzere 3 para alınması gerektiğinin hükme bağlandığı anlaşılmaktadır. Aynı tarihlerde başka bir sicil kaydında; Diyarbakir ve Haleb eyâletlerinde elde edilen tiftik, mazı ve boyadan alınan vergilere müdâhale edilmemesi, vergi tâhsiline memur el-Hâc Hüseyin'e; belde müftüsü, voyvoda Mesud ve tüccardan basmacı Mehmed'in muhâlefette bulunmamaları talep edilmiştir³⁰⁰. Ticareti yapılan tiftikten alınması gereken vergiye memur kılınmış olan El-Hac Hüseyin'e, belde

²⁹⁷ DŞS, 600, 13.

²⁹⁸ DŞS, 327, 355, 600.

²⁹⁹ Kayıтта, “...Memâlik-i Mahrûsetü'l-hudûd-ı şâhâne'de bey'ü şirâ olunan tiftik ve mazı ve kökboyanın kadîm olan gümrük vesâir verdiklerine hâlel gelmemek şartıyla tiftik beher vakiyyesinden cânib-i mîrî için üçer para ve mazının birer para ve kökboyanın ikişer para akçe resm-i mîrîleri bâyi'leri tarafından tahsîli...”denilmektedir. DŞS, 355, 5.

³⁰⁰ Kayıтта, “...Diyarbakir eyâletinin hâvî olduğu mahâl ve mevâzi'de hâsıl olan tiftik ve mazı ve kökboyanının takrîr olunan fiât-ı maktû'a üzere icâb eden rûsûm-ı mîriyelerinin tahsili mûmâileyh el-Hâc Hüseyin'in -zîde mecduhû- uhdesine emâneten ihâle ile zabtı için emr-i şerîfîm verilmiş idi...” bu ifâdelerden konu verginin tâhsiline el-Hac Hüseyin'in memur edilmiş olması rağmen, “...müftî-i belde ve oğlu Mesud voyvoda ve tüccârdan ahz-ı rüşvet vesâiri tahrik ile emr-i âlîşânım etmeyerek hilâf-ı rızâyı alıyyem merkûm basmacı Mehmed nâm müfsid muhassıl-ı mûmâileyhin üzerine hücum ve kelâm-ı mâlâyâ'nî ile...”, müdâhalede bulunduklarından bahisle bunlarla ilgili olarak “...o makûle vâki' olan ta'addîlerini men'u def'e bezl cell-i himmet eylesin...”, “...hük-m-i şerîfîmle vardıkda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şeref-yâfte-i sudûr olan işbu emr-i şerîf-i celîlû's-şân-ı vâcibü'l-ittibâ' ve lâzîmü'l-imtisâlimin mazmûn-ı münîfi üzere amel olunup...” denilmiştir. DŞS, 355, 10.

müftüsü ve oğlu olan voyvoda Mesud ile müfsid muhassıl basmacı Hacı Mehmed'in, herhangi bir müdâhalede bulunmaması, bulunması halinde hakettikleri şekilde cezalandırılacaklarına dâir gönderilen bir fermân söz konusudur.

H. 12 Cemaziye'l-evvel 1208 (M. 16 Aralık 1793) tarihli başka bir sicil kaydında da, yine tiftik vergisinin tâhsiline görevlendirilmiş El-Hac Hüseyin'e, Diyarbekir müftüsü ve voyvoda Mesud ile diğer tüccarların müdâhalede bulunmamasına dâir bir fermân mevcuttur³⁰¹. Bu kayıttan da tiftikten alınması gereken verginin tâhsili görevinin El-Hac Hüseyin'e tevdi edildiği ve vergi tâhsilatı yapılmasına rağmen müftü, voyvoda Mesud ve diğer bazı tüccarların, aynı hususa dâir daha önce gönderilen fermândan bihâbermiş gibi hareket ederek, tiftik tüccarlarından rüşvet talep ettikleri, bu müfsitlere; “aynı hareketlerde bulunanların uzak beldelerdeki kalelere tutsak olarak gönderildiğinin” kendilerine de anlatılması hususunda yeniden fermân gönderildiği anlaşılmaktadır.

H. 19 Cemazi'l-âhir 1208 (M. 22 Ocak 1794) tarihli aynı muhtevâlî diğer bir sicil kaydı ise basmacı Mehmed, müftü ve voyvoda Mesud'un fermânlara muhalefetlerinden dolayı Diyarbekir kalesine kalebend³⁰² edilmeleri hususundaki fermânı içermektedir³⁰³. Fermanın; basmacı Hacı Mehmed, müftü ve voyvoda Mesud'un uyarılara rağmen, tiftik tüccarlarından rüşvet alma gayretlerinin devam ettiği, bunun sonucunda da Diyarbekir kalesine hapsedilmeleri yönünde emir gönderildiği anlaşılmaktadır.

18. yüzyılın ikinci yarısına ait Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri'nden; Diyarbekir'de tiftik ticaretinin yapıldığı ve bu ticaretten alınması gereken vergi miktarının belirlendiği, tiftik ticareti yapan tüccarlara tasallut edenlerin ise cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. Sicillerden, Diyarbekir Eyâleti'nde miktarı belli olmamakla birlikte tiftiğin dokuma imalatında ve günlük hayatta kullanıldığı ve ticaretinin yapıldığı görülmektedir. Ancak eyâlette hangi miktarda tiftik üretildiği ve dokumada kullanıldığı bilgisi sicillerden edinilememiştir.

³⁰¹ Kayıttan, “...müftü ve oğlu Mesud vesâir bazı eşirrânın o makûle kelâm-ı nâ-hemvâr ile tahsîl olunmuş ol mikdâr gurus resmi muhassıl-ı mûmâileyhden red ve ol vechile emvâl-i mîriyenin bi'l-küllîye telef ü izâ'atına bâ'is oldukları mugâyir-i rızâ-i hümayûnum idüğü ma'lûmunuz oldukda bu makûle mürtekeb-ü müzevirlerin men' u def'i ve te'dîb-i gûşmalleri lâzımeden olmağla gerek müftü ve gerek sâirlerinden her kim olursa olsun mütenebbih olmayıp kemâkân muhâlefet edenler nefy ü kal'abend olacaklarını ifâde birle...” denilmektedir. DŞS, 355, 10.

³⁰² Kalebend, mahkumun bir kalenin dâhilinde serbest gezip ancak kalenin dışına çıkmasına engel olmak demektir. Bkz. Şemsettin Sami, “Kal'a bend”, 1079.

³⁰³ DŞS, 355, 11.

Dokumada kullanılan kılın ise ihtiyacı karşılamada yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun zaman zaman mazmancı³⁰⁴ ve muytâb esnâfı arasında anlaşmazlıkların yaşanmasına sebep olduğunu belgeleyen arşiv kayıtları mevcuttur³⁰⁵. Hammadde olarak kıl kullanan mazmancı esnâfı ile muytâb esnâfının; H. 20 Rebiü'l-evvel 1152 (M. 27 Haziran 1739) tarihli sicil kaydında kılların kullanımı ile ilgili düşmüş olduğu ihtilâfta muytâb esnâfının haklılığının ortaya konduğu hükümden, muytâb esnâfının Diyarbakir ticaretindeki varlığını göstermesi açısından kayda değerdir³⁰⁶. H. 20 Rebiü'l-âhir 1153 (M. 15 Temmuz 1740) tarihli başka bir sicil kaydında ise çuval tedârikinin müytâb esnâfı tarafından sağlandığı görülmektedir³⁰⁷. 18. yüzyıl süresince ve özellikle inceleme konusunu teşkil eden dönemde şehir masrafları ve toplanan vergilerin tevzî ve taksim edildiğini gösterir sicil kayıtlarında muytâbân esnâfı sürekli yer almıştır. Müytâb esnâfından talep edilen vergi miktarlarına bakıldığında, kazzaz/gazzaz esnâfından alınan vergiden daha fazla olduğu gerçeği ise bu esnâf grubunun muhtemel sayısını ve ticaretteki etkinliğini göstermesi açısından önemlidir³⁰⁸.

³⁰⁴ Kıldan çuha dokuyan kimse, mazman. Bu işi yapan kimseye de mazmancı denilmektedir. Bkz. Doğan, “Mazman”, 747.

³⁰⁵ DŞS, 360, 115.

³⁰⁶ Sicilde mazmancı esnâfının; “...Diyarbakir debbâğhânesinden çıkan ve taşradan gelen kılın cümlesini bizler alagelip müytâb esnâfının alâkaları yoğiken, hâlâ kanâ’at etmeyip mezkûr kılı bizim ile ma’an alıp i’mâl ve iktisâbımıza mâni’ olurlar. Suâl olunup takrîr tahrîr ve men’u def’ olunmaları matlûbumuzdur dediklerinde...” Bu talebe mukâbil olarak; Müytâb esnâfı; “Diyarbakir debbâğhânesinden çıkan kılın nısfı bizim ve nısfı müdde’iyûn-ı mezbûrünün ve taşradan gelip eğirmeye sâlih olan kıl yine beynimizde müşterek ve eğirmeye sâlih olmayan kıl’dan alâkaları yokdur ve ber-vech-i muharrer alıp eğirdikleri gazli dahî bizlerden gayrıya fîrûht etmezler deyü def’le cevâb vericek...” şeklinde ifade vermiştir. Belgede; mazmancı esnâfı hem debbâğhânedan hem de taşradan gelen kılın tümünü alma hakkının kendilerinde olduğunu ve müytâb esnâfının bu kılları alma haklarının olmadığını, almaya çalışma gayretlerinde bulunmaları ile üretim ve kazançlarına zarar verdiklerini dolayısıyla bu taleplerinden vazgeçmeleri gerektiğini dile getirirken; müytâb esnâfı ise, hem debbâğhânedan hem de taşradan gelen kılların nısfını (yarısını) alma haklarının olduğunu, esnâfa tevzi edilen tüm vergilerde de vergi mükellefiyetlerinin olduğunu beyân etmişlerdir. İhtilâf ise, şahidlerin huzurunda müytâb esnâfının haklılığının ortaya konduğu bir karar ile sonuçlanmıştır. İhtilâf kaydında geçen “...Diyarbakir debbâğhânesinden çıkan ve taşradan gelen kılın...” izâhatından, kılın Diyarbakir debbâğhânesinin yanında taşradan da geldiği anlaşılmaktadır. Kılların taşradan da geliyor olmasının yanı sıra hangi esnâfın alma hakkına sahip olduğunun tartışma konusu olması, mevcut Diyarbakir debbâğhânesinden gelen kılların üreticilere yetecek miktarda olmadığını da göstermesi açısından dikkate değerdir. DŞS, 360, 115.

³⁰⁷ 1740 yılına ait kayıttaki; Bağdat kalesi ambarlarında stoklanmak üzere Diyarbakir, Musul ve Mardin’den satın alınacak zahirenin çuvallara konularak gemilerle Bağdat’a nakledilmesi istenmiş ve bu nakliyyede kullanılacak çuvalların esnâf-ı muytâbtan sağlanmasına yönelik emir verilmiştir. Sicilde; “...çuval mübâyâ’a olunacak müytâb esnâfının...” ifadelerinden çuval tedârikinin müytâbandan sağlandığı anlaşılmaktadır. DŞS, 360, 46.

³⁰⁸ Meselâ H. 20 Zilka’de 1172 (M. 14 Ağustos 1759) tarihli bir kayıttaki; Diyarbakir vâlisi Abdullah Paşa’nın şehre geldiğinde kendisine verilen üç günlük zahire bedelinin esnâfa taksim edilen vergilere bakıldığında; muytâban esnâfından 83,5 kuruş 1 rub’ talep edilmişken; gazzaz/kazzaz esnâfından 33,5 kuruş talep edilmiştir. Mezkur tarihte toplam 39 esnâf grubundan değişik miktarlarda vergi talep edilmiş olup, muytâb esnâfı, 39 esnâf içerisinde, en yüksek vergiyi ödeyen sekizinci esnâf grubunu oluşturmuştur. Müytâbân esnâfının ipekçi esnâfından 2,5 kat daha fazla vergi ödediği de kayıtlardan

3.4. Boya Elde Edilen Maddeler ve Boyahâneler

MÖ. 5000’lerde dokumanın icat edilmesiyle, dokunan kumaşları boyama gereksinimi de doğmuştur. Dolayısıyla Tunç Çağı başlarında başlayan doğal boyacılık, sentetik boyaların dokumacılık zanâatında yerini aldığı 19. yüzyıla kadar devam etmiştir³⁰⁹. Bitkilerden elde edilen boyaların kullanımı ise Tunç Çağı başlarında ortaya çıkmıştır. Tunç Çağı başlarından başlayarak yaklaşık 300 çeşit bitkisel ve hayvansal doğal hammadde boyamada kullanılmıştır³¹⁰. Doğal boyamacılık, doğadan elde edilen çeşitli türdeki bitki ve böceklerden yararlanılarak yapılan bir işlemdir. Bu işlem için özellikle bitkilerin kök, gövde, yaprak ve çiçekleri kurutularak veya taze durumda kullanılarak veya indigo örneğinde olduğu gibi ön işleminden geçirilerek de kullanılabilir. Boyamada kullanılan bitkilerin sayısı oldukça fazladır. Bitkilerde boya elde edilen madde; çiçek, tohum, çekirdek, meyve, meyve kabuğu, yaprak, gövde, gövde kabuğu, kök, toprak altı sürgünü, ince dallar, yumru ve yumru kabuğu gibi bölümlerinde bulunmaktadır³¹¹.

Boyama, dokuma, ağartma ve eğirme gibi işlemlerin ise MÖ. 4000’lerden önce Orta Doğu’da özellikle Mezopotamya’da iyice gelişmiş olduğu görülmektedir³¹². Dokuma imalatında emtiaların ve kumaşların çekiciliğini ve yıkamaya karşı direncini arttırmak amacıyla, çeşitli maddeler kullanılmıştır. Doğal boyalar, bitkisel ve hayvansal maddelerin kimyasal bir sürece tâbi tutulmadan elde edilen boyalardır. Hem çekici

anlaşılmaktadır. DŞS, 599, 16.; H. 1182 (M. 1768) tarihli sicil kaydında ise Diyarbekir esnâfına tevzî ve taksim edilen vergi listesinde, 39 esnâf içerisinde, müytâb esnâfının en fazla vergi tevzî edilen esnâf grupları içerisinde; cullahân, bezzazân ve boyacıyân 223 kuruş 10 para, debbağân 139,5 kuruş öderken, müytâbân esnâfi 69 kuruş 32 para ile en fazla vergi ödeyen üçüncü esnâf grubunu oluşturmuştur. DŞS, 348, 15.; H. 1203 (M. 1788) yılına ait başka bir sicil kaydında da; Diyarbekir vilâyeti masrafları için gerekli olan verginin esnâfa tekâbül eden kısmı içerisinde müytâb esnâfi 39 esnâf içerisinde üçüncü esnâf grubunu teşkil etmiştir. Bu listede cüllâhân, bezzazân ve boyacıyân, 979 kuruş 3 rub 5 para; haffafân 612 kuruş 1 rub 5 para; müytâbân esnâfi ise 306 kuruş 8 para ile üçüncü en fazla vergi ödeyen esnâf grubunu oluşturmuştur. DŞS, 267, 16.; Bu veriler müytâb esnâfının, mazmancı esnâfi ile yaşadığı kılların hangi esnâf tarafından ve ne şekilde taksim edileceğine dair tartışmada (DŞS, 360, 115.) haklılığını ortaya koymaktadır.

³⁰⁹ Nevin Enez, *Doğal Boyamacılık Anadolu’da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yay., 1987), 1.

³¹⁰ Emre Dölen, *Tekstil Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yay., 1992), 460.

³¹¹ Mustafa Arlı - Nuran Kayabaşı, “Türkiye’de ve Dünya’da Yapılan Bitkisel Boyacılığın Tarihsel Gelişimi ve Etkileşimi”, 6. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 21-26 Kasım 2005* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2009), 3/1099.

³¹² Örneğin Susa kentinde ticarete yönelik üretim yapan büyük çapta dokuma evleri kurulmuştur. İplik ve kumaşların yıkanmasında sabun, potas ve şap kullanılırken, boyamada ise; mavi renk için indigo (*indigofera tinctoria* l.) ile çivitotu (*isatis tinctoria* l.) bitkilerinden, sarı renk için safran (*crocus sativus* l.) bitkisinin çiçeği ile zerdeçal (*curcuma longa* l.) bitkisinin kökünden, mor renk için ise (*murex trunculus*) ve benzeri kabuklu deniz hayvanlarından yararlanılmıştır. 1 gram mor boya elde edebilmek için 8.000 deniz hayvanı gerektiğinden dolayı mor renk çok değerlidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dölen, *Tekstil Tarihi*, 460.

renkler sunan hem de ışık ve suya karşı yüksek haslık derecesi sağlayan bitkiler ile bazı böcekler boya maddelerinin en değerlileridir³¹³.

1704'te sentetik boyanın (*pigment*) ilk olarak Prusya mavisi ile keşfedilmesinden ve sonraki dönemlerde de kimyasal boya kullanımının yaygınlaşmasından önce mensucât boyacılığında hammadde olarak kullanılan doğal boyalar arasında bitki boyaları ayrı bir öneme sahipti³¹⁴. Dokumacılıkta kullanılan bitkisel boya elde edilen maddelerin en önemlileri ise şunlardır:

İndigo: Hindistan'da yetişen tropikal iklime ihtiyaç duyan *indigofera tinctoria* L. bitkisinden elde edilen mavi renkli bir maddedir. Bu bitkinin tarımı Hindistan'da 4000 yıldır yapılmaktadır. İndigo, dokumacılıkta en yaygın olarak kullanılan bitkisel maddedir³¹⁵. İndigo veren bitkilerden biri olan çivitotu ise (*isatis tinctoria*), mavilacivert renkler için kullanılan en önemli boyalardan biri olarak bilinmektedir. Eski Mısır'da boyamacılıkta çivitotu kullanılmıştır. MÖ. 2. yüzyılda Mısır'da yaşamış olan Yunanlı Bolos Demokritos'un boyacılık konusundaki kitabını aktaran Gracchius-Holmensis'in papirüsünde çivitotu ile boyama usulünü ayrıntılı olarak anlattığı belirtilmektedir³¹⁶.

Kökboya: *Rubia tinctorum* L. bitkisi, kökboyasığiller (*rubiaceae*) familyasının rubia cinsinden yaklaşık 38 çeşidi olan bir türdür. MÖ. 500 yılı ile tarihlendirilen bir kurgandan çıkan keçe örneğinde ve dünyanın en eski halısı olarak kabul edilen Pazırık Halısı'nda kökboyanın kullanılmış olduğu tespit edilmiştir³¹⁷. *Rubia tinctorum* bitkisine; Türkçe kökboya, boya kökü, boyacı kökü, boya pürçü, boya çili, kırmızı kök, kızıl boya, kızıl kök, boyalık otu, boya sarmaşığı, yumurta boyası, kızıl boya otu, çubuk boya, dilkanatan, bostanotu (şarkışla) ve boya pürü gibi adlar verilmektedir³¹⁸.

Cehri: *Rhamnus petiolaris* boiss bitkisinin yeşil iken toplanıp kurutulan meyveleridir. Anadolu'da 20'den fazla *rhamnus* türü bulunmaktadır³¹⁹. Bunun yanı sıra değişik mordanlar, mordan oranları, bitki oranları ve boyama yöntemleri ile çeşitli renk

³¹³ Üner Eyüpoğlu vd. *Doğal Boyalarla Yün Boyama (Uygulamalı ve Geleneksel Yöntemler)* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay., 1983), 12-13.

³¹⁴ Mustafa Harmancıoğlu, *Türkiye'de Bulunan Önemli Bitki Boyalarından Elde Olunan Renklerin Çeşitli Müessirlere Karşı Yün Üzerinde Haslık Dereceleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi Yay., 1955), 9.

³¹⁵ Hasan Sabri, *Boyacılık Tarihinde Türkler, Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*, No:56/1, (Ankara: TTK Yay., 1932), 1.

³¹⁶ Enez, *Doğal Boyamacılık Anadolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı*, 7-10.

³¹⁷ Recep Karadağ, *Doğal Boyamacılık* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2007), 8.

³¹⁸ Eyüpoğlu vd., *Doğal Boyalarla Yün Boyama (Uygulamalı ve Geleneksel Yöntemler)*, 69-70.

³¹⁹ Dölen, *Tekstil Tarihi*, 479-480.

ve tonlar elde edilir³²⁰. Bu bitkiler dışında meşe palamudu, mazı meşesi, bakkam ağacı da boyacılıkta yoğun olarak kullanılan ve ekonomik olarak değeri yüksek bitkilerdir. Bu bitkilerin dışında daha birçok bitkinin boyacılıkta kullanıldığı bilinmektedir³²¹.

Bitkilerin dışında hayvanlardan da boya elde edilmiştir. Boya elde edilen hayvanların başında ise deniz hayvanları gelmektedir. Özellikle denizlerdeki kabuklu hayvan türlerinden ve böceklerden elde edilenler önemlidir. Kırmızı veya mor tonlarında boya elde edilen maddeler özellikle yün veya ipek gibi hayvansal kökenli elyafta başarılı sonuçlar vermiştir. Bu maddeler ton bakımından zengin, genelde yüksek ışıık ve yaş haslıkları olan, fiyatları değişmeyen en iyi maddelerdir³²². Eski çağlarda özellikle kırmızı renk elde etmek için dünyanın çeşitli bölgelerinde bazı böceklerden yararlanılmıştır³²³. Ayrıca Kırmızı Böceği de dünyanın kırmızı renk üreten, bilinen en eski boya elde edilen böceğidir³²⁴. Değerli ve seyrek bulunan mor boya elde etmek için ise *murex* salyangozlarından yararlanılmıştır³²⁵. Kermes kırmızısı ise, MÖ. 2000'li yıllardan beri yün ve ipeği kırmızıya boyamak için kullanılmıştır. Bitkisel elyaf için kullanılan kökboyadan sonra en yaygın olarak kullanılan kırmızı maddedir. Şap ile

³²⁰ Nuran Kayabaşı, *Cehri (Rhamnus Petiolaris)'den Elde Edilen Renkler ve Bunların Yün Halı İplikleri Üzerindeki Haslık Dereceleri Üzerinde Bir Araştırma* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1995), 32.

³²¹ Ekonomik değeri olmayan havacıva otu, karamuk kökü, labada, sarı kök, yoğurt otu, zerdeçal gibi bitkilerin köklerinin yanısıra; ceviz, ıhlamur kabuğu, kestane kabuğu, kızılğacı, nar kabuğu, soğan kabuğu ve yabani gül gibi bitkilerin ise kabukları boya yapımında kullanılmıştır. Armut yaprağı, ayva yaprağı, debbağ sumacı, ebe gümesi, fındık yaprağı, gence, hayıt, kuş ekmeği, safran, sütlaç, şeftali yaprağı ve yarpuz gibi bitkilerin ise yapraklarından faydalanılarak boya elde edilmiştir. Aspir, ayçiçeği, boyacı katır tırnağı, muhabbet çiçeği, papatya ve sığırkuyruğu gibi bitkilerin çiçekleri de boyacılıkta kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İrem Menekşe, *Değişim ve Dönüşüm Sürecinde İzmir'de Boyahâneler* (İzmir: İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017), 24.

³²² Dölen, *Tekstil Tarihi*, 15.

³²³ Kırmızı boyarmaddeler içeren pek çok böcek türü arasında önem kazanmış olanlar; Lak böceği (*lakshadia/tachardia*, *laccifer* türleri), Amerikan köşinili, (*dactylopius coccus*), Vordan karmiri (*worm red*) veya Ararat kermesi (*porphyrophora hamelii*)-(kermococcus *vermili*) ve Polonya köşinilidir (*margarodes polonicus*). Ayrıntılı bilgi için bkz. Dölen, *Tekstil Tarihi*, 486.; Boyarmadde olarak kullanılan *kokinella* ya da *cochineal böceği*, Guatamala'da ve Meksika'da yetişen *opuntia cochenillifera* adlı bitkinin üzerinde yaşayıp onunla beslenmektedir. Bu böceğin boya veren kanatsız dişileri bitki yapraklarının üzerinden toplanır, sıcak suya batırılarak öldürülür, güneşte veya fırında kurutulur ve kırmızı renk elde edilir. 70.000 kurutulmuş böcekten yarım kilo kadar boyarmadde elde edilmektedir. 1 dönüm ekili *opuntia* bitkisinden sağlanan böcek 30-35 kg. *kokinella* kadardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Öztürk, "İplikte Kullanılan Ham Madde, Boyarmadde ve Desendeki Değişimin Türk Halı ve Düz Dokumalarına Yansıması", *IV. Uluslararası Türk El Dokumaları (tekstil) ve Gelenekli Sanatlar Kongresi-Bakü* (Konya: Konya Selçuk Üniversitesi, Türk El Sanatları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., 2012), 149-155.

³²⁴ Aytaç - İlbak, *Türk El Dokumalarına Dâir Önemli Kayıtlar*, 205-207.

³²⁵ Mor rengin kaynağı olan bu deniz hayvanları, Akdeniz kıyılarından ve Marmara Denizi'nden toplanabilmektedir. Arkeolojik bulgular ve yazılı kaynaklar, mor üretimi için *murex brandaris*, *murex trunculus* ve *purpura haemastoma* türlerinden deniz kabuklularının kullanıldığını aktarmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Brendan Burke, *From Minos To Midas Ancient Cloth Production In The Aegean And In Anatolia* (Oxford: Oxbow Books, 2010), 34.

mordanlanarak boyama yapılmaktadır. Ortaçağ boyunca en güzel renkleri elde etmekle ün kazanmış *Venedik vermeio* adını verdikleri Venedik kırmızısını, mordan olarak şap ve tartar kullanılarak kermes ile yapılmıştır³²⁶.

Boya elde edilen madensel maddeler ise, toprak veya mineral maddeler olarak isimlendirilmektedir. Madensel boyalar metal bileşiklerinden istifade edilerek elde edilir. Renk tonları, kullanılan metal tuzlarının karışım oranına bağlıdır. Sarı, altın, lacivert, gül, fıstıkî, mavi, havaî, maî (asumanî) ve yeşil gibi çeşitli renklerde mürekkepler yapılmıştır³²⁷.

3.4.1. Türk dokumacılığında boyamacılık

MÖ. 5000'lerde dokumanın bulunmasından bu yana Anadolu toplumları için bir ata zanâatı olarak bilinen dokumacılık, Anadolu'da bitkisel boyacılıktan ayrı düşünülmemelidir. Anadolu'da genellikle kadınlar boya bitkilerini ustaca kullanarak boyayı kendileri elde etmiş, lif, iplik ve kumaşları boyamışlardır. Türk toplumuna ait dokuma bulgularında izlenen renk bilinci Anadolu'da Eskiçağ döneminde de izlenmektedir. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait renklendirme yöntem ve bilgileri arşiv vesikalarında görülmektedir. Çeşitli yörelerde bitkisel boya tarımının yapıldığı ve hatta yurtdışına satıldığı da kayıtlarla belgelenmektedir³²⁸.

Türk dokumalarında doğadan boya elde edilen maddelerle özellikle yün boyamacılığı, yüzyıllar öncesine dayanan bir gelenektir. Doğada az sayıda boya kaynaklı materyal aracılığı ile yünlerin renklendirilmesi ile muhteşem renkler içeren Türk dokumaları oluşturulmuştur. Türkler'de dokumacılık kültürü ile başlayan ve onunla birlikte gelişen doğal boyamacılık, Anadolu'nun fethi ile bölgenin zengin bitki örtüsüne sahip olmasının verdiği avantajı da kullanarak köklü bir boyacılık geleneği oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra dokuma sanatının temel bir parçası olan yün dokumacılığı ile ilgili olarak geleneksel yöntemler de asırlarca Anadolu'da devam etmiştir³²⁹. Anadolu'da kökboya, cehri, çivit gibi bitkisel nebatların kullanılarak boya elde edilmesi de çok eski tarihlere dayanmaktadır. Boyacılıkta çok önemli bir yeri olan kökboya bitkisinin ticareti Ortaçağ'dan başlayıp, 1875 yılına kadar yoğun olarak

³²⁶ Dölen, *Tekstil Tarihi*, 488.

³²⁷ Öztürk, "İplikte Kullanılan Ham Madde, Boyarmadde ve Desendeki Değişimin Türk Halı ve Düz Dokumalarına Yansıması", 150.

³²⁸ Hürrem Sinem Şanlı, "Halı ve Kilim İpliklerinin Boyanmasında Kullanılan Renkler ve Bu Renkleri Veren Bitkiler", *E-Journal Of New World Sciences Academy* 6/4 (2011), 466.

³²⁹ Aytaç - İlbak, *Türk El Dokumalarına Dâir Önemli Kayıtlar*, 205.

sürmüştür. Ayrıca bir başka boya bitkisi olan safranın Anadolu’da 3500 yıl tarımı yapılmıştır. Anadolu’da muhabbet çiçeğinin kullanımı ise 16. yüzyıla kadar gider. Bazı araştırmacılar ise bu bitkinin boyada kullanımını Roma dönemine kadar götürmektedir³³⁰.

Osmanlı döneminde ve özellikle incelenen dönem olan 18. yüzyılın ikinci yarısında da doğal dokuma boyamacılığında, boya elde edilen bitkisel maddeler önemini korumuştur. Bu dönemde Anadolu’da doğal boyamacılıkta kullanılan pek çok rengin bitkileri olmakla birlikte gerek zirâatının ve gerekse ticaretinin dünya çapında önemli bir yer tutması bakımından kökboya, cehri ve safran birinci sırada sayılması gereken bitkisel boya elde edilen maddelerdir³³¹. Bu bitkilerin tarımı, iç gereksinimi karşıladığı gibi önemli birer ihraç ürünü haline gelmiştir. Anadolu’da bitkisel boyamacılık 19. yüzyılın sonlarına kadar gelişme göstermiştir. Bu bitkiler dışında Osmanlı’da dokumada kullanılan başkaca bitkiler de sözkonusu olmuştur³³².

3.4.2. Diyarbekir Eyâleti’nde boya elde edilen maddeler

Anadolu’nun birçok bölgesinde kökboyaya, yabancı veya yabanileşmiş olarak rastlanmaktaydı. Fazla nemli ve fazla çorak olmamak kaydıyla bütün topraklarda kökboya yetişebilmekteydi. Diyarbekir de bu şehirler arasındaydı. Dokuma boyamacılığının önemli unsurlarından biri olan boya hammaddelerinin elde edildiği bölgeler arasında, Diyarbekir Eyâleti, özellikle kökboya metâsı açısından zengindi³³³. Buna rağmen kökboyanın, zaman zaman başka şehirlerden de Diyarbekir gümrüğüne geldiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu da ihtiyacın yüksek miktarda olduğunu, iç üretimin ihtiyacı yeterince karşılamadığını göstermektedir. 18. yüzyılın sonlarına doğru gümrüğe gelen kökboyanın her vukıyyesinden 2 akçe alındığı kayıtlarda mevcuttur³³⁴.

³³⁰ Mustafa Genç, “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kök Boya ve Cehri ile İlgili Bazı Kayıtlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi Art-e* Mayıs-Haziran 13 (2014), 178.

³³¹ Aytaç - İlbak, *Türk El Dokumalarına Dâir Önemli Kayıtlar*, 205.

³³² Bunlar arasında; çivit, ceviz, derici sumağı, palamut meşesi, mazı meşesi, nar, havaciva, kızılağaç, sütleğen, ayva, yarpuz, labada, sergil, soğan, kadıntuzluğu, zerdeçal, yabancı gül ağacı kabuğu, meyan kökü, şeftali yaprağı, çınar ağacı kabuğu, saman, haşhaş çiçeği, kestane, armut, ıspanak yaprağı, ebegümeci çiçeği, sumak, kızıl, safran, yabancı nane, kuru kayısı yaprağı, kırmızı ceviz yaprağı, arslan pençesi, asma, bakam ağacı, boyacı katırtırnağı, boyacı papatyası, ebegümeci, hayıt, ıhlamur ağacı, karaağaç, kırmızı sandal ağacı, nevrüz otu, potuk, sarı kök, kızıl çam, yabancı gül ve yemen safranı gibi birçok bitki yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nevber Gürsu, *Türk Dokumacılık Sanatı Çağlar Boyu Desenler* (İstanbul: Redhause Yay., 1988), 24.

³³³ Tuncer Baykara, *Kökboya, Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dâir Araştırmalar* (İzmir: Akademi Kitabevi Yay., 1992), 172-180.

³³⁴ DŞS, 355, 10.

Pamuğun boyanmasında kullanılan ve yapraklarının kaynatılarak yeşil boyanın elde edildiği “mazı” da Diyarbekir Eyâleti’nde yetişmekteydi. Ancak zaman zaman diğer şehirlerden de Diyarbekir gümrüğüne mazının geldiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Diyarbekir’e; Musul, Cizre, Mardin ve Zaho’dan mazı gelmekteydi³³⁵. Gümrüğe gelen mazının her vukıyyesinden birer para vergi alındığı sicillerde kayıtlıdır³³⁶. Ayrıca mazı işi ile iştigal olanların mazıcı esnâfı olarak örgütlendikleri ve bir esnâf grubunu oluşturdıkları kayıtlarda mevcuttur³³⁷. O kadar ki günümüzde adını; etrafı dağlarla çevrili ve bu dağların mazı ağaçları ile kaplı olmasından mütevellid Mazıdağı adını alan Mardin’in bir ilçesi konumundaki yerleşim yerinin adı da bu bağlamla ilişkilendirildiğinde anlamlı olmaktadır³³⁸.

Osmanlı’nın diğer şehirlerinde ün salan Diyarbekir kırmızısı rengin alıcılığı, boya elde edilebilen maddelerden renk elde etmenin bölgede ileri derecede geliştiğini göstermektedir. Kırmızı rengin elde edildiği *rubia tinctorum* l. (kök boya) bitkisi, Diyarbekir’de de yetişmekteydi³³⁹. Diyarbekir’de kırmızısı yapılan ve bir çeşit keçi derisi olan marokenin renklerinin, Anadolu’nun hiçbir yerinde üretilmediği belirtilmektedir³⁴⁰. Diyarbekir Eyâleti’nde ipliklerin boyanmasında kullanılan maddelerin önemli bir kısmı içerde üretilirken belli bir kısmı ise diğer şehirlerden ihtiyacın karşılanması bâbında alıcı bulmuştur³⁴¹. 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda, iç ticaret ihtiyacı karşılandıktan sonra kökboya ihracatı yapılmıştır. Bu ihracatın yarısı 1787-1789 yılları arasında İzmir Limanı’ndan yapılmış, en önemli alıcı ise devrin dokuma imalatında mühim bir devlet konumunda olan ve kendisinde kökboya yetişmeyen İngiltere olmuştur³⁴².

3.4.3. 16. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti’nde boyahâneler

Her ne kadar araştırmanın odak noktasını 18. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir Eyâleti’ndeki dokumacılığın durumu teşkil etse de, bu bağlamda dokumacıların sıkı münâsebet içerisinde bulunduğu en önemli zanâatkâr gruplarından

³³⁵ DŞS, 351, 68.

³³⁶ DŞS, 355, 10.

³³⁷ DŞS, 299, 2.

³³⁸ Mehmet Taştemir, “Mardin”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2003), 28/48-51.

³³⁹ Dölen, *Tekstil Tarihi*, 474-475.

³⁴⁰ Jean Baptiste, Tavernier, *Tavernier Seyahatnâmesi*, çev. Teoman Tunçdoğan. ed. Stefanos Yerasimos. (İstanbul: KitapYay., 2006), 199.

³⁴¹ DŞS, 355, 10.

³⁴² Baykara, *Kökboya, Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dâir Araştırmalar*, 176.

biri olan boyacılar da dikkate alınması gereken bir esnâf grubunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla dokumacılık zanâatının incelenmesi sürecinde, onunla doğrudan bağlantılı ve vazgeçilmez bir unsur konumundaki boyahâneelerin tarihsel seyrinin de ele alınması zaruret arz etmektedir. Zira bu durum, Diyarbekir Eyâleti'nin dokumacılık alanındaki konumunu ve tarihsel önemini daha kapsamlı biçimde ortaya koyabilmeye imkânı sağlayacaktır.

Bu bağlamda esas konudan uzaklaşmadan, Osmanlı Devleti'nin bir eyâleti olarak, imparatorluğa duhul olduğu tarihten itibaren icrâ edilen ilk tahrîrden başlamak üzere, Diyarbekir Eyâleti'ndeki boyahâneelerin genel durumuna dâir verilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Şu hususu belirtmek gerekir ki, 16. yüzyılın kaynak zenginliği bu konuda birçok bilgiye ulaşmamızı sağlamıştır. Buna mebnî olarak 17. yüzyılın ise, siyasi sebeplerden dolayı bu hususta çok da zengin bir kaynak sunmadığı aşikârdır. Araştırmamızın zaman aralığını teşkil eden 18. yüzyılın ikinci yarısına dâir ise boyahâneelerle ilgili bilgi mevcudiyeti söz konusudur. 18. yüzyıla ait verilerin fazlalığı; 17. yüzyılda da bölgenin önemli bir dokuma merkezi olduğu fikrini savunmamıza zemin ve dayanak oluşturduğunu söyleyebiliriz. Boyahâneelerle ilgili olarak, önemli bir dokuma merkezi konumundaki eyâletin, merkez ve sancak boyahâneelerine ilişkin verilerine, özellikle 16. yüzyıl bağlamında ayrıntılı olarak değinildikten sonra, 17. ve 18. yüzyıllara dâir edinilen bilgiler tertip edilmiştir.

16. yüzyıl, tahrîr verilerinin yoğunluk gösterdiği bir yüzyıl olması hasebiyle, bu yüzyıla ait boyahâne verilerine ayrıntılı bir şekilde ulaşılabilmiştir. 1518'de Amid sancağı boyahânesi eyâlette mevcut boyahâneeler içinde en yüksek gelire sahip boyahâne idi³⁴³. 1523 tahrîrindeki verilere göre Diyarbekir Eyâleti'nin boyahâne gelirleri toplamı

³⁴³ 1518'de yapılan tahrîre göre Diyarbekir Eyâleti Amid sancağı boyahânesi, 180.000 akçe ile ilk sırada bulunmaktaydı. Sancaktaki toplam gelirin 150.000 akçelik bölümü Mehmed Paşa haslarına, diğer 30.000 akçelik bölümü ise sancaktaki beş nahîyeye aitti. Amid sancağından sonra 114.000 akçe boyahâne geliri ile Mardin sancağı gelmekteydi. Sancaktaki toplam gelirin 85.000 akçelik kısmı Mehmed Paşa haslarında yer alırken, 25.000 akçesi Nusaybin nahîyesinde, 4.000 akçesi ise Savur nahîyesinde kayıtlı idi. Bu dönemde Ruha sancağının boyahâne geliri 90.000 akçe olup, tamamı padişah haslarında kaydedilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı* (Ankara: TTK Yay., 2012), 110.; Harput sancağının geliri ise 44.000 akçe idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı* (Ankara: TTK Yay., 1989), 143.; 10 adet boyahâneye sahip Çemişgezek sancağının boyahâne geliri ise 37.950 akçeydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı* (Ankara: TTK Yay., 1999), 126.; Eyâlet bazındaki boyahâne gelirine göre altıncı sırada bulunan Siverek sancağındaki gelir ise 21.500 akçeydi. Yine bu dönemde Sincar sancağının 18.500 akçe, Ergani sancağının 15.000 akçe, Çermik sancağının 13.000 akçe, Berriyecik sancağının 7.000 akçe ve Kiğı sancağının da 7.000 akçelik bir geliri vardı. Arapgir sancağının ise 3.000 akçe boyahâne geliri mevcut idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Behset Karaca, "1518 (H. 924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı", Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan, *19 Mayıs Üniversitesi Yay.*, 1/1 (1993), 150.

727.975 akçeye yükselmiştir³⁴⁴. Sancak ve kazâların geliri ise 1518 yılına göre artış veya azalış göstermiştir³⁴⁵. 1523'te diğer sancaklardan farklı olarak Ane sancağındaki boyahâne "bâb" olarak kaydedilmiştir. Nitekim mirlivâ haslarında bulunan 1 bâb boyahânenin geliri 4.000 akçe, yine Hadise nahîyesinde 1 bâb olarak kayıtlı diğer bir boyahânenin geliri ise 3.000 akçe olarak kaydedilmiştir. Fakat bu sancağın başka bir nahîyesi olan Cemmâse'de ise bâb kaydı düşülmesine rağmen kaç üniteden oluştuğu belirtilmemiş olup, geliri 1.000 akçedir³⁴⁶. Böylece Ane sancağının toplam boyahâne geliri 8.000 akçe idi. Bu döneme ait Musul sancağının merkez boyahânesinin geliri hakkında herhangi bir bilgiye sahip olunmamakla beraber arşivlerde sadece sancağın "Ayn Sefine" isimli nahîyesinin boyahâne geliri olarak 660 akçe kaydı bulunmaktadır³⁴⁷.

1540 yılında ise Diyarbekir Eyâleti'ndeki boyahâne gelirleri toplamının 550.830 akçe olduğu tespit edilmektedir³⁴⁸. 1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyâleti'nin toplam

³⁴⁴ 1523'te Amid sancağının, Diyarbekir Eyâleti'nin boya sanayi merkezi olduğu ifade edilmektedir. Nitekim 245.300 akçe ile eyâlet bazındaki toplam boyahâne gelirinin %34'ünü teşkil eden Amid, bir önceki döneme nazaran da gelirlerinde %36 artış kaydetmiştir. 1518 tahririnde olduğu gibi bu tahrir döneminde de Mardin sancağı, boyahâne geliri sıralamasında ikinci sırada yer almaktadır. 181.240 akçe geliri ile %59 oranında artış kaydeden Mardin, eyâlet genelindeki gelirin %25'ini oluşturmaktaydı. Önceki dönemde boyahâne gelirleri sıralamasında üçüncü olan Ruha sancağı, bu dönemde yerini 62.028 akçe geliri olan Harput sancağına bırakmıştır. Harput sancağının gelirinde ise %41'lik bir artış meydana gelmiştir. Bu yönüyle Harput, eyâlet gelirlerinin %9'unu oluşturmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, 143.

³⁴⁵ Diyarbekir beylerbeyliğine bağlı önce kazâ, sonra da sancak merkezi olan Hasankeyf'te de 1523 senesinde bir boyahâne olduğu görülmektedir. Yusuf Oğuzoğlu, "Hasankeyf", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1997), 16/366.; Bu tarihte Hasankeyf kazâsındaki boyahâne geliri de dikkat çekici boyuttadır. Zira bu dönemde kazâ statüsünde olan Hasankeyf'in geliri, Harput sancağı ile hemen hemen aynı seviyededir. Nitekim 60.000 akçe geliri olan Hasankeyf, bu dönemde Diyarbekir Eyâleti'ndeki toplam gelirin %8'ini oluşturmakta idi. Yine Siird kazâsı, 33.000 akçe olan boyahâne geliri ile bu dönemde Ruha sancağının ilerisindedir. Öyle ki, 1518 tahririnde geliri 90.000 akçe olan Ruha'nın, 5-6 yıllık bir süreç içerisinde 60.000 akçe kadar gelir kaybına uğraması düşündürücüdür. Siverek sancağının bu dönemde boyahâne gelirinde %13 oranında artışa müşâhede edilmekte olup, geliri 24.289 akçedir. Siverek sancağından sonra gelen ve geliri 23.040 akçe olan Sincar sancağının, 1518 tahririne göre %25 oranında artış kaydettiği görülmektedir. Boyahâne gelirinde artış gösteren sancaklardan bir diğeri de Çermik'tir. Çermik sancağı, %33 artış ile bu dönemdeki boyahâne gelirini 17.280 akçeye yükseltmiştir. Çemişgezek sancağının boyahâne gelirleri ise 15.000 akçe olmuştur. Ancak bu sadece Çemişgezek merkezindeki boyahânenin gelirdir. Mufassal defter mevcut olmadığından diğer boyahâneler ve bunların gelirleri hakkında bilgi edinilememektedir. Ergani sancağında da Ruha sancağı kadar olmasa da %10 kadar gelir azalması gözlenmektedir. Bu sancağın boyahâne geliri ise 13.438 akçedir. 1518 tahririnde 3.000 akçelik boyahâne geliri ile son sırada yer alan Arapgir sancağı, bu dönemde önemli bir ivme kaydederek gelirini 8.000 akçeye çıkarmıştır. Boya sanayiindeki önemi bakımından fazla öne çıkmayan Kiğı sancağının bu dönemki geliri 6.700 akçe idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, 126-143.

³⁴⁶ BOA, TT.d., 998, 231-237.

³⁴⁷ BOA, TT.d., 998, 75.

³⁴⁸ Amid sancağındaki gelirlerde bir önceki döneme nazaran %28 oranında azalma meydana gelmiş ve sancağın toplam geliri 176.200 akçeye düşmüştür. Mardin sancağının söz konusu gelirlerinde de azalma görülmekte olup bu azalma %38 civarındadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, 126.; Çemişgezek sancağındaki gelir artış oranı %208 iken, gelirleri 23.120 akçe olan Çermik sancağındaki artış oranı ise %34 civarında idi. Bu dönemde Musul sancağındaki boyahâne gelirleri dikkat çekici bir boyuttaydı. Zira 1523-1526 döneminde sadece Ayn Sefine nahîyesindeki 660 akçe geliri olan

boyahâne gelirleri 1.488.592 akçeye yükselmiştir³⁴⁹. Diyarbekir Eyâleti'nin 16. yüzyıla ait tespit edilen boyahâne gelirleri tablo halinde aşağıda verilmiştir³⁵⁰.

Tablo 3.5. 16. yüzyıl Diyarbekir Eyâleti boyahâne gelirleri

Sancak / Kazâ	Yıl 1518 Akçe olarak	Yıl 1523 Akçe olarak	Yıl 1540 Akçe olarak	Yıl 1550-1568 Akçe olarak
Amid+ 5 Nahîye	150.000+30.000	245.300	176.200	249.062
Akçekale	-----	-----	-----	1.000
Ana	-----	8.000	-----	74.000
Arapgir	3.000	8.000	-----	46.100
Atak	-----	-----	-----	57.300
Berriyecik	7.000	-----	30.520	96.420
Bitlis	-----	-----	-----	41.520
Çapakçur	-----	-----	-----	9.250
Çemişgezek	37.950	15.000	46.150	29.000
Çermik	13.000	17.280	23.120	21.000
Deyr ve Rahbe	-----	-----	-----	360
Ergani	15.000	13.438	-----	46.400
Harput	44.000	62.028	59.000	122.600
Hasankeyf	-----	60.000	-----	58.400
Kiğı	7.000	6.700	-----	22.500
Kulb	-----	-----	1.080	60.670
Mardin	114.000	181.240	113.000	113.000
Musul	-----	660	76.760	98.240
Nusaybin	-----	-----	-----	33.400
Rakka	-----	-----	-----	8.000
Ruha(Urfa)	90.000	30.000	-----	100.000
Siird	-----	33.000	25.000	30.000
Sincar	18.500	23.040	-----	42.500
Siverek	21.500	24.289	-----	98.640
Tercil	-----	-----	-----	29.230
Toplam	550.950	727.975	550.830	1.488.592

Osmanlı'nın Anadolu'da egemen olduğu topraklarda, dokumacılığın yaygın olduğu neredeyse tüm bölgelerde aynı zamanda boyamacılık da yapılmaktaydı³⁵¹. Boya işini yapan boyacılara “sabbağ”; üretilen pamuklu, ipekli, sof ve yünlü her nevi iplik ve

Musul'un, 1540-1550 döneminde bu gelir miktarının 76.760 akçe olduğu görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, 763.

³⁴⁹ Son tahrir döneminde Amid sancağı, 249.062 akçe ile genel boyahâne gelirleri sıralamasında ilk sırada yer almaktadır. Boyahâne sanayiinde ikinci önemli sancak konumunda olan Harput'un eyâlet bazındaki payı ise %8'dir. Bu dönemde 122.600 akçe olan boyahâne geliri ile Harput sancağı, 48 sene içerisinde sektördeki gelirlerini %178 oranında artırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, 144.; Harput sancağından sonra Mardin kazâsının, boyahâne gelirleri sıralamasında üçüncü sırada yer aldığı tespit edilmiştir. BOA, TK.GM.d., 155-56a, 297.

³⁵⁰ Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisâdi Hayat (1518-1568)*, 338-347.

³⁵¹ Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı İktisâdi Yapısı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Dergisi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu 1 (1994), 634.

ipliklerden elde edilen dokumaların boyandığı tesislere de masbağa³⁵² boyahâne denilmekteydi³⁵³. Kumaş ve elbiselerin boyama işini boyacılar yapmaktaydı³⁵⁴. Boyacılık zanâatının oldukça geliştiği Diyarbakir Eyâleti'nde kullanılan boya türleri içerisinde özellikle kırmızı boya revaçta idi. Öyle ki, Tokatlı tüccarların bu kırmızı boyaları Diyarbakir'den Tokat'a getirerek, Tokat'ın boyahâne tesislerinde kullanılmasında önemli rol oynadıkları bilinmektedir³⁵⁵. Diyarbakir Eyâleti'nde iktisadî anlamda önemli bir rol üstlenen boyahâneler, sadece şehir merkezlerinde değil aynı zamanda taşrada da faaliyet göstermekteydi. Zira doğunun çetin kış şartlarında şehre ulaşan yollarda ciddi problemlerin ortaya çıkması, köylerde de boyahâne tesislerinin kurulmasında etken olmuştur³⁵⁶. 1518'de Diyarbakir'de bir boyahâne mevcuttu. Ayrıca Diyarbakir beylerbeyliğine bağlı pek çok yerde boyahâne bulunması ile birlikte Diyarbakir'in kırmızı kökboya ile boyanmış iplikleri meşhurdu.³⁵⁷

Diyarbakir boyahânesinin önemini ve hacmini görmek açısından 16. yüzyıla ait diğer bazı eyâlet ve sancaklardaki boyahâne gelirlerine bakıldığında da, Diyarbakir Eyâleti'nin dokuma boyamacılığı icrâsında önde olduğu görülmektedir. Bu bilgiler ışığında Diyarbakir ve diğer bazı şehir boyahânelerinin 16. yüzyıla ilişkin yıllık gelirleri aşağıdaki tabloda verilmiştir³⁵⁸.

³⁵² Mehmet Canatar, “Osmanlılar’da Bitkisel Boya Sanayii ve Boyahaneler Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 18 (1998), 98.

³⁵³ Ümit Koç, *XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Sanayi* (Ankara: Bizim Büro Yayınevi Yay., 2006), 164.

³⁵⁴ Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, 811.

³⁵⁵ Joseph, P. de Tournefort, *Tournefort Seyahatnâmesi*, ed. Stefanos Seraminos. çev. Ali Berktaş ve Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 223.

³⁵⁶ Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 110.

³⁵⁷ Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1999), 9/470.

³⁵⁸ 16. yüzyılda boyahâneleri bulunan bazı şehirlerin boyahâne gelirlerine bakıldığında da bunu doğrular kayıtlar söz konusudur. Bu şehirler arasında bulunan Trabzon'da 2.560 akçe, Beyşehir'de 5.000 akçe, Bayburd'da 20.000 akçe, Maraş'ta 25.000 akçe, Kayseri'de 45.000 akçe ve Ayntab'da 50.000 akçe boyahânelerin geliri vardı. Bu şehirlerin dışında ise 70.000 akçe ile Tokat, 82.600 akçe ile Amasya ve 213.617 akçe ile de Diyarbakir, boyahâne gelirlerine sahipti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Adnan Gürbüz, “XV-XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehrinde İdari ve Ekonomik Yapı”, *Vakıflar Dergisi* 26 (1997), 95.; Malatya boyahânesinin ise 1530'da 24.000, 1560'ta 35.000 akçe geliri bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökür Gögebakan, “Malatya”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2003), 27/468-473.; 1570'li yılların farklı dönemlerine ait kayıtlarda; Tokat 83.334 akçe, Çorum 25.000 akçe ve Merzifon'da 23.000 akçe geliri ile çok üretken boyahânelerin yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Suraiya Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000), 186.; Harput'ta 1518'de 44.000 akçe olan boyahâne mukâataası geliri, 1523'te 62.028 akçe, 1566'da ise 122.600 akçe olmuştur. Ayrıntılı bilgi için Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, 225.; Harput'ta boyahâne gelirleri, şehrin yıllık toplam gelirleri içerisinde oldukça yüksek bir pay tutmaktaydı. 1518 tahririnde 44.000 akçe olan boyahâne mukâataası geliri beş yıl sonra 18.028 akçe artarak 1523'de 62.028 akçeye, kırk üç yıl sonra ise 60.572 akçe artarak 1566'da ise 122.600 akçeye yükselmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, 143.; 1518'de Diyarbakir'de bulunan boyahânenin senelik getirdiği gelir 150.000 akçeydi. Elli yıl sonra 1568 yılında ise bu gelir 213.617 akçeye yükselmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Göyünç, “Diyarbakır”, 9/469.

Tablo 3.6. 16. yüzyılda Diyarbekir (Amid sancağı) boyahânesi gelirinin diğer bazı şehir boyahânelerinin gelirleri ile karşılaştırılması (akçe olarak)

Eyâlet, Sancak	Yıl	Gelir	Yıl	Gelir	Yıl	Gelir
Trabzon	-----	2.560	-----	-----	-----	-----
Beyşehir	-----	5.000	-----	-----	-----	-----
Bayburd	-----	20.000	-----	-----	-----	-----
Merzifon	-----	-----	1570	23.000	-----	-----
Malatya	1530	24.000	1560	35.000	-----	-----
Maraş	-----	25.000	-----	-----	-----	-----
Çorum	-----	-----	1570	25.000	-----	-----
Harput	1518	44.000	1523	62.028	1566	122.600
Kayseri	-----	45.000	-----	-----	-----	-----
Ayntab	-----	50.000	-----	-----	-----	-----
Tokat	-----	70.000	1570	83.334	-----	-----
Amasya	-----	82.600	-----	-----	-----	-----
Diyarbakir	1518	150.000	1568	213.617	-----	-----

3.4.4. 17. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nde boyahâneler

17. yüzyıla ait Diyarbekir'e ilişkin ulaşılabilen tek bir şer'îyye sicil defterinin³⁵⁹ varlığı, bu hususta önemli bilgiler içeren defterlerden istifâdemizi ve bu yüzyıla ait bilgi edinimini kısıtlamıştır. 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yüz yüze kaldığı krizler, malî buhranlar ve dönüşümlerin de sıhhatli kaynaklara ulaşımı engelleyen önemli unsurlar olduğunu vurgulamak gerekir³⁶⁰. 18. yüzyıla ait verilerin mevcudiyeti ve özellikle inceleme konusunu teşkil eden 18. yüzyılın ikinci yarısına ait özellikle şer'îyye sicillerindeki kayıtlardan elde edilen veriler ışığında; Diyarbekir'in 17. yüzyılda da önemli bir dokuma merkezi olma özelliğini koruduğu, dolayısıyla dokuma faaliyetlerinin yadsınamaz bir iş kolu olan boyahânelerin de faaliyetlerini sürdürdüğü

³⁵⁹ DŞS, 316.

³⁶⁰ 16. yüzyılın sonlarında başlayıp, 17. yüzyılın ortalarına kadar Celâli İsyanları'nın oluşturduğu istikrârsızlık da bu çerçevede kaynak yetersizliğinin müsebbiplerinden olmuştur. Ancak bu yüzyılda Diyarbekir'i ziyaret eden seyyâhlardan eyâletin ticarî hayatına ilişkin bilgi edinilebilmektedir. Bu seyyâhlardan biri de Evliya Çelebi'dir. 17. yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi (1611-1682), 1655 yılında Diyarbekir'i ziyaret ettiği zaman 366 esnâfın ve 2.008 dükkânının olduğunu aktardığı belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi'nin Seyâhatnâmesi'nde Diyarbakır", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır (Diyarbakır In The Ottoman Era)*, ed. Bahaeddin Yediyıldız, ve Kerstin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü (Ankara: Pozitif Matbaacılık Yay., 2008), 1/177.; Evliya Çelebi'nin dışında 17. yüzyılın ilk yarısında 1612 yılında Polonyalı Simeon ve 1630 yılında Jean Baptiste Tavernier'in Diyarbekir'i ziyaret ettikleri, ticaretin oldukça gelişmiş olduğunu, kırmızı pamuklu bez ve derinin oldukça önemli ticarî ürünler arasında yer aldığını kaydettikleri belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, "Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Diyarbekir Esnâfı", 469.

söylenebilir. Dolayısıyla boyahâne gelirleri, 18. yüzyılda olduğu gibi, 17. yüzyılda da kıymetli hazine gelirleri arasında yer almıştır³⁶¹.

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşlar neticesinde ciddi bütçe açıklarının ortaya çıkması, 1683'teki Viyana Seferi ve başarısız kuşatmayla birlikte mâliyenin çektiği nakit darlığı nedeniyle hazine gelirleri vaktinden önce ve peşin ödeme şartıyla ve tâhvil süreleri bir hayli kısaltılarak iltizâma verilmeleri konu olmuştu. Mültezimler ise verdikleri peşin parayı kurtarmak ve kâr elde etmek istediklerinden, reâyâ üzerindeki vergi yükünü, üretim kapasitesini daraltacak şekilde ağırlaştırıyorlardı. Vergi kaynakları tahrip oldukça vergi gelirleri düşüyor, vergi gelirleri azaldıkça hazinenin gelir ihtiyacı ve talebi yükseliyordu. Özellikle iltizâm usulünde tâhvil sürelerinin kısalmasıyla vergilendirme ve üretim kapasitesi arasında birbirini engeller bir kısır döngü ortaya çıkıyordu. İşte “malikâne sistemi” bu kısır döngüyü kırmak üzere düşünülmüş ve uygulamaya konulmuştur³⁶². Malikâne sisteminin uygulanmaya başlandığı tarihten (1695) itibaren malikâne satışına konu olan bölgelerden birisi de Diyarbekir voyvodalığıdır. Diyarbekir voyvodalığı; Diyarbekir Eyâleti'nde hazine defterdarlığının kaldırıldığı 17. yüzyılın ortalarından itibaren eyâlet hazinesinin malî açıdan nezâreti, iltizâma verilmesi, hazine gelirlerinin tâhsili, merkeze intikâli veya mahallinde sarfiyâtından sorumlu bir kurum olarak işlev görmeye başlamıştır³⁶³. 17. yüzyılın sonlarında malikâne sisteminin uygulandığı bölgelerden biri olan Diyarbekir voyvodalığı mukâtaası'nın başka gelirleri olmakla birlikte en önemli gelir kaynakları arasında boyahâne gelirleri bulunuyordu. Diyarbekir voyvodalığı mukâtaasına bağlı olan mukâtaaların gelirleri, bütün Diyarbekir Eyâleti'ni ihtivâ etmekteydi³⁶⁴.

17. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'ndeki boyahânelerin gelirleri hakkında, 16. yüzyıldaki kadar ayrıntılı bilgiye ulaşamamıştır. Ancak malikâne sisteminin uygulanmaya başladığı yüzyılın sonlarından itibaren dokumacılık ve boyahânelerle ilgili bilgilere vâkıf olunabilmektedir³⁶⁵. Eyâlette yürütülen dokumacılık faaliyeti ile

³⁶¹ 17. yüzyıl mukâtaa gelirleri arasında, boyahâne mukâtaalarının gelirleri, önemli hazine gelirleri arasında yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özlem Başarır, *18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması Ve Diyarbekir Voyvodalığı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih-Yeniçağ Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009), 67.

³⁶² Mukâtaaların, tâliplerine kayd-ı hayat, yani ömür boyu tevcih edilmesi anlamına gelen malikâne sistemini daha önce uygulanan iltizâm sisteminden ayıran en temel farklardan biri, vergi toplama yetkisinin veya tasarruf süresinin birkaç yıl ile sınırlı olmaması, bu sürenin ömür boyu devam etmesi idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 22.

³⁶³ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 104.

³⁶⁴ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 283-284.

³⁶⁵ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 75.

bunun önemli bir aşamasını teşkil eden kumaş ve iplik boyama faaliyeti, boyahânelerin önemini arttırmaktaydı. Bu nedenle boyahânelerin, sadece merkez sancaklarda değil, ulaşım ve iklim koşullarından dolayı çok küçük yerleşim birimlerinde bile kurulduğundan ve varlığından söz edilebilmektedir. Zira iplik ve kumaşların boyanması amacıyla merkez sancaklardan çok uzakta bulunan karyelerden, tüccar veya dokumacıların hammaddeyi boyatmak cihetiyle merkez yerleşimlerine gidip gelmeleri hem zaman hem de mâliyet açısından bir yükü. Dolayısıyla eyâletin birçok noktasında boyahâne mevcuttu. Meselâ, Ergani’de voyvodalık idâresindeki boyahâneler, Çüngüş ve Karto köylerinde bulunmaktaydı³⁶⁶.

17. yüzyılın sonlarında, boyahânelerden yıllık elde edilen gelirler de, önemli bir kalem teşkil etmekteydi. Diyarbekir Eyâleti’nin ücra köylerine kadar yayılım göstermiş olan boyahâneler, dokumacılık zanâatının da bir nevi olmazsa olmazı durumundaydı. Dokumacılık zanâatı ile paralel biçimde varlığını sürdürmüş olan boyahânelerin; 16. yüzyılda olduğu gibi; 17. yüzyılda da varlığını sürdürmüş olması çok doğaldı.

3.4.5. 18. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti’nde boyahâneler

Diyarbekir’in 18. yüzyılda da hem önemli bir ticari merkez hem de dokumacılıkta kayda değer üretim kapasitesine sahip olduğu söylenmektedir³⁶⁷. 16. ve 17. yüzyıllarda Diyarbekir Eyaleti’nde varlığını sürdüren boyahâneler, 18. yüzyılda da varlığını sürdürmüşlerdir³⁶⁸. Araştırma konusunun kapsadığı yüzyılın ikinci yarısına ilişkin olarak, dokumacı ve ilişkili esnâf gruplarına dair veriler bulunmakla birlikte, esnâf gruplarının sayılarına yönelik herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır³⁶⁹. Bununla birlikte arşiv belgelerinde esnâf gruplarına tevzi edilen vergi miktarlarının kayıtlı olması, boyacı esnâfının diğer esnâf grupları içerisindeki nispi ağırlığının tespit edilmesine imkân tanımaktadır³⁷⁰.

³⁶⁶ Özlem Başarır, “Diyarbekir Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâataalar Özelinde Üretim ve Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29-1 (2014), 140.

³⁶⁷ Yılmazçelik, “Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Diyarbekir Esnâfı”, 469.

³⁶⁸ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 311.

³⁶⁹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 309.

³⁷⁰ Boyacıyân esnâfı, 18. yüzyıl boyunca esnâfa tevzi edilen vergilerde en fazla vergiyi ödeyen grubun içinde yer almıştır. Örneğin; H. 1145 (M. 1733) yılında, Musul taraflarında bulunan Vezir Osman Paşa’nın mâiyetine gönderilen esnâf tâifesine, Diyarbekir’de kalan esnâf tarafından yapılan yardımın miktarını gösteren bir kayıta, bu amaçla esnâfa tevzi edilen vergi miktarlarından boyacıyân esnâfına; en yüksek verginin tevzi edildiği cüllâhân, bezzazân ve bakkalân esnâfı ile aynı miktarda verginin tevzi edildiği anlaşılmaktadır. Bu kayıta; cüllâhân, bezzazân ve bakkalân esnâfına; 273,5’er kuruş vergi tevzi edilirken, boyacıyân esnâfına da 273,5 kuruş vergi tevzi edilmiştir. DŞS, 310, 21.; H. 1160 (M. 1746) tarihli bir başka kayıta; Diyarbekir’in eski ve yeni vâlileriyle Musul vâlisi Hüseyin Paşa ve Haleb vâlisi

Yüzyılın genelinde farklı sebeplerle esnâfa tevzî edilen vergilerde, boyacıyân esnâfı, en yüksek vergiyi veren grubun içinde yer almıştır. 1717-1718 yıllarında alınmaya başlayan imdâd-ı hazariyye vergisinin tüm tevzîlerinde boyacıyân esnâfının, dokumacı esnâfı ile aynı miktarda vergi ödediği görülmektedir³⁷¹. 18. yüzyılın genelinde ve özellikle yüzyılın ikinci yarısında boyacıyân esnâfı ve boyahâneler ciddi miktarda hazine geliri oluşturmuştur. 1797-1798 yıllarına ait Diyarbekir voyvodalığına bağlı; boyahâne, gümrük, arsa, ihtisâb ve damga gelirleri içerisinde boyahâne gelirleri 35.000 kuruş ile en yüksek hâsılatı sahip ikinci gelir kalemi konumundaydı. Bu kalemlerden gümrük hâsılatı 97.490 kuruş, arsa hâsılatı 34.000 kuruş, ihtisâb kalemi hâsılatı 8.344 kuruş, damga hâsılatı ise 33.550 kuruştur³⁷².

Boyahâne iş kolu dokuma imâlatı sürecinde önemli bir gelir kaynağıydı. Bu durumun bazen anlaşmazlıklara ve dolayısıyla şikâyetnâmelere bile sebebiyet verdiği belgelerden anlaşılmaktadır. Bu da voyvoda gelirlerinin içerisinde yer alan boyahâne faaliyetlerinin önemli ve getirisi olan bir icrâat olduğunu göstermektedir. Ancak zaman zaman bunların gelirlerinin düşmesine yönelik durumlar da yaşanabilmekteydi. Bazı malikâne sahipleri ile zeâmet ve ûmâr sahipleri, tasarruf ettikleri köylerde birer boyahâne kurmaya başlamışlardı. Bu durum hem boyahâne düzenine zarar vermekte hem de voyvodalık gelirinin düşmesine sebep olmaktaydı. Bunun önlenmesi için voyvodalar sık sık merkeze başvurmuşlardır³⁷³.

3.5. Dokuma Ürünlerinde Narh

Açık kamu yararı gereği, temel ihtiyaçları karşılayan mal ve hizmetlerin piyasa fiyatlarına -onları oluşturan etkenlere dokunulmadan- doğrudan müdâhale edilerek belirli sınırları aşmasının önlenmesi maksadıyla resmi tavan fiyat belirlenmesine dar anlamda narh denir³⁷⁴. Osmanlı toplumunda, toplum içindeki bireylerin çıkarlarının zedelenmemesi için, İslam hükümdârı ve şeriâtın hükümdâr adına uygulayıcısı olanlar,

Ahmet Paşa'nın bazı konaklama ve tâyinât ücreti olan 9.250 kuruşun, Diyarbekir esnâfı tâifesine tevzîini gösteren listede de yine aynı şekilde boyacıyân esnâfının, en yüksek verginin tevzî edildiği esnâf gurubu içinde yer aldığı görülmektedir. Bu kayıta da boyacıyân esnâfına; hallâcân, bezzazân ve bakkalân esnâfı ile aynı miktarda, 480 kuruş vergi tevzî edilmiştir. DŞS, 313, 63.

³⁷¹ Mesela H. 1199 (M. 1784) yılına ait bir kayıta, Diyarbekir vilâyeti imdâd-ı hazariyye vergisinin ikinci taksidinin merkez, kazâ ve nahîyeler esnâfı ile şark ve garb köylerine tevzî ve taksim olunan listede, boyacıyân esnâfına; hallâcân, bezzazân ve bakkalân esnâfı ile aynı miktarda vergi tevzî edildiği görülmektedir. Kayıttan boyacıyân esnâfına, en yüksek verginin tevzî edildiği dokumacı esnâfı ile aynı miktarda, 174 kuruş olarak verginin tevzî edildiği anlaşılmaktadır. DŞS, 313, 15.

³⁷² Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 286.

³⁷³ Başarır, *18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı*, 140.

³⁷⁴ Kallek, "Narh", 32/387-389.

her türlü önlemi almakla yükümlüydüler. Osmanlı Devleti'nin geleneksel yönetim anlayışına dayalı olarak reâyânın sıkıntıya düşmesini önlemek için alınan önlemler arasında şehirlerin yiyecek ve tüketim malları açısından gereksinimlerini karşılamak, sanat ve ticaret hayatının düzenini sağlamak başta geliyordu ve bunlar ihtisâb görevleri arasındaydı. Bu amaçların hâsıl olması için fiyat belirleme yani narh verme, önemli olan görevlerinin başında geliyordu. Narhın nasıl verileceği ise ihtisâb kânunlarında belirlenmişti³⁷⁵.

18. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru H. 1153 (M. 1740) tarihli kâunnâmeden anlaşıldığı üzere narh verme işlemi ihtisâb görevi arasındaydı³⁷⁶. Yıl içinde yetişen ürünlerin, kente gelen malların durumlarına göre yılda birkaç kez narh verilip bunlar kadı sicillerine kaydedildiği gibi mevsim koşulları dolayısıyla olan değişiklikler, kıtlık, para ayarlaması, harp gibi olağan dışı durumlarda da her tür ticaret maddesine derhal narh verilirdi. Narh listelerinden, fiyatların belirlenmesinde hangi hususların rol oynadığı ve kimlerle birlikte kararlaştırıldığı açıklık kazanmaktadır³⁷⁷. Narh fiyatları, kadı ve kentin ileri gelenlerinin düşüncesine uyularak gerçekleştirilmekteydi. Ancak üretici ve satıcıların da fikri alınırdı³⁷⁸. Bu yol ile fiyat istikrârı sağlanmaya çalışılırdı³⁷⁹.

1640 tarihli es'ar defteri Osmanlı dokumacılığı ile ilgili bilgiler sunması açısından zengindir. Bu defterde imal edilen eşyâlardan çuka, zıbun, kaftan, dülbend, şal, arakiyye, kürk, aba, makrama, sarık, börk ve kavuk gibi devrin çeşitli giysileri bazılarının ebatları ve işlemeleri de belirtilerek fiyatları ile kaydedilmiştir. Bu

³⁷⁵ Muhtesibler; komşularına zarar verenleri, çevresine rahatsızlık veren sarhoşları, toplumsal değer yargılarına aykırı davranış sergileyenleri, kalitesiz ya da kusurlu ürün üreten ve satanları, haksız kazanç elde etmeye çalışan kişileri gözetlemek ve bu tür eylemleri engellemekle sorumluydular. Klasik İslam döneminden itibaren, bu tür kamu düzenini ilgilendiren görevleri yerine getirmek üzere Müslüman hükümdârın adına yetkilendirilen kişiye muhtesib denilirdi. Osmanlı döneminde de bu görev aynı şekilde devam ettirilmiş, her şehir ve kasabada "muhtesib" unvanıyla anılan bir yetkili görev yapmıştır. Muhtesibler dokuma emtiaları narhının belirlenmesinde de görev almışlardır. İstanbul'da ise devletin merkezi olması ve alınması gereken önlemlerin kapsamının genişliği nedeniyle, bu görevli ve faaliyetleri, doğrudan sadrazamın gözetimi ve denetimi altına alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Yücel, *1640 Tarihli Es'ar Defteri* (Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi Yay., 1982), VII.

³⁷⁶ Kanunnâmede; "... muhtesib olan kimesne kadı ma'rifetiyle narh vire, amma narh vereceği zaman eğer şehirde ve eğer köyde ve eğer kasabada ve eğer sair yerde olur, ol yerin a'yanından ve pirlerinden ve fakirlerinden, kassablarından, ekmekçilerinden ahvalın bilür kimesneleri getirüb hesab edib ne miktar olunca faide eder ve ne miktar olunca ziyan eder tamam bir hoşça hesab edib andan sonra onun ondört üzerine narh vireler... narh virdikten sonra tenbih ideler ve muhalefet edenleri te'dib haklarından geeler..." denilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel, *1640 Tarihli Es'ar Defteri*, 7.

³⁷⁷ Yücel, *1640 Tarihli Es'ar Defteri*, 8.

³⁷⁸ Hicran Bayrakçı, "Narh Sistemi ve Ankara'da Bir Narh Kaydı Örneği", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/11 (Ocak 2024), 166.

³⁷⁹ Sabri Mengirkaon, "Osmanlı'da Sosyal Devlet ve Kriz Yönetimi: 19. Yüzyıl Diyarbakır'da Kıtlık", *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2017), 141.

defterlerden bir yandan da bu giysilerin hangi sosyal gruplarca kullanıldığını saptamak mümkündür. Defterde ayrıca halı, keçe, seccade, kilim, hasır gibi küçük el sanatları ürünlerinin bir bölümü renk ve ebatlarıyla kaydedilmiştir³⁸⁰. 17. yüzyılın ortalarında, İstanbul pazarlarında Diyarbekir pamukluluların da yer aldığı, narh defterinden anlaşılmaktadır. Bu tarihte bogası ile meşhur Diyarbekir kırmızı bogası, diğer aynı türde bogasılar ile karşılaştırıldığında daha kıymetli bir narha sahipti. O kadar ki Diyarbekir kırmızısının sırrını öğrenmek için Avrupalılar, Osmanlı'dan ustalar getirme yoluna gitmişti³⁸¹. Avrupalılar bu sırrı ancak 18. yüzyılda Rum ustalar aracılığıyla ele geçirmeği başarmışlardır³⁸². Mezkûr defterde pamuklu bogasaların kalitelerinin âlâ, evsât ve ednâ olarak kısımlandırılıp narh verildiği bazı pamuklu çeşitleri tablo halinde aşağıda verilmiştir³⁸³.

³⁸⁰ Yücel, *1640 Tarihli Es'ar Defteri*, 16.

³⁸¹ İncalcık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 7.

³⁸² Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret", 199.

³⁸³ 1 zira: 68 cm., 1 rub': 8.5 cm. ve 1 gireh: 2.04 cm. olarak hesaplanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi 1*, 277-287.

Tablo 3.7. 1640 İstanbul es'ar defterinde adı geçen bogası türü dokuma mamülü bilgileri

Pamuklu Çeşidi (Bogası)	Âlâ (En İyi Kalite)	Evsât (Orta Kalite)	Ednâ (Aşağı Kalite)	Ölçü Bilgisi
Kırmızı Diyarbakir bogası	220 akçe, zirâ: 22	200 akçe, zirâ: 20	-----	Âlâsı: eni 1 zirâ 1 gireh; boyu 10 zirâ.
Tokat'ın Diyarbakir benzeri kırmızı bogası	140 akçe, zirâ: 14	-----	-----	Eni 1 zirâ; boyu 10 zirâ.
Beyaz Borlu bogası	115 akçe, zirâ: 9	-----	-----	Kaftanlık: eni 1 zirâ 1 gireh; boyu 11,5 zirâ.
Hamid bogası (beyaz isperek)	140 akçe, zirâ: 18,5	120 akçe, zirâ: 16	100 Akçe, Zirâ: 14	Âlâ'sı eni 1 zirâ 1 rub'; boyu 7 zirâ.
Hamid bogası (isperek neftisi)	165 akçe, zirâ: 21	130 akçe, zirâ: 18	112 akçe, zirâ: 15	Tonluk: eni 1 zirâ 1 rub' 1 gireh; boyu 7,5 zirâ. "Aslında boy 8.5 zirâ imiş, üç ay mehil verildi yine aynı boyda yapılması için"
Kastamoni kırmızı bogası	133 akçe, zirâ: 13	120 akçe, zirâ: 12	110 Akçe, Zirâ: 11	Eni 1 zirâ 1 rub', 1 gireh; boyu 21 zirâ 2 rub'.
Heft (yedi) renk Hamid ve Borlu bogaları	120 akçe, zirâ: 10,5	-----	-----	Eni 1 zirâ 1 gireh; boyu 11,5 zirâ.
Musul bogası, beyaz	500 akçe, zirâ: 24	-----	-----	Eni 1 zirâ 1 rub' 1 gireh; boyu 21 zirâ 2 rub'.
Hind bogası, beyaz	330 akçe, zirâ: 17	-----	-----	Eni 6 rub' 1 gireh; boyu 19 zirâ.

17. yüzyılın ortalarında İstanbul'da narh edilmiş Diyarbakir bogasılarının fiyat olarak; Tokat, Borlu, Hamid, İsperek, Kastamonu bogaslarından genel olarak daha yüksek fiyata satıldığı ancak Musul ve Hind bogaslarından ise daha düşük fiyatlandırıldığı görülmektedir.

18. yüzyılın ikinci yarısında fiyatlandırma ile ilgili şer'îyye sicillerinde genellikle "tob", miktar birimi olarak kullanılmıştır. 1756'larda para birimi olarak akçe; 1758-1760'lı yıllarda meblağ-para-kuruş; 1788 tarihinden itibaren ise yüzyılın sonuna kadar sadece para ve kuruş değerlendirme birimi olarak kullanılmıştır. Meblağ, akçeye eşit iken,³⁸⁴ para ise kuruşun 1/3'ü değerindeydi³⁸⁵. Bu dönemde kumaşların fiyatlandırılmasında kadıların genelde oldukça standart değerler tâkdir ettikleri

³⁸⁴ Gürhan - Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf, Diyarbakirli Zenginler (1750-1800)*, 42.

³⁸⁵ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 154.

anlaşılmaktadır. Bazı sıradışı durumlar geçerli olsa bile sicillerdeki kayıtların işlendiği birkaç yıllık zaman dilimi içinde kaydedilen tob halindeki manifaturalık ürünlerde, oldukça homojen değer tâkdirlerinde bulunulduğu görülmektedir. 1750 yılından itibaren aynı türdeki kumaşların fiyatlarında belirgin anlamda yükselişler olduğu gözlenmiştir. Ancak burada kuruşun tağşiş edilerek ayarının düşürüldüğü hususu da unutulmamalıdır³⁸⁶. Dolayısıyla kumaşlarda gerçekleşen fiyat artışları ve enflasyon, kuruştaki gümüşün ayarı da göz önüne alınarak hesaplanabilir. Bu durum hiç şüphesiz ki Batı Avrupa’da biriken değerli madenlerin, Osmanlı dünyasındaki yansımaları ile ortaya çıkmıştır³⁸⁷. Aşağıdaki tabloda araştırma döneminin kumaş fiyatlarına ışık tutması açısından, Diyarbekir alaca kumaşıyla diğer bazı şehirlerin ortalama alaca kumaşı fiyatları karşılaştırılmıştır³⁸⁸.

Tablo 3.8. 1750-1800 yılları arasında bazı şehirlerin alaca kumaşı fiyatları (kuruş)

Kumaş Çeşidi	Yıllar					
	1750	1760	1770	1780	1790	1800
Diyarbekir alaca	7,65	8,54	9,54	10,65	11,90	13,28
Haleb alaca	3,97	3,83	3,69	3,56	4,35	7,51
Şam alaca	3,82	5,32	7,41	10,31	14,34	19,96
Maraş alaca	0,25	0,39	0,61	0,95	1,47	2,28

Tabloda, 1750-1800 yılları arasında farklı şehirlere ait 24 şer’iyye sicilinde kayıtlı alaca kumaşına ilişkin onar yıllık dönemler halindeki fiyatlar tob olarak verilmiştir. Yukarıdaki tabloda verilen tahmini fiyatlara bakıldığında Diyarbekir alaca kumaşı fiyatının, Haleb ve Maraş alaca kumaşlarının fiyatından tüm dönemlerde yüksek olduğu, Şam alaca kumaşının fiyatının ise sadece 1790-1800 yılları arasında Diyarbekir alacasından daha yüksek bir fiyatla kıymetlendirildiği görülmektedir³⁸⁹. 18. yüzyılın

³⁸⁶ 1740 tarihinde ağırlığı 24,1 gr. olan kuruşun gümüş içeriği 14,5 gr. iken; 1757 tarihinde ise yapılan tağşiş ile kuruşun ağırlığı 23,7 gr.’a gümüş içeriği ise 11,4 gr.’a gerilemiştir. 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinden 1808’lere değin de sürekli tağşiş politikaları uygulanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 156.

³⁸⁷ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 109.

³⁸⁸ Hüsnü Yücekaya, “Şer’iye Sicillerine Göre Dokuma Ürünlerinde Fiyat Endeksi (1750-1800)”, *Turkish Studies-İnternational Periodical For The Languages. Literature And History Of Turkish Or Turkic* Volume 8/7 (Summer 2013), 799.

³⁸⁹ Diyarbekir alaca kumaşının 1 tozunun fiyatı 1750-1760’lı yıllar için 7,65-8,54 kuruş, 1770-1780’li yıllar için 9,54-10,65 kuruş, 1790-1800’lü yıllar için ise 11,90-13,28 kuruş arasında seyretilmiştir. Tespiti yapılamayan yıllar için ise fiyat verilerek ortalama fiyatın tespit edilmeye çalışıldığı belirtilmektedir. Bkz. Yücekaya, “Şer’iyye Sicillerine Göre Dokuma Ürünlerinde Fiyat Endeksi (1750-1800)”, 801.

ikinci yarısına ait fiyat endeksi de farklı seyretmiştir³⁹⁰. Diyarbekir Eyâleti dokuma ürünlerinin fiyatlarına, tereke kayıtlarından da ulaşılabilmektedir. Zira ölen kişiden kalan mallar, şuhûdü'l hâl üzere kayıt altına alındığından dolayı, tâkdir edilen fiyatların, dönemin piyasa fiyatını vermesi açısından kıymet verilmeğe değerdir³⁹¹. Araştırma dönemine ait Diyarbekir Eyâleti'ne ilişkin tereke kayıtlarında miktarı sabit, fiyatları homojen ve tutarlı seyreden Diyarbekir kırmızı bezi, alaca kumaşı ve kutni kumaşının fiyatlarına burada yer verilmiştir. Diyarbekir kırmızı bezinin 1739-1790/1791-1792 ve 1800'lü yıllardaki fiyat farklılığı, tereke kayıtlarında tâkdir edilen fiyatlarından tâkip edilebilmektedir³⁹². Meşhur Diyarbekir kırmızı bezinin 1739-1800 yılları arasındaki fiyatlarını gösteren tablo aşağıda verilmiştir³⁹³.

Tablo 3.9. Diyarbekir kırmızı bezinin 1 tobunun fiyat seyri (1739-1800)

1739-1800 Yılları Arasında 1 Tob Diyarbekir Kırmızı Bezinin Fiyat Seyri			
1739 1 Tob Diyarbekir Kırmızı Bezi	1790-1791 1 Tob Diyarbekir Kırmızı Bezi	1792 1 Tob Diyarbekir Kırmızı Bezi	1800 1 Tob Diyarbekir Kırmızı Bezi
300 akçe ya da, 100 para ya da, 2,5 kuruş	240 akçe ya da, 80 para ya da, 2 kuruş	240 akçe ya da, 80 para ya da, 2 kuruş	300 akçe ya da, 100 para ya da, 2,5 kuruş

³⁹⁰ Yıl/Değer; 1750/100; 1760/117.55; 1770/139.36; 1780/165.79; 1790/198.69; 1800/242.34. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yücekaya, “Şer’iyye Sicillerine Göre Dokuma Ürünlerinde Fiyat Endeksi (1750-1800)”, 803.

³⁹¹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 322.

³⁹² H. 1151-1152 (M. 1739) tarihli Diyarbekir Şer’iyye Sicili’nde incelenen ve Diyarbekir’in İbrahim Bey Mahallesi halkından ölen Atem v. Bogos’un vârisleri arasında taksim edilen terekede, Diyarbekir kırmızı bezinin 1 tobunun 300 akçe (2,5 kuruş/100 para) olduğu tespiti yapılmıştır. DŞS, 363, 6.; 18. yüzyılın ikinci yarısına ait incelenen H. 1205-1206 (M. 1790-1791) tarihli sicilde; İzzeddin Mahallesi’nde ölen Aslan v. Arotin’in terekesinin satılarak bedelinin vârisleri arasında taksim edildiği tereke dökümünde 5 tob Diyarbekir kırmızı bezine 400 para değer takdirinde bulunulmuştur. Bu kayıttan 5 tob Diyarbekir kırmızı bezine 10 kuruş bedel tespiti yapıldığı, dolayısıyla 1 tob Diyarbekir kırmızı bezinin 2 kuruş/80 para, olduğu sonucuna varılabilmektedir. Akçe olarak değerlendirildiğinde ise bir tob Diyarbekir kırmızı bezi, 240 akçeye tekâbül etmektedir. DŞS, 327, 26.; H. 1206-1207 (M. 1792) tarihli şer’iyye sicili kaydında, Câmi-i Kebir Mahallesi’nde vefât eden Dizdazâde olarak bilinen el-Hâc Mustafa b. Hacı Abdullah’ın mallarının satılarak vârisleri arasında paylaştırıldığı tereke kaydında, 7 tob Diyarbekir kırmızı bezinin, 560 para olarak kayda geçirildiği tespiti yapılmıştır. Bu sicil kaydından da 1 tob kırmızı bezin 80 para/2 kuruş olarak kayda geçtiği anlaşılmaktadır. DŞS, 588, 44.; H. 1214-1215 (M. 1800) tarihli şer’iyye sicili kaydında; Aslen Gümüşhâne halkından olup Diyarbekir’de Hasan Paşa Hanı’nda ölen Mihail v. Sava’nın terekesinin beytül-mâl emîni tarafından Ustabaşı’nın amcazâdesi Makdisi Pol v. Tanil’e teslim edildiği, kayıttan da 5 tob Diyarbekir kırmızı bezine 500 para fiyat tâyin edildiği tespiti yapılmıştır. Bu sicil kaydında ise 1 tob kırmızı bezin, 100 para/2,5 kuruş bedele yükseldiği görülmektedir. DŞS, 600, 17.

³⁹³ DŞS, 327, 26.; DŞS, 363, 6.; DŞS, 588, 44.; DŞS, 600, 17.

1739 tarihinde 1 tob Diyarbekir kırmızı bezinin 2,5 kuruş olduğu, 18. yüzyılın sonlarına doğru ise, fiyatının 2-2,5 kuruş arasında değiştiği, dolayısıyla da bu kumaş türünde çok ciddi bir fiyat değişiminin olmadığı görülebilmektedir.

Tereke kayıtlarında fiyat değişiminin incelendiği bir başka doküman ürünü ise Diyarbekir alaca kumaşıdır. H. 1172-1173 (M. 1758-1760) tarihli şer'îyye sicilinde; Molla Bahaeddin Mahallesi'nde ölen İsmihan bt. Tomcan'ın taksim edilen terekesinde Diyarbekir alaca kumaşının 1 tobuna 600 meblağ tâkdir edilerek kaydedilmiştir³⁹⁴. Aynı tarihlerde, Haleb alacasının sicilde kayda geçen fiyatına bakıldığında ise 1 tobunun 706,25 meblağ olduğu, bunun da 5,88 kuruşa tekâbül ettiği tespiti yapılmıştır³⁹⁵. Yine aynı tarihli başka bir sicilde, aslen Maraş halkından olup Diyarbekir'de vefât eden İbrahim Efendi b. Mustafa'nın terekesinin satılarak bedelinin vârisleri arasında taksim edildiği terekede, Diyarbekir alaca kumaşının 3 tobunun 2.220 meblağ olarak kaydedildiği tespiti yapılmıştır ki, bu da 1 tob alaca kumaşının 740 meblağa tekâbül ettiğini ortaya koymaktadır³⁹⁶. H. 1205-1206 (M. 1790-1791) tarihli sicilde ise, Rabia Mahallesi'nde vefât eden Yusuf Ağa b. Hacı Receb Ağa'nın terekesinin satılarak bedelinin vârisleri arasında taksiminde, 7 tob alaca kumaşı 1.890 para olarak kayda geçirilmiştir³⁹⁷. H. 1206-1207 (M. 1792) tarihli sicilde, Câmî-i Kebir Mahallesi'nde vefât eden Dizdârzâde olarak bilinen el-Hâc Mustafa b. Hacı Abdullah'ın mallarının satılarak vârisleri arasında paylaştırıldığı terekede 1 tob alaca kumaşının ortalama 275 para olarak kaydedildiği tespiti yapılmıştır³⁹⁸. Haleb alacasının 1 tobuna tâkdir edilen bedele bakıldığında ise, 1790-1791 tarihli bir sicil kaydı terekesinde, Diyarbekir Câmî-i Kebir Mahallesi'nde vefât eden Fatma bt. Osman'ın ve daha sonra ticaret için gittiği Haleb'te ölen kocası Abdülgafur Ağa b. Ebubekir Ağa'nın terekelerinin satılarak bedellerinin vârisleri arasında taksim edildiği arşiv belgesinde, Haleb alaca kumaşının farklı bedellerle kayıt altına alındığı görülmektedir³⁹⁹. İncelenen dönemde tereke sicil

³⁹⁴ Bu kayıttaki tüm terekenin cem'an yekününün 57.420 meblağ olduğu bunun da 478,5 kuruşa tekâbül ettiği hesaplamasından; bu dönemde 1 kuruşun 120 meblağa denk kabul edildiği tespiti de yapılabilmektedir. Dolayısıyla Diyarbekir alaca kumaşının 1 tobunun bu tarihlerde 5 kuruştan hesap edildiği söylenebilir. DŞS, 599, 17.

³⁹⁵ DŞS, 599, 2.

³⁹⁶ DŞS, 599, 54.

³⁹⁷ Kayıta, 1 tob alaca kumaşının 1790-1791'lerde 270 paraya bedelli olduğu görülmektedir. Bu tarihlerde Diyarbekir alaca kumaşının 1 tobunun 6,75 kuruşa tekâbül ettiği, 30 yıl öncesine göre, ciddi bir fiyat değişiminin olmadığı görülmektedir. DŞS, 327, 28.

³⁹⁸ DŞS, 588, 44.

³⁹⁹ Sicil kaydında 5 tobun 780 para, 10 tobun 1.401 para, 10 tobun 1.409 para, 10 tobun 1.554 para, 5 tobun 815 para, 10 tobun 1.331 para, 5 tobun 831 para, 10 tobun 1.402 para, 10 tobun 1.741 para, 1 tobun 970 para, 10 tobun 2.011 para ve 16 tobun 2.231 para gibi farklı farklı fiyatlarla kaydedildiği tespitin yapıldığı belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun, *Şer'îyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda*

kayıtlarında başka adlar altında alaca kumaşı ve fiyatlarının olduğu da görülmektedir⁴⁰⁰. Diyarbekir alaca kumaşının terekelerden tespit edilen 1758-1792 tarihleri arasındaki fiyat seyri ayrıca tablo halinde aşağıda verilmiştir⁴⁰¹.

Tablo 3.10. Diyarbekir alaca kumaşının fiyat seyri (1758-1792)

1758-1792 Yılları Arasında Diyarbekir Alaca Kumaşının Fiyat Seyri			
1758-1760	1758	1790-1791	1792
1 Tob	1 Tob	1 Tob	1 Tob
Diyarbakır	Diyarbakır	Diyarbakır	Diyarbakır
Alaca Kumaşı	Alaca Kumaşı	Alaca Kumaşı	Alaca Kumaşı
600 meblağ	740 meblağ	270 para	275 para
ya da	ya da	ya da	ya da
5 kuruş	6,16 kuruş	6,75 kuruş	6,87 kuruş

Bu tabloda, incelenen döneme ait belli bir sicil kaydı terekesinde geçen fiyatlar verilmiştir. Dolayısıyla, fiyat bilgisi tespit edilemeyen yıllarda bu bedelin değişmiş olma ihtimâlini de göz önünde bulundurmak gerekir. Bu nedenle belli bir zaman aralığındaki fiyatlar ancak tahmini olarak verilebilmektedir. Bu durumun diğer dokuma mamülleri ve kumaşların fiyatları için de geçerli olduğu söylenebilir⁴⁰².

Diyarbakır Şer'îyye Sicilleri'nde tespit edilen bir başka dokuma ürünü ise ipekle karışık kumaştan ya da sadece pamuktan dokunmuş kumaş anlamına gelen kutnu/kutnidir. Kutnunun fiyatının zaman içerisinde arttığı görülmektedir⁴⁰³. Diyarbakır'ın önemli dokuma mamülleri arasında sayılan diğer bir dokuma kumaşı ise

Diyarbakır'da Tekstil, 65. Bu kayıttaki farklı bedellerin müsebbibi olarak, terekede mevcut Haleb alaca kumaşlarının boy ve enlerinin farklılığından kaynaklanmış olabileceği gibi, kumaşların ömrü veya özelliğinin kıstas kabul edilmiş olabileceği muhtemeldir.

⁴⁰⁰ Hafif alaca kumaşının 1 tozunun 1790-1791'de 190 para, Şam alaca kumaşının 440 para, aynı tür kumaşın 1792'de 560 para, olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun, *Şer'îyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Tekstil*, 70.; 40 Paranın 1 kuruşa eşit kabul edildiği bu dönemde hafif alaca kumaşının 1 tozunun 4,75 kuruşa, Şam alaca kumaşının 1 tozunun 11 kuruşa, aynı kumaşın 1792'deki 1 tozunun ise 14 kuruşa yükseldiği görülmektedir.

⁴⁰¹ DŞS, 327, 28.; DŞS, 588, 44.; DŞS, 599, 17, 54.

⁴⁰² Dokuma mamüllerinin fiyat seyri konusunda veri alınan dönemlere dayanarak, tahmini fiyat artışları ve yıllık fiyat tahminleri ortaya konabileceği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yücekaya, "Şer'îyye Sicillerine Göre Dokuma Ürünlerinde Fiyat Endeksi (1750-1800)", 799.

⁴⁰³ M. 1748'de 1 tob kutnu/kutni 5 kuruştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yücekaya, "Şer'îyye Sicillerine Göre Dokuma Ürünlerinde Fiyat Endeksi (1750-1800)", 804.; H. 1172-1173 (M. 1758-1760) tarihli Diyarbakır Şer'îyye Sicili'nde Câmî'us-safa Mahallesi'nde vefât eden Hacı Mehmed b. Mahmud'un terekisinin satılarak bedelinin vârisleri arasında taksim edildiği terekede 1 tob kutnunun 720 meblağ olarak kaydedildiği tespiti yapılmıştır ki, bu da 6 kuruşa tekâbül etmekteydi. DŞS, 599, 53.; H. 1205-1206 (M. 1790-1791) tarihli sicilde ise Rabia Mahallesi'nde vefât eden Yusuf Ağa b. Hacı Receb Ağa'nın terekisinin satılarak bedelinin vârisleri arasında taksim edildiği terekede 1 tob kutnunun 640 para olarak kayda geçirildiği tespiti yapılmıştır. (640 para = 16 kuruş). Aynı kayıta 5,5 tob Haleb kutnu kumaşının 1640 paraya = 41 kuruşa, 1 tozunun ise 7,45 kuruşa denk geldiği görülmüştür. DŞS., 327, 28.; Al kutnu dokumasının 1 tozu ise 1758-1760'ta 798 meblağ (6,65 kuruş) olarak kaydedilmiştir. DŞS, 599, 54.

Diyarbakir bezidir⁴⁰⁴. Diyarbakir'in meşhur kırmızı bezi, kutnusu, alacası ve bezinin dışında, araştırma konusu döneme ait tereke kayıtlarının tutulduğu sicillerde tespit edilen kayda değer başka dokuma ürünleri de mevcuttur. Bunlar arasında çitari, çit, keremsud, çiçekli ve beyazlı sayılabilir⁴⁰⁵.

Bilgileri verilen dokuma ürünleri dışında incelenen döneme ait Diyarbakir Şer'îyye Sicillerinde; astar, Haleb larisi, Abdullah hanı derayi, Haleb gezi, atlas, hafif atlas, halebkâri göz atlas, çarşaf, Haleb sandal, abdurrezakkâri, dürrüye, şa'irbâb, beldar, tahmasi, keten, manse ve Manisa adları ile dokuma mamülleri mevcuttu ki bunca farklı ürünün varlığı, dokuma esnâfı ve çeşitliliğinin zenginliğini göstermesi açısından önemlidir⁴⁰⁶.

Bu kayıtlar dışında, H. 1205-1206 (M. 1790-1791) tarihli tereke taksimi kaydında 3 tob dülbentın 1.600 para, seringan dülbentın 9 tobunun 4.800 para, dülbent değirmenin 18 adedinin 540 para olduğu görülmüştür. Yine aynı kayıta şalının 5 tobunun 7.400 para, Frenk şalisinin 72 tobunun 12.580 para, Engürü şalının 5 tobunun 5.200 para, parça şalının ise 600 para olarak fiyatlandırıldığı tespit edilmiştir⁴⁰⁷. 1790-1791 yıllarında yemeninin 10 tobunun 3.780 para olduğu,⁴⁰⁸ 1792 tarihinde ise yemeninin 1 tobunun 190 para, dülbent yemeninin 3 tobunun 1.080 para, musulkâri yemeninin 320 para, sukkeri yemeni değirmenin 6 tobunun 3.600 para olduğu

⁴⁰⁴ H. 1205-1206 (M. 1790-1791) tarihli sicilde, 1 tob bezin 100 para yani 2,5 kuruş olduğu DŞS, 327, 21.; yine H. 1206-1207 (M. 1792) tarihli başka bir sicil kaydında ise 7 tob bezin 600 para olarak kayıt altına alındığı, dolayısıyla 1 tob bezin yaklaşık 86 paraya (2,15 kuruş) denk geldiği tespit edilmiştir. Bu da fiyat değişiminin cüz'i gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. DŞS, 588, 21.; musulkâri bezi olarak bilinen bezin H. 1206-1207 (M. 1792)'de 1 tobunun 174,5 para (4,36 kuruş), mardinkâri bezinin ise 1 tobunun 135 para (3,37 kuruş), humâyun bezinin 1 tobunun 630 para/15,75 kuruş olarak kaydedildiği tespit edilmiştir. DŞS, 588, 44.; H. 1214-1215 (M. 1800) tarihli sicilde ise 6 tob Diyarbakir bezinin 725 para (1 tobu 120,8 para/3,02 kuruş) kaydedildiği, dolayısıyla sekiz yıllık süre zarfında, Diyarbakir bezi fiyatının yaklaşık yüzde 50 arttığı görülmüştür. DŞS, 600, 13.; Sicillerde Diyarbakir bezi olarak kayda geçen dokumanın 1 tobunun 1790-1791'lerde 2,5 kuruş, 1792'de 2,15 kuruş, 1800'lerde ise 3,02 kuruş olarak tereke taksimatında kayıt altına alındığı, musulkâri bezinin ise 1792'de 1 tobunun 4,36 kuruş, mardinkâri bezinin 3,37 kuruş, humâyun bezinin ise 15,75 kuruş olarak şuhûdü'l hâl üzere terekelerde kaydedildiği anlaşılmaktadır. 1800'de elvan bezinin 1 tobunun 200 para (5 kuruş), Palu bezinin 1 tobunun ise aynı tarihte 120 para (3 kuruş) olduğu şer'îyye sicilinde kayıtlıdır. DŞS, 600, 17.

⁴⁰⁵ Çitari'nin 1 tobunun bedeli, tereke kayıtlarında 1758-1760 yılları arasında 1.203 meblağ, Haleb çitarisinin 1791-1792'lerde 572 para, çitin 1 tobunun 1790- 1791'lerde 120 para, 1800'lerde ise 532 para, yağlı çitin 1800'lerde 100 para, hassa çitin 200 para, elvan çitin 400 para, yağlı basma çitin 1758-1760'ta 150 meblağ, sarı keremsudun 1 tobunun 1758-1760'larda 843 meblağ, çiçekli keremsudun 1.095 meblağ, keremsudun 1790-1791'lerde 230 para olduğu görülmektedir. Çiçeklinin 1 tobu 1790-1791'de 250 para, Haleb çiçeklisi ise 280 para olarak kaydedilmiştir. Yine meşhur Diyarbakir beyazlısının 1 tobunun 1790-1791'de 320 para, 1792'de 360 para, 1800'de 484 para olarak kayda geçtiği aktarılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun, *Şer'îyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Tekstil*, 69-77.

⁴⁰⁶ Dursun, *Şer'îyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Tekstil*, 12-63.

⁴⁰⁷ DŞS, 327, 28.

⁴⁰⁸ DŞS, 327, 28.

görülebilmektedir⁴⁰⁹. Dolayısıyla 18. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakir Şer'îyye Sicillerinde geçen ve özellikle terekelerden elde edilen verilerden, dokuma mamülü kumaşlara tâkdir edilen fiyatların yıllar içerisinde farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır.

3.6. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Para

İncelenen dönem olan 18. yüzyılın ikinci yarısına ait sicil kayıtlarından elde edilen bilgilerin yorumlanması ve daha iyi anlaşılabilmesi için, araştırma konusu zamanı teşmil eden dönemdeki Osmanlı para biriminin alım gücünün ortaya konması gerekmektedir. Bu yaklaşım dokuma mamülü kumaşın, kıyâfetin ya da ev eşyâsının terekelerde tâkdir edilen fiyatlarının ve günlük hayattaki kıymetinin anlaşılması açısından da önemlidir. Bunun yanı sıra esnâfa tevzi edilen vergilerde en yüksek vergileri ödemekle mükellef tutulan dokumacı ve ilişkili esnâfın, diğer esnâf grupları arasındaki malî konumlarının tespit edilebilmesi, incelenen döneme ait paranın değerinin bilinmesini zorunlu kılmaktadır.

Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde paranın kırılma yaşadığı önemli dönemlerini, 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı para biriminin günlük hayattaki alım gücü ve Avrupa sikkeleri karşısındaki durumunu özellikle de dönemin etkin parası olan Venedik altın dükası karşısındaki değerinin ortaya konulması aydınlatıcı olacaktır⁴¹⁰.

Osmanlı Devleti; 1300'den 1477'ye kadar, Anadolu ve Balkanlar'da ticaret yolları üzerinde mukîm bir devlet olarak, gümüşe dayalı ve istikrârlı gümüş akçe para birimini kullanmıştır. Devletin malî, iktisadî ve siyasal olarak güçlü olduğu 1477'den 1585'e kadar ki dönemde ise altın, gümüş ve bakır sikkelerden oluşan üçlü para sistemini uygulamıştır. Para birimi olarak kullanılan akçe, istikrârını 1585'lere kadar korumuş olsa da bu tarihten itibaren ilk kuruluşların basılacağı yıllara kadar malî, iktisadî ve siyasî açıdan istikrârsızlıklardan dolayı zaman zaman tağşişe uğramıştır. 1690'dan 1780'lere kadar yaklaşık yüz yıllık süreçte ise malî ve iktisadî istikrâr koşullarında yeni bir gümüş paranın (kuruş) yerleştirilmesi amacının güdüldüğü buna mebnî olarak da merkezle çevre arasında gelişen parasal bağların kurulduğu bir dönem olmuştur. 1780'lerden sonra ise derin malî bunalımlarla birlikte hızlı tağşişin yaşandığı ve paranın değer kaybına uğradığı bir süreç yaşanmıştır. Bu süreç 1844'lere kadar sürmüştür⁴¹¹.

⁴⁰⁹ DŞS, 588, 44.

⁴¹⁰ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 17.

⁴¹¹ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 19.

1690’da İstanbul darphânesinde basılan ilk Osmanlı kuruşunun 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl boyunca izlediği seyir aşağıdaki tabloda verilmiştir⁴¹².

Tablo. 3.11. 1690-1808 yılları arasında kuruşun seyri ve Venedik altın dükası ile değerlemesi

Yıllar	Kuruşun Ağırlığı (Gram)	Kuruşun Ayarı (Yüzde) Gümüş Oranı	Saf Gümüş İçeriği (Gram)	Venedik Altın Dükası Karşısındaki Kuru (k:kuruş a:akçe)	Hesaplanan Altın / Gümüş Oranı
1690	26,0	60	15,6	2 k. 60 a.	11,0
1696	26,4	60	15,8	2 k. 60 a.	11,1
1708	26,2	60	15,4	3 k.	13,0
1716	26,5	60	15,9	3 k. 15 a.	14,0
1720	26,4	60	15,8	3 k. 20 a.	14,1
1730	24,8	60	14,9	3 k. 25 a.	13,5
1740	24,1	60	14,5	3 k. 80 a.	15,0
1754	23,7	60	14,2	3 k.100 a.	15,3
1757	19,0	60	11,4	3 k.105 a.	12,5
1766	19,2	60	11,5	4 k.	13,0
1774	18,2	60	10,9	4 k. 15 a.	12,7
1780	18,5	54	10,0	4 k. 70 a.	12,9
1788	17,4	54	9,4	5 k. 60 a.	14,6
1789	12,8	54	6,9	5 k. 90 a.	11,2
1794	12,6	54	6,9	7 k.	11,6
1800	12,6	54	6,9	8 k.	13,3
1808	12,8	46	5,9	8 k.	13,3

Yeni düzende 1 Osmanlı kuruşu; 40 para veya 120 akçeye eşit kabul edildi. Bu yeni kuruşlar, 6 dirhem 1 çeyrek ya da 20 gr. ağırlığındaydı⁴¹³. Bir yandan Rusya ve Avusturya’ya karşı girişilen ve 1787’den 1792’ye kadar süren savaşın yarattığı kıtlıklar öte yandan da tağşişin yol açacağı enflasyon dalgası karşısında devlet özellikle başkentte sıkı narh uygulamasına giderek fiyatları denetim altında tutmaya çalıştı. Narh uygulaması döviz piyasalarını da içine alacak şekilde genişletildi. Bunun sonucu olarak savaş sırasında sikkelerin resmi narh fiyatıyla piyasa fiyatları arasındaki fark yüzyılın başka hiçbir döneminde görülmediği kadar açıldı. Devlet, halkın elindeki tüm altın ve gümüşün resmi fiyatlar üzerinden darphânelere teslim edilmesini de talep etmekteydi⁴¹⁴. Devletin uyguladığı narh uygulaması karşısında kentlerde ve özellikle başkentte mal

⁴¹² Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 156

⁴¹³ Yeni düzende, zolotalar 90 akçe veya 30 paraya eşit kabul edilmiştir. Para’nın 1/3 değerindeki akçe, (1 kuruş = 40 para = 120 akçe) günlük işlemler için artık çok küçük kaldığından, akçenin işlevini de para görmeye başlamıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 154-155.

⁴¹⁴ Pamuk, 2017, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 163.

darlığı meydana gelmiş, narh uygulaması karşısında tüccarlar, başkente mal göndermeyi red etmeye başlamışlardı. Savaşın sona ermesiyle birlikte, parasal istikrarsızlıklar ortadan kalkmaya başlamıştı. Bu minvâlde kuruşun gümüş içeriği ve düka karşısındaki kur değeri de, reformcu padişah III. Selim'in 1807'de tahttan indirilene kadar değişmeden korunabilmişti⁴¹⁵.

3.7. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Dokuma Mamüllerinin Fiyatları

Araştırma konusunun zaman aralığını teşkil eden 1750-1800 yılları arasındaki dokuma mamüllerinin fiyatlarının sosyal hayattaki kıymetinin ortaya konabilmesi açısından diğer bazı eşyâ fiyatları ile karşılaştırılması, araştırma konusunu teşkil eden dokumacı esnâfının mamül olan dokuma ürünlerinin değerini algılamamızı kolaylaştıracaktır. Bu karşılaştırma yapılırken ve daha önemlisi terekelerde fiyatlandırması yapılan mamül eşyâların kıymeti değerlendirilirken göz önünde tutulması gereken husus, terekelerin kayda geçtiği yıllarda dokuma mamüllerinin ve diğer imal edilen eşyâların, üretimin henüz seri üretime dönüşmediği ve el emeğinin hâlen hâkim olduğu bir dönemin yaşanmakta olduğudur⁴¹⁶. Zira el emeği ile üretilen bir gömleğin, dokunan bir kumaşın, halının veya boyanan bir ipliğin, ya da kullanılabilir hâle getirilen hammaddesi metal (bakır-demir-altın-gümüş vs.) olan eşyâların üretim süreci ve hammaddenin işlenmeye hazır hâle gelmesi ile, bu hammadde iplik ise boyanması ve sonuç itibâriyle kullanılabilir hâle getirilmesi zahmetli bir aşama silsilesi ve yoğun bir emeği zorunlu kılmaktaydı ki bu da mamül ürünün fiyatını belirlemekteydi⁴¹⁷. Adı geçen mamülün dönemine göre fiyatının düşük, normal veya yüksek olduğu değerlendirmesinin yapılabilmesi için ise, dönemin kabul gören para birimi olarak tedâvül eden Venedik altın dükası⁴¹⁸ ile değerlemesi yapılmıştır.

Bilindiği üzere fiyat tespitlerinde ilk kaynağı oluşturan narhlar, bir kazâda kadının başkanlığında esnâf temsilcileri âyan ve vucuh-ı memlekette oluşan bir meclis tarafından genellikle yılda iki defa verilen fiyatlardır. Bu fiyatlar devletin resmi fiyatları olup, şehirde esnâflar buna uymak zorundaydı. Resmi makamlar narhın korunmasını

⁴¹⁵ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 162.

⁴¹⁶ Emecen, "Cullâh", 8/84.

⁴¹⁷ 18. yüzyılın sonları ve özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren seri üretime geçilmesiyle üretim maliyetleri ve dolayısıyla fiyatlar düşmeye başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Raşit Şahin, "Sanayi Devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nda Neden başlamadı?", *Business Economic and Managament Research Journal* 2/1 (Eylül 2019), 2.

⁴¹⁸ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 187.

sıkı bir şekilde kontrol eder ve narha uymayanlar çeşitli cezalara çarptırılırdı. Narh fiyatları dışında serbest ve karaborsa fiyatlar da vardı. Ancak bu durum narh fiyatlarının güvenilir olmadığı anlamına gelmez. Bu konuda esas itibâriyle önemli bir kaynak olarak görülen narh kayıtlarının bu döneme ait yok denecek derecede az olması nedeniyle, diğer arşiv kaynak ve vesikalarından yararlanılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu çerçevede başvurulabilecek en önemli kaynakların, tereke kayıtları olması kaçınılmaz olmuştur. Tereke fiyatları; malların cinsine göre değişiklik arz etse de, zannedildiği gibi kadıların resm-i kısmeti yükseltmek amacıyla bütün malların fiyatlarını yüksek tuttuğu güvenilmeyen piyasa fiyatları değildir. Bununla birlikte bu fiyatlar güvenilirmez ve aldatıcı değildir⁴¹⁹.

Bu kaynaklardan yararlanılırken tespit edilen fiyatların ikinci el fiyatlardan müteşekkil olabileceği göz ardı edilmemiştir. Terekede kayıtlı eşyalara tâkdir edilen fiyatlar, devlet görevlilerinin kontrolü altında olduğundan resmi fiyatlardır. Tamamen keyfi fiyatlar değildir⁴²⁰. Bununla birlikte şuhûdü'l hal üzere kayda alınan terekelerin, mal ve eşyâlarına tâkdir edilen fiyatların tespitini yapan kadı ve mahkeme görevlilerinin miras mallarını almak isteyebileceklerinden, tereke mallarının gerçek fiyatının çok altında veya üstünde kaydedilmiş olma ihtimâli söz konusudur. Ancak bu hususta da şunu belirtmek gerekir ki kadılar; resmi narha tabi olan altın, gümüş gibi eşyâların fiyatlarında değişiklik yapamamakta, fiyat tâkdirinde bulunamamaktaydılar⁴²¹. Görevliler resmi narha tabi eşyalara, ihtiyaç hâsıl olursa kalitesine göre resmi fiyata çok yakın bir fiyat tâkdirinde bulunmaktaydılar⁴²². Özel eşyâ fiyatları ise serbest piyasa fiyatlandırmalarına tâbi olduğundan, bahse konu ihtimâli zayıflatmakta ve tereke fiyatlandırmalarının gerçeğe yakın olabileceğini ortaya koymaktadır⁴²³.

18. yüzyılda 1 Osmanlı kuruşu, 120 akçe veya 40 paraya eşit kabul edilmiştir. Her ne kadar Osmanlı Devleti, 17. yüzyılın sonlarına doğru yeni para sistemi olan kuruş ve paraya geçiş sağlamış olsa da özellikle Akdeniz havzasında ve Anadolu'da Venedik altın dükası tedâvül etmekteydi⁴²⁴. 1754'te 1 Osmanlı kuruşu; 0,26 Venenik altın

⁴¹⁹ Bu dönemde diğer şehirlerde olduğu gibi Diyarbekir şehrine de farklı tarihlerde çeşitli emtia, dokuma mamûlü vs. ile ilgili mubâyââ emirleri gönderilmiştir. Ancak bu emirlerde verilen fiyatların gerçek fiyatlardan düşük olması nedeniyle, mubâyââ emirleri kaynaklarının güvenilirliğinin sorgulamasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla bu hususlarda da tereke kayıtları başvuru kaynaklarının ilk sırasında yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 322.

⁴²⁰ Hasan Moğol, "XIX. YY'ın İlk Yarısında Antalya'da İktisadi Hayat", *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 57 (1991), 51-53.

⁴²¹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 323

⁴²² Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, 252.

⁴²³ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 322.

⁴²⁴ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 89.

dükasına, 1766'da 0,25 Venedik altın dükasına, 1774 yılında ise 0,24 Venedik altın dükasına tekâbül etmekteydi. 1789'da ise tağşişe uğrayan kuruşun düka karşısındaki değeri 0,17'ye gerilemişti. 1794'te 1 Osmanlı kuruşu, 0,14 Venedik altın dükası, 1800'de ise 0,12 Venedik altın dükası alım gücüne sahipti⁴²⁵. Dokuma mamülü ve diğer eşyaların fiyatlarını tespit etmek amacıyla; 1755, 1758, 1768, 1788, 1790, 1791, 1792 ve 1800 tarihli tereke muhtevili sicil kayıtları ile 1797-1800 tarihleri arasını kapsayan Diyarbekir gümrük tarife defterindeki verilere başvurulmuştur⁴²⁶. Bunun yanı sıra terekelerde aynı ad ile birden fazla kayda geçirilmiş bazı ürünlerin varlığı tespit edilmiştir. Bu durum; eşyaların ömürleri, kullanılabilirliği, işlemeli olup olmadıkları gibi özelliklerinden kaynaklanmış olmalıdır⁴²⁷.

1755 yılında bazı mamül ürünlerin fiyatları:

Birçok konuda olduğu gibi bu hususta da başvuru kaynağı Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri olmuştur. H. 1169 (M. 1755) tarihli şer'îyye sicilinde, Diyarbekir Rumîyan Mahallesi halkından ölen keşiş Eblehân'ın terekesindeki 50 kayıttan 22'sini teşkil eden dokuma mamülü, giyim ve ev eşyası malların fiyatlarına yer verilmiştir⁴²⁸.

⁴²⁵ 1754'te 1 Osmanlı kuruşu; 120 akçe/40 para değerinde, 23,7 gr. ağırlığındaydı. 1 Venedik altın dükası olarak karşılığı ise (3 kuruş 100 akçe) yani 460 akçeydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.; Venedik altın dükası ise, 3,559 gr. ağırlığında ve ayarı da %997 idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 45.; 1766'da 1 Osmanlı kuruşu 19,2 gr. ağırlığındaydı. 1 Venedik altın dükası karşılığı ise (4 kuruş) yani 480 akçeydi. 1774'te 1 Osmanlı kuruşu 18,2 gr. ağırlığındaydı. 1 Venedik altın dükası karşılığı ise (4 kuruş 15 akçe) yani 495 akçeydi. 1789'da ise Osmanlı kuruşu tağşişe uğramış, ağırlığı 12,8 gr.'a düşmüştü. 1 Venedik altın dükası karşılığı ise (5 kuruş 90 akçe) yani 690 akçeye yükselmişti. 1794'te 1 Osmanlı kuruşu 12,6 gr. ağırlığındaydı. 1 Venedik altın dükası ise (7 kuruş) yani 840 akçeydi. 1800'de ise Osmanlı kuruşunun ağırlığı 6 yıl önceki gibi 12,6 gr.'da kalmıştı. 1 Venedik altın dükası ise (8 kuruş) yani 960 akçe değerindeydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.

⁴²⁶ 18. yüzyıl boyunca Venedik altın dükası, ticarete geniş bir bölgede kabul gören para birimi olarak tedâvül etmiştir. Kuruş ise yıllar içerisinde tağşişe uğrayarak, düka karşısında değer kaybına uğramıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.; Bu nedenle emtianın tâkid edilen ederi, Venedik altın dükası olarak da hesaplanmıştır. Hesaplamada, incelenen terekenin kayda geçirildiği veya bu tarihe en yakın tarihteki Venedik altın dükasının akçe değeri kullanılmıştır. 1755'te 1 Venedik altın dükası 460 akçe, 1758'de 465 akçe, 1788'de 660 akçe, 1790-1791-1792'de 720 akçe ve 1800'de 960 akçe olarak hesaplanmıştır. DŞS, 327, 3.; DŞS, 359, 1, 3.; DŞS, 364, 1.; DŞS, 394, 1.; DŞS, 588, 2.; DŞS, 600, 2.

⁴²⁷ Bıçak, yorgan vs. gibi. DŞS, 359, 1, 3.

⁴²⁸ DŞS, 394, 1.

Tablo 3.12. 1755 tarihli tereke kaydında adı geçen bazı eşyâlara tâkdir edilen fiyatlar

	Ortalama Adet Fiyatı	Ortalama Adet Fiyatı	Venedik Altın Dükası 3,559 gr. (460 akçe) ya da; 3 kuruş 100 akçe
Eşyânın Cinsi	(akçe)	(kuruş)	
<i>Haliçe/Kaliçe/Halı</i>	663	5,5	1,44
<i>Şal kuşak</i>	468	3,9	1,01
<i>Kebe</i>	390	3,25	0,84
<i>Perde</i>	360	3	0,78
<i>Kremsud kaftan</i>	330	2,75	0,71
<i>Kilim</i>	174	1,5	0,37
<i>Şilte</i>	137	1,14	0,29
<i>Dimi mak'ad</i>	92	0,8	0,20
<i>Yastık</i>	84	0,7	0,18
<i>Tüy yastık</i>	69	0,5	0,15
<i>Kavuk</i>	42	0,35	0,09
Kedi kürkü	696	5,8	1,51
Güğüm	555	4,6	1,20
Dolap	420	3,5	0,91
Leyen	360	3	0,78
Kuyu satılı	243	2	0,52
Şamdan	150	1,25	0,32
Yağdan	108	0,9	0,23
İskemle	108	0,9	0,23
Kitab	47	0,4	0,10
Kantar	36	0,3	0,07
Sac ayağı	36	0,3	0,07

Tereke muhtevâlî kayıta; dokuma mamûlü, giyim ve ev eşyâsı için tâkdir edilen fiyatlara bakıldığında kedi kürkünün en pahalı giyim parçasını oluşturduğu tespiti yapılmıştır⁴²⁹. Ayrıca bu giyim eşyâsının muhtemelen zenginliğin bir yansıması olabileceği de düşünülebilir. Zengin vasfına sahip olmasa bile en azından orta halli bir kişinin terekesinde bu tür eşyânın bulunabileceği, tereke kayıtlarının genelinden çıkarılabilecek bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır⁴³⁰. Bu bilgiler esas alındığında da

⁴²⁹ Diyarbakirli zenginlerin terekelerinde var olan kürklere bakıldığında çok çeşitli kürklerin varlığı dikkat çekmektedir. Çeşitli hayvanların postlarından yapılan bu kürklerin fiyatları da değişmekteydi. Terekelerde tespit edilen en pahalı kürk ise, 7.725 para (193 kuruş) bedelli üstüfe kaplı kaput cübbe kürktü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gürhan - Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf, Diyarbakirli Zenginler (1750-1800)*, 128. Dokuma mamûlü mallar içerisinde ise halı, kilim ve seccade anlamlarında kullanılan haliçe için, 5,5 kuruş gibi önemli bir fiyat tâkdir edilmiştir ki, 22 kayıt içerisinde en yüksek fiyat tâkdiri bu mamûle yapılmıştır.

⁴³⁰ Gürhan ve Gürhan, Diyarbakir için; 0-99 kuruş arasında mal varlığına sahip kişileri yoksul, 100-999 kuruşa sahip kişileri orta halli, 1.000 kuruş ve yukarısına sahip kişiler ise zengin sınıfa mensub olarak tâsnif etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gürhan - Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf, Diyarbakirli Zenginler (1750-1800)*, 45.

keşif Eblahân'ın orta halli bir din adamı olduğu tespiti yapılabilmektedir⁴³¹. H. 1169 (M. 1755) tarihli bu terekede adı geçen dokuma mamûlü dışındaki bazı eşyalara tâkdir edilen fiyatlar, dokuma mamûlü eşyalara tâkdir edilen fiyatlarla karşılaştırma yapılabilmesi bâbında verilmiştir. Bu bağlamda 18. yüzyılın ikinci yarısının hemen başında dokuma mamûlü emtianın fiyat/değer algısı ortaya konulmuştur⁴³².

1758 yılında bazı mamûl ürünlerin fiyatları:

H. 1172 (M. 1758) tarihli şer'îyye sicili tereke kaydında da dokuma ürünleri ve diğer bazı eşyâların fiyatlarına ulaşılmıştır. 1758 yılında, Diyarbekir'de Câmî'un-nebi Mahallesi'nde vefât eden, terekesinin cem'an yekûnünün 2.461 kuruş 42 meblağ olduğu tespit edilen Ahmet Alemdar b. Osman'ın 115 kalemlî terekesinden örnekleme sağlama açısından 26 eşyâya tâkdir edilen fiyatlar incelenmiştir⁴³³.

⁴³¹ Zira Diyarbekir Rumîyan Mahallesi halkından keşif Eblehan'ın terekesinin toplamda, cem'an yekûnünün 231 kuruş (yaklaşık 28.000 akçe) olduğu tespiti yapılmıştır ki, bu da 77 Venedik altın dükasına tekâbül etmekteydi.

⁴³² Dokuma mamûlü halıçeye, kedi kürkü giyim eşyâsı ile hemen hemen aynı fiyat tâkdir edildiği yine dokuma mamûlü şal kuşağa, perdeye ve keremsud kaftana, 0,70-1 Venedik altın dükası arasında bir değer biçildiği anlaşılmaktadır. Güğüme 1,20 Venedik altın dükasına muâdil miktarda bir fiyat tâkdiri yapılmış ki bu miktarın bu tarihlerde dokuma mamûlü ürünlerden daha yüksek olduğu görülmektedir.

⁴³³ DŞS, 359, 3.; 1758-1760'larda para birimi olarak "meblağ" kullanılmıştır. Bu birim değer açısından akçe ile aynı değere sahipti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gürhan - Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf, Diyarbekirli Zenginler (1750-1800)*, 42.

Tablo 3.13. 1758 tarihli tereke kaydında adı geçen bazı eşyâlara tâkdir edilen fiyatlar

	Ortalama Adet Fiyatı	Ortalama Adet Fiyatı	Venedik Altın Dükası 3,559 gr. (465 akçe) ya da; 3 kuruş 105 akçe
Eşyânın Cinsi	(meblağ)	(kuruş)	
<i>Kebir halıçe</i>	661	5,5	1,42
<i>Halı</i>	258	2,15	0,55
<i>Kumaş döşek</i>	240	2	0,51
<i>Kebe</i>	165	1,37	0,35
<i>Yorgan</i>	153	1,27	0,32
<i>Kilim</i>	137	1,14	0,29
<i>Yastık</i>	126	1,05	0,25
<i>Şilte</i>	125	1	0,26
<i>Yorgan</i>	120	1	0,32
<i>Döşek</i>	94	0,78	0,20
<i>Heybe</i>	36	0,3	0,07
<i>Tüfenk</i>	1.770	14,75	3,80
<i>Kürk</i>	1.320	11	2,83
<i>Sini</i>	990	8,25	2,12
<i>1İstanbul kilesi arpa</i>	805	6,70	1,73
<i>1Küçükbaş hayvan</i>	420	3,5	0,90
<i>Gügüm</i>	300	2,5	0,64
<i>Şamdan</i>	189	1,5	0,40
<i>Demir mangal</i>	171	1,42	0,36
<i>Leyen</i>	126	1,05	0,27
<i>Tepsi</i>	120	1	0,25
<i>Havan/kepçe</i>	39	0,32	0,08
<i>Kebir maşa</i>	15	0,12	0,03
<i>Ağaç kürsü</i>	15	0,12	0,03
<i>Maşraba</i>	15	0,12	0,03

Dokuma mamülü ürünler içerisinde yer alan büyük halıçeye 5,5 kuruş, diğer dokuma ürünlerine ise 1 ile 3 kuruş aralığında fiyat tâkdir edildiği tespit edilmiştir⁴³⁴. Bu tarihlerde hububat ürünlerinin fiyatlarında ise farklı nedenlerle dalgalanmalar yaşanmıştır⁴³⁵. 1757-1758 tarihinde Diyarbekir’de yağışsızlıktan dolayı yaşanan kıtlık

⁴³⁴ 1758’de tüfenge yaklaşık 5 Venedik altın dükası (4,5 küçükbaş hayvan fiyatına denk), kürk için ise 2,83 Venedik altın dükası gibi önemli bir fiyat tâkdirinde bulunulmuştur. Madeni malzemeden yapıldığı öngörülen tencere ve sininin de fiyatlandırmada önemli bir kıymete tabi tutulduğu görülmektedir ki, bu iki eşyâya, 2-2,12 Venedik altın dükası arasında bir bedel tâkdiri yapılmıştır. Bu fiyatlar, dokuma mamüllerine tâkdir edilen fiyatlar ile kıyaslandığında daha yüksek gibi görünse de, dokuma mamülleri için tâkdir edilen fiyatların da kıymetli olduğu görülmektedir. Bu kayıta dikkat çeken diğer bir husus ise kürk için belirlenen fiyatın büyük halıçe için biçilen tâkdirin iki katı olmasıdır. DŞS, 359, 3.

⁴³⁵ 1757-1758’den bir yıl önce (1756-1757’de) Diyarbekir ve Mardin’de veba görülmüş ve şehirler zirâî üretim ve ticaret açısından zarara uğramıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, 44.; Hububat ürünü olarak; 1758’de 7 İstanbul kilesi mezru’ arpanın 5.640 meblağ/47 kuruş, dolayısıyla 1 İstanbul kilesi arpanın 805 meblağ/6,70 kuruşa, 6 koyun ve 2 keçinin 3.450 meblağ/28,75 kuruşa, ortalama bir küçükbaş hayvanın 3,5 kuruşa fiyatlandırıldığı tespiti yapılmıştır. Bu

ve kuraklık, pamuklu dokumada kullanılan ve Avrupa’da Diyarbekir kırmızısı olarak ün salan ipliğin üretim ve tüketimini olumsuz etkilemiş, pamuklu basma imalatı ağır darbe almıştır⁴³⁶.

Dokuma mamülü fiyatlarının nasıl bir seyir izlediğini görmek cihetiyle, 1768 tarihli sicil kaydı da incelenmiştir. Ancak bu sicilde dokuma mamüllerinin fiyat bilgisine rastlanmamıştır⁴³⁷. Sicilden sadece ekmek, un ve buğday fiyatlarına dair bilgiler edinilmiştir. Bu bilgilerden 1761-1762’de yaşanan veba salgınının⁴³⁸ etkilerinin ortadan kalktığı görülmektedir. Zira, üretimin gerçekleşmesinin en önemli iki unsuru, hammadde ve işgücüdür. Doğal felaketlerden sayılan deprem, sel veya veba gibi salgın hastalıklardan dolayı gerçekleşen büyük ölümlerin üretimde düşüşe neden olduğu bunun bir sonucu olarak da fiyatların yükseldiği bilinmektedir. Olumsuz şartların etkileri ortadan kalktığında ise üretimin normale döndüğü fiyat hareketlerinden

da tahmini olarak 1758’lerde bir küçükbaş hayvanın 1 Venedik altın dükasına mubâyââ olunduğunu göstermektedir. DŞS, 359, 3.; Buğday ise genel olarak arpadan %60-70 oranında daha pahalı olduğundan, 1758’de aynı oran uygulandığında 1 İstanbul kilesi buğdayın da 1.288 meblağ/10,73 kuruşa tekâbül ettiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu tarihlerde arpa ve buğday kilesinin Venedik altın dükası karşısında çok kıymetli olduğu görülmektedir. Bunun sebebinin yağış azlığı ve müteâkiben yaşanmış bir kıtlık olma ihtimâli yüksek olmalıdır. Panzac, 1757-1758’de hemen hemen hiç yağış olmamasından kaynaklanan ve Suriye, Irak’ın kuzeyi ile Anadolu’nun güneydoğusunda Şam’a kadar kendini hissettiren kıtlık yaşandığını, bu kıtlığın yaklaşık iki yıl sürdüğünü, diğer kıtlıklardan daha feci sonuçlar doğurduğunu ve ürünlerin fiyatlarının aşırı pahalılaştığını belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, 11.

⁴³⁶ Mesut Aydınar, “Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv Belgeleri Işığında XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir ve Çevresinde Meydana Gelen Büyük Kıtlık ve Alınan Tedbirler”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 19/19 (Şubat 2006), 136.

⁴³⁷ DŞS, 348.

⁴³⁸ 1761 ve 1762 yıllarında etkisi görülen ve Diyarbekir’de binlerce insanın ölümüne sebep olan veba salgını yaşanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydınar, “Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv Belgeleri Işığında XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir ve Çevresinde Meydana Gelen Büyük Kıtlık ve Alınan Tedbirler”, 135.

anlaşılmaktadır⁴³⁹. Özellikle buğday ve arpa fiyatları araştırma döneminde doğal felaketlerin de etkisiyle değişkenlik göstermiştir⁴⁴⁰.

1788 yılında bazı mamül ürünlerin fiyatları:

1788 yılına ait dokuma mamül ürünlerin ve eşyaların fiyatları hakkında bilgi edinmek amacıyla, H. 1202 (M. 1788) tarihli Diyarbekir'in Ablak Mahallesi halkından vefât eden Pamukçu Hacı Hüseyin Efendi b. Mahmud'un kayıt altına alınan terekesinde, mevcut eşyâ ve fiyatları tablo halinde aşağıda verilmiştir⁴⁴¹.

⁴³⁹ Diyarbekir'de 1712'de gerçekleşen ve şehir nüfusunu bir hayli azaltan veba salgınından sonra, yüzyılın ikinci yarısında (1762'de) meydana gelen ve "Büyük Ölet" denilen ikinci büyük veba salgınında, 50 bin kişi ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 110.; Bu felâketin, 1762-1767 yılları arasında iktisadî hayata olumsuz tesirleri olmuştur. Dolayısıyla bu döneme ait fiyatlar irdelenirken, vuku bulan bu ve buna benzer beklenmedik felaketlerin etkilerinin olduğu gerçeği gözardı edilmemelidir. Bu çerçevede 1768 yılına ait arşiv belgelerinden elde edilen veriler ışığında bazı örnekler verilebilir. Örneğin, H. 1182 (M. 1768) yılı cemaziye'l-evvel ayında Emin Paşa'nın Diyarbekir'e teşrifi sırasında verilen zâhire bilgileri tespit edilmiştir. Bu kayıtan ekmek, un ve buğday fiyatları hakkında bilgi edinilmiştir. Kayıtta; 1 kıyye (1.285 gr.) nân-ı azîz (kıymetli ekmek), 23,33 meblağ (akçe); 1 kıyye dakik (un) 20 meblağ olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla 1 İstanbul kilesi nân-ı azîz 466,6 Meblağ/3,88 kuruş, 1 İstanbul kilesi unun da 400 meblağ 3,33 kuruş olduğu tespiti yapılmıştır. Bu tarihten on yıl önce 1758'de tahmini 1 İstanbul kilesi buğday 1.365 meblağ/11,37 kuruş iken, 1768'de 1 İstanbul kilesi unun 400 meblağ/3,33 kuruşa gerilediği görülmektedir ki, bu da mevsim yağışlarının büyük ihtimâlle normal seyretmiş olduğunu ve 1762'de gerçekleşen veba salgınının da etkilerinin iyice ortadan kalkmış olduğunu göstermektedir. DŞS, 348, 1.

⁴⁴⁰ 16. yüzyılda bir İstanbul kilesi 20 okka-kıyye (25.65 kg.) iken, 18. yüzyılın son çeyreğinde ve 19. yüzyılın ilk yıllarında 1 Diyarbekir kilesi 7,5 İstanbul kilesi kadar, yani 150 okka-kıyye (192 kg.) olarak işlem görmüştür. 1758'de 1 İstanbul kilesi arpa 6,70 kuruş, yani 1,73 Venedik altın dükası etmekteydi. 1788 tarihindeki arpa/buğday fiyat oranı emsâl alındığında ise, 1758 tarihi için buğdayın kile fiyatı, arpadan %60-70 civarında daha pahalı olduğundan buğdayın kilesinin 1.365 meblağ/11,37 kuruş veya 2,93 Venedik altın dükasına tekâbül ettiği tespiti yapılabilir. Arpanın İstanbul kilesi ile 1758'lerde, 6.70 kuruş olan fiyatı, 1788'lerde (0,8 kuruş) olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 323-325.

⁴⁴¹ DŞS, 364, 1.

Tablo 3.14. 1788 tarihli tereke kaydında adı geçen bazı eşyalara tâkdir edilen fiyatlar

	Ortalama Adet Fiyatı	Ortalama Adet Fiyatı	Venedik Altın Dükası 3,559 gr. (660 akçe ya da; 5 kuruş 60 akçe)
Eşyanın Cinsi	(para)	(kuruş)	
Alaca anteri	280	2,33	0,42
Halı	240	6	1,09
Şilte	160	4	0,72
Beyaz anteri	124	3,1	0,56
Haliçe	110,5	2,76	0,50
Yorgan	101	2,5	0,45
Şali cübbe	100	2,5	0,45
Perde	80	2	0,36
Çuha çakşır	69	1,72	0,31
Büyük taht	1.600	40	7,27
Kazgan	600	15	2,72
Tencere - kapak	405	10,1	1,83
Mahluç pamuk kıyyesi	360	9	1,63
Sincab kürk	266	6,6	1,20
Güğüm	260	6,5	1,18
Sini	150,5	3,76	0,68
Maşraba	143	3,5	0,63
Çiğitli pamuk kıyyesi	100	2,5	0,45
Satıl (kova)	80	2	0,36
İstanbul kilesi buğday	54	1,35	0,23
Kütahya fanus	41	1	0,18
Koza-i penbe (pamuk) kıyyesi	40	1	0,18
Şişe	21	0,5	0,09
Carut (kürek)	20	0,5	0,09
Çiğit pamuk tohumu kıyyesi	13,2	0,33	0,06

Sicilde kayıtlı terekenin cem'an yekününün 1.177,5 kuruş gibi bir miktar olması, bu kişinin zengin sayılabilecek bir mirasa sahip olduğunu göstermektedir⁴⁴². 1788 tarihli terekede kayda geçen dokuma mamülü giyim ve ev eşyalarına farklı miktarlarda fiyat tâkdir edildiği tespit edilebilmektedir⁴⁴³. İlgili kayıta dokuma hammaddesi pamuğa

⁴⁴² Bu miktar 214,09 Venedik altın dükasına tekâbül etmektedir. 1 Osmanlı kuruşunun (120 akçe veya 40 para) 1690'daki ağırlığı 26 gr.'dan, yaklaşık bir yüzyılda 1788'de 17,4 gr.'a gerileyerek %33 küçüldüğünü, 1 Venedik altın dükasının ederinin ise 300 akçeden, 660 akçeye yükselerek, %100'ün üzerinde değerlendirildiğini belirtmek gerekir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.

⁴⁴³ Sincab kürkünün 6,6 kuruş, ev eşyası olarak kullanılan dokuma mamülü halının 6 kuruş diğer ev eşyası ve giyim eşyalarının da 1-4 kuruş arasında fiyatlandırılarak kayda geçirildiği görülmektedir. Mâdeni malzemeden yapılan ev eşyaları ise daha yüksek bedelli fiyatlandırılmıştır. Kazgan'ın 15 kuruş, tencere ve kapağının 10,1 kuruş, güğümün 6,5 kuruş, satılın ise 2 kuruş olarak tereke kaydına yazıldığı tespit edilmiştir. Ahşap malzemeden yapılmış olma ihtimâli yüksek olan ve büyük taht olarak kayda geçen seririn 40 kuruş gibi ciddi bir bedel ile fiyatlandırıldığı da tereke kaydından anlaşılmaktadır. DŞS, 364, 1.

özelliğine göre farklı fiyat tâkdirinde bulunulduğu⁴⁴⁴ 1 kıyyesine⁴⁴⁵ 9 kuruş gibi önemli bir fiyatlandırma yapılmış olan mahluç pamuğun, çiğitli pamuğa göre fiyatının 3 kattan daha fazla, kozalı pamuğa göre ise 10 kat daha fazla olduğu görülmektedir⁴⁴⁶. 1788’de sicilede kayda geçen buğday fiyatları ise yirmi yıl öncesine göre %40 gerilemiştir⁴⁴⁷. 1 İstanbul kilesi⁴⁴⁸ buğday ile kıyaslandığında, pamuklu dokumanın hammaddesi olan mahluç pamuğun 1 kıyyesinin, 1788’de buğdaydan daha pahalı olduğu tespiti yapılmıştır. Dokuma mamülü halının bedeli ile, 1788’de 1 İstanbul kilesi buğdayın ortalama fiyatının 1,35 kuruş olduğu düşünüldüğünde, yaklaşık 4,4 kile (112.8 kg.) buğday alınabilmekteydi. Hammaddesi metal olan ev eşyalarına bakıldığında da, büyükçe bir kab anlamı taşıyan kazgânın, 15 kuruş ile fiyatlandırıldığı, bunun da 15 kıyye kozalı pamuğa denk geldiği tespiti yapılmıştır. Madeni malzemeden imal edilen diğer mamüller de kıymetli bir bedel ile kayda geçirilmiştir⁴⁴⁹.

Bunun yanı sıra ticarî anlamda faaliyette bulunulan Haleb ve civarında 1787’de meydana gelen veba ve kolera salgınının⁴⁵⁰ Diyarbekir ticaretini ve emtia fiyatlarını ne ölçüde etkilemiş olabileceği sorusu cevapsız kalmaktadır. Ancak bu tür felâketlerin, vukubulduğu bölgelerde nüfusa ve iktisadî hayata zarar verdiği bilinmektedir⁴⁵¹.

⁴⁴⁴ Çiğitli pamuğun 1 kıyyesine 2,5 kuruş, mahluç pamuğun 1 kıyyesine 9 kuruş, çiğitin (pamuk tohumu) 1 kıyyesine 40 akçe, koza-i penbenin 1 kıyyesine 1 kuruş fiyat biçilmiştir. Bu kayıttan hallaçlanmış/atılmış hâle getirilmiş pamuğun 1 kıyyesinin daha yüksek bir bedel ile fiyatlandırıldığı görülmektedir. DŞS, 364, 1.

⁴⁴⁵ Bir dirhem 3, 20 gr., bir okka/vukiyye/kıyye ise 400 dirhem veya 1,28 kg.’dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şemsettin Sami, “Okka”, 213.

⁴⁴⁶ DŞS, 364, 1.

⁴⁴⁷ 1768 tarihinde İstanbul kilesi ile 3,33 kuruş olan yıllık ortalama buğday fiyatı, 1788’de 1,35 kuruşa gerilemiştir. 18. yüzyılın sonlarında 1 Diyarbekir kilesi, 1 İstanbul kilesinin 7,5 katı (150 kıyye) olduğundan, 1 Diyarbekir kilesi (150 okka/192 kg.) buğdayın yıllık ortalama fiyatı 1788’de ortalama olarak 10-14 kuruş, arpanın yıllık ortalama fiyatı ise 6 kuruştur. 1 Diyarbekir kilesi buğdayın ederi, 2 güğüm için tâkdir edilen fiyata denk gelmekteydi. Terekede kayda geçen sincab kürk için tâkdir edilen fiyattan iki kürk bedeli, 1 Diyarbekir kilesi olan 192 kg. buğdaya eşit gelmekteydi. 1788’de Diyarbekir’de, 1 İstanbul kilesi (20 kıyye/25,65 kg.) buğday, yıllık ortalama fiyat olarak 1,35 kuruş, arpa ise 0,8 kuruş olarak fiyatlandırılmıştır. DŞS, 285, 8, 18.; DŞS, 317, 31, 40.; DŞS, 319, 22.; DŞS, 327, 43.; DŞS, 346, 39.; DŞS, 347, 34, 76.; DŞS, 353, 4, 72.; DŞS, 359, 45.; DŞS, 364, 2.; DŞS, 600, 3.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 324.

⁴⁴⁸ Kile, hububat ölçülerinden biri olup Osmanlı Devleti’nde en yaygın olarak kullanılan ölçü birimidir. Fakat, bu ölçü, bölgelere hatta mahallere göre farklı değerlere sahipti. Osmanlı Devleti’nin resmi ölçüğü olan ve Akdeniz tüccarının “*kilo de constantinople*” şeklinde sözünü ettiği İstanbul kilesi, 16. yüzyılda 20 okka yani 25,6589 kg. buğday ve un, 23,093 kg. da arpa alırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Kile”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2022), 25/568-569.

⁴⁴⁹ DŞS, 364, 1.

⁴⁵⁰ Adem Çalışkan - Ahmet Eyicil, “XVIII ve XIX. Yüzyılda Haleb ve Civarında Salgın Hastalıklar”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/9 (Güz 2019), 1308.

⁴⁵¹ Çalışkan - Eyicil, “XVIII ve XIX. Yüzyılda Haleb ve Civarında Salgın Hastalıklar”, 1298.

1790 yılında bazı mamül ürünlerin fiyatları:

H. 1204 (M. 1790) yılında kayıt altına alınan, Diyarbekir'in Hüsameddin Mahallesi'nde vefât eden Nebi b. Veli'nin mirasının hanımı Rukiye ile çocukları Hüseyin ve Hatice arasında paylaştırıldığı terekede kayıtlı 28 eşyadan, karşılaştırma sağlamaya olanak tanıyan 14 dokuma mamülü ürün ve eşyanın fiyatları tablo halinde aşağıda verilmiştir⁴⁵².

Tablo 3.15. 1790 tarihli tereke kaydında adı geçen bazı eşyalara tâkdir edilen fiyatlar

Eşyanın Cinsi	Ortalama Adet Fiyatı (para)	Ortalama Adet Fiyatı (kuruş)	Venedik Altın Dükası 3,559 gr. (720 akçe) ya da; 6 kuruş
Harar (büyük çuval)	480	12	2
Kilim - haliçe - cacim	365	9,12	1,52
Yorgan	240	6	1
Küçük yastık	80	2	0,33
Bohça - cübbe	35	0,8	0,13
Arpa (şa'ir) bir miktar	2.600	65	10,8
Merkeb	900	22,5	3,75
Bıçak	640	16	2,66
Kılıç	520	13	2,16
Tüfenk	221	5,52	0,92
Kalkan	200	5	0,83
Tepsi	100	2,5	0,41
Mercimek 1 çuval	100	2,5	0,41
Bıçak	80	2	0,33

1788'de 17,4 gr. olan kuruş, 1789'da gerçekleşen taşış ile 12,8 gr.'a gerilemiş, 1 Venedik altın dükası karşısında ise %22 değer kaybetmiştir. 1789'da 1 Venedik altın dükası 5 kuruş 90 akçeden tedavül ederken, 1794'te 7 kuruşa yükselmiştir. Terekenin kayda geçtiği tarihte 1 Venedik altın dükası 6 kuruş olarak hesaplanmıştır⁴⁵³. Hububat fiyatları ise 1787'de meydana gelen veba salgınından sonra normal üretime geçildiğini göstermektedir⁴⁵⁴.

⁴⁵² DŞS, 359, 1.

⁴⁵³ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.

⁴⁵⁴ 1788'de Diyarbekir Eyâleti'nde, 1 İstanbul kilesi buğdayın ortalama fiyatı 1,35 kuruş iken, 1790'da 0,50 kuruşa (%270 gibi bir oranda) gerilediği görülmektedir. Bu da 1787'de başlayan ve muhtemelen 1788'e etkileri sirâyet eden veba-kolera salgınının etkilerinin ortadan kalktığını ve üretimin normale

H. 1204 (M. 1790) tarihli sicilde kayıtlı dokuma mamûlü ürünlere tâkdir edilen fiyatlar, genel olarak ortalama piyasa fiyatlarıydı⁴⁵⁵.

1791 yılında bazı mamûl ürünlerin fiyatları:

H. 1206 (M. 1791) tarihli sicilde kayıtlı Diyarbekir kadısı iken vefât eden Ahıskavî Mu'îd Halil Efendi'nin terekesinde tespit edilen 115 kalemden 30 kalem ile, özellikle dokuma mamûlü eşyâların diğer eşyâ ve mallarla karşılaştırma yapılabileceği ölçüde örnekleme yoluna gidilmiştir. Bu eşyalar ve tâkdir edilen fiyatlarını gösteren tablo aşağıda verilmiştir⁴⁵⁶.

dönmüş olduğunu göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 323-324.

⁴⁵⁵ Tabloda bir miktar olarak ifâde edilmiş olan arpanın (şa'ir), 65 kuruş gibi önemli bir meblağ ile kayda geçtiği görülmektedir. Tâkdir edilen fiyattan “miktar” ifâdesinin bir yekünü ifâde ettiği düşünülebilir. Bir merkebin fiyatı ise, 22,5 kuruş olarak kaydedilmiştir. Dokuma mamûlü haliçe, kilim ve cacim üçlüsüne 9,12 kuruş gibi piyasa fiyatı ortalamasında bir değer biçilmiştir. Dokuma mamûlü büyük çuvala (harar), 12 kuruş gibi bir fiyat tâkdir edilmiştir. 1 büyük çuvalın, 2 yorgana denk gelen bir fiyat ile kıymetlendirilmiş olması ise dikkat çekicidir. Madeni eşyâdan yapılan tüfenk ve kalkın'a ise 5-5,5 kuruş arasında değer tâkdirinde bulunulmuştur. 16 kuruş olarak kıymetlendirilen bıçağın ise muhtemelen kıymetli taşlarla bezeli ve işlemeli olduğunu tahmin etmek güç değildir. Zira aynı ad ile kayda geçirilmiş bir başka bıçak, 2 kuruş olarak değerlendirilmiştir. 1790 tarihli terekede, mamûllerin birbirleri ile fiyat kıyaslaması yapıldığında binek hayvanı olarak kullanılan merkeb için tâkdir edilen fiyatın yaklaşık 5 adet tüfenke tekâbül ettiği tespiti, binek hayvanının içinde bulunulan yıl itibâriyle en az savunma aracı tüfenk kadar önemli olduğu görülmektedir. Yine aynı kıyas ile 4 adet yorganın 1 merkeb bedeli ettiği veya 24 küçük yastığın 1 merkeb için tâkdir edilen fiyata tekâbül ettiği tespiti yapılabilmektedir. DŞS, 359, 1.

⁴⁵⁶ DŞS, 327, 3.

Tablo 3.16. 1791 tarihli tereke kaydında adı geçen bazı eşyalara tâkdir edilen fiyatlar

Eşyanın Cinsi	Ortalama	Ortalama	Venedik
	Adet Fiyatı	Adet Fiyatı	Altın Dükası 3,559 gr.
	(para)	(kuruş)	(720 akçe) ya da; 6 kuruş
<i>Atik şal</i>	802	20,05	3,34
<i>Çiçekli anteri</i>	574	14,35	2,39
<i>Melez gömlek</i>	510	12,75	2,12
<i>Destar (sarı)</i>	405	10,12	1,68
<i>Köhne sof ferace</i>	281	7,02	1,17
<i>Çuka/çuha çakşır</i>	240	6	1,00
<i>Eğer</i>	200	5	0,83
<i>Halı seccade</i>	164	4,10	0,68
<i>Döşek çarşafı</i>	161	4,02	0,67
<i>Don</i>	130	3,25	0,54
<i>Mağrib şalı</i>	119	2,97	0,49
<i>Peşkir (havlu)</i>	80	2	0,33
<i>Köhne bohça</i>	20	0,5	0,08
Semmur kürk	2.365	59,12	9,80
Hoşkadem kılıç	640	16	2,66
Sincab kürk	571	14,27	2,37
Şam kılıç	490	12,25	2,04
Bir miktar kahve	402	10,05	1,67
Filinta füfenk	279	6,97	1,16
Matara - İbrik	202	5,05	0,84
Tencere, kapağı	170	4,25	0,70
Saat	160	4	0,66
Billur kutusu	100	2,5	0,41
1 Tarak 1 gözlük	40	1	0,16
Duhan tablası	40	1	0,16
Çizme - Papuç	35	0,87	0,14
Küçük fener	35	0,87	0,14
Billur bardak	33	0,82	0,13
Fiş kutusu	11	0,27	0,04
Kaşık	7,33	0,18	0,03

1791 tarihli tereke kaydındaki ev, giyim ve dokuma mamülü ürünlerin fiyatlarının karşılaştırmasının yapılmasına olanak sağlayan tereke kayıtlarındaki fiyatların tâkdiri yapılırken mamülün yeni olup olmadığı, küçük veya büyüklüğü ve nadir bulunabilirliği gibi hususların da göz önünde tutulduğu anlaşılmaktadır⁴⁵⁷. Pahalı

⁴⁵⁷ Tereke kayıtları incelendiğinde semmur ferace kürkün 60 kuruşa yakın bir bedel ile fiyatlandırıldığı görülüyor ki bu fiyat yaklaşık 10 Venedik altın dükası demektir. Yine sincab kürkün 14 kuruş olduğu tespiti yapılmıştır. Çok önemli bir kılıç olduğunu, tâkdir edilen fiyattan anlaşılan ve terekede hoşkadem kılıç olarak kayda geçen kılıca 16 kuruş, Şam kılıcına 12,25 kuruş, tüfenke 7 kuruş, tencere ve kapağına 4,25 kuruş fiyat biçilmiştir. DŞS, 327, 3.

ve bir zenginlik ifâdesi sayılan semmur kürk vb. giyim kuşamın gayrimüslimlerce kullanılması ise yasaklanmıştı⁴⁵⁸. Dokuma mamüllerine bakıldığında ise; atık şalın 20 kuruş, çiçekli anterinin 14 kuruş, sarığın 10 kuruş, melez gömleğin yaklaşık 13 kuruş, sof feracenin 7 kuruş ve çuha çakşırın 6 kuruş olarak fiyatlandırıldığı tespit edilmiştir⁴⁵⁹.

1789 tağşişi ile 1789-1791 yılları arasında kuruşun alım gücünde ciddi bir düşüş yaşanmamıştır⁴⁶⁰. Ancak aynı dokuma ürünü veya ev eşyâsının fiyatlarında görülen farklılığının, tereke sahibinin statüsü ile de ilgili olabileceği gözardı edilmemelidir. Zira tereke sahibi ortalama bir gelire sahip bir mahalleli iken kullandığı ev eşyası, giyim eşyâsı veya dokuma ürünlerinin kalitesi ile, bir kadının terekesinde tespit edilebilecek mamüllerin kalite ve değerinin de farklı olabileceğinin muhtemel olduğunu belirtmek gerekir⁴⁶¹. Terekede kayıtlı mamüllerin fiyat tâkdiri yapılırken değinildiği üzere küçük veya büyüklüğü, yeni veya eskiliği ile nadir bulunabilirliği gibi özellikler belirleyici olabilirken, bu tarihlerde vukubulan eşkıyâlık olaylarının da fiyatların yükselmesine sebep olabilme ihtimâlini düşünmek gerekir. Zira bu tarihlerde yaşanan eşkıyâlık olayları, gündelik hayatın sürdürülmesinde lâzıme-i âdetten olan mal ve eşyâların azalmasına da sebebiyet vermiştir. Bu tür eşkıyâlık olayları, el konulabilecek her türlü mal ve eşyânın azalmasına bu da büyük olmasa bile üretimin uzun zaman ve emek gerektirdiği mamüllerin bulunabilirliğini azaltıp, fiyatının da artmasına sebep olabilmıştır⁴⁶². Diyarbekir çevresinde bulunan aşiretlerin pek çoğunun yerleşik olmamaları sebebiyle çevrede bazı eşkıyâlık olaylarına karışmalarına sık sık rastlanmıştır. 1791 tarihli bir fermânda Milli Aşireti beylerinden Timur'un Diyarbekir bölgesinde görülen eşkıyâlık olaylarına karıştığı için cezalandırılması istenmiştir⁴⁶³. Buna benzer olayların 1795'lerde de görüldüğü, mamül ve hububat fiyatlarının yükselmesine sebebiyet verdiği kayıtlardan anlaşılmaktadır⁴⁶⁴. 1791 tarihli tereke

⁴⁵⁸ 17. yüzyılın ortalarında IV. Murad, İstanbul kadısına gönderdiği bir fermanla gayrimüslimlere doğal ve yasal gereklilik olarak semmur kürk ve semmur kalpak, atlas ve kemha gibi kıymetli giysilerin giydirilmemesi gerektiğini emretmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniyye*, 424.

⁴⁵⁹ DŞS, 327, 3.

⁴⁶⁰ 1789'da 1 Venedik altın dükası 5 kuruş 90 akçe değerindeydi. 1790-1791'de 1 dükânın kuruş olarak karşılığı ise 6-7 kuruştı. Ancak, 1794'te 1 düka, 840 akçeye yani 7 kuruşa yükselmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.

⁴⁶¹ Mesela H. 1206 (M. 1791) yılına ait bir kayıta kadının terekesinin ceman yekünü 101.883 para yani 2.547 kuruştı. DŞS, 327, 3.; H. 1204 (M. 1790) tarihli kayıta ortalama bir gelire sahip mahallelinin terekesi ise 14.829 para yani 370 kuruştı. DŞS, 359, 1.

⁴⁶² BOA, AE.SMMD.IV., 25/2829.

⁴⁶³ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 112.

⁴⁶⁴ 1795 tarihinde Diyarbekir'de 1 İstanbul kilesi buğday, ortalama 3,33 kuruş ile mubâyââ olunmuştur. Bu birim ise yaklaşık 400 akçe/0,55 Venedik altın dükasına tekâbül etmekteydi. Diyarbekir'de 1 İstanbul kilesi buğday 1788'de 1,35 kuruş, 1790'da ise 0,50 kuruş iken, 1795'te, 1790'a göre 7 kata yakın artarak

kayıtlarındaki fiyatlar incelendiğinde, ortaya dikkat çekici fiyatlar ortaya çıkmıştır. Şöyle ki bu tarihlerde dokuma mamül ürünlerin fiyatları, yaşamsal önemi fevkalâde olan buğday fiyatları ile karşılaştırıldığında ortaya çıkan sonuçlar bu hususu doğrulamaktadır⁴⁶⁵.

1792 yılında bazı mamül ürünlerin fiyatları:

H. 1207 (M. 1792) tarihli sicilde kayıtlı, Diyarbekir’de Fatih Mehmed Paşa Mahallesi’nde vefât eden Hacı Ömer b. Osman’ın terekesindeki 62 parça eşyâdan, 16 mamülün fiyatları aşağıdaki tabloda verilmiştir⁴⁶⁶. Diğer tereke kayıtlarından farklı olarak bu tarihte bir mesken de terekede kayda geçirilmiştir. Ayrıca toplam tereke bedelinden yaklaşık %13-15 civarında harç ve masraf giderleri düşüldükten sonra kalan emvâl, varisler arasında paylaştırılmıştır⁴⁶⁷.

3,33 kuruşa yükselmiştir. Diyarbekir kilesi olarak düşünüldüğünde ise verilen bu fiyatlandırmaların 7,5 katı gibi bir fiyat söz konusu olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 324

⁴⁶⁵ 1790’da Diyarbekir’de, 1 İstanbul kilesi buğdayın ortalama 0,50 kuruş/0,08 Venedik altın dükasına tekâbül ettiğinden hareketle, 1 eyer bedeli ile 10 İstanbul kilesi buğday, 1 sarık bedeli ile 20,24 İstanbul kilesi buğday, 1 havlu bedeli ile de 4 İstanbul kilesi buğday satın alınabilmekteydi. Dolayısıyla 1 dokuma mamülü havlu için tespit edilen bedel ile 102,6 kg. buğday satın alınabilmekteydi. 1788 fiyatlarına göre ise hububat fiyatları düşmüş ancak dokuma mamülü eşyâların fiyatları yükselmişti. DŞS, 327, 3.

⁴⁶⁶ DŞS, 588, 2.

⁴⁶⁷ Tereke; cem’an 15.740 para/393,5 kuruş veya 65,5 Venedik altın dükasına tekâbül eden bir değere sahipti. Terekede ayrıca mahallede bulunan bir bab menzîli (ev) için, 2.400 para (60 kuruş) tâkidir edilmiştir. Eşyâ bedeli olarak tespit edilen miktardan, teçhiz ve tekfin bedeli olarak 600 para/15 kuruş, resm-i kısmet olarak 393 para/9,8 kuruş, kaydiye bedeli olarak 40 para/1 kuruş, hüddâmiye bedeli olarak 122 para/3,05 kuruş, hülâsa düzenleme ve defin, kayıt, hizmet ve diğer iş-işlemlerin bedeli olarak toplam 1.155 para/28,87 kuruş veya 4,81 Venedik altın dükası harç gideri terekeden düşüldükten sonra kalan miktar eşi, oğlu ve kızına taksim edilmiştir. Yapılan bu kesinti, toplam terekenin %13-15’i civarındaydı. Terekeden, kız evlada (bint) verilen miktar, erkek (ibn) evlâda verilenin yarısı iken, mevtânın eşine (zevce) kız evlada verilenin yarısından da az pay verilmiştir. DŞS, 588, 2.

Tablo 3.17. 1792 tarihli tereke kaydında adı geçen bazı eşyâlara tâkdir edilen fiyatlar

Eşyânın Cinsi	Ortalama	Ortalama	Venedik
	Adet Fiyatı	Adet Fiyatı	Altın
	(para)	(kuruş)	Dükası
			3,559 gr.
			(720 akçe)
			ya da;
			6 kuruş
Yorgan	240	6	1
Köhne kilim	200	5	0,83
Döşek	160	4	0,66
Yan şilte	100	2,5	0,41
Yastık	80	2	0,33
Mak'ad	80	2	0,33
Köhne cacim	40	1	0,16
Seccade	40	1	0,16
Kazgan	280	7	1,16
Hınta (buğday) 1 kile	240	6	1
Penbe	120	3	0,5
Tepsi	40	1	0,16
Süzgü	40	1	0,16
Sahan (tabak)	22,85	0,57	0,09
Mirvaha (yelpaze)	20	0,50	0,08
Meksur (kırık) fincan	10	0,25	0,04

Dokuma mamülü eşyâlardan olan cacim, köhne olsa bile 1 kuruş, yorgan 6 kuruş, döşek 4 kuruş, yan şilte 2,5 kuruş bedel ile fiyatlandırılmıştır. Hammaddesi metal olan kazgan ise dokuma mamülü ürünlere tâkdir edilen fiyatlara göre 7 kuruş gibi iyi bir bedel ile kıymetlendirilmiştir⁴⁶⁸. Hububat ürünü buğdayın kilesinin ise 6 kuruş olarak yüksek sayılabilecek bir fiyat ile kayda geçtiği sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır⁴⁶⁹.

⁴⁶⁸ DŞS, 588, 2.

⁴⁶⁹ Buğdayın İstanbul kilesinin 1788 yılı için ortalamasının 1,35 kuruş, 1790 yılı için ortalamasının 0,50 kuruş olduğu düşünüldüğünde, 1792 yılında kayda alınan terekede 5 kile buğday için 1.200 para/30 kuruş, dolayısıyla 1 kilesi için 240 para/6 kuruş fiyat tâkdirinin çok yüksek olduğudur. Sicilde kayda geçen kilenin İstanbul mu yoksa Diyarbakir kilesi mi olduğu yazılı değildir. Ancak Diyarbakir kilesinin, İstanbul kilesinin 7,5 katı olduğu bilinmektedir. 1790'da 0,5 kuruş olan buğdayın İstanbul kilesi 1792'de bir anda 6 kuruşa çıkma ihtimâli düşük olduğundan sicilde kayda geçen Diyarbakir kilesi (192 kg./150 kıyye) olduğu daha muteberdir. Dolayısıyla 1792'de buğdayın İstanbul kilesi olarak değeri 0,8 kuruştur. Yani 1790'da 0,5 iken 1792'de 0,8 kuruş olması daha makul görünmektedir. 6 kuruş olarak kayıta geçen kilenin Diyarbakir kilesi olduğu düşünülmelidir. Ayrıca H. 1206 (M. 1792)'deki diğer tereke kayıtları incelendiğinde de buğdayın 1 kilesine 240 ile 400 para/6-10 kuruş arasında fiyat verildiği ve kayda geçirildiği görülmektedir. Bu fiyatlarda da Diyarbakir kilesinin esas alındığını söylemek yanlış olmayacaktır. İstanbul kilesi olarak karşılığı da dolayısıyla 0,8-1,33 kuruş olacaktır. DŞS, 588, 6, 7, 16.; Bir başka tereke kaydında da 37 kile mezru' buğdayın 187,5 kuruş olarak kayda geçirildiği ki, bu da bir kile buğdayın 5,06 kuruş civarına tekâbül ettiğini göstermektedir. İstanbul kilesi olarak değeri ise 0,74 kuruşa tekâbül etmektedir. DŞS, 588, 17.; H. 1206 (M. 1792)'de Diyarbakir'e bağlı Baharlı köyünde vefât eden Hasan b. Halil'in mallarının hanımı ve doğacak çocuğuna kaldığı, ancak çocuğun da ölümüyle diğer vârisleri arasında paylaştırıldığı kayda geçirildiği tereke kaydında ise 6 kile buğday 1.920 para/48 kuruş olarak fiyatlandırılmıştır. Dolayısıyla 1 kile buğdayın 8 kuruşa denk geldiği görülmektedir. DŞS, 588, 33.; H. 1207 (M. 1792) tarihli bir başka tereke kaydında da 1 Diyarbakir kilesi buğdaya 400

1795 yılında ise buğdayın kilesinin ortalama fiyatı yükselmiştir⁴⁷⁰. Metal mamülü ürünlerin de dokuma mamülü veya menşeli eşyâlar kadar değerli oldukları kayıtlardan anlaşılmaktadır⁴⁷¹.

1797 yılında bazı mamül ürünlerin fiyatları:

Osmanlı Devleti, vergi tâyini noktasında gümrük merkezlerinde yaşanan şikâyetleri ortadan kaldırmak ve gümrük muamelâtında birlik sağlamak amacıyla emtia fiyatlarıyla gümrük resmini tâyin eden târife defterleri hazırlamıştır. Hazırlanan târife defterleriyle iç ticarete konu olan malların listeleri oluşturulmuş, kıymetleri belirlenmiş ve alınacak vergiler tespit edilmiştir⁴⁷². Böylece gümrük târife defterlerinden ticarete konu olan malların vergisi, cinsi ve kıymetini tespit etmek mümkün olmaktadır⁴⁷³. Bu defterlerden, BOA, KK.d., 5249’da kayıtlı Diyarbakır gümrük târife defterinin, 1797-1800 yılları içerisinde hazırlanmış olma ihtimâlinin olduğu öne sürülmektedir⁴⁷⁴. Araştırma dönemini kapsamı ve özellikle dokuma ürünlerine ait fiyat bilgilerini içermesi nedeniyle, yaklaşık 250 adet emtia ile ilgili bilginin mevcut olduğu defterden örnekleme teşkil etmesi açısından 38 dokuma mamülünün bilgilerine çalışmada yer verilmiştir. Konu târife defterinde kayıtlı mamüllerin oranları aşağıdaki şekilde verilmiştir⁴⁷⁵.

para/10 kuruş fiyat verildiği tespiti yapılmıştır. Bu tarihte 1 İstanbul kilesi buğday ise 1,33 kuruş civarındaydı. DŞS, 588, 35.

⁴⁷⁰ 1795 yılında Diyarbakır’da mubâyâa olunan 1 İstanbul kilesi buğdayın yıllık ortalama fiyatı, eşkiyâlık olaylarından dolayı 3,33 kuruşa yükselmiştir. Bu fiyat 1790 fiyatları (0,5 kuruş) ile kıyaslandığında yaklaşık 7 kat fazla olduğu, 1792 fiyatları (1,33 kuruş) ile kıyaslandığında ise 2.5 katı olduğu görülmektedir. 1788’de 1 İstanbul kilesi buğdayın Diyarbakır’da 1,35 kuruş, 1790’larda 0,5 kuruş, 1792’lerde ortalama 0,8-1,33 kuruş, 1795’te ise yıllık ortalamanın 3,33 kuruş olduğu, bu dalgalanmalara ise yağış azlığı, eşkiyâlık olayları ve veba salgını gibi olayların etkili olduğu söylenebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 324.

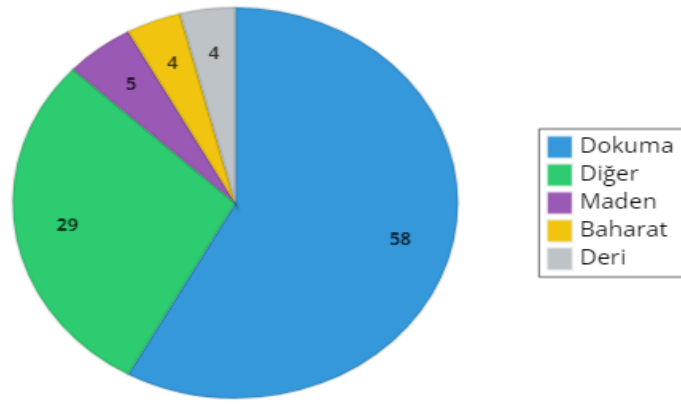
⁴⁷¹ 1 kazgana, 7 seccâde veya 7 sicim fiyatı kadar bedel tâkdir edilmiştir. DŞS, 588, 2.

⁴⁷² Işıktaş, “5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakır Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi”, 109.

⁴⁷³ Mustafa Öztürk, “Türk-Fransız Ticaretinde 1816 Tarihli Gümrük Tarife Defteri”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 182.

⁴⁷⁴ Işıktaş, “5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakır Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi”, 113.

⁴⁷⁵ Işıktaş, “5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakır Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi”, 114-115.

Şekil 3.2. 1797-1800 arası dönemde tarife defterindeki emtia oranları

Osmanlı Devleti'nin farklı şehirlerinden gelen müslim ve gayrimüslim tüccarların Diyarbekir gümrüğüne getirdikleri emtianın yüzdelik cinsinden dağılımlarına bakıldığında dokuma ürünlerinin önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. Bu payın yüksek çıkmasının nedeni, Osmanlı Devleti'nin ham veya işlenmiş dokuma ürünleri açısından oldukça zengin ve çeşitlilik gösteren bir yapıya sahip olmasıdır. Tarihsel süreç incelendiğinde de Osmanlı şehirlerinin dokuma ürünlerinde ihtisâslaştığı anlaşılmaktadır. Edirne, çuha dokumasıyla, Halep; astar, işleme, yazma, ipek, altın ve gümüş sırmalı kumaşlarıyla, Şam kumaşlarıyla, İstanbul; kadife, alaca, kemha, ibrişim, aba ve soflarıyla; Mardin, Musul, Bağdat, Manisa, Denizli, Borlu, Diyarbekir, Tokat, Kastamonu ve Selanik pamuklu dokumalarıyla dikkat çeken şehirler olmuştur. Dokuma ürünlerinin böylesine geniş bir coğrafyaya yayılmış şekilde üretilmesi, iç ve dış ticarete geniş bir dokumacılık pazarının oluşmasına olanak tanımıştır. Bu nedenle Diyarbekir gümrüğüne gelen ve dönemin dokuma ticaretine dâhil olan emtia çeşidi arasında pamuk ve yünden imal edilmiş olan iplikler, envaî şal, bez kumaşlar, hazır kıyâfetler, keten, keçe, çuha, ipek ve pamuk yer almıştır⁴⁷⁶.

Tüccarların Diyarbekir'den çıkaracakları (reftiye)⁴⁷⁷ emtianın yük cinsinden vergi değerlerine bakıldığında ise, vergi miktarının tâyin edilmesinde malın cinsi, kıymeti ve yük taşıyan hayvanın kapasitesi etkili olmaktadır⁴⁷⁸. Bu arada deve, at, katır

⁴⁷⁶ Alpay Bizbirlik, "Osmanlı Devleti'nde Ticaret ve Üretime Dair Değerlendirilebilir Bir Kaynak: 'Tereke Defterleri' ve Edirne Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 10/1361.

⁴⁷⁷ Ülkenin herhangi bir yerinden diğerine naklolunan veya Osmanlı hududları dışına çıkarılan emtiadan, çıkışı esnasında alınan vergidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi sistemi*, 165.

⁴⁷⁸ 1 deve yükü sabundan 45 kuruş alınması kararlaştırılmışken, 1 deve yükü penbenden 25 kuruş alınmaktaydı. 1 katır yükü sabundan 35 kuruş alınmakta iken, 1 katır yükü penbenden 25 kuruş, 1 merkeb yükü sabundan 23 kuruş alınmakta iken, 1 merkeb yükü penbenden 17 kuruş alınmaktaydı. Ayrıntılı bilgi

ya da merkebin yük ağırlığı da değişmekteydi⁴⁷⁹. Dokuma hammaddesi pamuktan alınan vergi miktarı değerlendirildiğinde ise, 18. yüzyılın sonlarına doğru 1 Venedik altın dükasının 8 Osmanlı kuruşuna tekâbül ettiği göz önünde tutulduğunda, 250-300 kg. aralığındaki penbeden alınan 25 kuruş vergi, 3,12 Venedik altın dükasına denk gelmekteydi⁴⁸⁰. Târife defterlerinde kayda geçen dokuma mamûlü ürünlerin tâbi tutulduğu ölçü birimleri de farklı olmuştur. 5249 numaralı gümrük târife defterinde, Diyarbakır ve çevre ticaretine konu olan emtianın ekseriyetini dokuma ürünleri teşkil etmiş olup, ticarete mevzu bahis olan her bir emtianın kıyye, zira', tob, çift, gibi ölçü birimlerine bağlı olarak bir kıymetlendirme ve vergilendirmeye tabi tutulduğu bildirilmektedir⁴⁸¹. Konu târife defterinde kayıtlı özellikle dokuma mamûlü ürünlerin birim fiyatlarına ve alım satımının yapılabileceği fiyat aralıklarına aşağıdaki tabloda yer verilmiştir⁴⁸². Ayrıca tabloda verilen emtianın birim fiyatı, dönemin kabul gören paralarından olan Venedik altın dükası olarak karşılığı hesaplanmıştır. Böylece emtiaya tâkdir edilen birim fiyatın ve alınıp satılabileceği fiyat aralığının altın düka ile değerlendirilmesine ve emtianın kıymetinin algılanmasına katkı sunması amaçlanmıştır⁴⁸³. Tarife defterinden Osmanlı ülkesinin değişik şehir ve kazâlarından Diyarbakır'e çit, çitari, atlas, şal, keten, kirpas, çarşaf, aba, seccade ve bez türü kumaş metalarının yanı sıra; İngiliz, Rus, ve Hint türü dokuma mamûllerinin de geldiği anlaşılmaktadır⁴⁸⁴.

içib bkz. Işıktaş, "5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakır Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi", 120.

⁴⁷⁹ Mesela, ağır yük kervanlarındaki develer 250 ile 300 kg. arasında yük taşıyabilmekteydi. Bkz. Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Âdâb-ı Osmaniyye*, 756.; Anadolu'nun özellikle doğu kısımlarında göze çarpan yük, her biri 4 batman olan 8 boğça kadardı ki (152,011 kg.-162,144 kg.) bu at ve katır yükü için geçerliydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Tartı ve Ölçü Birimleri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005), 119.

⁴⁸⁰ 250-300 kg. bir deve yükü pamuktan alınan (25 kuruş) 3.000 akçe vergi, 10 tob kırmızı bezin ederine tekâbül etmekteydi. DŞS, 600, 2.

⁴⁸¹ Işıktaş, "5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakır Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi", 117.

⁴⁸² Işıktaş, "5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakır Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi", 125-140.

⁴⁸³ Bu dönemde 1 Venedik altın dükası 8 kuruş ya da 960 akçeye tekabül etmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.

⁴⁸⁴ Defterde yaklaşık 250 adet emtia ile ilgili bilgi mevcut olup, çalışmamıza örnekleme teşkil etmesi ve özellikle dokuma mamûllerine uygulanan vergi narhını kıyaslamak babında 38 dokuma emtiasının bilgisine yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Işıktaş, "5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakır Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi", 125-140.

Tablo 3.18. 1797-1800 yılları arasını kapsayan Diyarbekir gümrük târife defterinde adı geçen dokuma emtiası fiyatları ve Venedik altın dükası ile değerlemesi

Emtia	Birim	Fiyatı (kuruş)	Birim Fiyatın Venedik Altın Dükası Olarak Karşılığı	Vergi (kuruş)	Açıklama
Frenk çit	1 tob	40	5	2	50-70 kuruş arasında alınıp satılabilir.
İngiliz çit	1 tob	40	5	2	40 kuruş üzerinden alınıp satılabilir.
İstanbul çit	1 tob	20	2,5	1	30-50 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Tokad çit	1 tob	10	1,25	20	12-15 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Haleb çit	1 tob	5	0,6	10	10-15 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Musul çit	1 tob	3,5	0,43	7	3,5 - 8 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Şam çitari	1 tob	15	1,87	30	25-40 kuruş arasında alınıp satılabilir.
İstanbul çitari	1 zira'	2,5	0,31	5	3-4 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Frenk atlas	1 zira'	5	0,62	10	8-10 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Haleb atlas	1 zira'	2,5	0,31	5	3-5 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Ankara şalı	1 tob	60	7,50	3	60-100 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Frenk şalı	1 tob	40	5	2	40 kuruş üzerinden alınıp satılabilir.
Bağdad şalı	1 adet	7,5	0,93	15	7,5 kuruş üzerinden alınıp satılabilir.
Meles gömlek	1 adet	10	1,25	20	13-20 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Keten gömlek	1 adet	5	0,62	10	8-13 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Keten	6 kıyye	10	1,25	20	20-40 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Şam kirpas	1 tob	10	1,25	20	20-35 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Şam alaca	1 tob	10	1,25	20	20-30 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Haleb alaca	1 tob	6	0,75	12	15-25 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Basra çarşafı	1 adet	15	1,87	30	Haleb tarafından gelir ise bu minvâl üzerinden vergi alınır. Ancak Bağdat tarafından gelirse kayıt işlemleri esnasında beş para vergi alınır.
Hama abası	1 adet	10	1,25	20	10-35 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Maraş abası	1 adet	2,5	0,31	5	10-20 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Mardin abası	1 adet	2,5	0,31	5	20 kuruştan alınıp satılabilir.
Bağdad abası	1 adet	2,5	0,31	5	20-40 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Hind menla çiçekli	1 tob	60	7,50	3	Haleb tarafından gelir ise bu minvâl üzerinden vergi alınır. Ancak Bağdat tarafından gelirse kayıt işlemleri esnasında beş para vergi alınır.
Rusya safir coton	1 adet	10	1,25	20	10-20 kuruş arasında alınıp satılabilir.
Hama kuşağı	1 adet	40	5	2	Bu ürünün tanesi 40 ile 50 kuruş arasında alınabilir ve satılabilir.
Trablus kuşağı	1 adet	40	5	2	Bu ürünün tanesi 40 ile 50 kuruş arasında alınabilir ve satılabilir.
İngiliz kuşağı	1 adet	15	1,87	30	Bu ürünün adeti bu miktar üzerinden alınabilir ve satılabilir.
Haleb kumaşı kuşak	1 adet	5	0,62	10	5 kuruş olarak belirlenen bu ürünün bu senelerde satışı yoktur.
Seccade	1 adet	10	1,25	20	Bu ürünün tanesi 10 ile 30 kuruş arasında alınabilir ve satılabilir.

Tablo 3.18.’nin devamı. 1797-1800 yılları arasını kapsayan Diyarbakır gümrük târife defterinde adı geçen dokuma emtiası fiyatları ve Venedik altın dükası ile değerlemesi

Kilim	1 adet	20	2,50	1	20 kuruş olarak belirlenen bu ürün bu senelerde bazen gelir.
Ruha bezi	1 tob	2,5	0,31	5	Bu ürünün tobu 12 kuruşa kadar alınabilir ve satılabilir.
Mardin bezi	1 tob	1	0,12	2	Bu ürünün tobu 12 kuruşa kadar alınabilir ve satılabilir.
Palu bezi	1 tob	1	0,12	2	Bu ürünün tobu 6 kuruşa kadar alınabilir ve satılabilir.
Harput bezi	1 tob	1	0,12	2	Bu ürünün tobu 6 kuruşa kadar alınabilir ve satılabilir.
Gergir bezi	1 tob	1	0,12	2	Bu ürünün tobu 5 ile 8 kuruş arasında alınabilir ve satılabilir
Çermik bezi	1 tob	1	0,12	2	Bu ürünün tobu 6 kuruşa kadar alınabilir ve satılabilir.

Gümrüğe gelen emtialardan alınacak vergi miktarının, birim fiyatın iki katı ya da birim fiyatın %5’i üzerinden belirlendiği anlaşılmaktadır. Meselâ, Frenk ve İngiliz çitinden %5 vergi alınmakta iken; Haleb, Musul ve Tokad çitinden, İstanbul ve Şam çitarisinden, Frenk ve Haleb atlasından, Bağdat şalı, melez gömlek, keten gömlek, Şam kirpası, Şam alacası, Haleb alacası ve Bağdat çarşafından; Rusya safir cottonundan; Mardin, Palu, Harput, Ruha, Gergir ve Çermik bezinden birim fiyatın iki katı vergi alınmıştır. Frenk çiti ve İngiliz çitinin 1 tobunun birim fiyatı 40 kuruştur. Bu fiyat, Tokad çitinin birim fiyatından dört kat, İstanbul çitinin birim fiyatından 2 kat ve Haleb çitinin birim fiyatından 8 kat daha fazlaydı⁴⁸⁵. Bu durum, Osmanlı Devleti’nin ülkeye mümkün olduğu kadar bol, ucuz ve kaliteli mamüllerin rahat girmesine olanak ve imkân sağlayan ticarî hayatın oturtulduğu ilkelerden biri olan iâşecilik ilkesi ile açıklanabilir⁴⁸⁶. Târife defterinde, Frenk, İngiliz ve Hint emtialarının çoğuna %5 gibi düşük sayılabilecek bir vergi konurken, diğer mamüllere daha yüksek verginin konulmuş olması da iâşecilik ilkesinin bir yansıması olarak görülebilir. Ancak bu anlayışın zaman içerisinde Osmanlı esnâfını zora soktuğu ve birçok esnâfın rekâbet gücünü kaybederek yabancı imalatçılarla baş edemeyerek 19. yüzyılın birinci çeyreğinden itibaren çözülmeye başladığı görülmektedir⁴⁸⁷.

⁴⁸⁵ Işıktaş, “5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakır Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi”, 125-140.

⁴⁸⁶ Osmanlı iktisadî hayatı üç ana ilke üzerinde ikâme edilmiştir. Bu ilkeler iâşecilik (*provizyonizm*), gelenekçilik (*tradisyonalizim*) ve *fiskalizm* idi. Bu ilkelerin ilki olan iâşecilik ilkesine dayanan iktisat politikası ise; dış ticarete ihracatı zorlaştırıcı ve kısıtlayıcı, ithalatı ise kolaylaştırıcı ve teşvik edici niteliğe sahipti. Bu nedenle Osmanlı Devleti mümkün mertebe ithalatı kolaylaştırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi-I*, 43.

⁴⁸⁷ Quateart, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 69.

1800 yılında bazı mamül ürünlerin fiyatları:

H. 1214 (M. 1800) tarihli sicil kaydında, Diyarbekir'in Muallak Mahallesi halkından ölen Dişçekenoglu Serkiz v. Şakir'in terekesinin mirasçıları arasında taksim edildiği kayıttan, fiyat karşılaştırmalarına olanak sağlayacak şekilde terekede adı geçen 72 eşyâdan 30 eşyânın bilgisi aşağıdaki tabloda verilmiştir⁴⁸⁸.

Tablo 3.19. 1800 tarihli tereke kaydında adı geçen bazı eşyâlara tâkdir edilen fiyatlar

Eşyânın Cinsi	Ortalama Adet Fiyatı (para)	Ortalama Adet Fiyatı (kuruş)	Venedik Altın Dükası 3,559 gr. (960 akçe) ya da; 8 kuruş
<i>Şilte mak'ad</i>	2.000	50	6,25
<i>Çuval, hurç</i>	1.000	25	3,12
<i>Sağır gezi kuşak</i>	800	20	2,50
<i>Fes</i>	562,5	14,06	1,75
<i>Yorgan</i>	500	12,5	1,56
<i>Manisa bez parça</i>	500	12,5	1,56
<i>Bez anteri</i>	200	5	0,62
<i>Velense (battaniye)</i>	200	5	0,62
<i>Gezi kuşak</i>	200	5	0,62
<i>Ham bez, 1 tob</i>	160	4	0,50
<i>Manisa, 1 tob</i>	142,8	3,57	0,44
<i>Çit, 1 tob</i>	133	3,3	0,41
<i>Astar, 1 tob</i>	122	3,05	0,38
<i>Palu bezi, 1 tob</i>	120	3	0,37
<i>Haliçe</i>	100	2,5	0,31
<i>Kırmızı bez, 1 tob</i>	100	2,5	0,31
<i>Mai gömlek</i>	66,66	1,66	0,20
<i>Mirât ve şişe</i>	2.160	54	6,75
<i>Meksur bakır</i>	1.000	25	3,12
<i>İpek, 1 kıyye</i>	600	15	1,87
<i>Kuyu satılı, leğen</i>	600	15	1,87
<i>Sini ve tabak</i>	600	15	1,87
<i>İnbik (süzgeç)</i>	600	15	1,87
<i>Biniş kürk</i>	400	10	1,25
<i>Kazgan</i>	400	10	1,25
<i>Tencere</i>	300	7,5	0,93
<i>Atik tuluk (tulum)</i>	300	7,5	0,93
<i>Satıl - Fener</i>	200	5	0,62
<i>Tütün çubuk</i>	133	3,33	0,41
<i>Şamdan</i>	46,6	1,16	0,14

⁴⁸⁸ DŞS, 600, 2.

Terekede kayıt altına alınan eşya fiyatları incelendiğinde, dokuma mamülü sayılabilecek eşyalardan olan fesin fiyatının yüksekliği dikkat çekmektedir. Zira bir fesin fiyatı ile; 1 tob kırmızı bez, 1 tob ham bez ve 1 tencerenin alınabildiği görülmektedir. Bu da terekenin kayda geçtiği tarihte fesin kıymetli bir metâ olduğunu göstermektedir. 1 kıyye ipek fiyatı ise, 5 tob astar bezine veya yaklaşık 4 tob ham bezin ederine tekâbül etmekteydi⁴⁸⁹.

Buğdayın bu tarihteki fiyatları ise farklı seyretmiştir⁴⁹⁰. 1799-1800 tarihlerinde yaşanan veba salgının da fiyatların seyrine etki etmiş olabileceği gerçeğinin gözardı edilmemesi gerekir⁴⁹¹. 1800 tarihli terekede kayıtlı bazı metâl mamülü eşyalar ise, dokuma mamülü eşyalara göre daha yüksek bedel ile fiyatlandırılmıştır⁴⁹².

3.8. Esnâftan Alınan Vergi ve Masraflar

18. yüzyılın ikinci yarısında, dokumacı esnâfı ve bu esnâf grubu ile ilişkili alt meslek gruplarına ait bilgilere, Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri'nden ulaşılmıştır. Sicillerde, kazâlara ve esnâfa tevzî edilen vergi kayıtlarının mevcudiyeti, esnâf bilgilerine ulaşmayı kolaylaştırmıştır. Ancak buradaki bilgiler esnâf sayılarını bilmemizi sağlayacak içeriğe mâtuf değildir. Zira tevzî edilen vergi, esnâf grubuna dâir olduğundan, esnâf/dükkân sayısı bilinmemektedir.

⁴⁸⁹ DŞS, 600, 2.

⁴⁹⁰ H. 10 Safer 1215 (M. 3 Temmuz 1800) tarihinde kayda geçen, Câmiu's-safa Mahallesi halkından Hafız Sıbgatullah b. el-Hâc İbrahim Ağa'nın terekесinin vârisleri arasında taksim edildiği sicilde, 20 kile buğday için 5.600 para/140 kuruş fiyat tâkdiri yapılmıştır. Bu kayda göre 1 İstanbul kilesi buğday, 280 para/7 kuruştur. DŞS, 600, 10.; H. 20 Muharrem 1215 (M. 13 Haziran 1800) tarihli, Diyarbekir'de İbni Müderris Mahallesi halkından vefât eden Hacı Abuş Ağa b. el-Hâc Ahmed Ağa'nın terekесinin vârisleri arasında taksim edildiği sicil kaydında ise, mezru' buğdayın 12 kilesi 3.440 para/86 kuruş olarak fiyatlandırılmıştır. Bu kayda göre de 1 İstanbul kilesi buğday, 286 para/7,16 kuruş civarındadır. DŞS, 600, 9.; H. 1215 (M. 1800) tarihli bir başka sicil kaydında ise 2 kile buğday için 520 para/13 kuruş, dolayısıyla 1 kile için 6,5 kuruş fiyat tâkdiri yapılmıştır. DŞS, 600, 14.; Burada üzerinde durulması gereken husus ise, tereke kayıtlarının kaydedildiği ay itibâriyle değerlendirilmesi gerekliliğidir. Zira buğdayın fiyatı değişik nedenlerle aydan ayda değişebilmekteydi. Bu nedenle; buğdayın 1 kilesinin yıllık ortalama fiyatı ortaya konmaya çalışıldığında, yukarıda verilen miktarların altında veya üstünde bir orana karşılaşılabilmektedir. Bu şekilde değerlendirildiğinde, 1800 yılında Diyarbekir'de 1 İstanbul kilesi buğdayın yıllık ortalaması; Cevdet-Mâliye: 715 ve Cevdet-İktisat: 2215 nolu defter kayıtları esas alındığında veba nedeniyle 0,86 kuruş, arpanın ise yıllık ortalaması 0,66 kuruş olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 324.

⁴⁹¹ Arzu Şahin, "19. Yüzyılda Mardin ve Çevresinde Salgın Hastalıklar", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 7 Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan (2022), 1927.

⁴⁹² Öneğin 1 tencere için tâkdir edilen bedel, 3 tob kırmızı bez fiyatına ya da 1 kuyu kovası ve leğen için tâkdir edilen bedel, 6 tob kırmızı bez fiyatına denkti. Bunun yanı sıra bazı dokuma mamülü eşyalar da dikkat çekici bir şekilde yüksek fiyatlandırılmıştır. Bunların arasında bulunan küçük gezi kuşak 800 para/20 kuruş, şilte mak'ad 2.000 para/50 kuruş, çuval-hurc 1.000 para/25 kuruş olarak kayda geçmiştir. DŞS, 600, 2.

18. yüzyıl Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri'nde geçtiği tespit edilen 118 meslek dalı, aşağıdaki tabloda verilmiştir⁴⁹³. Ancak yüzyılın ikinci yarısında esnâfa tevzî edilen vergi kayıtlarında vergi mükellefiyeti olan esnâf grupları arasında tablodaki tüm meslek dalları yer almamıştır. Bu, vergiden muaf oldukları anlamına gelmediği gibi vergi ödemedikleri sonucunu da doğurmamaktadır. Birbirine çok yakın olabilecek mesleklerin bir ad altında vergiye tâbi tutuldukları en doğru tespit olacaktır. Meslek dalı olarak tabloda ifâde edilen bazı mesleklerin yakın iş ve üretim alanına sahip olduğu aşikârdır. Ancak hal bu iken mesleklerin bu sicillerde kayda geçtiği şekliyle yazılması tercih edilmiştir.

⁴⁹³ BOA, A.DVNS.AHK.DB.d., 1/7.; DŞS, 267, 11.; DŞS, 310, 10, 11, 12, 20, 27, 28, 29.; DŞS, 313, 6, 55, 62, 64, 65, 66, 72, 73, 75, 76, 90, 95, 98, 99, 145, 161, 175.; DŞS, 315, 21, 25, 62, 75, 79, 97, 126.; DŞS, 327, 15.; DŞS, 348, 6.; DŞS, 349, 25.; DŞS, 352, 6, 13, 28.; DŞS, 355, 13.; DŞS, 360, 11, 15, 22, 87, 162, 222, 252, 316, 332, 333, 336, 338, 339, 377.; DŞS, 363, 22.; DŞS, 364, 10, 14, 16, 19, 55.; DŞS, 576, 1.; DŞS, 588, 30, 53, 65, 100.; DŞS, 592, 13, 30, 41, 94, 112.; DŞS, 626, 27, 32, 55.

Tablo. 3.20. 18. yüzyılda Diyarbekir sicil kayıtlarında adı geçen meslekler

S.N.	Esnâf Adı	S.N.	Esnâf Adı	S.N.	Esnâf Adı	S.N.	Esnâf Adı
1	Cüllâh	31	Kürkçü	61	Allaf	91	Eskici
2	Penbeci	32	Bakkal	62	Kasaban	92	Çilingir
3	Bezzaz	33	Haffaf	63	Palancı	93	Helvacı
4	Boyacı	34	Debbağ	64	Kılıççı	94	Nalçacı
5	Mûytâb	35	Habbaz	65	Neccar	95	Şirikçi
6	Basmacı	36	Kuyumcu	66	Berber	96	Sahancı
7	Terzi	37	Sabuncu	67	Kahveci	97	Kürekçi
8	Keçeci	38	Attar	68	Tütüncü	98	Sellah
9	Gazzaz/Kazzâz	39	Nalbend	69	Aşçı	99	Kavaf
10	Kavukçu	40	Kazâncı	70	Demirci	100	Paçacı
11	Sarraç	41	Dellal	71	Tellak	101	Kömürcü
12	Göncü	42	Sepetçi	72	Abacı	102	Leblebici
13	Sığırtmaç	43	Ketenci	73	Pirinççi	103	Buzcu
14	Deveci	44	Mazıcı	74	Suyolcu	104	Çuhacı
15	Tarakçı	45	Çekirdekçi	75	Mekkâre	105	Oturakçı
16	Katırcı	46	Değirmenci	76	Çıkırıkçı	106	Sarıklı
17	Denkçi	47	Cambaz	77	Mimar	107	Çarıklı
18	Sebzeci	48	Bulgurcu	78	Çadırcı	108	Balıkçı
19	Düğmeci	49	Hekim	79	Kassar	109	Lüleci
20	Mihçi	50	Çubukçu	80	Keyyal	110	Yorgancı
21	Nakkaş	51	Hamamcı	81	Tacir	111	Hammal
22	Ütücü	52	Kebapçı	82	Dülger	112	Mekikçi
23	Kurşuncu	53	Tuzcu	83	Taşçı	113	Aynacı
24	Tavukçu	54	Kapıcı	84	Değnekçi	114	Ekmekçi
25	Pastacı	55	Sabbağ	85	Çulcu	115	Bezirci
26	Paputçu	56	Sarraç	86	Pazarcı	116	Cerrah
27	Dikici	57	Mazmanlı	87	Kilerci	117	Barutçu
28	Kelekçi	58	Defeci	88	Zemberekçi	118	İplikçi
29	Bahçeci	59	Burci	89	Mumcu	----	-----
30	Hallaç	60	Cennan	90	Bardakçı	----	-----

Yüzyılın ikinci yarısına ait incelenen sekiz sicilde genel mânâda vergi tevzî edilen 39 esnâf grubunun olduğu görülmüştür. Bu esnâf gruplarının %30'u dokumacı esnâfı ve dokumacı esnâfıyla ilişkili meslek gruplarından oluşmaktadır⁴⁹⁴. 18. yüzyıl boyunca vergi tevzî edilen esnâf grupları aşağıdaki tabloda verilmiştir⁴⁹⁵.

⁴⁹⁴ Dokumacı esnâfını; cüllâh, gazzaz ve mûytâb esnâfı teşkil etmektedir. Dokumacı esnâfı ile ilişkili esnâf grupları ise; penbeci, boyacı, basmacı, terzi, keçeci, bezzaz, kavukçu, serrac ve palancı esnâfından oluşmaktadır.

⁴⁹⁵ BOA, A.DVNS.AHK.DB.d., 1/7.; DŞS, 267, 11.; DŞS, 310, 10, 11, 12, 20, 27, 28, 29.; DŞS, 313, 6, 55, 62, 64, 65, 66, 72, 73, 75, 76, 90, 95, 98, 99, 145, 161, 175.; DŞS, 315, 21, 25, 62, 75, 79, 97, 126.; DŞS, 327, 15.; DŞS, 348, 6.; DŞS, 349, 25.; DŞS, 352, 6, 13, 28.; DŞS, 355, 13.; DŞS, 360, 11, 15, 22, 87, 162, 222, 252, 316, 332, 333, 336, 338, 339, 377.; DŞS, 363, 22.; DŞS, 364, 10, 14, 16, 19, 55.; DŞS, 576, 1.; DŞS, 588, 30, 53, 65, 100.; DŞS, 592, 13, 30, 41, 94, 112.; DŞS, 626, 27, 32, 55.

Tablo 3.21. 18. yüzyılda vergi tevzi edilen esnâf grupları

S.N.	Esnâf Adı	S.N.	Esnâf Adı	S.N.	Esnâf Adı	S.N.	Esnâf Adı
1	Cüllâh	12	Kürkçü	23	Cennan	34	Mumcu
2	Gazzaz	13	Bakkal	24	Allaf	35	Bardakçı
3	Mûytâb	14	Haffaf	25	Kasab	36	Eskici
4	Penbeci	15	Debbağ	26	Palancı	37	Çilingir
5	Boyacı	16	Habbaz	27	Kılıççı	38	Helvacı
6	Basmacı	17	Kuyumcu	28	Neccar	39	Nalçacı
7	Terzi	18	Sabuncu	29	Berber	---	-----
8	Keçeci	19	Attar	30	Kahveci	---	-----
9	Bezzaz	20	Nalbend	31	Tütüncü	---	-----
10	Kavukçu	21	Kazâncı	32	Aşçı	---	-----
11	Sarraç	22	Dellal	33	Demirci	---	-----

Dokumacı esnâfıyla ilişkili esnâf grupları:

Araştırma konusu, 18. yüzyılın ikinci yarısında dokumacılık ve dolayısıyla dokumacı esnâfı olduğundan dolayı, ağırlıklı olarak dokumacı esnâfı (cüllâh, gazzaz, muytâb) ve bu esnâf grupları ile ilişkili esnâf gruplarına odaklanılmıştır. Esnâflara tevzi edilen vergi ve çeşitli nedenlerle karşılanması istenen masraflar bâbında, dokumacı ve ilişkili esnâf grupları, diğer esnâf gruplarıyla mükellef kılındıkları vergi miktarları hususunda kıyaslamada yer verilmiştir.

Penbeciyân:

Vergi tevzi kayıtlarında geçen penbeciyân, pamukçular anlamına gelmektedir. Penbeciyân esnâfı, pamuklu dokuyan cüllâhların ihtiyaç duyduğu pamuğu sağlayan esnâf grubuydu. Ayrıca vergi mükellefiyetine tâbi tutulan 39 esnâf arasındaydı. Bu esnâf grubu esnâfa tevzi edilen tüm vergilerde serracân esnâfı ile aynı oranda vergi ödemiştir⁴⁹⁶. Ayrıca bu dönemde Diyarbakir’de pamukçulara ait bir çarşının da bulunduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır⁴⁹⁷.

Boyacıyân:

Boyacıyân esnâfı, kumaşın hammaddesi olan ipliğin boyanmasını sağlayan bu yönüyle de dokumacı esnâfının belki de ilişkili olduğu en önemli esnâflardan biriydi. Bu nedenledir ki dokuma merkezi olan şehirlerin hemen hemen tümünde boyacı esnâfı mevcuttu ve Diyarbakir de bu şehirler arasındaydı⁴⁹⁸. Boyacıyân esnâfı, esnâfa tevzi

⁴⁹⁶ DŞS, 360, 7.

⁴⁹⁷ DŞS, 367, 6, 7.

⁴⁹⁸ Başarır, “Diyarbakir Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâataalar Özelinde Üretim ve Ticaret”, 140.

edilen tüm vergilerde, cüllâhân ve bezzazân esnâfının ödediği miktar kadar vergi ödemiştir⁴⁹⁹.

Basmacıyân:

Basma bezi satan esnâf grubuna basmacıyân denmiştir. Diyarbekir basmaları, boyasının yıkamaya ve ışığa dayanıklılığından dolayı özellikle tercih edildiğinden talep görmüş ve ihraç edilmiştir⁵⁰⁰. Diyarbekir basmalarının hem iç ticarete⁵⁰¹ hem de dış ticarete bir hayli kabul gören bir emtia olduğu ihraç edilen mallar arasında bu tür basmaların varlığı delâlet etmektedir. Şöyle ki, Diyarbekir'den başlıca *chafarcani* denilen renkli-çiçekli basmalar Marsilya'ya ihraç edilmekteydi. 18. yüzyılda Fransız, İspanyol ve İngilizler'in Amerika'daki kolonilerinde halkın büyük bir bölümü Diyarbekir ve Antep'te dokunan basmaları giymekteydi⁵⁰². Basmacı esnâfı da vergi tevzî kayıtlarında mükellef kılınan orta gruptan meslek grubu içinde yer almaktaydı ve kavukçuyân esnâfı ile aynı miktarda vergi ile mükellef kılınmıştır⁵⁰³.

Terziyân (derziyân):

Dokunduktan sonra kumaş haline getirilen emtiadan, ev veya giyim eşyası ya da ihtiyaca göre dikme işini gerçekleştiren esnâf grubuydu. Derziyân esnâfı, esvâp ve elbise biçip dikenlerdi⁵⁰⁴. Derziyân olarak sicil kayıtlarında geçen esnâf grubu da vergi tevzî edilen önemli esnâf gruplarındandı⁵⁰⁵. Terziyân esnâfı, esnâfa tevzi edilen tüm vergilerde, muhtabân esnâfının ödediği vergi kadar bir vergi ödemekle mükellef kılınmıştır⁵⁰⁶.

Keçeciyan:

Keçeciyan esnâfı, keçi kılını döverek elde ettikleri kaba kumaşı kullanılabilir hâle getirip satarken⁵⁰⁷, keçi kılının dokunabilir olması nedeniyle bir kısım keçeyi de dokunabilir hâle getirdikten sonra muhtabân esnâfına vermeleri nedeniyle dokumacı

⁴⁹⁹ DŞS, 360, 7.

⁵⁰⁰ Leyla Yıldırım, "Avrupa Tekstil Baskıcılığının Gelişiminde Türk Kırmızı'sının Rolü", *Yedi: Tasarım, Sanat ve Bilim Dergisi* 12 (Yaz 2014), 15.

⁵⁰¹ Amasya'ya Diyarbekir'den başta basma kumaşı olmak üzere, alaca, gezi ve çitari kumaşları getirtilmiştir. Bkz. Hüsnü Yücekaya, "Amasya Şer'iyye Sicillerindeki Dokuma Ürünleri 1784-1880", *History Studies International Journal Of History* 10/10 (Kasım 2018), 297.; 1760'larda Diyarbekir'de pamuklu basmacıların işleri iyi durumdaydı. Bu tarihte pamuklu dokuma pazarına mallar ya İstanbul'dan ya da Diyarbekir'den gelmekteydi. Rakip Tokat basmaları Osmanlı pazarıyla sınırlıyken, Diyarbekir basmaları hem ihraç ediliyordu hem de iç pazarda özellikle İstanbul'da alıcı buluyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkarları*, 295.

⁵⁰² Fukasawa, *Toilerie Et Commerce Du Levant: d'Alep A Marseilla*, 184.

⁵⁰³ DŞS, 360, 7.

⁵⁰⁴ Tez, *Meslekler Tarihi*, 216.

⁵⁰⁵ DŞS, 360, 7.

⁵⁰⁶ DŞS, 360, 7.

⁵⁰⁷ Sefure Deveci, "Ahilik Teşkilâtı ve Esnâf Zümreleri", *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Özel Sayı* (Aralık 2021), 80.

esnâfı ile ticarî ilişki içindeydiler⁵⁰⁸. Esnâfa tevzi edilen vergilerde ise keçeciyân esnâfı, dokumacı ve ilişkili esnâf grubu içerisinde en düşük vergi ile mükellef kılınan esnâf grubu olmuştur⁵⁰⁹.

Diyarbakir merkezinin yanı sıra Hasankeyf, Mardin ve Siird gibi kazâlarda keçi yetiştiriciliği ve keçi kılından keçe imalatı, sözkonusu olsa da⁵¹⁰, İç Anadolu bölgesinde özellikle de Ankara yöresinde keçi yetiştiriciliği ve keçeciliğin daha fazla olduğu bilinmektedir. Ankara'daki sof üretiminde bölgenin adıyla nam salan Ankara Keçi'sinin önemi ise yadsınamaz kıymettedir⁵¹¹. Ancak Dersaadet'in, ihtiyaç halinde Diyarbakir Eyâleti'nden de yün talep ettiğini gösteren sicil kayıtları mevcuttur⁵¹². 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Diyarbakir'den bu hususta talepte bulunulduğuna dâir kayıttan anlaşıldığına göre saray mefruşatı için ihtiyaç duyulan 190,5 batman⁵¹³ yün İstanbul'a gönderilmek üzere şehir kethüdâsı Abdullah'a teslim edilmiştir⁵¹⁴.

⁵⁰⁸ DŞS, 360, 115.

⁵⁰⁹ DŞS, 360, 7.

⁵¹⁰ 16. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra Hasankeyf'te yün (süf/sof) tiftik üretimi ve buna dayalı dokuma varlığını sürdürmüştür. Mardin, Siird ve Hasankeyf havâlisinde imal edilen sof ve aba gibi malların İstanbul ve Avrupa'ya ihraç edildikleri bazı kaynaklarda kayıtlıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi* 1, 498.; Ancak 17. yüzyıldan itibaren gelişen yeni şartlar, 16. yüzyılda önemli bir dokuma merkezi olan Hasankeyf'i olumsuz yönde etkiledi. Basra-Bağdat üzerinden gelen ana ticaret yolunun sönükleşmeye başlaması, Osmanlı-İran savaşları ve İran ambargosu ticarete önemli bir darbe vurdu. Hasankeyf'i hem nüfus hem de hammadde ve ticarî talep bakımından besleyen çevresindeki yoğun göçebe kitlesi, üretilen yün ve deri gibi maddelerin artık yeterince alıcı bulamaması yüzünden zor duruma düşmüştü. Hasankeyf, 17. yüzyılda ticarî hayata ilişkin yaşadığı olumsuz şartlara rağmen özellikle dokumacılık alanında üretim yapan bir kazâ hüviyetini korumuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Oğuzoğlu, "Hasankeyf", 16/364-368.; Bunun yanı sıra Ankara sofuna benzer kıldan keçe imalatının Ankara'daki kadar olmasa da Diyarbakir, Hasankeyf, Mardin ve Siird kazâlarında süf olarak tâbir edilen keçi kılından tiftik dokumacılığının devam ettiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ak, "Batılı Gezginlerin Gözlem ve Değerlendirmelerinde Ankara Keçisi", 271.

⁵¹¹ Perihan Hazel Kaya, "Ankara'nın Sof Üretiminin Osmanlı Devleti ve Ticaretindeki Yeri ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 24/1 (Nisan 2021), 87.

⁵¹² DŞS, 351, 27.

⁵¹³ Batman, daha çok Türkler ve Türkler'le ilgisi bulunan kavimler tarafından kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Batman", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1992), 5/199.; Osmanlı Devleti'nde bölgelere göre değişen batman çeşitleri bulunmaktaydı. Diyarbakir'de 1 batman, 1.580 dirhem (5,067 kg.)'di. Dolayısıyla 190,5 batman yün, 965,2 kg. demektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)* (Ankara: TTK Yay., 2000), 179.; Siird'te 1 batman 6 okkaya denk işlev görmüştü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi III* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yay., 1966), 1563.; Bir batman Urfa (Ruha)'da 2,309 kg. olarak sosyal hayatta yer almıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2003), 248.; Mardin'de 1 batman, 12 nûgi (her biri 78 dirhem)'di. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tâhilleri* 3 (İstanbul: Fey Vakfı Yay., 1990), 273.; Arap coğrafyasında kullanılan batman, menn şeklinde ifâde ediliyordu. Fakat, bu coğrafyada batmandan çok rıtl, ağırlık birimi olarak kullanılmaktaydı. Bazı bölgelerde menne rıtl denildiğine de rastlanmaktadır. Nitekim Mekke ve Medine'de Ortaçağ'ın sonlarına kadar kullanılan ve bazı kaynaklarca 260 dirheme eşitlenen ölçü birimi rıtl olarak adlandırılırdı. Aynı şekilde 600 dirhemlik Dımaşk rıtlı "büyük menn" olarak da anılırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kallek, "Men", 29/105.

⁵¹⁴ Kayıtta; "(...) teslim olunan yüz doksan buçuk batman yünün bu defa (...) vürûdun da iktizâsı olmağla yine cümle ma'rifetiyle vezn ve kantâr olundukda gayr-ı ez-(...) çıkıp yünün mezbûr sarây-ı âlî mefrûşatı için şehir kethüdâsı Abdullah (...) teslim şüd..." şeklinde geçmektedir. DŞS, 351, 27.

Bezzazân:

Arapça kökenli olan bezzaz, bez satan anlamına gelmektedir⁵¹⁵. Bezzazân esnâfı, tevzi edilen tüm vergilerde dokumacı esnâfı ile ilişkili esnâflar içinde en fazla vergi ile mükellef kılınan esnâf grubunu oluşturmuştur⁵¹⁶.

Kavukçuyân:

Kavuk yapıp satan esnâf grubuna kavukçuyân denmiştir. Kavuklar elbiseyi tamamlayıcı aksesuar olmaktan ziyâde kişinin sosyal statüsünü ve rütbesini belirleme açısından önemliydi⁵¹⁷. Kavukların yapımında kullanılan dokuma hammaddeleri ve kumaş parçaları nedeniyle, kavukçuyân esnâfı üretim faaliyetleri bakımından dokumacı esnâfıyla ilişkili bir zanaatkâr grubunu oluşturuyordu⁵¹⁸. Giyenlere heybetli bir görünüm veren kavuklar, kumaş başlıklardı. Diyarbekir Şer’îyye Sicilleri kayıtlarından, dokuma mamülü giyim eşyâlarının ciddi miktarda oldukları tespit edilmiştir. Bu giysiler arasında kavukların da olduğu görülmüştür. Kavuk imalatı yapan kavukçuyân esnâfı, kavuğun imal edilişi sırasında kavuğun etrafına sarılan dokuma mamülü sarık, kumaş türü malzeme ve iç kısımlarına dolgu malzemesi olarak kullanılan pamuk nedeniyle, dokumacı esnâfı ile bağlantılı bir esnâf grubunu oluşturmuştur. Kavuk, toplumun büyük kesiminin olduğu gibi Osmanlı devlet ricâlinin de önde gelen önemli dış giyim unsuru oluşunu yüzyıllar boyunca korumuştur⁵¹⁹. Sicillerden bu dönemde Diyarbekir’de bir de kavukçular çarşısının olduğu anlaşılmaktadır⁵²⁰.

Serraç / serracân:

Koşum ve eyer takımları yapıp satan kimseye serrac/serracân denmiştir. Serracların kullandıkları malzemelerin bir kısmı deri iken bir kısmı dokunan mamüllerden oluşuyordu⁵²¹. Kullandıkları malzemelerin bir kısmı dokumacı esnâfı

⁵¹⁵ Ahmet Aytaç, “Ahilikte Geçen Dokumacılıkla Alakalı Mesleklerle Dair”, *Selçuk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Dergisi* 46 (Ağustos 2019), 321.

⁵¹⁶ DŞS, 360, 7.

⁵¹⁷ Osmanlı döneminde başlık olarak en çok kavuk ve sarık kullanılırdı. Kavuklar, şekilleri, renkleri ve üzerlerine sarılan sarığın kumaşıyla birlikte, kişinin toplum içindeki statüsünü de yansıtır. Örneğin; ilmiye sınıfına mensup olan şeyhülislâm, kazasker ve mevleviyet pâyesi alan kişiler örfî kavuk takarken, üst düzey devlet memurları horasânî kavuk, kalemiye sınıfındakiler molla kavuğu, tarikat şeyhleri ise taç kavuk kullanırdı. Kavuklar; sarılma biçimi ya da üzerine sarıldıkları başlık türüne göre dardağan, perişanî, yusufî, kâtibî, burma gibi adlarla anılırdı. Ayrıca kullanılan kumaş türüne göre de civankaşı, abanî, tülbent veya şal gibi farklı isimler verilirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniyye*, 425.

⁵¹⁸ Nebi Bozkurt, “Kavuk”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2022), 25/71.

⁵¹⁹ Osmanlı devlet geleneğinde padişahların giydikleri “kavuk” padişahın kıyâfetini tamamlayıcı ve tanımlayıcı alâmetler arasında yer alırdı. Padişahların özel olarak törenlerde kullandıkları kavuklar da vardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniyye*, 59.

⁵²⁰ Yılmazçelik, “Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Diyarbekir Esnâfı” 480.

⁵²¹ Şemsettin Sami, “Serrac”, 715.

tarafından üretildiği için de, kumaş temini ya da mesleki dayanışma ilişkisi çerçevesinde serraçlar dokumacı esnâfı ile irtibât içindeydi⁵²².

Palancıyân:

At ve merkep gibi binek hayvanları üzerine atılan ve keçe veya dokunmuş kilimden yapılan lazımeye “palan”, bu zanâatla uğraşanlara da “çulcu” (palancıyân) denilmiştir⁵²³. Semer olarak da adlandırılan palan, kumaştan yapılmaktaydı⁵²⁴. Bu nedenle de palancıyân esnâfı, kullandığı dokuma mamülleri nedeniyle dokumacı esnâfı ile ilişkili bir esnâf grubuydu⁵²⁵. Palancıyân esnâfı, esnâfa tevzi edilen vergilerde serracân esnâfına tevzi edilen verginin iki katı vergi ile mükellef kılınmıştır⁵²⁶.

3.8.1. Esnâfa tevzi edilen imdâd-ı seferiyye vergileri

Osmanlı Devleti’nin; ekonomik, sosyal, askerî ve kültürel hayatında önemli bir rolü bulunan ve örfî vergiler arasında yer alan imdâdiye diye adlandırılan vergi, seferiyye ve hazariyye olarak iki kısma ayrılmaktadır. İmdâd-ı seferiyye vergisi⁵²⁷, başlangıçta savaş harcamalarına ve mevâcip⁵²⁸ ödemelerine katkı sağlamak üzere sonra ödemek kaydıyla “ala tarik-i karz” ödünç olarak isteniyordu⁵²⁹. Ancak daha sonra bu açıklama atlanarak borç olduğunun belirtilmesinden vazgeçilmiş, Lale Devri başlarında savaş yıllarına özgü bir vergi olarak yerleşmiştir⁵³⁰.

⁵²² Yüzyıllar boyunca olduğu gibi, 18. yüzyılın ikinci yarısında da binek hayvanları (at, eşek, deve, katır, fil vs.) savaşların, ticaret kervanlarının ve günlük hayatın vazgeçilmezi olma durumlarını korumuşlardır. Savaş, ticaret veya günlük hayatta hizmet eden bu hayvanlardan daha faydalı bir şekilde yararlanılabilmesi için üzerlerine serilen ve konulan dokuma mamül malzemelere ihtiyaç duyulmuştur. İhtiyaç duyulan bu takımların bir kısmı ise doğal olarak dokumacı esnâfı tarafından sağlanmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Dingec, “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 20/1 (2011), 11. Bu ihtiyaçları sağlamaları nedeniyle de serraçlar, dokumacı esnâfı ile ticari ilişki içindeydiler.

⁵²³ Süleyman Fidan, “Gaziantep’te Zanaatlar: Semecilik, Çulculuk ve Palancılık”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/2 (2017), 580.

⁵²⁴ Dingec, “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları”, 11.

⁵²⁵ Fidan, “Gaziantep’te Zanaatlar: Semecilik, Çulculuk ve Palancılık”, 583.

⁵²⁶ DŞS, 360, 7.

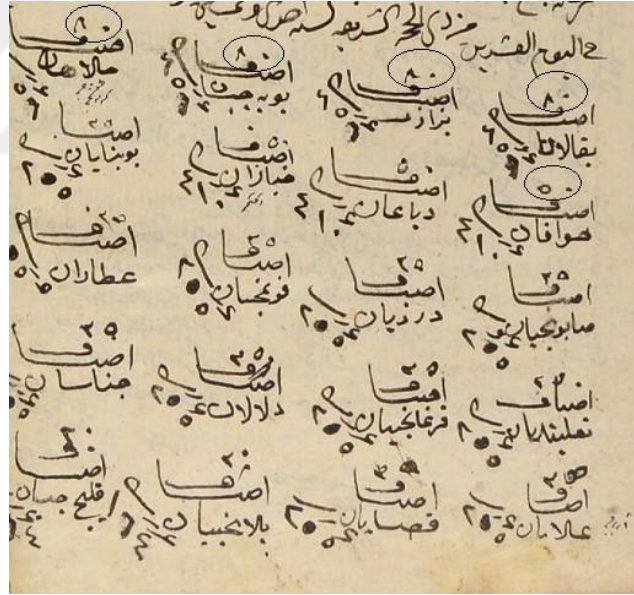
⁵²⁷ İmdâd-ı seferiyyenin savaşın getirdiği olağanüstü giderlere katkı olarak konmuş bir varlık vergisi gibi yorumlanması bir defalık oluşundan ileri gelmektedir. İmdâd-ı seferiyye, vergi haline getirildiğinde tarifesi avâız hânesi başına İstanbul, Galata ve Üsküdar’dan 300 kuruş (36.000 akçe) gibi inanılması güç bir rakama varıyordu. Ülkenin diğer eyâletlerinde tarife, avâız hânesi başına 133 kuruştur (15.660 akçe). Bunun muâfiyet sınırı çok dar tutulmuş ulemâ ve askerî zümre de vergilendirilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, 266-268.

⁵²⁸ Mevâcip, Osmanlı Devleti zamanında memur ve askerlere verilen maaş demektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Apalı, “Osmanlı Devleti’nde Mevacib Defterleri ve Bazı Doğu Kalelerindeki Cebeciyânların Mevacib Muhasebe Kayıtları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/2 (Haziran 2017), 587.

⁵²⁹ Ahmet Tabakoğlu, “İmdadiyye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2000), 22/221-222.

⁵³⁰ 1687 yılında bir rûznâmçede seferiyyenin devlet adamlarından, tüccar, esnâf ve bazı sancaklardan borç olarak alındığı belirtilmişken 1689 yılına ait rûznâmçede ise ödünç alındığına dâir açıklama

1739 tarihinde imdâd-ı seferiyye vergisinin tevzi edildiğini gösteren şer'iyye sicil kaydının orijinal metninde esnâf adının hemen üzerinde yer alan rakamların bu tarihte vergi ile mükellef kılınan mevcut esnâf sayısını göstermesi tespiti bir ihtimâl olarak görünmektedir. Esnâf sayısının yüzyıl boyunca aynı kalmış olamayacağı gerçekliği ise bu ihtimâli zayıflatmaktadır. Bununla birlikte sicil kaydında geçen tüm esnâf adlarının üzerindeki tüm rakam ve sayıların yekûnünün 1.000 olması, tevzî edilen toplam miktarın 1.000 birim üzerinden hesaplandığı ve esnâfın ağırlığına göre taksim edildiği daha doğru bir tespit olsa gerekir. Zira yüzyıl süresince tevzî edilen seferiyye vergileri ve menzîl masraflarının 1.000 biriminin esas alınarak taksimât yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde ise; aşağıdaki görselde, 1739 tarihli sicil kaydının orijinal metninde dâire içine alınan seksen (80) (٨٠) sayısının; esnâf-ı bakkalân (80), esnâf-ı bezzazân (80), esnâf-ı boyacıyân (80), esnâf-ı cüllâhân (80) ve (50) (٥٠) sayısının esnâf-ı haffafân... şeklinde devam ettiği, bu sayıların ise tespit edildiği üzere birim olmasının daha ma'kul olduğudur⁵³¹.

Şekil 3.3. 1739 tarihli imdâd-ı seferiyye vergisi miktarlarını gösteren bir bölüm

yapılmamıştır. Seferiyye vergisi, 1699 yılından itibaren bir süreliğine unutulmakla birlikte, 1711 Prut Savaşı sebebiyle tekrar toplanmaya başlanmıştır. Savaş yıllarına özgü bir vergi olan seferiyye vergisi, eyâlet başına belli bir meblağ tarh edilerek sancaklara pay edilmiş ve sancaklardan da kazâlara imkânları ölçüsünde dağıtılmıştı. 1736-1739 yılları arasında Osmanlı'nın Rusya ve Avusturya ile yaşadığı savaş, 1739'da imdâd-ı seferiyye vergisinin toplanma sebeplerinden olmuştur. 1747'lerde ise İran ile 1736'dan beri yaşanan gerginlik ve güçlü savaş ihtimâli, imdâd-ı seferiyye vergisinin tevzî edilmesine zemin hazırlamıştır. Osmanlı'nın 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile kaybettiği toprakları ve özellikle Kırım'ı geri almak için giriştiği savaş (1787-1792) için de 1789'da imdâd-ı seferiyye vergisi tevzî edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, 266-268.

⁵³¹ DŞS, 360, 7.

18. yüzyıl boyunca hemen hemen tüm vergi tevzîlerinde esnâf gruplarının ödemekle mükellef kılındığı vergi birim miktarları tablo halinde aşağıda verilmiştir⁵³². Sadece 1739 tarihli sicil kaydında esnâf adlarının hemen üzerinde yer alan bu değerler, vergi birim oranları olarak yüzyıl boyunca esas alınmış ve vergi taksimâtı bu değerlere göre yapılmıştır.

⁵³² DŞS, 360, 7.

Tablo 3.22. 18. yüzyılda esnâfa tevzî edilen vergi birim oranları (1.000 birim üzerinden)

Esnâf Adı	Vergi Birim Oranı 1739	Vergi Birim Oranı 1747	Vergi Birim Oranı 1789
Dokumacı Esnâfı ve İlişkili Esnâf Grupları			
Cüllâhân	80	80	80
Gazzazân	10	10	10
Mûytâbân	25	25	25
Penbeciyân	10	10	10
Boyacıyân	80	80	80
Basmacıyân	15	15	15
Terziyân	25	25	25
Keçeciyân	5	5	5
Bezzazân	80	80	80
Kavukçuyân	15	15	15
Serracân	10	10	10
Palancıyân	20	20	20
Ara Toplam	375	375	375
Diğer Esnâf Grupları			
Bakkalân	80	80	80
Haffafân	50	50	50
Debbağân	50	50	50
Habbazân	50	50	50
Sabuncuyân	25	25	25
Kuyumcuyân	25	25	25
Attarân	25	25	25
Na'ılbândân	25	25	25
Kazgancıyân	25	25	25
Dellâlân	25	25	25
Cenanân	25	25	25
Allafân	25	25	25
Kassabân	25	25	25
Kılıççıyân	20	20	20
Neccarân	20	20	20
Berberâan	20	20	20
Kürkçüyân	20	20	20
Tütüncüyân	15	15	15
Kahveciyan	15	15	15
Aşçıyân	10	10	10
Demirciyâan	10	10	10
Bardakçıyân	10	10	10
Mumcuyân	10	10	10
Çilingarân	5	5	5
Na'lçeçiyân	5	5	5
Eskiciyân	5	5	5
Helveciyân	5	5	5
Ara Toplam	625	625	625
Toplam	1.000	1.000	1.000

Bu çerçevede Diyarbekir Eyâleti kazâ ve esnâfına da İmdâd-ı seferiyye vergisi tevzi edilmiştir. Diyarbekir Eyâleti dokumacı esnâfı ve ilişkili esnâfa 1739, 1747 ve

1789’da tevzî edilen imdâd-ı seferiyye vergisinin toplam miktarı ve vergilerin esnâfa dağılımı tablo halinde aşağıda verilmiştir⁵³³.

Tablo 3.23. 18. yüzyılda esnâfa tevzî edilen imdâd-ı seferiyye vergileri

Esnâf Adı	1739⁵³⁴ (kuruş)	1747⁵³⁵ (kuruş)	1789⁵³⁶ (kuruş)
Cüllâhân	656	632	578
Gazzazân	82	79	72,5
Mûytâbân	255	197,5	188
Penbeciyân	82	79	72,5
Boyacıyân	656	632	578
Basmacıyan	123	118,5	108
Terziyân	255	197,5	188
Keçeciyan	41	39,5	36
Bezzazân	656	632	578
Kavukçuyân	123	118,5.	108
Serracân	82	79	72,5
Palancıyan	164	158	144,5
Ara Toplam	3.175	2.962,5	2.724
Bakkalân	656	632	578
Haffafân	410	395	361,5
Debbağân	410	395	361,5
Habbazân	410	395	361,5
Sabuncuyân	255	197,5	188
Kuyumcuyân	255	197,5	188
Attarân	255	197,5	188
Na’ılbândân	255	197,5	188
Kazgancıyan	255	197,5	180

⁵³³ DŞS, 360, 7, 8.; DŞS, 313, 88.; DŞS, 267, 11.

⁵³⁴ H. 1151 (M. 1739) tarihli Diyarbekir Şer’iyye Sicili’nde; Diyarbekir vâlisi Mehmet Paşa’dan H. 1152 senesine mahsuben imdâd-ı seferiyye vergisi adına, esnâftan tâhsil edilmesi gereken 6.300 kuruş ile, mubâşiriye 750 kuruş, harc-ı bâb 600 kuruş ve mu’tâd olduğu üzere masârıf-ı lâzıme 550 kuruş, toplamda 1.900 kuruş gider olmak üzere toplamda 8.200 kuruşun toplanması ve hangi esnâftan ne miktar vergi alınacağına dâir liste ile birlikte istenmiştir. DŞS, 360, 7, 8.; Bu vergilerin tevzi edildiği tarih olan 1739 yılında 1 Venedik altın dükası 3,559 gr. ağırlığında ve 3 kuruş 80 akçe (440 akçe) değerindeydi. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 156.

⁵³⁵ H. 1160 (M. 1747) tarihli Diyarbekir Şer’iyye Sicili’nde; esnâftan toplanması istenen imdâd-ı seferiyyeye (6.000 kuruş) ek olarak, 600 kuruş harc-ı bâb, 750 kuruş mubâşiriye, 550 kuruş masârıf-ı lâzıme olmak üzere toplam 7.900 kuruşun tâhsil edilmesi istenmiştir. DŞS, 313, 88.; Bu vergilerin tevzi edildiği tarih olan 1747 yılında 1 Venedik altın dükası 3,559 gr. ağırlığında ve 3 kuruş 80 akçe (440 akçe) değerindeydi. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 156.

⁵³⁶ H. 1203 (M. 1789) yılına mahsuben esnâftan tâhsil edilmesi istenen 6.000 kuruşa ek olarak harç-ı bâb ve harcı buyruldu olarak 675 kuruş, kâtibiye 50 kuruş, mu’tâd hesab vergisi 500 kuruş olmak üzere 7.225 kuruşun esnâftan tâhsili istenmiştir. DŞS, 267, 11.; Bu vergilerin tevzi edildiği tarih olan 1789 yılında 1 Venedik altın dükası 3,559 gr. ağırlığında ve 5 kuruş 90 akçe (690 akçe) değerindeydi. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 156.

Tablo 3.23.'ün devamı. 18. yüzyılda esnâfa tevzî edilen imdâd-ı seferiyye vergileri

Dellâlân	255	197,5	180
Cenanân	255	197,5	180
Allafân	255	197,5	180
Kassabân	255	197,5	180
Kılıççıyân	164	158	144,5
Neccarân	164	158	144,5
Berberâan	164	158	144,5
Kürkçüyân	164	158	144,5
Tütüncüyân	123	118,5	108
Kahveciyan	123	118,5	108
Aşçıyân	82	79	72,5
Demirciyâan	82	79	72,5
Bardakçıyân	82	79	72,5
Mumcuyân	82	79	72,5
Çilingarân	41	39,5	36
Na'leçciyân	41	39,5	36
Eskiciyân	41	39,5	36
Helveciyâan	41	39,5	36
Toplam	8.200	7.900	7.225

1739 yılında esnâfa tevzî edilen 8.200 kuruş verginin; %38'i (3.175 kuruş) dokumacı esnâfı ve bu esnâfla ilişkili esnâftan talep edilmiştir. Bu tarihte dokumacı esnâfı grubundan sayılan cüllâhân esnâfı ile birlikte ilişkili esnâf grubu arasında yer alan boyacıyân ve bezzazân esnâfı ile diğer esnâf grupları arasında bulunan bakkalân esnâfı; 80'er birim⁵³⁷ vergi karşılığı olan 656'şar kuruş ile en fazla vergiyi ödeyen esnâf grubunu oluşturmuştur. İlişkili esnâf grubu içinde bulunan keçeciyan esnâfı ise 41 kuruş ile en düşük vergiyi ödemiştir⁵³⁸. Üç dokumacı esnâfı ve bu dokumacı esnâfı ile ilişkili dokuz esnâfın ödediği vergi 857,66 Venedik altın dükasına, geriye kalan 27 esnâf grubunun ödediği vergi ise, 2.236,36 Venedik altın dükasına tekâbül etmekteydi⁵³⁹.

1747 tarihli imdâd-ı seferiyye vergisi tevzîinde ise %37.5'lik oran (2.962,5 kuruş) dokumacı esnâfı ve dokumacı esnâfı ile ilişkili esnâftan alınmıştır. Geriye kalan %62.5'lik oran ise (4.937,5 kuruş) 27 esnâf grubundan tâhsil edilmiştir⁵⁴⁰. 1747 tarihli sicil kaydının ilgili kısmının yer verildiği aşağıdaki görselde de⁵⁴¹ görüldüğü üzere, 1739 tarihli kayıta esnâf adının hemen üzerinde vergi birimini gösteren herhangi bir

⁵³⁷ 1739'da 1 Venedik altın dükası 440 akçe veya 3 kuruş 80 akçe kıymetindeydi. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.; 1739'da tevzi edilen imdâd-ı seferiyye vergisinde bir birim vergi 984 akçe idi. Dolayısıyla bu da 8,2 kuruşa veya 2,23 Venedik altın dükasına tekâbül etmekteydi.

⁵³⁸ 41 kuruş vergi, % cinsinden 5 birime tekâbül etmekteydi. DŞS, 360, 7, 8.

⁵³⁹ DŞS, 360, 7.

⁵⁴⁰ Esnâfa tevzi edilen 7.900 kuruş verginin 2.962,5'i, % 37.5'e; 4.937,5'i ise % 62.5'e denk gelmektedir.

⁵⁴¹ DŞS, 313, 88.

sayı mevcut değildir⁵⁴². 1747 yılında da cüllâhân, boyacıyân, bezzazân ve bakkalân esnâfının 632’şer kuruş ile aynı oranda vergi ödediği ve en yüksek verginin tevzî edildiği esnâfın da yine aynı esnâf grupları olduğu görülmektedir. Bu tarihte 1739’da olduğu gibi en düşük vergiyi keçeciyan esnâfı ödemiştir. 1747’de dokumacı ve ilişkili esnâfın ödediği verginin Venedik altın dükası cinsinden karşılığı 807,9’du. Geri kalan 27 esnâf grubunun ödediği verginin düka cinsinden karşılığı ise 1.346,64’tü⁵⁴³. 1747’de de 1.000 birim üzerinden taksimi yapılan verginin her bir birimi 7,9 kuruştur. Bu tarihte, 1739 yılında tevzî edilen seferiyye vergisine oranla daha düşük vergi tevzî edildiği görülmektedir⁵⁴⁴.

Şekil 3.4. 1747 tarihli imdâd-ı seferiyye vergisi miktarlarını gösteren bir bölüm

H. 15 Cemaziye'l-âhir 1182 (27 Ekim 1768) tarihinde ise Rusya'ya yapılması düşünülen sefer için, Diyarbekir Eyâleti'nden seferiyye vergisi adı altında 44.000 kuruş olarak tevzî edilen verginin yarısının (22.000 kuruş) bir an evvel gönderilmesi talep edilmiştir⁵⁴⁵. Kayıta esnâfın bu vergide mükellef kılındığı miktara dâir bir malumât bulunmamaktadır. Ancak tevzi edilen tüm vergilerde esnâftan belli bir miktarın tâhsil edildiği bilinmektedir⁵⁴⁶.

1789 tarihli imdâd-ı seferiyye vergisi tevzîi kayıtlarında yine aynı şekilde en fazla vergiyi ödemekle mükellef kılınan esnâfın; cüllâhân, bezzazân, boyacıyân ve

⁵⁴² 1739 tarihli sicil kaydında esnâf adının hemen üzerinde yazılı bulunan birim miktarları, 1747 tarihli sicil kaydında yazılmamış olsa da bu tarihte de 1.000 birimin esas alındığı, esnâftan talep edilen toplam vergi miktarından anlaşılmaktadır. Ayrıca "...mu'tâd-ı kâdim..." ifâdesinden aynı birim miktarlarının esas alınmasının emredildiği anlaşılabilmektedir. DŞS, 313, 88.

⁵⁴³ DŞS, 313, 88.

⁵⁴⁴ 1739'da bir birim vergi 8,2 kuruşa tekâbül ederken, 1747'de bu miktar 7,9 kuruşa gerilemiştir.

⁵⁴⁵ DŞS, 348, 22.

⁵⁴⁶ Aynı miktarda vergi 44.000 kuruş olarak, H. 1203 (M. 1789) yılında, Diyarbekir Eyaleti kazâ ve esnâfına tevzî edilmiştir. DŞS, 267, 11.

bakkalân esnâfı olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle; na'ılbândân, kuyumcuyân ve sabuncuyân esnâfının toplamda ödediği vergiyi ya da eskiciyân, çilingarân, nalçacıyân, helvacıyân, bardakçıyân, mumcuyân, demirciyân, aşçıyân ve tütüncüyân esnâfının ödediği vergiyi, sadece cüllâhân esnâfı tek başına ödemiştir⁵⁴⁷. Aşağıda görseli verilen ilgili sicil kaydında da esnâf adının hemen üzerinde birim miktarını gösteren herhangi bir değer mevcut değildir⁵⁴⁸. Ancak vergi taksimâtından 1.000 birimin esas alındığı anlaşılmaktadır⁵⁴⁹. Bu tarihte dokumacı esnâfı ile ilişkili esnâfın ödediği vergi oranı, toplam meblağın %37,70'ini (2.724 kuruş) oluşturmuştur. Diğer vergi tevzi edilen 27 esnâf grubu ise toplam verginin %62,30'unu (4.501 kuruş) karşılamıştır⁵⁵⁰. Bunun yanı sıra esnâf gruplarının mükellef kılındığı vergi birim miktarları yüzyıl boyunca sabit kalırken, kuruş cinsinden esnâftan talep edilen vergi miktarında düşüş yaşanmıştır. Mesela; 1739 yılına kıyasla 1747'de vergi talebi %9,1 oranında düşerken, 1747'ye göre 1789'da da %9,1 oranında azalma olmuştur⁵⁵¹. Dolayısıyla bir birim verginin değerinde de azalma meydana gelmiştir⁵⁵².

⁵⁴⁷ DŞS, 267, 11.

⁵⁴⁸ 1739 tarihli sicil kaydında esnâf adının hemen üzerinde yazılı bulunan birim miktarları, 1789 tarihli sicil kaydında yazılmamış olsa da bu tarihte de 1.000 birimin esas alındığı, esnâftan talep edilen toplam vergi miktarından anlaşılmaktadır. Ayrıca "...mu'tâd olduğu üzere esnâf tâifesine..." ifâdesinden aynı birim miktarlarının esas alınmasının emredildiği anlaşılabilmektedir. DŞS, 267, 11.

⁵⁴⁹ DŞS, 267, 11.

⁵⁵⁰ Toplam vergi miktarı olan 7.225 kuruşun 2.724 kuruşu %37,70'e denk gelmektedir.

⁵⁵¹ 1708 ile 1808 tarihleri arasında yüzyıl boyunca yaşanan tağşişler, kuruşun hem ağırlığının hem de Venedik altın dükası cinsinden değerinin düşmesine sebep olmuştur. 1740'ta kuruşun ağırlığı 24,1 gr.'dı ve 1 Venedik altın dükası 440 akçe değerindeydi. 1747'lerde ise kuruşun ağırlığı 23,7 gr.'a gerilerken, 1 Venedik altın dükasının değeri 460 akçeye yükselmiştir. 1789'da ise kuruşun ağırlığı 12,8 gr.'a gerilemiştir. 1 Venedik altın dükası ise 690 akçeye yükselmiştir. DŞS, 360, 7, 8.; DŞS, 313, 88.; DŞS, 267, 11.; Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.; Parada yaşanan tağşişler, meydana gelen kıtlıklar, esnâf ve zanâatkârları da olumsuz etkilemiştir. Bu gibi durumlarda Osmanlı Devleti tüketiciyi korumaya çalıştığı gibi üreticiyi de korumaya çalışmış, paranın değerini kaybetmesiyle esnâfın yaşayabileceği sorunlar karşısında gerekli önlemleri almaya çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnâf ve Zanâatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler", 135.

⁵⁵² 1739'da bir birim vergi 8,2 kuruş iken, 1749'da bir birim vergi 7,9 kuruşa, 1789'da ise bir birim vergi 7,2 kuruşa gerilemiştir. DŞS, 360, 7, 8.; DŞS, 313, 88.; DŞS, 267, 11.

Şekil 3.5. 1789 tarihli imdâd-ı seferiyye vergisi miktarlarını gösteren bir bölüm

3.8.2. Kazâlara tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergileri

İlk olarak 1717-1718’de toplanan imdâd-ı hazariyye vergisi, savaş yıllarında toplanan imdâd-ı seferiyyeye alternatif olarak düşünülmüştür. Bu şekilde imdâdiye türündeki vergiler savaş ve barış yıllarına yayılan birbirini tamamlayan vergiler olmuştur. Hazariyyenin miktarı seferiyyeye oranla daha hafif olup iki veya üç taksitte toplanıyordu⁵⁵³. Bu vergi kazâlara toplu olarak tarh ediliyor daha sonra avâriz hânesi⁵⁵⁴ itibâriyle kazâ halkına dağıtılıyordu⁵⁵⁵. 18. yüzyılın ikinci yarısında kazâlara tevzî

⁵⁵³ 18. yüzyılın ilk yarısında hazariyye vergisi, 1728’de tek seferde ödenmek üzere kazâ esnâfına 3.000 kuruş, 1740’ta 1. taksit olarak tek seferde 4.050 kuruş, yine 1740’ta 2. taksit olarak 2.150 kuruş tarh edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cevger, *XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Kazâsı*, 168.; Ayrıca 18. yüzyılın ilk yarısında H. 1160 (M. 1747), H. 1161 (M. 1748), H. 1162 (M. 1749) ve H. 1163 (M. 1750) tarihlerinde, Diyarbakir Eyâleti’ne tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergisi, 20.000 kuruş olarak talep edilmiş ve değışmeden sabit kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, 270.

⁵⁵⁴ 1741-1798 yılları arasında Diyarbakir’de avâriz hânesi 732,5 olarak sabit tutulmuş, hâne başına talep edilen miktar da 400 akçe olarak tertiplenmiş ve bu miktar da yaklaşık 60 yıl değışmeden sabit kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cevger, *XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Kazâsı*, 153.; Bu da hazine adına bir kayıp olarak değerdendirilebilir. Ancak iktisadî hayattaki gelenekçilik (*tradisyonalizim*) ilkesinin burada mevzu-bahis olma ihtimâlini güçlendirmektedir. Osmanlı iktisadî hayatının oturtulduğu ilkelerden biri olarak kabul edilen gelenekçilik ilkesi, “*kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması*”nı esas alan bir ilkedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi-I*, 43.; Hem bu ilkenin bir gereğı olarak hemde esnâfın yükünün artmaması adına hâne başına talep edilen 400 akçenin sabit bırakıldığı düşünülebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Alper Doğan - Muhammet Emin Coşkun, “Vergilendirmenin Tarihsel Gelişim Sürecinde Öne Çıkan Vergi İsyanları”, *Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/1 (2022), 33-38.

⁵⁵⁵ Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, 269.

edilen sekiz döneme ait imdâd-ı hazariyye vergisinin ayrıntısına, esnâfa tevzi edilen miktarlarla kıyas sağlamak amacıyla tablo halinde aşağıda yer verilmiştir⁵⁵⁶.

Tablo 3.24. 1768-1797 yılları arasında kazâlara tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergileri

1768-1797 Yılları Arasında Kazâlara Tevzi Edilen İmdâd-ı Hazariyye Vergileri								
Esnâf / Kazâ	1768 ⁵⁵⁷ 1.Taksit (Kuruş)	1768 ⁵⁵⁸ 2.Taksit (Kuruş)	1785 ⁵⁵⁹ 1.Taksit (Kuruş)	1785 ⁵⁶⁰ 2.Taksit (Kuruş)	1792 ⁵⁶¹ 1.Taksit (Kuruş)	1794 ⁵⁶² 2.Taksit (Kuruş)	1794 ⁵⁶³ 1.Taksit (Kuruş)	1797 ⁵⁶⁴ 2.Taksit (Kuruş)
Esnâf	1.500	1.500	1.500	1.500	1.500	1.500	1.500	1.500
Hissesi								
Şark-ı Garb	350	350	350	350	350	350	350	350
Siverek	650	650	650	650	650	650	650	650
Çermik	275	275	275	275	275	275	275	275
Mefarikin	300	300	300	300	300	300	300	300
Hasankeyf-Beşiri	900	900	900	900	900	900	900	900
Tercil	350	350	350	350	350	350	350	350
Mihrani	250	250	250	250	250	250	250	250
Atak	400	400	400	400	400	400	400	400
Savur	600	600	600	600	600	600	600	600
Siird	500	500	500	500	500	500	500	500
Eğil	500	500	500	500	500	500	500	500
Bakos-Boşat	50	50	50	50	50	50	50	50
Karakeçili	650	650	650	650	650	650	650	650
Çapakçur	250	250	250	250	250	250	250	250
Hani	600	600	600	600	600	600	600	600
Ciska	350	350	350	350	350	350	350	350
Tilbesme	275	275	275	275	275	275	275	275
Mardin	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
Salat-Beraz	250	250	250	250	250	250	250	250
Toplam	10.000	10.000	10.000	10.000	10.000	10.000	10.000	10.000

1768'de 1 Venedik altın dükası, 4 Osmanlı kuruşu (480 akçe), 1794'te ise 7 Osmanlı kuruşu (840 akçe) mukâbilinde tedâvül etmekte idi⁵⁶⁵. Yaklaşık 30 yılda kuruşun alım gücü %60 düşmesine rağmen tevzî edilen imdâd-ı hazariyye miktarı, 18. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi, 2. yarısında da değişmeden aynı kalmıştır⁵⁶⁶.

⁵⁵⁶ DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

⁵⁵⁷ DŞS, 348, 3.

⁵⁵⁸ DŞS, 348, 19.

⁵⁵⁹ DŞS, 252, 14, 15.

⁵⁶⁰ DŞS, 313, 15.

⁵⁶¹ DŞS, 626, 18.

⁵⁶² DŞS, 355, 6.

⁵⁶³ DŞS, 355, 22.

⁵⁶⁴ DŞS, 313, 4.

⁵⁶⁵ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.

⁵⁶⁶ DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.; Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılda ekonomik zorluklar, iktisadî hayatta iniş çıkışlar ve hazinenin darlık yaşadığı

3.8.3. Esnâfa tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergileri

Araştırma konusunu teşkil eden 18. yüzyılın ikinci yarısında, esnâfa tevzî edilen bütün imdâd-ı hazariyye vergilerinde, cüllâh esnâfı ve ilişkili esnâf grubundan sayılan boyacıyân ve bezzazân esnâfı en fazla vergiyi ödemekle mükellef kılınmıştır. Bunun yanı sıra diğer esnâf grupları arasında bulunan bakkalân esnâfı da bu minvâlde en yüksek vergiyi veren esnâflar arasında yer almıştır⁵⁶⁷.

H. 1182 (M. 1768) yılına mahsuben esnâftan imdâd-ı hazariyye vergisinin 1. taksidi masraflarıyla birlikte 2.175 kuruş, H. 1182 (M. 1768) yılında esnâfa tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergisinin 2. taksidi masraflarıyla birlikte 2.175 kuruş, H. 1200 (M. 1785) yılında esnâfa tevzi edilen imdâd-ı hazariyye vergisinin 1. taksidi masraflarıyla birlikte 2.175 kuruş, H. 1200 (M. 1785) yılında da imdâd-ı hazariyye vergisinin 2. taksidi masraflarıyla birlikte 2.175 kuruş olarak talep edilmiştir. 1768-1785 yılları arasında esnâfa tevzi edilen imdâd-ı hazariyye vergisi miktarları ayrıntılı olarak tablo halinde aşağıda verilmiştir⁵⁶⁸.

dönemler vâkî olmasına rağmen, diğer birçok konuda olduğu gibi sicil kayıtlarında geçen “...*kanûn ve kadîm ve olugeldüğü üzere...*”, “...*mu'tad olduğu üzere...*” gibi ifâdelerden burada da, iktisadî hayatın ikâme edildiği üç ilkedен biri olan gelenekçilik (*tradisyonalizim*) ilkesinin her dâim esas alındığını ve tevzî edilen ilk miktar ne ise, aynı miktar ile devam etme yönünde kat'i gelenekçiliğe bağlı kalındığını göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi-I*, 43.

⁵⁶⁷ Cüllâhân, bezzazân, boyacıyân ve bakkalân esnâfı 174'er kuruş ile en yüksek vergiyi veren esnâf gruplarını oluşturmuştur. DŞS., 252, 14, 15.; DŞS, 313, 15.; DŞS, 348, 3, 19.

⁵⁶⁸ DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 15.; DŞS, 348, 3, 19.

Tablo 3.25. 1768-1785 yılları arasında esnâfa tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergileri

	1768 ⁵⁶⁹	1768 ⁵⁷⁰	1785 ⁵⁷¹	1785 ⁵⁷²
	1.Taksit	2.Taksit	1.Taksit	2.Taksit
Esnâf Adı	(kuruş, para)	(kuruş, para)	(kuruş, para)	(kuruş, para)
Cüllâhân	174	174	174	174
Gazzazân	21,75	21,75	21,75	21,75
Mûytâbân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Penbeciyân	21,75	21,75	21,75	21,75
Boyacıyân	174	174	174	174
Basmacıyân	32,75	32,75	32,75	32,75
Terziyân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Keçeciyan	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para
Bezzazân	174	174	174	174
Kavukçuyân	32,75	32,75	32,75	32,75
Serracân	21,75	21,75	21,75	21,75
Palancıyân	43,5	43,5	43,5	43,5
Ara Toplam	817,2 kuruş	817,2 kuruş	817,2 kuruş	817,2 kuruş
Bakkalân	174	174	174	174
Haffafân	108,75	108,75	108,75	108,75
Debbagân	108,75	108,75	108,75	108,75
Habbazân	108,75	108,75	108,75	108,75
Sabuncuyân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Kuyumcuyân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Attarân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Na'ılbândân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Kazgancıyân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Dellâlân	43,5	43,5	43,5	43,5
Cenanân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Allafân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Kassabân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Kılıççıyân	43,5	43,5	43,5	43,5
Neccarân	43,5	43,5	43,5	43,5
Berberân	43,5	43,5	43,5	43,5
Kürkçüyân	43,5	43,5	43,5	43,5
Tütüncüyân	32,75	32,75	32,75	32,75
Kahveciyan	32,75	32,75	32,75	32,75
Aşçıyân	21,75	21,75	21,75	21,75
Demirciyân	21,75	21,75	21,75	21,75
Bardakçıyân	21,75	21,75	21,75	21,75

⁵⁶⁹ 1768 yılına mahsuben 1. taksit olarak esnâftan 1.500 kuruşa ek olarak; 675 kuruş harç ve masraflarla birlikte 2.175 kuruş talep edilmiştir. 1768 yılına mahsuben talep edilen ikinci taksit miktarı, 1. taksitteki miktar ile aynı olmuştur. DŞS, 348, 3.

⁵⁷⁰ 1768 yılına mahsuben 2. taksit olarak esnâftan 1.500 kuruşa ek olarak; 675 kuruş harç ve masraflarla birlikte 2.175 kuruş talep edilmiştir. 1768 yılına mahsuben talep edilen ikinci taksit miktarı da, 1. taksitteki miktar ile aynı olmuştur. DŞS, 348, 19.

⁵⁷¹ 1785 yılına mahsuben 1.taksit olarak esnâftan 1.500 kuruşa ek olarak 675 kuruş harç ve masraflarla birlikte 2.175 kuruş talep edilmiştir. 1785 yılına mahsuben esnâftan talep edilen imdâd-ı hazariyyenin 1.taksidinin de değişmeden kaldığı görülmektedir. DŞS, 252, 14, 15.

⁵⁷² 1785 yılına mahsuben 2. taksit olarak esnâftan 1.500 kuruşa ek olarak 675 kuruş harç ve masraflarla birlikte 2.175 kuruş talep edilmiştir. 1785 yılına mahsuben esnâftan talep edilen imdâd-ı hazariyyenin 2. taksidinin de değişmeden aynı kaldığı görülmektedir. DŞS, 313, 15.

Tablo 3.25'in devamı. 1768-1785 yılları arasında esnâfa tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergileri

Mumcuyân	21,75	21,75	21,75	21,75
Çilingarân	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para
Na'lçeçiyân	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para
Eskiciyân	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para
Helveciyân	10,75	10,75	10,75	10,75
Ara Toplam	1.357,8 kuruş	1.357,8 kuruş	1.357,8 kuruş	1.357,8 kuruş
Toplam	2.175 kuruş	2.175 kuruş	2.175 kuruş	2.175 kuruş

1792-1797 yılları arasında da imdâd-ı hazariyye vergisinin esnâfa tevziine devam edilmiştir. Bu kapsamda H. 1207 (M. 1792) yılına mahsuben esnâftan talep edilen imdâd-ı hazariyyenin 1. taksidine dâir sicil kaydında 2.175 kuruşun tahsili talep edilmiştir. H. 1208 (M. 1794) yılına mahsuben imdâd-ı hazariyyenin 2. taksidi olan 10.000 kuruş ile ilgili olarak da 2.175 kuruşun şehir esnâfından “alâ kadri'l-hises” şeklinde tâhsil edilmesi emredilmiştir. H. 1209 (M. 1794) yılına mahsuben 1. taksidin 10.000 kuruş olarak tâhsil edilmesinin emredildiği kayıta ise, belirtilen miktarın Diyarbekir valisi el Hac Yusuf Ziya Paşa'dan tâhsili istenmiştir. 1797 yılında H. 1211 (M. 1797) yılına mahsuben ikinci taksit olan 10.000 kuruş imdâd-ı hazariyye vergisinin tâhsil edilmesi yönünde emir verildiği sicil kaydından anlaşılmaktadır⁵⁷³. Bunun yanı sıra sicil kaydında esnâftan alınacak miktarın dışında harç ve masraflar da ayrıntılı olarak belirtilmiştir⁵⁷⁴. 1792-1797 yılları arasında esnâfa tevzi edilen imdâd-ı hazariyye vergisi miktarları tablo halinde aşağıda verilmiştir⁵⁷⁵.

⁵⁷³ DŞS, 313, 4.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

⁵⁷⁴ Sicil kaydında bununla ilgili olarak; “...Tevzî'-i mezkûrdan esnâf hissesine isâbet eden bin beş yüz guruş üzerine yüz elli guruş harc-ı bâb ve iki yüz elli guruş mübâşiriye ve alâ hasebi'l-mu'tâd iki yüz elli guruş ve kâtibiye yirmi beş guruş ki cem'an iki bin yüz yetmiş beş guruşa bâliğ olmağın meblağ-ı mezkûr nefs-i şehir esnâfına alâ kadri'l-hises tevzî' olunan defteridir ki ber-vech-i âti zikr olunur.” denilmiştir. DŞS, 355, 22.

⁵⁷⁵ DŞS, 313, 4.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

Tablo 3.26. 1792-1797 yılları arasında esnâfa tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergileri

	1792 ⁵⁷⁶	1794 ⁵⁷⁷	1794 ⁵⁷⁸	1797 ⁵⁷⁹
	1.Taksit	2.Taksit	1.Taksit	2.Taksit
Esnâf Adı	(kuruş, para)	(kuruş, para)	(kuruş, para)	(kuruş, para)
Cüllâhân	174	174	174	174
Gazzazân	21,75	21,75	21,75	21,75
Mûytâbân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Penbeciyân	21,75	21,75	21,75	21,75
Boyacıyân	174	174	174	174
Basmacıyân	32,75	32,75	32,75	32,75
Terziyân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Keçeciyan	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para
Bezzazân	174	174	174	174
Kavukçuyân	32,75	32,75	32,75	32,75
Serracân	21,75	21,75	21,75	21,75
Palancıyân	43,5	43,5	43,5	43,5
Ara Toplam	817,2 kuruş	817,2 kuruş	817,2 kuruş	817,2 kuruş
Bakkalân	174	174	174	174
Haffafân	108,75	108,75	108,75	108,75
Debbâğân	108,75	108,75	108,75	108,75
Habbazân	108,75	108,75	108,75	108,75
Sabuncuyân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Kuyumcuyân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Attarân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Na'ılbândân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Kazgancıyân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Dellâlân	43,5	43,5	43,5	43,5
Cenanân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Allafân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Kassabân	54,15 para	54,15 para	54,15 para	54,15 para
Kılıççıyân	43,5	43,5	43,5	43,5
Neccarân	43,5	43,5	43,5	43,5
Berberân	43,5	43,5	43,5	43,5
Kürkçüyân	43,5	43,5	43,5	43,5
Tütüncüyân	32,75	32,75	32,75	32,75
Kahveciyan	32,75	32,75	32,75	32,75
Aşçıyân	21,75	21,75	21,75	21,75
Demirciyân	21,75	21,75	21,75	21,75
Bardakçıyân	21,75	21,75	21,75	21,75

⁵⁷⁶ Kayıtta; "...cem'an iki bin yüz yetmiş beş gurus olup meblağ-ı mezkûr nefsi-i şehir esnâfına alâ kadri'l-hises tevzî' olunan defteridir ki ber-vech-i âtî zikr olunur..." denilmiştir. DŞS, 626, 18.

⁵⁷⁷ Kayıtta; "...cem'an iki bin yüz yetmiş beş gurus olup meblağ-ı mezkûr nefsi-i şehir esnâfına alâ kadri'l-hises tevzî' u taksîm olunan defteridir ki ber-vech-i âtî zikr olunur..." denilmiştir. DŞS, 355, 6.

⁵⁷⁸ Kayıtta "... Hâlâ vâlî-i hutta-i Diyarbekir vezîr-i âsaf-nazîr müşîr-i müşîrî-tedbîr devletlû inâyetlû el-Hâc Yusuf Ziya Paşa -veffekallahu te'âlâ bi'l-hayr mâ yürîdü ve mâ yeşâ'- hazretlerinin işbu bin iki yüz dokuz senesine mahsûben eyâlet-i mezbûreden bâ-fermân-ı âlî taksîteyn ile tahsîs kılınan yirmi bin gurus imdâd-ı hazariyyelerinin taksît-i ülâsî olan on bin gurusun..." denilerek el Hac Yusuf Ziya Paşa'dan talep edilmiştir. DŞS, 355, 22.

⁵⁷⁹ Kayıtta; "...İş bu bin iki yüz on bir senesine mahsûben eyâlet-i mezbûreden bâ-fermân-ı âlî taksîteyn ile ber mu'tâd tahsîs kılınan yirmi bin gurus imdâd-ı hazariyyelerinin taksît-i sânisî olan on bin gurus..." denilmiştir. DŞS, 313, 4.

Tablo 3.26.’nın devamı. 1792-1797 yılları arasında esnâfa tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergileri

Mumcuyân	21,75	21,75	21,75	21,75
Çilingarân	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para
Na’lçeçiyân	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para
Eskiciyân	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para	10,5 k.15 para
Helveciyân	10,75	10,75	10,75	10,75
Ara Toplam	1.357,8 kuruş	1.357,8 kuruş	1.357,8 kuruş	1.357,8 kuruş
Toplam	2.175 kuruş	2.175 kuruş	2.175 kuruş	2.175 kuruş

H. 1217 (M. 1802) tarihine mahsuben imdâd-ı hazariyye vergisinin ikinci taksidi ve H. 1218 (M. 1803) tarihine mahsuben imdâd-ı hazariyye vergisinin birinci taksidinin tâhsilinin bir an evvel yapılmasına dâir Diyarbekir voyvodasına ve ilgililere emirlerin gönderilmiş olması, bu verginin 19. yüzyılın ilk yıllarında da tevzî edildiğini göstermektedir⁵⁸⁰. H. Muharrem 1233 (M. Kasım 1817) tarihinde de, imdâd-ı hazariyye vergisi aynı miktarda tâhsil edilmeye devam edilmiştir⁵⁸¹. H. 1 Receb 1238 (M. 15 Mart 1823) yılına ait sicil kaydında⁵⁸² ve H. 1239 (M. 1824) tarihli sicil kaydında imdâd-ı hazariyye vergisi aynı miktarlarda esnâftan talep edilmiştir⁵⁸³.

18. yüzyılın ikinci yarısında, Diyarbekir Şer’iyye Sicilleri kayıtlarından Diyarbekir Eyâlet’ine tevzî edilen 8 adet imdâd-ı hazariyye vergisinin esnâfa taksiminde 1768-1797 tarihleri arasında 30 yıllık süreç boyunca değişmeden aynı kaldığı görülmektedir. Devletin hazinesi açısından değerlendirildiğinde, 1768-1797 tarihleri arasında 30 yıl boyunca aynı miktarda verginin talep edilmesi, devletin gelirleri açısından bir kayıp olarak değerlendirilebilir. Zira kuruş bu süreçte tağışışlere uğramış ve Venedik altın dükası karşısında %60’lık bir erime yaşamıştır⁵⁸⁴. Esnâf açısından

⁵⁸⁰ H. 1217 (M. 1802) yılında 10.000 kuruş olarak tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergisinin, 1.500 kuruşa ek olarak âdet olduğu üzere masraflarla birlikte 2.175 kuruşun esnâflarca karşılandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. DŞS, 356, 28, 29.; 1802-1803 yıllarına mahsuben talep edilen verginin taksiminde de önceki yıllarda yapılan taksim ile aynı oranlarda olduğu görülmüştür. H. 13 Cemaziye’l-âhir 1218 (M. 30 Eylül 1803) tarihine mahsuben imdâd-ı hazariyye vergisinin ikinci taksidi olarak 10.000 kuruş kazâ ve esnâfa tevzî edilmiştir. Bu tarihte de daha önceki imdâd-ı hazariyye vergisi kadar vergi talep edilmiştir. Bu tarihte esnâfa tevzî edilen miktarın masraflarla birlikte 2.175 kuruş olduğu, esnâf gruplarına taksiminde de aynı kaldığı görülmüştür. DŞS, 356, 43.

⁵⁸¹ H. 1233 (M. 1817) yılında 10.000 kuruş olarak talep edilen imdâd-ı hazariyye vergisinin 2.175 kuruşu esnâftan tahsil edilmek üzere talep edilmeye devam edildiği anlaşılmaktadır. DŞS, 590, 7.

⁵⁸² H. 1238 (M. 1823) yılında da 10.000 kuruş olarak talep edilen imdâd-ı hazariyye vergisinin 2.175 kuruşu esnâftan tahsil edilmek üzere talep edilmeye devam edildiği anlaşılmaktadır. DŞS, 351, 2.

⁵⁸³ DŞS, 351, 11.

⁵⁸⁴ 1768’de 1 kuruşun ağırlığı 19,2 gr. ve saf gümüş içeriği 11,5 gr.’dı. 1 Venedik altın dükası da 4 kuruş (480 akçe) değerindeydi. 1797’de ise 1 kuruşun ağırlığı 12,6 gr. ve saf gümüş içeriği 6,9 gr.’dı. 1 Venedik dükasının değeri ise 7 kuruş (840) akçeye yükselmişti. Bu da kuruşun yaklaşık %60 civarında değer kaybetmesi demekti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 156.

değerlendirildiğinde ise, imdâd-ı hazariyye vergisinin süreklilik kazanmış olmasının yanı sıra zaman zaman kuruşta yaşanan tağşiş ve ekonomik sıkıntılara rağmen aynı miktarda verginin talep edilmiş olması muhâtapları açısından yük oluşturmuştur⁵⁸⁵. Bunu da esnâfa tevzî edilen vergilerin zamanında ödenemediği dönemlerin olduğunu buna mebnî olarak ödemenin aksatılmadan yapılması yönünde muhâtaplara yeniden tezkirelerin gönderildiği sicil kayıtlarından tespit edilebilmektedir⁵⁸⁶.

Osmanlı Devleti'nde pamuklu dokuma üretimiyle meşgul olan ve 'cüllâh' olarak adlandırılan zanâatkârlar, devletin uyguladığı malî politikalara bağlı olarak diğer dokumacı gruplarına kıyasla daha yüksek vergi yükümlülüklerine tâbi tutulmuştur. Bu durum, pamuklu dokumanın ekonomik değerinin ve üretim hacminin yüksek oluşuyla bağlantılı olduğu gibi, cüllâhların emek yoğun üretim sürecindeki merkezi rollerini de yansıtmaktadır. Cüllâh esnâfı, tevzî edilen vergilerde, vergi birim miktarı açısından tüm dönemlerde en yüksek vergiyi ödeyen dokumacı esnâfı olmuştur⁵⁸⁷.

1739 yılına ait imdâd-ı seferiyye vergisi tevzî kaydı dışında, esnâfa ait vergi birimi bilgisi mevcut değildir. Ancak tevzi edilen vergilerde mükellef kılındıkları vergi miktarları dikkate alındığında, bu zümrenin hem sayıca kalabalık olduğu hem de malî yük açısından önemli bir yer teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumun, cüllâhların dönemin pamuklu dokuma üretimindeki merkezi konumunu ve ekonomik sistem

⁵⁸⁵ Olağanüstü zamanlarda toplanan ancak daha sonra süreklilik kazanan vergiler esnâfa ağır bir yük oluşturmuştur. Hal bu iken paranın değerinin düşmesi ile birlikte fiyatlarda meydana gelen artışlar, diğer taraftan ekonomide yaşanan durgunluk ve üretimin azalması esnâfı zor durumda bırakmıştır. Ayrıntılı bilgi için Coşkun Can Aktan vd., "Osmanlı Tarihinde Vergi İsyânları-1", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 7/2 (2002), 15.; Tarihsel süreçte vergi yükü genelde esnâf ve çiftçiler üzerinde yoğunlaşmıştır. Mali yapı, sayılan sebeplerden dolayı bozulunca da esnâf zor durumda kalmıştır. Esnâf üzerine yoğunlaşan verginin isyanlara varan sebepleri olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aktan vd. "Vergilendirmenin Tarihsel Gelişim Sürecinde Öne Çıkan Vergi İsyânları", 33, 38.

⁵⁸⁶ Örneğin, H. 25 Zilka'de 1181 (13 Nisan 1768) tarihinde imdâd-ı hazariyyenin iki taksit olarak toplanacağına dair bilgilendirme yapılmıştır. DŞS, 348, 7.; Bunun akabinde H. 12 Zilhicce 1181 (M. 30 Nisan 1768) tarihinde yeniden, "...vakt-ü zamân-ı hulûl..." (ödeme vaktinin gelmiş olması) denilerek verginin zamanında muhakkak ödenmesine yönelik emir gönderilmiştir. DŞS, 348, 7.; Aynı şekilde H. 1 Receb 1768 (M. 11 Kasım 1768) tarihli kayıta da ikinci taksidin bir an evvel toplanarak gönderilmesi emredilmiştir. DŞS, 348, 19.; Aynı verginin tahsiline ilişkin diğer bir emirde de "...vakt-ü zamân-ı hulûl..."denilerek verginin taksimatlı ayrıtısına yer verilmiş, zamanında ödemenin yapılması emredilmiştir. DŞS, 348, 20.; H. 5 Zilhicce 1199 (M. 9 Ekim 1785) tarihinde 1785 yılına ait hazariyye vergisinin ilk taksidinin ödenmesi emredilmiştir. DŞS, 252, 18.; Aynı şekilde H. 1 Muharrem 1200 (M. 4 Kasım 1785) tarihinde yeniden imdâd-ı hazariyyenin birinci taksidinin ödeme zamanı geldiğinden tahsil edilmesi emredilmiştir. DŞS, 252, 14, 15.; 3 Rebiü'l-evvel 1207 (M. 19 Ekim 1792) tarihinde ödenmesi gereken hazariyye vergisinin ilk taksidinin ödenmesi emredilmiştir. DŞS, 626, 18.; Aynı vergiye ilişkin emir, tafsilâtlı bir şekilde yeniden gönderilmiştir. DŞS, 626, 19.

⁵⁸⁷ 18. yüzyıl boyunca 1.000 birim olarak taksim edilen imdâd-ı hazariyye vergisinin her birimi 2,17 kuruş olarak tahsil edilmiştir. Bu çerçevede cüllâhân esnâfı 80 birime tekâbül eden 174 kuruş vergi ödemiştir. Cüllâh esnâfının mükellef kılındığı hazariyye vergisi miktarı, yüzyıl boyunca değişik zamanlarda tevzî edildiği dönemlerde de değişmeden aynı kalmıştır. Bu haliyle cüllâh esnâfı dokumacı esnâfı içinde en yüksek vergiyi ödeyen esnâf olmuştur. DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

içerisindeki ağırlığını yansıtan dolaylı bir veri olarak değerlendirilebileceği belirtilmektedir⁵⁸⁸. Bu husus ise Diyarbekir Eyâleti'nde pamuğun ciddi mânâda yetiştirilmeye müsait bir iklime sahip olmasından kaynaklanmıştır⁵⁸⁹. Bu durum, ilişkili esnâfın da gelişmesini sağlamıştır. Boyacıyân esnâfı bu anlamda önde gelen esnâf grubunu oluşturmuştur. O kadar ki boyacıyânların, cüllâh ve bezzaz esnâfı kadar vergi ödeyecek derecede güçleri artmıştır⁵⁹⁰. Mevcut şartlar, kalifiyeli işçi yetiştirilmesini zorunlu kılarken, süreç içerisinde bunun da sağlandığı görülmektedir. Hatta çevre şehirler, cüllâhân, boyacıyân gibi kalifiyeli işçi ihtiyacını, Diyarbekir Eyâleti'nden gelen işçilerle sağlamıştır. Mesela Tokat, pamuklu dokuma, boya ve basma imalatında Diyarbekir'den gelen zanâatkârları istihdâm etmiştir⁵⁹¹. İpek dokuyucu olarak adlandırılan gazzazân esnâfından ise, 18. yüzyılın ikinci yarısında esnâfa tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergilerinde, pamuklu dokuyan esnâfın ödediği verginin 1/8'i oranında vergi talep edilmiştir. Cüllâhan esnâfı 80 birim vergi ile mükellef kılınırken gazzazân esnâfı 10 vergi birimi ile mükellef kılınmıştır⁵⁹². Kıl dokuyan müytâbân esnâfı ise 18. yüzyılın ikinci yarısı boyunca imdâd-ı hazariyye vergisi kapsamında tevzi edilen her vergide, 54 kuruş 15 para ödemekle mükellef kılınmıştır⁵⁹³.

18. yüzyılın ikinci yarısında esnâfa tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergilerinde, pamuk işleyen ve satan penbeciyân esnâfı, dokumacı esnâfı gazzazân ve ilişkili esnâf

⁵⁸⁸ Dursun, *Şer'îyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Tekstil*, 105.

⁵⁸⁹ Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, 90.

⁵⁹⁰ 18. yüzyılın ikinci yarısında esnâfa tevzi edilen tüm vergilerde boyacıyân esnâfı, cüllâhân ve bezazân esnâfı ile aynı oranda vergi ile mükellef kılınmıştır. DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

⁵⁹¹ Genç, “17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, 155.

⁵⁹² Cüllâhlar, 1768-1797 tarihleri arasında esnâfa tevzî edilen 2.175 kuruş imdâd-ı hazariyye vergisinin her tâhsilinde 174 kuruş vergi ile mükellef kılınırken, gazzazânlar ise 21,75 kuruş vergi ile mükellef kılınmışlardır. Bu miktar da 1/8'e denk gelmektedir. DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

⁵⁹³ Esnâfa tevzi edilen 2.175 kuruş vergi, 1.000 birim olarak taksim edilmiş, müytâbân esnâfı 25 birim (her birim 2,17 kuruş olmak üzere) 54 kuruş 15 para vergi ile mükellef kılınmıştır. Ancak burada tevzî edilen miktarın, esnâf grubuna taksimi ile ilgili bir hususa açıklık getirmek gerekir. Şöyle ki; vergi tevzîlerinde kuruşun ¼'ü (% 25'i) rub' (Arapçada râbî', dörtte bir olarak ifade edilir) esnâf grubuna tevzî edildiği belirtilen toplam miktarın, esnâf grubu vergi birimi miktarına bölümünde oluşan küsüratlar yuvarlatılarak; rub' (0,25 kuruş), 2 rub' (0,50 kuruş) veya 3 rub'a (0,75 kuruş) tamamlanmıştır. Ya da küsürat “para” birimi üzerinden kayda geçirilmiştir. Bu haliyle müytâbân esnâfının mükellef kılındığı 25 birim verginin 54,25 kuruşa tekâbüle etmiş olması gerekir. Buradaki 0,25 kuruş (1 rub') olan küsürat, toplam 2.175 kuruşun 1.000 vergi biriminin 39 esnâfa taksimlerinin tam olarak sağlanabilmesi için, bazı esnâfların ödemesi gereken miktarın küsüratı “para” cinsinden belirtilmiştir. Bu gibi esnâflar arasında bulunan müytâbân esnâfının ödemesi gereken vergi miktarı küsüratının da “15 para” olarak kayda geçirildiği anlaşılmaktadır. DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.; “Para” birimi, Osmanlı Devleti'nde 1720'lerin başlarından itibaren 1, 5, 10 ve 20 paralık sikkeler olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmrâparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 154.

gruplarından olan serracân esnâfı ile aynı miktarda 10 vergi birimine tâbi tutulmuştur⁵⁹⁴. Bu veri, esnâfa tevzi edilen vergilerde, penbeciyân esnâfının vergi miktarı hiyerarşisindeki konumuna dâir fikir vermektedir⁵⁹⁵. Boyacıyân esnâfı ise cüllâhân ve bezzazân esnâfı ile birlikte 39 esnâf içerisinde en yüksek imdâd-ı hazariyye vergisine mükellef kılınmıştır⁵⁹⁶. Bu durum boyacılığın, sadece yardımcı bir üretim aşaması olarak değil dönemin ekonomik yapısı içinde yüksek gelir ve ticari hacim potansiyeline sahip müstâkil bir zanâat olarak değerlendirildiğini ortaya koymaktadır⁵⁹⁷. Dokumacı esnâfının imal ettiği mamülleri alarak iç ve dış ticarete pazarlayan esnâf grubu olarak faaliyet gösteren basmacılar, hazariyye vergilerinde kavukçuyân esnâfı ile aynı oranda 15 birim üzerinden vergiye tâbi tutulmuştur⁵⁹⁸. Dokumacı esnâfının imal ettiği kumaşlardan ev ve giyim eşyâsı mamül eden esnâf hiç şüphesiz ki terziyân esnâfıydı. 18. yüzyılın ikinci yarısına ait şer’iyye sicillerinde çok sayıda ve çeşitli ev eşyası⁵⁹⁹ ile kıyâfet türlerine⁶⁰⁰ rastlanması dönemin dokuma sanayisinin ve kumaş üretiminin çeşitliliğini ve zenginliğini göstermesi açısından da dikkat çekicidir⁶⁰¹. Dokunan kumaşlardan üretim yapması yönüyle dokumacı esnâfıyla ilişkili sayılan terziyân esnâfı imdâd-ı hazariyye vergilerine tâbi tutulmuştu. 18. yüzyılın ikinci yarısı boyunca terziyân esnâfı imdâd-ı hazariyye vergisi kapsamında, 25 birim ve 54 kuruş 15 para

⁵⁹⁴ 1768 - 1797 yılları arasında esnâfa tevzi edilen 8 adet imdâd-ı hazariyye vergisinde, penbeciyân esnâfı (10 birim) 21,75 kuruş, gazzazân esnâfı (10 birim) 21,75 kuruş, serracân esnâfı (10 birim) 21,75 kuruş vergi ödemekle mükellef kılınmıştır. DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

⁵⁹⁵ Penbeciyân esnâfı, ipek dokuyan gazzazân esnâfı ve koşum, eyer takımı yapıp satan serracân esnâfı ile birlikte, dokumacı ve ilişkili esnâf grubu içinde bulunan 12 esnâftan en az vergi ödemekle mükellef kılınan esnâf grubuydu. Tâbi tutuldukları vergi birimi ise 10/1.000’di. Bu da 21,75 kuruşa tekâbül etmekteydi.

⁵⁹⁶ 1768 - 1797 yılları arasında esnâfa tevzi edilen 8 adet imdâd-ı hazariyye vergisinde boyacıyân esnâfı (80 birim) 174’er kuruş vergi ödemiştir. DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

⁵⁹⁷ Davuthan Günaydın - Çiğdem Vatansever, “Türk Kırmızısı’nın İzinde Osmanlı Dokuma ve Boyahânelerinde Çalışma İlişkileri”, *Çalışma ve Toplum Dergisi* 3/82 (2024), 865.

⁵⁹⁸ Basmacıyân esnâfı tevzi edilen tüm hazariyye vergilerinde kavukçuyân esnâfı ile aynı miktarda 15 birim (32,75 kuruş) vergi ile mükellef kılınmıştı. DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

⁵⁹⁹ DŞS, 349, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 15, 17, 18, 22.; DŞS, 576, 4, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 22.; DŞS, 599, 2, 7, 9, 10, 11, 14, 23, 27, 28, 29, 34, 38, 39, 41, 42, 48, 57, 66, 67.; DŞS, 327, 8, 9, 12, 13, 23, 28, 53.; DŞS, 588, 1, 2, 3, 4, 7, 11, 12, 13, 27, 38, 52.; DŞS, 600, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 19.

⁶⁰⁰ Dursun, *Şer’iyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır’da Tekstil*, 59-64.

⁶⁰¹ 18. ve 19. yüzyıllara ait 11 adet Diyarbakır Şer’iyye Sicili’nde, alt türleri ile birlikte 530 adet nevi kumaş bulunmaktadır. Buna mukâbil 19. yüzyılda Amasya, Trabzon, Kayseri ve Tokat şehirleri şer’iyye sicillerinde ise alt türleriyle birlikte 313 adet kumaş çeşidi mevcuttur. Diyarbakır şehrindeki kumaş çeşitliliği, adı geçen 4 şehirle kıyaslandığında %60’a varan bir fark olduğu görülmektedir. Bu durumun şehrin ehemmiyetli bir ticaret merkezi olması, gümrük noktası ve geçiş güzergâhı üzerinde bulunması, şehrin dokuma zanâatçılarının diğer şehirlere göre daha canlı bir durumda olması ile açıklanabileceği söylenmektedir. Bkz. Dursun, *Şer’iyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır’da Tekstil*, 103.

tutarında sabit bir vergi ödemekle mükellef kılınmıştır⁶⁰². İmdâd-ı hazariyye vergisine tabi tutulan ve dokumacı esnâfıyla ilişkili bir diğer esnâf grubunu oluşturan keçeciyân esnâfına, 18. yüzyıl boyunca sabit olarak 10,5 kuruş 15 para vergi tevzî edilmiştir. Vergi tevzî edilen 39 esnâf içerisinde, keçeciyân esnâfına; çilingarân, na'lçeciyân, eskiciyân ve helvaciyân esnâfı ile birlikte aynı oranda 5 birim vergi tevzi edilmiştir. Keçeciyân esnâfının en az vergi tevzi edilen esnâf grubu içerisinde yer alması, keçeciliğin çok fazla neşet bulmadığını, keçeciliğin Diyarbekir Eyâleti'nde diğer esnâflara göre ağırlığının daha düşük olduğunu göstermektedir⁶⁰³. Buna rağmen keçeciler, H. 1256-1257 (M. 1840-1841) tarihlerine kadar varlığını sürdürmüş, Sarây-ı Âliye'ye, H. 1256'da 18 adet, H. 1257'de ise 35 adet keçe vermişlerdir⁶⁰⁴.

18. yüzyılın ikinci yarısında esnâfa tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergilerinin taksiminde, en yüksek vergiyi veren esnâflardan oldukları görülen bezzazân esnâfı, 174 kuruş ödemekle mükellef kılınmıştır⁶⁰⁵. Kavukçuyân esnâfı imdâd-ı hazariyye vergilerini, 15 birim üzerinden ve 32,75 kuruş olarak ödemiştir⁶⁰⁶. Dokumacı esnâfı ile ilişkili bir diğer esnâf olan serracân esnâfı, 10 birim vergi oranı ile 21,75 kuruş imdâd-ı hazariyye vergisine tâbi olmuştur. Palancıyân esnâfının ise tevzi edilen imdâd-ı hazariyye vergilerinde 20 birim ve 43,5 kuruş ödediği görülmektedir⁶⁰⁷.

Buraya kadar özellikle araştırma konumuzun merkezinde yer alan sadece dokumacı esnâfı; cüllâhân, gazzazân ve muytâbân ile üretim ve ticari süreçlerle doğrudan veya dolaylı biçimde ilişkili bulunan penbeciyân, boyacıyân, basmacıyân, terziyân, keçeciyân, bezzazân, kavukçuyân, serracân ve palancıyân esnâfının 18. yüzyılın ikinci yarısında tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergilerinde mükellef kılındıkları vergi birim oranları ve vergi miktarları üzerinde durulmuştur.

⁶⁰² DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

⁶⁰³ 18. yüzyılın ikinci yarısında 39 esnâfa tevzi edilen vergilerde 3 dokumacı esnâfı ve 9 ilişkili esnâf, toplamda 375/1.000 vergi birimi ödemekle mükellef kılınmıştır. İlişkili esnâf grubu arasında bulunan keçeciyân esnâfı ise bu mükellefiyette 5/375 birim gibi düşük bir vergi birimine tabi tutulmuştur. Bu haliyle keçeciyân esnâfı, dokumacı ve ilişkili esnâf grupları içerisinde en az vergi birimi ödeyen esnâf, 39 esnâf içerisinde ise en düşük vergiye tabi tutulan 4 esnâftan biri olmuştur. DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

⁶⁰⁴ DŞS, 607, 1.

⁶⁰⁵ Bezzazân esnâfı, cüllâhân ve boyacıyân esnâfı ile aynı oranda 80 birim vergiye tabi tutulmuştur. DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

⁶⁰⁶ Kavukçuyân esnâfının ödediği vergi oranı basmacıyân esnâfının ödediği miktar kadardır. 18. yüzyıl boyunca da vergi birim oranı ve vergi miktarı sabit kalmıştır. DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

⁶⁰⁷ DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

Sicil kayıtlarından, yüzyılın ikinci yarısı boyunca esnâfa tevzî edilen imdâd-ı hazariyye vergilerinin sabit bırakıldığı anlaşılmaktadır⁶⁰⁸. Esnâfa tevzî edilen vergi miktarı 1.000 birim üzerinden, 1 birimi 2,17 kuruş/260 akçe olmak üzere iktisadî hayattaki ağırlıklarına göre taksim edilerek belirlenmiştir⁶⁰⁹. 18. yüzyılın ilk yarısında H. 1153 (M. 1740) yılına mahsuben 1. taksit olarak dokumacı esnâfı cüllâhân ve ilişkili esnâf grubundan bezzazân, boyacıyân ile diğer esnâf grupları arasında bulunan sadece bakkalân esnâfından en yüksek miktar olan 324'er kuruş⁶¹⁰, 1740 yılına ait 2. taksit olarak ise 172'şer kuruş talep edilmiştir⁶¹¹. 1768 yılından 1797 yılına kadar ise bu esnâf grupları sabit miktarlarda 174'er kuruş ödemişlerdir. 1768-1797 tarihleri arasında salık verilen 8 imdâd-ı hazariyye vergisinin tümünde taksimâtın aynı birim miktarı üzerinden yapıldığı sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır. Esnâfa tevzi edilen tüm vergilerde dokumacı esnâfı olan cüllâhân, gazzazân ve muhtabândan en fazla vergiyi cüllâhân esnâfı 174 kuruş olarak öderken, dokumacı esnâfı ile ilişkili esnâflardan bezzazân ve boyacıyân esnâfı ve diğer esnâf grupları arasında bulunan bakkalân esnâfı aynı miktarda en fazla vergiyi ödeyen esnâf olmuştur⁶¹². 1740 yılından itibaren yüzyılın sonuna kadar zaman zaman toplanan imdâd-ı hazariyye vergisinde dokumacı ve ilişkili esnâf grupları seferiyye vergisinde olduğu gibi toplam vergi miktarının %37-38'lik oranını ödemiştir⁶¹³.

⁶⁰⁸ Bu durumun gerekçelerinden birisi de hiç şüphesiz ki Osmanlı ekonomisinin oturtulduğu sac ayaklarından biri olarak kabul edilen Gelenekçilik (*Tradisyonalizim*) ilkesi ile açıklanabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi-I*, 44.; Uygulanagelen vergileri ödemekte zaten güçlük çeken esnâfa, yeni vergilerin konulması veya artırılması esnâf arasında ciddi huzursuzluklara neden olabilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aktan vd., "Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları-1", 15.; Zaman farklarına rağmen imdâd-ı hazariyye vergisi, seferiyye vergisinin sürekli yarısı olarak tevzi edilmiştir. Zaman zaman esnâfın himâyesi için verginin padişah tarafından karşılandığı da olurdu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tabakoğlu, "İmdâdiyye", 22/222.

⁶⁰⁹ Cüllâhân, boyacıyân ve bezzazân esnâfının mükellef kılındığı vergi biriminin yüksek olması bu tezi doğrular cihettir. Zira bu esnâf gruplarının 80'er vergi birimi ile (1.000 birimden 240 birim), %25'e yakın vergi birimini oluşturdıkları görülmektedir. Keçeciyan, çilingarân, na'ılçacıyan, eskiciyan ve helveciyan esnâfı ise 39 esnâf grubu içinde 5 birim ile en düşük vergiye tabi tutulmuşlardır. DŞS, 360, 7.; Cüllâhlar hammaddenin mamûle dönüşümü sürecinde etkin rol alan, ekonomik hacmi büyük ve gelir kapasitesi yüksek esnâf gruplarının başında geliyordu. Boyacıyan esnâfı ise kumaşın işlenme ve pazara sunulma kalitesini belirleyen, teknik bilgi isteyen yüksek maliyetli işlemleri ifâ etmekteydi. Bezzazân esnâfı ise nihai ürünü tüketiciye sunan ve genellikle hem toptan hem de perakende ticaret yapan zengin tüccar esnâftı. Dolayısıyla diğer esnâf gruplarına göre iktisadî güç açısından daha fazla güce sahip olduklarını ortaya koyması açısından mükellef kılındıkları vergi birimi miktarı belirleyici bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Bu haliyle bu üç esnâf grubu vergi tevzi miktarlarına göre ilk grupta yer alıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, "Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Diyarbakır Esnâfı", 482.

⁶¹⁰ DŞS, 360, 35.

⁶¹¹ DŞS, 360, 54.

⁶¹² DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

⁶¹³ Üç dokumacı esnâfı ve dokuz ilişkili esnâf grubu, tevzi edilen vergilerin %37-38'lik oranını karşılarırken geri kalan 27 esnâf grubu %62-63'lük oranı karşılamışlardır. DŞS, 252, 14, 15.; DŞS, 313, 4, 15.; DŞS, 348, 3, 19.; DŞS, 355, 6, 22.; DŞS, 626, 18.

3.8.4. Esnâfa tevzî edilen menzîl masrafları

Menzîl veya menzîlhâne, sözlükte bir günlük yol ve yol üzerindeki konak yerleri mânâlarına gelmektedir⁶¹⁴. Menzîl, Osmanlı Devleti'nde daha çok resmî haberleşmeyi sağlayan posta teşkilâtını ifâde eder. Menzîller, başlangıçta eyâletlerin durumu ile serhadlerde elde edilen bilgileri devlet merkezine bildirmek ve hükümetin emirlerini gereken yerlere ulaştırmak için kurulmuştur. Daha sonraları ordunun sefer esnasında iâşesinin temini özel haberleşmeler, şehirler arasında irtibâtın ve nakliyenin sağlanması gibi amaçlara da yönelmiştir⁶¹⁵.

Menzîlhâne ise hareket halindeki bir ordunun konakladığı, bir kervanın durup geceyi geçirdiği, resmi evrak taşımakla görevli olan bir memurun belirli mesafelerde at değiştirmek, dinlenmek ve geceyi geçirmek için mola verdiği yer için kullanılan bir tâbirdir⁶¹⁶. Buraların sevk ve idâresi “menzîl emîni” adı verilen görevli tarafından yapıldı. Menzîlci sayısı ihtiyaca göre birden fazla olabilirdi. Bazı menzîllerde ise menzîlin bulunduğu köy veya kasaba ahâlisi doğrudan menzîlci olmuştur⁶¹⁷. Menzîllerde; menzîl emîninin yanı sıra menzîl kethüdâsı, ahır kethüdâsı, seyis, odacı, sürücü, aşçı gibi hizmetliler de bulunurdu⁶¹⁸. Yüksek meblağlara ulaşan menzîl masraflarının bir kısmı devlet hazinesinden, bir kısmı ulak ücretlerinden, bir kısmı da menzîlci tâyin edilen ahâlinin avârız ve nüzûllerinden karşılanırdı. Bazen de bir mukâtaa veya gümrükten sağlanırdı. Bunların yeterli olmadığı zamanlarda ve özellikle savaş durumunda “imdâdiyye” adı altında menzîle yardım olarak vergi toplanırdı⁶¹⁹.

⁶¹⁴ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât* (Ankara: Aydın Kitabevi Yay., 2010), “Menzil”, 715.

⁶¹⁵ Fonksiyonları arasında, askerî gâye için kullanılmaları olan menzîller, ordunun sevk ve iâşesinin temini gibi konularda önemli rol oynamıştır. Sürekli savaş halinde bulunan Osmanlı Devleti'nde menzîller, orduların yiyeceğinin temini hususu ana unsur olduğu gibi, merkezle olan haberleşmenin sağlanmasında da önemli bir yere sahiptir. Osmanlı ordusu sefere çıkmadan önce konaklayacağı yerler tespit edilir ve oraların kadılarına gönderilen emirle belirtilen malzeme ve yiyeceklerin menzîllere getirilmesi istenirdi. Ancak ordunun sefer esnasında kullandığı yol ve konaklarla ana yollar üzerindeki menzîller genelde birbirinden farklı olurdu. Bunda büyük ihtimâlle haberleşme menzîllerinin çoğunlukla yerleşim alanlarında bulunması, bu yerleşim yerlerinin gerek su bakımından gerekse coğrafi yönden büyük orduların konaklamasına müsait olmaması rol oynamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, “Menzil”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2004), 29/160.

⁶¹⁶ Mehmet Güneş, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Menzil Teşkilâtı ve Karahisar-I Sahib Menzilleri”, *Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/3 (2008), 37.

⁶¹⁷ Kürşat Çelik, “1722-1723 (H. 1135) Tarihli Harput Menzil Defteri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2017), 2-3.

⁶¹⁸ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılar'da Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1995), 169.

⁶¹⁹ Halaçoğlu, “Menzil”, 29/161.; Menzîllerin, birbirinden uzak eyâlet ve sancakların birbirleriyle irtibâtında ve sefer sırasında ordunun yiyecek ve iâşesini sağlamakta önemli rolleri bulunmaktaydı. Ancak zaman içerisinde yüksek rakamlara ulaşan menzîl masraflarının karşılanması yöneticiler için önemli bir konu olarak ortaya çıkmıştır. Bunun için devlet bu masrafların bir kısmını hazineden, bir kısmını ulak

Örfi vergiler arasında bulunan ve menzîl masrafları adı altında toplanan vergi, Diyarbekir Eyâleti kazâ esnâfı ve nahîyelerine de tevzi edilmiştir⁶²⁰.

Araştırma konusu, dokumacı esnâfı ve ilişkili esnâf olduğundan dolayı nahîyelere tevzî edilen miktarlardan ziyâde özellikle dokumacı ve ilişkili esnâftan alınan menzîl masrafları üzerinde durulmuştur. 18. yüzyılın ilk yarısına ait sicillerden, esnâfin 1739 yılında 3.200 kuruş⁶²¹, 1740 yılında 2.000 kuruş⁶²², 1741 yılında ise 2.300 kuruş⁶²³ menzîl masrafı ödemekle mükellef kılındığı anlaşılmaktadır. Diyarbekir menzîlciliği görevini ise 1739 yılında Hacı Ali Ağa, Hüseyin Ağa ve Halil adlı kişiler bir yıllığına üstlenmişti. Bu tarihte esnâfa tevzî edilen 3.200 kuruşun dokumacı ve ilişkili esnâfa taalluk eden miktarları tablo halinde aşağıda verilmiştir⁶²⁴.

Tablo 3.27. 1739 yılında esnâftan alınan menzîl masrafları

Sıra No	Esnâf Adı	Birim	1739 ⁶²⁵ (kuruş)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	80	256	8
2	Gazzazân	10	32	1
3	Mûytâbân	25	80	2,5
4	Penbeciyân	10	32	1
5	Boyacıyân	80	256	8
6	Basmacıyân	15	48	1.5
7	Terziyân	25	80	2.5
8	Keçeciyan	5	16	0.5
9	Bezzazân	80	256	8
10	Kavukçuyân	15	48	1.5
11	Serracân	10	32	1
12	Palancıyân	20	64	2
Toplam		375	1.200	37.5
Diğer 27 esnâf grubu		625	2.000	62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		1.000	3.200	100

ücretlerinden bir kısmını menzîlci tâyin edilen ahâlinin avâriz ve nüzûl akçesinden karşılamış, gerekli gördüğünde bir mukâtaa veya gümrük malından destek vermiştir. Bu gelirlerin yetmediği durumlarda ise menzîl nerede kurulmuş ise o yerin halkından “menzîl imdâdiyesi” adı altında menzîle yardım olarak vergi toplama yoluna gitmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılar'da Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yay., 2014), 162-163.

⁶²⁰ DŞS, 360, 17, 30, 81.

⁶²¹ DŞS, 360, 17.

⁶²² DŞS, 360, 30.

⁶²³ DŞS, 360, 81.

⁶²⁴ DŞS, 360, 17.

⁶²⁵ 39 esnâfa tevzi edilen 3.200 kuruş menzîl masraflarının 1.200 kuruşu dokumacı ve ilişkili esnâf grubundan talep edilmiştir. DŞS, 360, 17.

1.000 birim üzerinden esnâfa taksimi yapılan ve her bir birimi 3,2 kuruş olan masrafların, 375 birimi (%37.5'i) dokumacı ve ilişkili esnâf grupları tarafından ödenmiştir. Dokumacı ve ilişkili esnâfın ödediği 1.200 kuruş ise yaklaşık 327,27 adet Venedik altın dükasına tekâbül etmekteydi⁶²⁶. 80'er vergi birimi mükellefiyeti bulunan dokumacı ve ilişkili esnâf gruplarından cüllâh, boyacı ve bezzaz esnâfı 256'şar kuruş ile en fazla masraf ödeyen esnâf grubu olarak başta yer alırken, 5 vergi birimi oranı ile 16 kuruş ödeyen keçeciyan esnâfı ise ilişkili esnâf grubu içinde en az vergiyi ödeyen esnâf olmuştur. Diğer esnâf grupları arasında ise 256 kuruş ile en yüksek masrafı sadece bakkalân esnâfı ödemiştir⁶²⁷. İmdâd-ı seferiyye sicil kaydında esnâfın ödeyeceği vergi birimi oranı esnâf adının hemen üzerinde mevcut iken⁶²⁸, aşağıda esnâftan talep edilen menzîl masrafları orijinal sicil kaydı görselinde görüldüğü üzere esnâf adının hemen üzerinde herhangi bir sayı bulunmayıp, esnâf adının altında sadece ödeyeceği miktar, kuruş olarak belirtilmiştir⁶²⁹. 1739 yılında kazâlardan talep edilen menzîl masrafları ise 2.605 kuruş olmuştur⁶³⁰.

اصفا	اصفا	اصفا	اصفا	اصفا
نفالان	حلافان	بوجبان	بزات	نفالان
٢٥٦	٢٥٦	٢٥٦	٢٥٦	٢٥٦
اصفا	اصفا	اصفا	اصفا	اصفا
دازبان	صابریان	موبابان	حزازان	دبانان
٢٥٦	٢٥٦	٢٥٦	٢٥٦	٢٥٦
اصفا	اصفا	اصفا	اصفا	اصفا
٢٥٦	٢٥٦	٢٥٦	٢٥٦	٢٥٦

Şekil 3.6. 1739 tarihli menzîl masrafları miktarlarını gösteren bir bölüm

⁶²⁶ 1739 yılında 1 Venedik altın dükası (3.559 gr./3 Kuruş 80 Akçe/440 Akçe) olarak tedâvül ederken, dokumacı ve ilişkili esnâfın ödediği 1.200 kuruş, 144.000 akçe = 327,27 adet Venedik altın dükasına denk gelmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.

⁶²⁷ DŞS, 360, 17.

⁶²⁸ DŞS, 360, 7.

⁶²⁹ Sağdan sola 1. satır; esnâf-ı bakkalân 256 guruş, esnâf-ı bezzazân 256 guruş, esnâf-ı boyacıyan 256 guruş, esnâf-ı cüllâhân 256 guruş, esnâf-ı haffafân 160 guruş ... DŞS, 360, 17.

⁶³⁰ Zımmiyan 500 kuruş, Şark-ı Amid ve Garb-ı Amid nahiyeleri ile birlikte Salat ve Berazi kazâları 545 kuruş, Hani kazâsı 230 kuruş, Atak kazâsı, Mihrani kazâsı 60 kuruş, Çermik kazâsı 160 kuruş, Tercil kazâsı 250 kuruş, Ciska kazâsı 40 kuruş, Savur kazâsı 130 kuruş, Tilbesme kazâsı 110 kuruş, Beşiri kazâsı 150 kuruş, Eğil kazâsı 80 kuruş, Siverek kazâsı 150 kuruş ve Mefarikin kazâsı 50 kuruş ödemiştir. DŞS, 360, 16.

Diyarbakir menzîlcilik görevinin Hüseyin Ağa, Ahmet Ağa, Halil Çelebi ve Kasım Beşe adlı şahıslara verildiği 1740 yılında⁶³¹ ve bu görevin Seyyid Hüseyin tarafından üstlenildiği 1741 yılında⁶³², dokumacı ve ilişkili esnâfa tevzî edilen menzîl masrafları tablo halinde aşağıda verilmiştir⁶³³.

Tablo 3.28. 1740-1741 yıllarında esnâftan alınan menzîl masrafları

Sıra No	Esnâf Adı	1740 ⁶³⁴ (kuruş)	Tüm Esnâfa Oranı (%)	1741 ⁶³⁵ (kuruş)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	160	8	184	8
2	Gazzazân	20	1	23	1
3	Mûytâbân	50	2.5	57.5	2.5
4	Penbeciyân	30	1.5	23	1
5	Boyacıyân	160	8	184	8
6	Basmacıyân	30	1.5	34.5	1.5
7	Terziyân	50	2.5	57.5	2.5
8	Keçeciyan	10	0.5	11.5	0.5
9	Bezzazân	160	8	184	8
10	Kavukçuyân	30	1.5	34.5	1.5
11	Serracân	20	1	23	1
12	Palancıyan	40	2	46	2
Toplam		760	38	862.5	38
Diğer 27 Esnâf Grubu		1.240	62	1.437.5	62
Toplam 39 Esnâf Grubu		2.000	100	2.300	100

1740 yılında esnâfa tevzî edilen 2.000 kuruş menzîl masrafının -her bir birimi 2 kuruş olmak üzere- 760 kuruşu, dokumacı ve ilişkili esnâf grubunca ödenmiştir. Diğer esnâf grupları arasından ise en yüksek masrafı 160 kuruş ile sadece bakkalân esnâfı ödemiştir. Sicil kaydından vergi tevzî edilen 39 esnâf grubundan 12 dokumacı ve ilişkili esnâf grubunun, toplam masrafın %38 gibi önemli bir oranını karşıladığı anlaşılmaktadır⁶³⁶. Bu oran 1739 yılında, %37.5 idi⁶³⁷. Bu durum ilk anda esnâf sayısının aynı kalmış olabileceğini düşündürse de buna dâir sicillerden herhangi bir bilgi edinilememiştir. 1740 yılında kazâlara tevzî edilen menzîl masraflarının miktarı ise

⁶³¹ DŞS, 360, 30.

⁶³² DŞS, 360, 82.

⁶³³ DŞS, 360, 82.

⁶³⁴ 39 esnâfa tevzi edilen 2.000 kuruş menzîl masraflarının 760 kuruşu dokumacı ve ilişkili esnâf grupları tarafından ödenmiştir. DŞS, 360, 30.

⁶³⁵ 39 esnâfa tevzi edilen 2.300 kuruş menzîl masraflarının 862.5 kuruşu dokumacı ve ilişkili esnâf grupları tarafından ödenmiştir. DŞS, 360, 82.

⁶³⁶ DŞS, 360, 30.

⁶³⁷ DŞS, 360, 17.

değişmiş, 1.710 kuruş olmuştur⁶³⁸. Bir başka deyişle dokumacı ve ilişkili esnâf grubu, 10 yerleşim yeri kadar vergi ile mükellef kılınmıştır⁶³⁹. 1741 yılında esnâfa tevzî edilen 2.300 kuruş menzîl masrafının –her bir birimi 2,3 kuruş olmak üzere- 862.5 kuruşu dokumacı ve ilişkili esnâf grubunca ödenmiştir ki bu da toplam masrafın %38’ine tekâbül etmekteydi. Diğer esnâf grupları arasından ise 184 kuruş ile sadece bakkalân esnâfı en yüksek masrafı ödemekle mükellef kılınmıştır. 1741 yılında kazâlara tevzî edilen menzîl masrafları da bir önceki yıldan farklı olarak 1.756 kuruş talep edilmiştir⁶⁴⁰.

Yüzyılın ikinci yarısına ait talep edilen menzîl masraflarının ilki, H. 1171 (M. 1758) yılına aittir. Bu tarihte menzîlcilik görevi Mehmet Ağa adlı şahsın uhdesindeydi⁶⁴¹. 7.800 kuruş olan menzîl masrafları yekününün %66’sına denk gelen 5.200 kuruşu esnâflarca karşılanmışken, bu miktarın %37.5’lik kısmı ise 1.950 kuruş olarak dokumacı ve ilişkili esnâf tarafından ödenmiştir⁶⁴². 1758 yılındaki menzîl masraflarının bir birimi, 1739 yılına göre %62.5, 1740 yılına göre %160 ve 1741 yılına göre ise %126 artmıştır⁶⁴³. Kazâlardan ise toplamda 2.600 kuruş menzîl masrafları talep edilmiştir⁶⁴⁴.

⁶³⁸ Zimmiyândan; 300 kuruş. DŞS, 360, 30.; Şark-ı Amid ve Garb-ı Amid nahîyeleri ile birlikte Salat ve Berazi kazâlarından 350 kuruş. DŞS, 360, 32.; Hani kazâsından 170 kuruş, Atak kazâsından 130 kuruş, Mihrani kazâsından 25 kuruş, Tercil kazâsından 130 kuruş, Ciska kazâsından 20 kuruş, Savur kazâsından 100 kuruş, Beşiri kazâsından 70 kuruş, Eğil kazâsından 40 kuruş, Tilbesme kazâsından 40 kuruş, Siverek kazâsından 150 kuruş, Çermik kazâsından 160 kuruş ve Mefarikin kazâsından 25 kuruş menzîl masrafı talep edilmiştir. DŞS, 360, 30.

⁶³⁹ Bu yerleşim yerleri; Mefarikin (25 kuruş), Çermik (160 kuruş), Siverek (150 kuruş), Tilbesme (40 kuruş), Eğil (40 kuruş), Beşiri (70 kuruş), Savur (100 kuruş), Ciska (20 kuruş), Tercil (130 kuruş) ve Mihrani (25 kuruş) idi. DŞS, 360, 30.

⁶⁴⁰ Zimmiyândan 375 kuruş, Şark-ı Amid ve Garb-ı Amid nahîyeleri ile birlikte Salat ve Berazi kazâlarından 320 kuruş, Hani kazâsından 210 kuruş, Atak kazâsından 140 kuruş, Tercil kazâsından 160 kuruş, Ciska kazâsından 25 kuruş, Savur kazâsından 136 kuruş, Beşiri kazâsından 120 kuruş, Tilbesme kazâsından 60 kuruş, Siverek kazâsından 150 kuruş, Mefarikin’dan 35 kuruş, Mihrani’dan 25 kuruş, Eğil kazâsından 60 kuruş, Çermik kazâsından 180 kuruş, menzîl masrafı talep edilmiştir. DŞS, 360, 81-82.

⁶⁴¹ DŞS, 576, 3.

⁶⁴² 1 Venedik altın dükasının 3 kuruş 105 akçe (465 akçe) olarak tedâvül ettiği 1758’de, dokumacı ve ilişkili esnâfın 1.950 kuruş/234.000 akçe ödediği bunun da 503,22 adet Venedik altın dükasına denk geldiği söylenilir. Bir başka deyişle meselâ cüllâhân esnâfı, 416 kuruş/49.920 akçe/107,35 adet Venedik altın dükası ödemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 156.

⁶⁴³ 1739 yılında bir vergi birimi 3,2 kuruş, 1740 yılında 2 kuruş ve 1741 yılında 2,3 kuruş iken, bu miktar 1758 yılında 5,2 kuruşa yükselmiştir. 1758 yılında, menzîl masraflarının esnâfa tevzî edilen miktarlarında değişiklik olsa da vergi miktarının esnâf grubuna dağılım oranı aynı kalmıştır. 1739 yılında cüllâhân esnâfı grubundan 256 kuruş (%8), 1740 yılında 160 kuruş (%8), 1741 yılında ise 184 kuruş (%8) talep edilmişken, 1758 yılında cüllâhân esnâf grubu, 416 kuruş (%8) ödemekle mükellef kılınmıştır. Cüllâhân esnâfının farklı yıllarda farklı miktarlarda ödeme yapmış olmasına rağmen, toplam ödenmesi gereken miktar içerisindeki oranı aynı kalmıştır. DŞS, 576, 3.

⁶⁴⁴ Tilbesme kazâsından 200 kuruş, Hani kazâsından 410 kuruş, Mihrani kazâsından 100 kuruş, Mefarikin kazâsından 80 kuruş, Atak kazâsından 165 kuruş, Bakos-Boşat kazâsından 50 kuruş, Ciska kazâsından 100 kuruş, Savur kazâsından 450 kuruş, Hasankeyf ve Beşiri kazâlarından birlikte 380 kuruş, Tercil

Tablo 3.29. 1758 yılında esnâftan alınan menzîl masrafları

1758 ⁶⁴⁵			
Sıra No	Esnâf Adı	(kuruş)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	416	8
2	Gazzazân	52	1
3	Mûytâbân	130	2.5
4	Penbeciyân	52	1
5	Boyacıyân	416	8
6	Basmacıyân	78	1.5
7	Terziyân	130	2.5
8	Keçeciyân	26	0.5
9	Bezzazân	416	8
10	Kavukçuyân	78	1.5
11	Serracân	52	1
12	Palancıyân	104	2
Toplam		1.950	37.5
Diğer 27 Esnâf Grubu		3.250	62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		5.200	100

1758 yılında esnâf gruplarının ödediği miktarlardan, 1739 yılında esnâflara tevzi edilen toplam vergi birim miktarının esas alındığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra 1758 yılında esnâf gruplarına tevzî edilen menzîl masrafları, 1739-1768 yılları arasında tevzî edilen menzîl masrafları içerisinde en yüksek miktar olmuştur⁶⁴⁶. Burada, 1757-1758 yılları arasında yaşanan kıtlık nedeniyle daha yüksek miktarda vergi tevzî edildiği kuvvetli bir ihtimâl olarak görülmektedir⁶⁴⁷. Zira kuruşun Venedik altın dükası karşısında 18 yıl içerisinde sadece 25 akçe değer kaybına uğramasına rağmen⁶⁴⁸ 1758'de yüksek miktarda vergi tevzî edilmesini paranın değer kaybıyla açıklamak güç olacaktır.

kazâsından 215 kuruş, Şark, Garb, Berazi ve Salat nahîyelerinden ise 450 kuruş talep edilmiştir. DŞS, 576, 3.

⁶⁴⁵ 39 esnâf grubuna 5.200 kuruş menzîl masrafı tevzi edilmiştir. Bu miktarın 1.950 kuruşu dokumacı ve ilişkili esnâf grupları tarafından ödenmiştir. DŞS, 576, 3.

⁶⁴⁶ 1739 yılında tevzi edilen seferiyye vergisi esnâfa 1.000 birim üzerinden taksim edilmiştir. DŞS, 360, 7.; 1758 yılında cüllâhân esnâfının mükellef kılındığı vergi birim miktarının, 1739'da 80 birim olduğundan hareketle, 416 kuruşun 80 birime taksiminden, her bir birimin 5,2 kuruş olduğu görülür ki bu miktar 1739'da 3,2 kuruş, 1740'ta 2 kuruş ve 1741 de ise 2,3 kuruştur. DŞS, 360, 17, 30, 82.; 1768 yılında ise bir birim vergi 2,6 kuruş olmuştur. DŞS, 348, 3.; 1758 yılında 5,2 kuruş, 624 akçeye bu da 1,34 Venedik altın dükasına tekâbülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.

⁶⁴⁷ 1739-1740 ve 1741 yıllarında menzîl masraflarının bir birim değeri 2 ile 3,2 kuruş arasında değişen miktarlarda iken, herhangi bir savaş öncesi hazırlık ve ciddi bir para taşıması olmamasına rağmen 1758'de bu miktarın 5,2 kuruşa yükselmesi bu tarihlerde yaşanan kıtlık nedeniyle menzillerin ihtiyaç duyduğu emtia, hizmet vs. unsurların değerlerinde yaşanmış olan yüksek mâliyet olsa gerektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 11.

⁶⁴⁸ 1740'ta 1 Venedik altın dükası 440 akçe, 1758'de 1 Venedik altın dükası 465 akçe değerindeydi. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.

H. 1 Muharrem 1182 (M. 17 Mayıs 1768) tarihinde ise, Diyarbekir menzîlcisi Hacı Hasan Efendi'nin masrafları için eyâlet geneline tevzî edilen vergilerden Amid kazâsı esnâfına 2.676 kuruş 26 para mükellefiyet düşerken, kazâlara da değişen miktarlarda menzîl masrafları tevzî edilmiştir⁶⁴⁹. Dokumacı ve ilişkili esnâf grubuna tevzi edilen menzîl masrafları tablo halinde aşağıda verilmiştir⁶⁵⁰.

Tablo 3.30. 17 Mayıs 1768 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları

17 Mayıs 1768 ⁶⁵¹			
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş, p: para)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	214 k. 3 p.	8
2	Gazzazân	26 k. 31 p.	1
3	Mûytâbân	66 k. 36 p.	2.5
4	Penbeciyân	26 k. 31 p.	1
5	Boyacıyân	214 k. 3 p.	8
6	Basmacıyân	40 k. 5 p.	1.5
7	Terziyân	66 k. 36 p.	2.5
8	Keçeciyan	13 k. 16 p.	0.5
9	Bezzazân	214 k. 3 p.	8
10	Kavukçuyân	40 k. 5 p.	1.5
11	Serracân	26 k. 31 p.	1
12	Palancıyân	53 k. 22 p.	2
Toplam		1.003 k. 22 p.	37.5
Diğer 27 Esnâf Grubu		1.673 k. 04 p.	62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		2.676 k. 26 p.	100

Esnâf gruplarına tevzî edilen miktarların, ilgili şeyhliklerin aracılığı ile kaç birim olarak toplanacağına ilişkin olarak da 1739 yılındaki vergi birim oranlarının esas alındığını görmek mümkündür⁶⁵².

⁶⁴⁹ Şark, Garb, Salat ve Berazi nahîyeleri 130 kuruş 14 para vergi ile mükellef kılınmıştır. DŞS, 348, 3.; Bu veri DŞS, 348, 4'te Şark-ı Amid 80,5 kuruş, Salat ve Berazi nahîyeleri 50 kuruş, Garb-ı Amid ise 91,5 kuruş olarak geçmektedir. Menzîl masrafının tevzî edildiği diğer kazâlar ve vergi miktarları ise 1768'te şu şekilde olmuştur: Savur kazâsı 204,5 kuruş, Hasankeyf ve Beşiri kazâları birlikte 263,5 kuruş, Hani kazâsı 144 kuruş, Tilbesme kazâsı 177 kuruş, Tercil kazâsı 185 kuruş, Mihrani kazâsı 12 kuruş, Atak kazâsı 185 kuruş, Bakos-Boşat kazâsı 15 kuruş, Mefarikin kazâsı 12 kuruş, Ciska kazâsı ise 10 kuruş ödemiştir. DŞS, 348, 3.

⁶⁵⁰ DŞS, 348, 3.

⁶⁵¹ 1768 yılında 39 esnâfa 2.676 kuruş 26 para menzîl masrafı tevzi edilmiş, bunun 1.003 kuruş 22 parası dokumacı ve ilişkili esnâf gruplarınca ödenmiştir. 1768 yılında tevzi edilen menzîl masrafı sicil kayıtlarında aynı yıl tevzi edilen hazariye vergisi ile aynı sayfada yer almıştır. DŞS, 348, 3.

⁶⁵² Mesela cüllâh esnâfının ödemesi gereken toplam miktar olan 214 kuruş 3 paranın, 80 birime taksiminde her birimin 2,66 kuruş olduğu görülür. Bu taksim diğer esnâf gruplarına uygulandığında da her bir birim vergi oranı, ortalama 2,65-2,67 kuruşa tekâbül etmektedir. Hesaplamalardan esnâfın mükellef kılındığı vergi birim oranlarının 1739 yılındaki ile aynı olduğu anlaşılabilmektedir. DŞS, 360, 7. Ayrıca 1758 yılında her bir birim vergi 5,2 kuruş iken, 1768 yılında 2,65-2,67 kuruşa gerilemiştir.

H. 23 Rebiü'l-evvel 1182 (M. 7 Ağustos 1768) tarihinde aynı yıl ikinci defa menzîl masrafları için vergi tevzi edilmiştir. Bu tarihte Diyarbekir Amid menzîlhânesi ise Şeyh İbrahim ve Hacı Ali adlı şahısların uhdesindeydi⁶⁵³. Bu dönemde esnâf 2.791 kuruş menzîl masrafı ödemeğe tâbi olurken, kazâlardan da değişen miktarlarda menzîl masrafı talep edilmiştir⁶⁵⁴. Esnâfa tevzi edilen verginin yük dağılımı bu tarihte de 1739 yılındaki esnâf vergi birim miktarları esas alınarak belirlenmiştir⁶⁵⁵. 7 Ağustos 1768 tarihinde dokumacı ve ilişkili esnâfa tevzî edilen menzîl masrafları tablo halinde aşağıda verilmiştir⁶⁵⁶.

Tablo 3.31. 7 Ağustos 1768 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları

7 Ağustos 1768 ⁶⁵⁷			
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş, p: para)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	223 k. 10 p.	8
2	Gazzazân	27 k. 37 p.	1
3	Mûytâbân	69 k. 32 p.	2.5
4	Penbeciyân	27 k. 37 p.	1
5	Boyacıyân	223 k. 10 p.	8
6	Basmacıyân	41 k. 35 p.	1.5
7	Terziyân	69 k. 32 p.	2.5
8	Keçeciyan	13 k. 38 p.	0.5
9	Bezzazân	223 k. 10 p.	8
10	Kavukçuyân	41 k. 35 p.	1.5
11	Serracân	27 k. 37 p.	1
12	Palancıyan	55 k. 32 p.	2
Toplam		1.046 k. 25 p.	37.5
Diğer 27 Esnâf Grubu		1.744 k. 15 p.	62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		2.791 k.	100

7 Ağustos 1768 tarihli bir başka kayıta da esnâf gruplarından ve kazâlardan tâhsil edilmek üzere 3.461,5 kuruş daha menzîl masraflarının karşılanmasının talep

⁶⁵³ DŞS, 348, 15.

⁶⁵⁴ Şark-Garb Salat ve Berazi nahîyelerinden 136,5 kuruş, Savur kazâsından 214,5 kuruş, Hasankeyf ve Beşiri kazâlarından 275,5 kuruş, Tilbesme kazâsından 184,5 kuruş, Tercil kazâsından 191,5 kuruş, Mihrani kazâsından 13 kuruş, Atak kazâsından 192,5 kuruş, Bakos-Boşat kazâsından 15 kuruş, Mefarikin kazâsından 12 kuruş ve Ciska kazâsından 11 kuruş menzîl masrafı talep edilmiştir. DŞS, 348, 15.

⁶⁵⁵ Mesela, cüllâhân esnâfının mükellef kılındığı 223 kuruş 10 para vergi, 80 birime taksim edildiğinde, her bir birim 2,78 kuruşa tekâbül etmektedir. Bu hesaplama yöntemiyle tüm esnâf grupları için bir birimin 2,78 kuruş olduğu görülmektedir. 17 Mayıs 1768 tarihinde bir birim vergi 2,66 kuruş iken 7 Ağustos 1768 tarihinde bir birim vergi 2,78 kuruşa yükselmiştir. Esnâfa tevzî edilen miktarın %24 gibi bir oranı ise; cüllâhân, boyacıyân ve bezzazân esnâfı tarafından ödenmiştir. Bu da toplam verginin 1/4'ü gibi ciddi bir kısmına tekâbül etmektedir.

⁶⁵⁶ DŞS, 348, 15.

⁶⁵⁷ 7 Ağustos 1768 tarihinde 39 esnâfa tevzi edilen 2.791 kuruş menzîl masraflarının 1.045 kuruş 25 parası dokumacı ve ilişkili esnâf gruplarınca ödenmiştir. Daha önce tevzî edilen menzîl vergilerinde olduğu gibi dokumacı ve ilişkili esnâf grubu, tüm esnâfa tevzî edilen miktarın %37.5'ini karşılamıştır.

edildiği anlaşılmaktadır. Bu yekünden esnâfın payına 2.307,5 kuruş düşmüştür. Ancak sicilde bu meblağın esnâfa taksiminin ne şekilde yapıldığı mevcut değildir⁶⁵⁸.

H. 11 Cemaziye'l-evvel 1199 (M. 22 Mart 1785) tarihinde Diyarbekir menzîlhânesi Ömer Beşe adında bir şahıs tarafından işletilmiştir. Bu tarihte kazâlara⁶⁵⁹ ve esnâfa⁶⁶⁰ tevzî edilen toplam menzîl masrafları miktarı 7.758,5 kuruş olmuştur. Esnâftan ise menzîl masrafı olarak bu miktarın 5.172 kuruşu talep edilmiştir. Bu tarihte de önceki menzîl masraflarının taksimâtında olduğu gibi en yüksek miktarı cüllâhân, boyacıyân ve bezzazân esnâfı ödemiştir⁶⁶¹.

Tablo 3.32. 22 Mart 1785 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları

22 Mart 1785 ⁶⁶²			
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş, p: para)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	413 k. 3 rub'	8
2	Gazzazân	51,5 k. 9 p.	1
3	Mûytâbân	129 k. 1 rub' 2 p.	2.5
4	Penbeciyân	51,5 k. 9 p.	1
5	Boyacıyân	413 k. 3 rub'	8
6	Basmacıyân	77,5 k. 3 p.	1.5
7	Terziyân	129 k. 1 rub' 2 p.	2.5
8	Keçeciyân	23 k. 3 rub' 5 p.	0.5
9	Bezzazân	413 k. 3 rub'	8
10	Kavukçuyân	77,5 k. 3 p.	1.5
11	Serracân	51,5 k. 9 p.	1
12	Palancıyân	103 k. 1 rub' 8 p.	2
Toplam		1.939,5 k.	37.5
Diğer 27 Esnâf Grubu		3.232,5 k.	62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		5.172 k.	100

⁶⁵⁸ DŞS, 348, 16.

⁶⁵⁹ Şark ve Garb nahîyelerinden 170,5 kuruş, Savur kazâsından 445 kuruş, Hani kazâsından 445 kuruş, Hasankeyf ve Beşiri kazâlarından 445 kuruş, Tercil kazâsından 445 kuruş, Tilbesme kazâsından 227,5 kuruş, Ciska kazâsından 68,5 kuruş, Mihrani kazâsından 68,5 kuruş, Bakos-Boşat kazâsından 22 kuruş ve Mefarikin kazâsından 22 kuruş olmak üzere 2.586,5 kuruş nahiye ve kazâlardan talep edilmiştir. DŞS, 313, 12.

⁶⁶⁰ 5.172 kuruş esnâftan talep edilmiştir. DŞS, 313, 12.

⁶⁶¹ Cüllâhân, boyacıyân ve bezzazân esnâf gruplarının mükellef kılındığı 413 kuruş 3 rub'un 80 birime taksiminde, her bir birimin 5,15-5,16 kuruş gibi bir meblağa tekâbül ettiği görülmektedir. Bu miktar, birim değeri açısından 7 Ağustos 1768 tarihinde tevzî edilen birim miktarının hemen hemen iki katına tekâbül etmektedir.

⁶⁶² 22 Mart 1785 tarihinde esnâfa tevzi edilen 5.172 kuruş menzîl masraflarının %37.5'ini dokumacı ve ilişkili esnâf grupları öderken geriye kalan 27 esnâf grubu esnâfa tevzi edilen verginin %62.5'ini ödemiştir. DŞS, 313, 12.

H. 7 Zilka'de 1199 (M. 11 Eylül 1785) tarihinde esnâfa tevzi edilen menzîl masrafları miktarlarını gösteren aynı yıla tekâbül eden bir sicil kaydı daha mevcuttur. Bu kayıttaki taksimât tablo halinde aşağıda verilmiştir⁶⁶³.

Tablo 3.33. 11 Eylül 1785 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları

11 Eylül 1785 ⁶⁶⁴			Tüm Esnâfa Oranı
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş, p: para)	(%)
1	Cüllâhân	448 k. 2 p.	-----
2	Gazzazân	-----	-----
3	Mûytâbân	140 k. 4 p.	-----
4	Penbeciyân	-----	-----
5	Boyacıyân	448 k. 2 p.	-----
6	Basmacıyân	-----	-----
7	Terziyân	140 k. 4 p.	-----
8	Keçeciyân	-----	-----
9	Bezzazân	448 k. 2 p.	-----
10	Kavukçuyân	-----	-----
11	Serracân	-----	-----
12	Palancıyân	-----	-----
Toplam		1.624 k. 14 p.	-----
Diğer 6 Esnâf Grubu		1.568 k. 31 p.	-----
Toplam 11 Esnâf Grubu		3.193 K. 4 P.	-----

11 Eylül 1785 tarihinde tevzî edilen menzîl masraflarının bu görevde bulunan Ömer Beşe'ye ödenmek üzere 5.603 kuruş 3 rub'un esnâftan, geri kalan kısmın ise kazâlardan olmak üzere, cem'an 8.405,5 kuruş vergi salık verilmiştir. Sicil kayıtlarında dokumacı ve ilişkili esnâftan sadece cüllâhân, mûytâbân, boyacıyân, terziyân ve bezzazân esnâfının mükellef kılındığı 1.624 kuruş 14 para ile diğer esnâf grupları arasında yer alan bakkalân, haffafân, debbağân, habbazân, kuyumcuyân ve sabuncuyân esnâfına tevzi edilen verginin 1.568 kuruş 31 paralık kısmı yer almaktadır. 5.603 kuruş 3 rub'un, 3.193 kuruş 4 paralık kısmın esnâfa taksimi sicilde kayıtlı iken geri kalan ve esnâftan alınması hükme bağlanan 2.409 kuruş 36 paranın taksimâtına dâir kayıtlarda bir mâlumat yoktur⁶⁶⁵. Ancak cüllâhân, bezzazân ve boyacıyân esnâfının mükellef kılındığı birim miktarı, daha önce mükellef kılındıkları vergi birim miktarları esas

⁶⁶³ DŞS, 313, 18.

⁶⁶⁴ Önceki vergi tevzi birim oranları esas alındığında, dokumacı ve ilişkili esnâfın, esnâfa tevzi edilen hemen hemen tüm vergilerin %37.5'lik kısmını ödemekle mükellef kılındığı bilinmektedir. Bu bilgiden hareketle 5.603 kuruş 3 rub'un %37.5'lik kısmına tekâbül eden 2.101 kuruşun dokumacı ve ilişkili esnâf gruplarınca ödenmiş olduğu, geri kalan 3.502 kuruşluk kısmın ise diğer esnâf gruplarınca karşılandığı düşünülebilir.

⁶⁶⁵ DŞS, 313, 18.

alındığında bir birimin 5,6 kuruş olduğu hesaplanabilmektedir⁶⁶⁶. Kazâlardan da bu tarihte değişik meblağlarda menzîl masraflarının karşılanması talep edilmiştir⁶⁶⁷.

H. 15 Cemaziye'l-âhir 1203 (M. 13 Mart 1789) tarihinde Diyarbekir menzîlhânesi müteahhidi ve görevlileri, Kara el-Hâc Mustafa Beşe ve ortakları Hacı Mustafa ve Abdülbaki Beşe adındaki kişilerdi. Menzîlhâne giderleri için bu tarihte tevzî edilen 13.257 kuruşun, 8.838 kuruşu esnâflarca karşılanmıştır. Esnâfa tevzî edilen miktarın taksimâtı ise tablo halinde aşağıda verilmiştir⁶⁶⁸. Bu tarihte esnâfa tevzî edilen menzîl masraflarının %37.5'lik kısmı önceki vergilerde olduğu gibi dokumacı ve ilişkili esnâf gruplarınca ödenmiştir. Bu tarihte bir birim vergi ise 8,8 kuruşa yükselmiştir⁶⁶⁹.

Tablo 3.34. 13 Mart 1789 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları

13 Mart 1789 ⁶⁷⁰			
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş, p: para)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	707 k. 3 p.	8
2	Gazzazân	88 k. 1 rub' 5 p.	1
3	Mûytâbân	220 k. 3 rub' 8 p.	2.5
4	Penbeciyân	88 k. 1 rub' 5 p.	1
5	Boyacıyân	707 k. 3 p.	8
6	Basmacıyân	132,5 k. 3 p.	1.5
7	Terziyân	220 k. 3 rub' 8 p.	2.5
8	Keçeciyan	44 k. 7 p.	0.5
9	Bezzazân	707 k. 3 p.	8
10	Kavukçuyân	132,5 k. 3 p.	1.5
11	Serracân	88 k. 1 rub' 5 p.	1
12	Palancıyân	176 k. 3 rub'	2
Toplam		3.314 k.	37.5
Diğer 27 Esnâf Grubu		5.524 k.	62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		8.838 k.	100

⁶⁶⁶ Cüllâhân, bezzazân ve boyacıyân esnâfı 11 Eylül 1785 tarihine kadar tevzi edilen tüm vergilerde 80 birim vergi ödemiştir. Bu esnâf gruplarının bu tarihte de ödemekle yükümlü kılındıkları 448 kuruş 2 para, 80 birime bölündüğünde bir birimin 5,6 kuruşa tekâbül ettiği görülür ki, bu hesaplama, 5.603 kuruşluk verginin de 1.000 birim üzerinden taksim edildiğini ortaya koyması açısından doğru bir hesaplama olmaktadır.

⁶⁶⁷ Şark ve Garb nahîyelerinden 179,5 kuruş, Savur kazâsından 483 kuruş, Hani kazâsından 483 kuruş, Hasankeyf ve Beşiri kazâsından 483 kuruş, Tercil kazâsından 483 kuruş, Tilbesme kazâsından 247,5 kuruş, Atak kazâsından 247,5 kuruş, Ciska kazâsından 73 kuruş 3 rub', Mihrani kazâsından 73 kuruş 3 rub', Bakos-Boşat kazâsından 24 kuruş, Mefarikin kazâsından ise 24 kuruş menzîl masrafları talep edilmiştir. DŞS, 313, 18.

⁶⁶⁸ DŞS, 267, 5.

⁶⁶⁹ 1789 tarihinde parada yapılan tağşiş nedeniyle bir vergi birimi, 1785'te 5,6 kuruş iken, 1789'da 8,8 kuruşa yükselmiştir. Bu da %63 gibi bir orana tekâbül etmekteydi. 1785'te 1 Venedik altın dükası 550 akçe olarak tedâvül ederken, 1789 tağşişinden sonra 690 akçe olarak tedâvül etmiştir. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.

⁶⁷⁰ 39 esnâfa tevzi edilen 8.838 kuruşun 3.134 kuruşu dokumacı ve ilişkili esnâf gruplarınca ödenmiştir.

H. 22 Zilhicce 1203 (M. 13 Eylül 1789) tarihinde, Diyarbekir menzîlinin müteahhidi olan Menzîlci Abdülbaki Beşe'nin ilk taksidinin ödenmesi ve diğer bazı giderleri de⁶⁷¹ içeren 18.371,5 kuruş, Diyarbekir kazâlarına⁶⁷² ve esnâfına tevzî edilmiştir. Bu meblağın 12.247 kuruşunun esnâflarca karşılanmasına karar verilen tevzîde, dokumacı ve ilişkili esnâfın ödemesi gereken miktarlar tablo halinde aşağıda verilmiştir⁶⁷³.

Tablo 3.35. 13 Eylül 1789 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları

13 Eylül 1789 ⁶⁷⁴				Tüm Esnâfa Oranı
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş, p: para)		(%)
1	Cüllâhân	979 k. 3 rub'	5 p.	8
2	Gazzazân	122 k.	19 p.	1
3	Mûytâbân	306 k.	8 p.	2.5
4	Penbeciyân	122 k.	19 p.	1
5	Boyacıyân	979 k. 3 rub'	5 p.	8
6	Basmacıyân	183,5 k.	9 p.	1.5
7	Terziyân	306 k.	8 p.	2.5
8	Keçeciyan	61 k.	10 p.	0.5
9	Bezzazân	979 k. 3 rub'	5 p.	8
10	Kavukçuyân	183,5 k.	9 p.	1.5
11	Serracân	122 k.	19 p.	1
12	Palancıyan	244 k. 3 rub'	7 p.	2
Toplam		4.592,6 k.		37.5
Diğer 27 Esnâf Grubu		7.654,4 k.		62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		12.247 k.		100

13 Eylül 1789 tarihinde tevzî edilen menzîl masraflarının bir birimi 12,24 kuruşa yükselmiştir. Bu tarihte Diyarbekir dokumacı esnâfı ve dokumacı esnâfı ile ilişkili esnâftan 4.592,6 kuruş menzîl masrafı talep edildiği bu miktarın da önceki vergi tevzîlerinde olduğu gibi %37.5'lik bir kısma tekâbül ettiği görülmektedir. 6 ay gibi kısa bir süre önce bir birimi 8,8 kuruş olarak tevzî edilen verginin bir birimi, 13 Eylül 1789'da 12,24 kuruşa yükselmiştir. Bu da %50 gibi bir orana tekâbül etmektedir. Bir

⁶⁷¹ Taksimâtın "ala kadri'l hises" üzere yapıldığı belirtilen sicil kaydında menzilhânenin genel giderlerinin yanı sıra "...ve menzîlcinin telef ü zâyî'âtı olan on iki re's devenin bahâsı üç yüz guruş..." denilerek menzîlcinin telef olan 12 deve için de 300 kuruş talep edilmiştir. DŞS, 267, 17.

⁶⁷² Şark ve Garb nahiyelerinin 390 kuruş, Savur kazâsının 1.025 kuruş, Hanî kazâsının 1.025 kuruş, Hasankeyf ve Beşiri kazâlarının 1.025 kuruş, Tercil kazâsının 1.025 kuruş, Telbisme kazâsının 585 kuruş, Atak kazâsının 585 kuruş, Ciska kazâsının 171 kuruş, Mihrani kazâsının 171 kuruş, Bakos-Boşat kazâsının 61 kuruş, Mefarikin kazâsının ise 60 kuruş 3 rub' 8 para ödemesi hükme bağlanmıştır. DŞS, 267, 17.

⁶⁷³ DŞS, 267, 17.

⁶⁷⁴ 39 esnâfa tevzi edilen masrafların %37.5'lik kısmına tekâbül eden 4.592,6 kuruşluk kısmı dokumacı ve ilişkili esnâf gruplarınınca ödenirken, %62.5'lik kısmı diğer 27 esnâf grubunca karşılanmıştır.

birim verginin bu oranda yükselmesinde 1789 tarihinde gerçekleştirilen tağşişin, sebebiyet verdiği ise açıktır⁶⁷⁵.

H. 25 Muharrem 1207 (M. 12 Eylül 1792) tarihinde Diyarbekir menzîlhânesini, 1789 yılında da bu görevde bulunan Abdülbaki Beşe adındaki kişi işletmekteydi⁶⁷⁶. Bu tarihte esnâf ve kazâlardan toplam 9.243,5 kuruş menzîl masrafı talep edilmiştir. Yekünün 6.162 kuruş 14 paralık kısmıyla esnâf mükellef kılınırken kazâlara tevzî edilen miktar ise 3.081,5 kuruş olmuştur⁶⁷⁷. Tevzi edilen masraflardan dokumacı ve ilişkili esnâfın ödeyeceği menzîl masrafları tablo halinde aşağıda verilmiştir⁶⁷⁸.

Tablo 3.36. 12 Eylül 1792 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları

12 Eylül 1792 ⁶⁷⁹			
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş, p: para)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	493 k.	8
2	Gazzazân	61,5 k. 5 p.	1
3	Mûytâbân	154 k. 2 p.	2.5
4	Penbeciyân	61,5 k. 5 p.	1
5	Boyacıyân	493 k.	8
6	Basmacıyân	92 k. 18 p.	1.5
7	Terziyân	154 k. 2 p.	2.5
8	Keçeciyan	30 k. 3 rub' 2 p.	0.5
9	Bezzazân	493 k.	8
10	Kavukçuyân	92 k. 18 p.	1.5
11	Serracân	61,5 k. 5 p.	1
12	Palancıyân	123 k. 10 p.	2
Toplam		2.310,7 k.	37.5
Diğer 27 Esnâf Grubu		3.851,3 k.	62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		6.162 k. 14 p.	100

Esnâfa tevzî edilen menzîl masraflarının bir birimi bu tarihte 6,16 kuruş olmuştur⁶⁸⁰. Dokumacı esnâfı cüllâhlara ile ilişkili esnâf gruplarından bezzaz ve boyacı

⁶⁷⁵ 1788 yılında 1 Venedik altın dükası 660 akçe değerinde tedâvül ederken, 1789 yılında 690 akçeye yükselmiştir. Dolayısıyla kuruş yaklaşık %36 oranında değer kaybına uğramıştır. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.

⁶⁷⁶ Kayıтта "...Diyarbekir Menzîlhânesi'ni on iki bin guruşa i'mâl ve müte'ahhid Abdülbaki Beşe..." denilerek mütahhidlik bedeline de yer verilmiştir. DŞS, 626, 13.

⁶⁷⁷ Şark ve Garb nahiyelerinden 166 kuruş, Savur kazâsından 540 kuruş, Hani kazâsından 540 kuruş, Hasankeyf ve Beşiri kazâlarından 540 kuruş, Tercil kazâsından 540 kuruş, Tilbesme kazâsından 260 kuruş, Atak kazâsından 260 kuruş, Ciska kazâsından 85 kuruş, Mihrani kazâsından 85 kuruş, Bakos-Boşat kazâsından 32 kuruş 23 para, Mefarikin kazâsından 32 kuruş 23 para, tâhsil edilmesi istenmiştir. DŞS, 626, 13.

⁶⁷⁸ DŞS, 626, 13.

⁶⁷⁹ Dokumacı ve ilişkili esnâf grupları 2.310,7 kuruş ile esnâfa tevzi edilen masrafların %37.5'ini öderken, geri kalan 27 esnâf grubu ise masrafların %62.5'ini ödemiştir.

⁶⁸⁰ 1739 tarihli kayıttan, 1.000 birim olarak tevzî edilen verginin esnâfa taksiminde, 375 birimin dokumacı ve ilişkili esnâfa taksim edildiği, bu istikrârın da yüzyılın sonuna kadar sürdüğü

esnâfı 493'er kuruş ile en fazla masrafın tevzî edildiği esnâf grupları olmuştur⁶⁸¹. H. 11 Şaban 1208 (M. 14 Mart 1794) tarihli sicil kaydında Diyarbekir menzîlhânesi görevlisinin Kara Hocaâde olarak bilinen Halil Ağa olduğu, kazâ⁶⁸² ve esnâflardan toplam 7.377 kuruş 1 rub menzîl masrafı talep edildiği anlaşılmaktadır. Bu tevzide 4.918 kuruş esnâftan talep edilmiştir. Dokumacı ve ilişkili esnâfa tevzî edilen menzîl masraflarının taksimi tablo halinde aşağıda verilmiştir⁶⁸³.

Tablo 3.37. 1794 yılında esnâftan alınan menzîl masrafları

1794 ⁶⁸⁴			
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş, p: para)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	393,5 k. 2 p.	8
2	Gazzazân	49 k. 8 p.	1
3	Mûytâbân	122 k. 3 rub' 7 p.	2.5
4	Penbeciyân	49 k. 8 p.	1
5	Boyacıyân	393,5 k. 2 p.	8
6	Basmacıyân	73 k. 3 rub' 1 p.	1.5
7	Terziyân	122 k. 3 rub' 7 p.	2.5
8	Keçeciyan	24,5 k. 4 p.	0.5
9	Bezzazân	393,5 k. 2 p.	8
10	Kavukçuyân	73 k. 3 rub' 1 p.	1.5
11	Serracân	49 k. 8 p.	1
12	Palancıyân	98 k. 1 rub' 4 p.	2
Toplam		1.844,3 k.	37.5
Diğer 27 Esnâf Grubu		3.073,7 k.	62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		4.918 k. 1 rub'	100

anlaşılmaktadır. 1739 tarihinden itibaren esnâfa tevzî edilen seferiyye, hazariyye vergilerinde ve menzîl masraflarında, 1.000 birimin esas alındığı ve bu rutin üzere mükellefiyetlerin salık verildiği görülmektedir. Bir birimin değeri ise yıllara göre iktisadî şartlar, ihtiyaçlar ve gereklilikler doğrultusunda değişiklik göstermiştir. 1789 yılında birim başına alınan vergi 12,24 kuruş olarak belirlenmiştir. DŞS, 267, 17.; Bir birim vergi 1792 yılında %50 oranında azaltılarak 6,16 kuruşa düşürülmüştür. DŞS, 626, 13.

⁶⁸¹ 1792'de 1 Venedik altın dükası 7 kuruşa (840 akçe) denk tedâvül etmekteydi. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.; Buna göre 1792'de cüllâh, bezzaz ve boyacı esnâfının 493'er kuruş veya 59.160 akçe ya da 70 Venedik altın dükası değerinde bir vergi ile mükellef kılındığı görülmektedir. 1792'de 1 tob Diyarbekir kırmızı bezinin ortalama fiyatı ise 240 akçe (2 kuruş) idi. DŞS, 327, 26.; Dolayısıyla cüllâhân, bezzazân ve boyacıyân esnâfının her birinin, 1792 yılında 246 tob bez değerinde vergi ödediği söylenebilir. DŞS, 626, 13.

⁶⁸² Şark ve Garb kazâlarından 150 kuruş, Hani, Savur, Hasankeyf ile birlikte Beşiri kazâlarından 430'ar kuruş, Tercil, Tilbesme, Atak kazâlarından 210'ar kuruş, Ciska ve Mihrani kazâlarından 60'ar kuruş, Bakos-Boşat ve Mefarikin kazâlarından 24,5'er kuruş talep edilmiştir. DŞS, 355, 9-10.

⁶⁸³ DŞS, 355, 9-10.

⁶⁸⁴ 39 esnâfa tevzi edilen 4.918 kuruş 1 rub'un, %37.5'lik orana tekâbül eden 1.844,3 kuruşu dokumacı ve ilişkili esnâf tarafından ödenmiştir. Geriye kalan ve %62.5'lik kısma tekâbül eden 3.073,7 kuruş ise diğer esnâf gruplarınca ödenmiştir.

Bir vergi birimi; 1789 yılında 12,24 kuruşa tekâbül ederken, bu değer 1792’de 6,16 kuruşa, 1794 yılında ise 4,9 kuruşa gerilemiştir. Bu çerçevede cüllâhân ve ilişkili esnâf gruplarından boyacıyân ile bezzazân esnâfının yüzyılın sonlarında da en yüksek meblağla menzîl masrafı ödemeye mükellef kılındıkları sicil kaydından anlaşılmaktadır⁶⁸⁵. Ayrıca sadece cüllâh esnâfının; Ciska, Mihrani, Bakos-Boşat, Mefarikin ve Atak kazâlarından talep edilen miktardan daha fazla menzîl masraflarını karşıladığı görülmektedir⁶⁸⁶. Diyarbekir menzîlhânesi görevini ifâ eden Kara Hocaâde Halil Ağa ve Ahmed Ağa adındaki şahıslara ödenmek üzere H. 21 Zilka’de 1217 (M. 15 Mart 1803) tarihinde de Diyarbekir kazâ ve esnâflarına menzîl masrafı tevzî edilmiştir. 9.581,5 kuruşun 6.387,5 kuruşunun esnâfa, geri kalan kısmın ise kazâlara tevzî edildiği sicil kaydından anlaşılmaktadır. Dokumacı ve ilişkili esnâfa tevzî edilen masrafın taksimi tablo halinde aşağıda verilmiştir⁶⁸⁷.

Tablo 3.38. 15 Mart 1803 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları

15 Mart 1803 ⁶⁸⁸			
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş, p: para)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	511 k.	8
2	Gazzazân	63 k. 3 rub’ 6 p.	1
3	Mûytâbân	159,5 k. 7 p.	2.5
4	Penbeciyân	63 k. 3 rub’ 6 p.	1
5	Boyacıyân	511 k.	8
6	Basmacıyân	95 k. 3 rub’ 3 p.	1.5
7	Terziyân	159,5 k. 7 p.	2.5
8	Keçeciyan	33 k. 3 rub’ 6 p.	0.5
9	Bezzazân	511 k.	8
10	Kavukçuyân	95 k. 3 rub’ 3 p.	1.5
11	Serracân	63 k. 3 rub’ 6 p.	1
12	Palancıyân	127 k. 3 p.	2
Toplam		2.392 k.	37.5
Diğer 27 Esnâf Grubu		3.997,5 k.	62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		6.387,5 k. 6 p.	100

⁶⁸⁵ 1794 yılında cüllâhân, boyacıyân ve bezzazân esnâfının her biri menzîl masrafları kapsamında 393,5 kuruş 2 para ile mükellef kılınmıştır. Bu esnâf gruplarının her biri 47.220 akçe veya 56,2 Venedik altın dükasına denk gelen bir vergiyi ödemişlerdir. 1794 yılında 1 Venedik altın dükası ise 7 Osmanlı kuruşu (840 akçe) değerindeydi. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 156.

⁶⁸⁶ Ciska kazâsı 60 kuruş, Mihrani kazâsı 60 kuruş, Bakos-Boşat kazâsı 24,5 kuruş, Mefarikin kazâsı 24,5 kuruş ve Atak kazâsı 210 kuruş ile toplamda 379 kuruş öderken, cüllâh esnâfı grubu tek başına 393 kuruş 2 para menzîl masrafı ödemiştir. DŞS, 355, 9, 10.

⁶⁸⁷ DŞS, 356, 21.

⁶⁸⁸ 1.000 birim üzerinden 39 esnâfa taksimi yapılan verginin her bir birimi 6,38 kuruştur. 6.387,5 kuruş 6 para olan menzîl masraflarının %37.5’ine tekâbül eden 2.392 kuruşu dokumacı ve ilişkili esnâf gruplarınca ödenirken, %62.5’lik orana tekâbül eden 3.997,5 kuruşu ise diğer 27 esnâf grubu ödemiştir.

19. yüzyılın ilk yıllarında cüllâhân, boyacıyân ve bezzazân esnâfının tevzî edilen masraflarda hâlâ en yüksek vergiyi veren esnâf grubunu teşkil etmeleri, dokumacılığın hâlâ çok önemli bir durumda olduğunu göstermesi açısından önemlidir⁶⁸⁹.

H. 27 Cemaziye'l-evvel 1218 (M. 14 Eylül 1803) tarihinde ise Diyarbekir menzîlhânesinin giderlerinin karşılanması amacıyla kazâlara ve esnâfa 56.232,5 kuruş masraf tevzî edilmiştir. Bu masrafın 37.488 kuruş 1 rub' 4 akçesi esnâflarca karşılanmıştır. Dokumacı ve ilişkili esnâfa tevzî edilen menzîl masrafının taksimi tablo halinde aşağıda verilmiştir⁶⁹⁰.

Tablo 3.39. 14 Eylül 1803 tarihinde esnâftan alınan menzîl masrafları

14 Eylül 1803 ⁶⁹¹			
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş a: akçe, p: para)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	2.999 k. 5 p.	8
2	Gazzazân	374 k. 3 rub' 7 p.	1
3	Mûytâbân	937 k. 7 p.	2.5
4	Penbeciyân	374 k. 3 rub' 7 p.	1
5	Boyacıyân	2.999 k. 5 p.	8
6	Basmacıyân	562 k. 1 rub' 3 p.	1.5
7	Terziyân	937 k. 7 p.	2.5
8	Keçeciyan	187 k. 1 rub' 9 p.	0.5
9	Bezzazân	2.999 k. 5 p.	8
10	Kavukçuyân	562 k. 1 rub' 3 p.	1.5
11	Serracân	374 k. 3 rub' 7 p.	1
12	Palancıyân	749 k. 1 rub' 3 p.	2
Toplam		14.058 k.	37.5
Diğer 27 Esnâf Grubu		23.430 k. 1 rub' 4 a.	62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		37.488 k. 1 rub' 4 a.	100

19. yüzyılın ortalarına kadar da menzîl masraflarının karşılanması için esnâfa tevzilerin yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Araştırma döneminin dışında olması

⁶⁸⁹ Zira bu esnâf gruplarına tevzi edilen 511 kuruş, 1803 yılında 63,8 Venedik altın dükasına tekâbül etmekteydi. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.; En düşük vergiyi ödeyen esnâf ise 33 kuruş ödeyen keçeciyan, çilingarân, na'lçeçiyân ve eskiciyan esnâfı olmuştur. 33 kuruş ise 4 Venedik altın dükasına denk gelmekteydi. Bu da cüllâhân, boyacıyan ve bezzazân esnâfının tevzi edilen masraflarda, en düşük vergiyi veren esnâf gruplarından 15,5 kat daha fazla masraf ödediği anlamına gelmektedir. Diğer 27 esnâf grubu arasından ise sadece bakkalân esnâfı cüllâhân esnâfı kadar masraf ödemekle mükellef kılınmıştır. DŞS, 356, 21.

⁶⁹⁰ DŞS, 356, 42.

⁶⁹¹ 14 Eylül 1803 tarihinde 39 esnâfa tevzi edilen menzîl masraflarının %37.5'lik kısmına tekâbül eden 14.058 kuruş dokumacı ve ilişkili esnâf gruplarınca ödenirken, %62.5'lik kısmına tekâbül eden 23.430 kuruş 1 rub' 4 akçelik kısmı diğer esnâf gruplarınca ödenmiştir. DŞS, 356, 42.

nedeniyle detaya girilmeden 1817, 1824 ve 1842 yıllarında esnâfa tevzi edilen menzîl masraflarına kısaca değinilmiştir. H. 2 Zilka'de 1232 (M. 13 Eylül 1817) tarihinde Diyarbekir menzîlhânesi ve şehir masârıfı için kazâlara ve esnâfa vergi tevzî edilmiştir. Bu tarihte tevzî edilen verginin 67.828 kuruş olduğu, taksimâtın ise esnâfa 45.219 kuruş, kazâlara ise 22.609 kuruş olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Verginin tevzî edildiği 35 esnâf grubundan cüllâhân esnâfının en yüksek miktarı (4.413 kuruş) ödemekte olması, dokumacı esnâfının bu tarihlerde iktisadî hayatın önemli bir unsuru olmaya devam ettiğini göstermektedir. Zira bu tarihte en fazla verginin tevzî edildiği kazâlardan olan Hasankeyf ve Beşiri, Savur, Hani ve Tercil kazâları, cüllâhân esnâfından daha az vergi (4.000 kuruş) ödemekle mükellef kılınmışlardır⁶⁹². H. 1239 (M. 1824) yılında ise Diyarbekir menzîlhânesinin 6 aylık giderinin yanı sıra diğer bazı şehir masrafları için talep edilen 44.318 kuruşun, 38 esnâf grubuna tevzî edildiği sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır. Ancak dokumacı ilişkili esnâf grubundan kavukçuyân ve serracân esnâfının sicil kaydında yer almadığı görülmektedir. Bu tarihte ise esnâfa tevzî edilen masrafın %30'u dokumacı ve ilişkili esnâflardan tâhsil edilmiştir. Dokumacı ve ilişkili esnâfa tevzi edilen masrafların miktarları tablo halinde aşağıda verilmiştir⁶⁹³.

Tablo 3.40. 1824 yılında esnâftan alınan menzîl masrafları

1824 ⁶⁹⁴			
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	4.360	10
2	Gazzazân	436	1
3	Mûytâbân	817	1.9
4	Penbeciyân	545	1.2
5	Boyacıyân	545	1.2
6	Basmacıyân	817	1.9
7	Terziyân	817	1.9
8	Keçeciyân	163	0.4
9	Bezzazân	3.929	8
10	Kavukçuyân	-----	-----
11	Serracân	-----	-----
12	Palancıyân	1.090	2.5
Toplam		13.519	30
Diğer 28 Esnâf Grubu		30.799	70
Toplam 38 Esnâf Grubu		44.318	100

⁶⁹² DŞS, 590, 4.

⁶⁹³ DŞS, 351, 12.

⁶⁹⁴ Bu tevezide, tüm vergi ve masraf tevezilerinde mükellefiyeti olan kavukçuyân ve serracân esnâfının yer almadığı görülmektedir. Sebebine ilişkin kayıtlarda herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Dokumacı ve ilişkili esnâf grubunun tevzi edilen masrafların %30'luk kısmını karşıladığı görülmektedir.

H. Rebiü'l-evvel-Receb 1258 (M. Nisan-Eylül 1842) tarihinde de Diyarbekir esnâfına 24.100 kuruş Diyarbekir menzîlhânesi masârıfı için vergi tevzî edilmiştir. Verginin tevzî edildiği 37 esnâf grubundan en yüksek verginin taalluk ettiği esnâf grubu, bu tarihte de cüllâhân esnâfı olmuştur⁶⁹⁵.

18. yüzyılın ilk yarısında 1739, 1740 ve 1741 yıllarında tevzî edilen menzîl masraflarının esnâfa düşen miktarı, yıllar itibâriyle 3.200 kuruş, 2.000 kuruş ve 2.300 kuruş olmuştur. 1739 tarihinde tevzî edilen seferiyye vergisine ilişkin sicil kaydında, esnâf adının hemen üzerinde esnâfın kaç birim vergi ödeyeceği belirtilmiştir⁶⁹⁶. Her ne kadar imdâd-ı hazariyye vergilerinin tevzi edildiği sicil kayıtlarında da esnâf gruplarının ödeyeceği vergi birim miktarı esnâf adlarının üzerinde kayıtlı değilse de esnâfa tevzi edilen tüm hazariyye vergilerinin 1.000 birim üzerinden hesaplandığı ve bu çerçevede her bir birim verginin; 1740, 1767, 1768, 1785, 1792, 1794 ve 1797 tarihlerinde sabit kalarak 2,175 kuruş olduğu ortaya konmuştur.

Menzîl masraflarının tevzîsinde ise yıllara göre dalgalanmalar meydana gelmiştir. Menzîl masraflarının taksiminde de seferiyye ve hazariyye vergilerinde olduğu gibi 1.000 birim esas alınmıştır. 1739 yılında esnâfa tevzî edilen verginin her bir birimi 3,2 kuruş, 1740'ta 2 kuruş, 1741'de 2,3 kuruş, 1758'de 5,2 kuruş, 1768'de 2,6 - 2,7 ve 2,3 kuruş, 1785'te 5,17 ve 5,60 kuruş, 1789'da 8,83 ve 12,24 kuruş, 1792'de 6,16 kuruş, 1794'te 4,91 kuruş, 15 Mart 1803 tarihinde ise 6,38 kuruş olmuştur. 14 Eylül 1803 tarihinde ise esnâf gruplarının ödediği menzîl masrafları birim oranları aynı kalmasına rağmen bir birim 37,48 kuruşa, 1817 yılında 67,82 kuruşa yükselmiştir. 1824 yılında ise hem esnâfın mükellef kılındığı birim oranları değişmiş hem de bir birim 44,31'e, 1842 yılında ise 24,10 kuruşa gerilemiştir.

Görüldüğü üzere yüzyılın ikinci yarısında tevzî edilen menzîl masraflarının her bir birimi, 2-3 ile 12,24 kuruş arasında salık verilmiştir. Bu halde, tüm vergi tevzîlerinde dokumacı ve ilişkili esnâf grubu, %37,5'lik bir oranı karşılamıştır. 14 Eylül 1803 tarihinden 1842 yılına kadar ise menzîl masrafları birim miktarı ciddi mânâda yükselmiştir. Dokumacı ve ilişkili esnâf grupları içerisinde ise cüllâhân, boyacıyân ve bezzazân esnâfı, tüm vergi tevzîlerinde en yüksek vergiyi ödemiştir. Diğer esnâf

⁶⁹⁵ Bu tarihte cüllâhân esnâfı 2.650 kuruş, bezzazân esnâfı 1.925 kuruş, palancıyân esnâfı 700 kuruş, müytâbân ve basmacıyân esnâfı 500'er kuruş, terziyân esnâfı 155 kuruş, penbeciyân, gazzazân ve boyacıyân esnâfı 300'er kuruş, serracân esnâfı 240 kuruş, keçeciyan esnâfı ise 1.690 kuruş olmak üzere dokumacı ve ilişkili esnâf grubunun 9.260 kuruş, geri kalan 26 esnâf grubunun ise 14.840 kuruş menzîl masrafı ödediği anlaşılmaktadır. DŞS, 367, 18.

⁶⁹⁶ 1.000 birim üzerinden taksimi yapılan vergide, hangi esnâf grubunun kaç birim vergi vereceği böylece açığa kavuşturulmuştur. DŞS, 360, 7.; 1739 tarihli seferiyye vergisinde tüm esnâf grupları için bir birim verginin 8,2 kuruş, 1747'de 7,9 kuruş, 1789'da ise 7,2 kuruş olduğu tespit edilmişti.

grupları arasında ise sadece bakkalân esnâfı; cüllâhân, boyacıyân ve bezzazân esnâfının ödediği kadar vergiyle mükellef kılınmıştır.

3.8.5. Esnâfa tevzi edilen devlet görevlileri ve şehir giderleri masrafları

18. yüzyılın ilk yarısında, tüm Osmanlı taşrasında iyice kurumsallaşarak ortaya çıkan vilâyet masrafları, örfî vergiler adıyla tevzî defterleri aracılığı ile halktan toplanmıştır. Bu uygulama temel olarak kazâ, nahîye ve karyelere düşen seferiyye, hazariyye, avâriz, nüzûl, sürsat, beldar, kürekçi bedeli, yaylakıye, tekâlif-i örfîye vs. vergilerin haricinde, vâliler ve diğer devlet görevlilerinin taşrada yaptığı harcamalar, hükümet merkezinden gönderilen ulak, çavuş, mübâşirlerin ihtiyaç masrafları, voyvoda, mütesellim, kadı, nâib, müfettiş ve elçiler için kazâlara yapılan harcamaların masraf veya tevzî defterlerine kaydedilerek nahîye, mahalle ve karyeler halkı ile esnâf grupları arasında paylaştırılması şeklinde gerçekleşmiştir⁶⁹⁷. Bu kapsamda esnâflarca karşılanması için tevzi edilen masraflarda, dokumacı ve ilişkili esnâf gruplarının mükellef kılındıkları vergi oranlarını görmek açısından 1732, 1733, 1740 ve 1741 yıllarında esnâfa tevzi edilen vergilerin bir kısmına yer verilmiştir.

Mesela, H. Cemaziye'l-âhir 1145 (M. Kasım 1732) tarihinde Diyarbekir Eyâleti'nde bazı masrafların⁶⁹⁸ karşılanması için 1.300 kuruşun esnâftan tâhsil edilmesi yoluna gidilmiştir. Konu masrafların esnâfa taksimi tablo halinde aşağıda verilmiştir⁶⁹⁹.

⁶⁹⁷ Cevger, XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Kazâsı, 191.

⁶⁹⁸ Zahire satışının gerçekleştirilmesi hususunda mubâşiriye bedeli ve Bağdat'a gönderilmesine ilişkin hizmet bedelleri vs.

⁶⁹⁹ DŞS, 310, 33.

Tablo 3.41. 1732 yılında esnâftan alınan şehir masrafları

Sıra No	Esnâf Adı	1732 ⁷⁰⁰	Tüm Esnâfa Oranı
		(kuruş)	(%)
1	Cüllâhân / Hallacân	104 +32.5	8+2.5
2	Gazzazân	13	1
3	Mûytâbân	32,5	2.5
4	Penbeciyân	13	1
5	Boyacıyân	104	8
6	Basmacıyân	19,5	1.5
7	Terziyân (Tahminen)	32,5	2.5
8	Keçeciyan	6,5	0.5
9	Bezzazân	104	8
10	Kavukçuyân (Tahminen)	19,5	1.5
11	Serracân (Tahminen)	13	1
12	Palancıyân (Tahminen)	26	2
Toplam		520	40
Diğer 27 Esnâf Grubu		780	60
Toplam 39 Esnâf Grubu		1.300	100

Diyarbakir Şer'îyye Sicili kaydında cüllâhân esnâfı dışında orijinal arşiv evrağı tahrif olduğundan dolayı bir de hallacân esnâfı olarak okunan esnâfın, 32,5 kuruş masraf ödemeğe tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Sicil kaydı sayfasının sağ kıvrılma kısımlarındaki tahrifât nedeniyle tam okunamayan ancak sonraki kayıtlara dayanarak terziyân, kavukçuyân, serracân ve palancıyân esnâfı oldukları tahmin edilen esnâflara da tevzî edilen miktarlar kıyaslama yoluyla verilmiştir.

H. 19 Şevval 1145 (M. 4 Nisan 1733) tarihli bir başka sicil kaydından ise, Vezir Osman Paşa'nın Musul taraflarında mâiyetinde ordu-pazar esnâfı ile bulunduğu sırada, ihtiyaç duyulan 3.420 kuruşun yine esnâf tâifesine taksim edilerek tâhsil edilmesi yönünde emrin verildiği anlaşılmaktadır. Esnâfa taksim edilen masraflar tablo halinde aşağıda verilmiştir⁷⁰¹.

⁷⁰⁰ Bu tarihte masrafların, 1.000 birimin esas alınarak esnâfa taksim edildiği ve her bir birimin 1,3 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Dokumacı ve ilişkili esnâf grubu, tevzi edilen masrafların %40'ını, diğer esnâf grupları ise %60'ını karşılamıştır.

⁷⁰¹ DŞS, 310, 21.

Tablo 3.42. 1733 yılında esnâftan alınan şehir masrafları

		1733 ⁷⁰²	Tüm Esnâfa Oranı
Sıra No	Esnâf Adı	(kuruş)	(%)
1	Cüllâhân	273,5	8
2	Gazzazân	34	1
3	Mûytâbân	85,5	2.5
4	Penbeciyân	34	1
5	Boyacıyân	273,5	8
6	Basmacıyân	51	1.5
7	Terziyân	85,5	2.5
8	Keçeciyan	17	0.5
9	Bezzazân	273,5	8
10	Kavukçuyân	51	1.5
11	Serracân	34	1
12	Palancıyan	68	2
Toplam		1.280,5	37.5
Diğer 27 Esnâf Grubu		2.139,5	62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		3.420	100

18. yüzyılın ilk yarısında bu çerçevede, H. 9 Rebiü'l-âhir 1153 (M. 4 Temmuz 1740) tarihinde Diyarbekir vâlisi Mehmed Paşa'nın şehre gelişinde ihtiyaç duyulan 3 günlük zahîre bedeli olarak 2.790 kuruş masrafın esnâfa tevzî edildiği görülmektedir. Belirtilen miktarın esnâfa taksimi tablo halinde aşağıda verilmiştir⁷⁰³. Bu masrafların karşılanması cihetiyle nahîyelere de vergi tevzî edilmiştir⁷⁰⁴.

⁷⁰² Esnâf grubuna tevzî edilen masrafların tâhsilinde bir önceki yıl (1732) izlenen yol icrâ edilmiştir. Bu taksimde de masrafların 1.000 birim üzerinden pay edildiği görülmektedir. Dokumacı ve ilişkili esnâf grupları bu tevzîde de %37.5'lik bir oranı ödemekle mükellef kılınmıştır.

⁷⁰³ DŞS, 360, 42.

⁷⁰⁴ Şark-ı Amid nahîyesi ve köylerine 657,5 kuruş, Garb-ı Amid nahîyesi ve köylerine ise 550 kuruş masraf tevzi edilmiştir. DŞS, 360, 44, 45. Masrafların karşılanmasında cüllâhân, bezzazân ve boyacıyan esnâfının ödediği toplam 669 kuruş 24 paranın, Şark-ı Amid nahîyesinden daha fazla olması ise dikkat çekicidir.

Tablo 3.43. 4 Temmuz 1740 tarihinde esnâftan alınan şehir masrafları

4 Temmuz 1740 ⁷⁰⁵				Tüm Esnâfa Oranı
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş, p: para)		(%)
1	Cüllâhân	223 k.	8 p.	8
2	Gazzazân	27,5 k.	16 p.	1
3	Mûytâbân	69,5 k.	1 p.	2.5
4	Penbeciyân	27,5 k.	16 p.	1
5	Boyacıyân	223 k.	8 p.	8
6	Basmacıyân	41,5 k.	14 p.	1.5
7	Terziyân	69,5 k.	1 p.	2.5
8	Keçeciyan	13,5 k.	18 p.	0.5
9	Bezzazân	223 k.	8 p.	8
10	Kavukçuyân	41,5 k.	14 p.	1.5
11	Serracân	27,5 k.	16 p.	1
12	Palancıyân	55,5 k.	1 rub' 2 p.	2
Toplam		1.046,3 k.		37.5
Diğer 27 Esnâf Grubu		1.743,7 k.		62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		2.790 k.		100

Osmanlı Devleti, H. 17. Zilka'de 1152 (M. 15 Şubat 1740) tarihinde, başarı müjdesi getiren tatar ve ulak masraflarının teminini ve yine bazı giderlerin karşılanmasını kazâ, nahîye ve esnâflara tevzî edilen vergilerden tânzim etmiştir. Sicil kaydından, Belgrad müjdesi ile gelen Tatar Topal Sadık'a, Nemçe taburunun hezimetini haberini getiren çukadâra, Bağdat tatarına, müjde ve teftiş fermânı müjdesi getiren çukadâra belli miktarlarda ücret ödenmesinin ön görüldüğü bunun yanı sıra Diyarbekir Hamravat yolunun masrafı ve diğer giderler için toplamda 2.795 kuruşun esnâf ve bazı kazâlardan tâhsilinin talep edildiği anlaşılmaktadır. Bu miktarın 2.000 kuruşunun esnâftan alınmasına ilişkin kayıttaki taksimât ise tablo halinde aşağıda verilmiştir⁷⁰⁶. Kazâlara ise 795 kuruş tevzi edilmiştir⁷⁰⁷.

⁷⁰⁵ 39 esnâf grubuna taksim edilen masrafların %37.5'lik kısmı dokumacı ve ilişkili esnâf gruplarınca 1.046,3 kuruş olarak karşılanırken, diğer 27 esnâf grubu mükellef kılınan masrafların %62.5'lik kısmını 1.743,7 kuruş olarak ödemiştir.

⁷⁰⁶ DŞS, 360, 25.

⁷⁰⁷ Şark ve Garb nahiyeleri ile birlikte Berazi ve Salat kazâlarına 250 kuruş, Hani kazâsına 140 kuruş, Atak ve Savur kazâlarına 100 kuruş, Tilbesme ve Eğil kazâlarına 50 kuruş, Mihrani kazâsına 25 kuruş, Tercil kazâsına 130 kuruş, Ciska kazâsına 20 kuruş, Beşiri kazâsına 80 kuruş ve Mefarikin kazâsına 30 kuruş masraf tevzi edilmiştir. DŞS, 360, 25.

Tablo 3.44. 15 Şubat 1740 tarihinde esnâftan alınan şehir masrafları

15 Şubat 1740 ⁷⁰⁸			
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	160	8
2	Gazzazân	20	1
3	Mûytâbân	50	2.5
4	Penbeciyân	20	1
5	Boyacıyân	160	8
6	Basmacıyân	30	1.5
7	Terziyân	50	2.5
8	Keçeciyân	10	0.5
9	Bezzazân	160	8
10	Kavukçuyân	30	1.5
11	Serracân	20	1
12	Palancıyân	40	2
Toplam		750	37.5
Diğer 27 Esnâf Grubu		1.250	62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		2.000	100

H. 2 Receb 1153 (M. 23 Eylül 1740) tarihinde, masrafların karşılanması kapsamında dikkat çeken bir başka husus ise, İran Şahı'nın İstanbul'a gönderdiği filleri getiren elçinin ve fillerin ihtiyaçlarının belli bir kısmının karşılanması talebi olmuştur⁷⁰⁹. Bir başka kayıt ise gelen elçinin ve fillerin masraflarının ve diğer giderlerini içeren meblağın kazâ ve esnâfa hangi birimlerde taksim edildiğine dâir olmuştur⁷¹⁰. Bu meblağın 4.900 kuruşu (%52'si) esnâfa, geri kalan kısmı ise kazâlara

⁷⁰⁸ Masrafların %37.5'lik kısmı, burada da dokumacı ve ilişkili esnâf grubuna, geri kalan kısmı ise (%62.5) diğer esnâf gruplarına taksim edilmiştir. Her bir birimin 2 kuruş olarak hesaplandığı bu tevzide, cüllâhân esnâfının 80 birim, boyacıyân esnâfının 80 birim, bezzazân esnâfının 80 birim ödediği görülmektedir. Taksimde keçeciyân esnâfının 10 birim ile dokumacı ilişkili esnâf grupları arasında en düşük masrafı ödemekle mükellef kılınan esnâf grubu olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.

⁷⁰⁹ Osmanlı Devleti'ne, İran şahı Nadir Şah tarafından gönderilen elçiye ve fillerine, İstanbul'a varıncaya kadar ihtiyaç duyacağı zahîrenin ve diğer bazı gereksiminlerinin karşılanması bâbında Diyarbekir Eyâleti Beylerbeği'ne emir gönderilmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'ne fil getiren elçilerin ve fillerin zahîre giderlerinin bedelleri de Diyarbekir kazâ ve esnâfına tevzî edilmiştir. H. 2 Receb 1153 (M. 23 Eylül 1740) tarihli sicil kaydında; "...Diyarbekir'de ve gerek Ruha ve Haleb hudûdlarına dâhil olunca rûzmerre iktizâ eden ta'yînâtından gerek bahâsı tekâlîfe bazı ahâlî-i kazâ taraflarından verilecek ve gerek bahâsı mihmândâr yedinden verilmek üzere mübâya'a etdirilecek zehâyirlerin mübâya'a ve tedârük ve tesliminde..." denilerek, Ruha (Urfa) ve Haleb sınırlarına girişten itibaren Diyarbekir'e varıncaya kadar gerekli ihtiyaçların karşılanması emredilmiştir. DŞS, 360, 59.

⁷¹⁰ H. 22 Receb 1153 (13 Ekim 1740) tarihli bu kayıttan, elçi ve fillerin 7 günlük masrafı için 7.000 kuruş, Diyarbekir Beylerbeyisi Abdullah Paşa'nın 3 günlük zahîre masrafı için 1.280 kuruş, zahîreci ve konakçıya hizmet bedeli olarak 150 kuruş, elçi fermânı getiren tatar 300 kuruş, âdet üzere olan lâzime için 500 kuruş, Nadir Efendi'ye 100 kuruş ve kâtibiye masrafı 50 kuruş olmak üzere toplam 9.380 kuruşun kazâ ve esnâfa tevzî edilerek tâhsil edilmesi istenmiştir. Verginin 4.900 kuruşu esnâfa, 4.480 kuruşu ise kazâlara tevzi edilmiştir. DŞS, 360, 59.

tevzî edilmiştir⁷¹¹. Dokumacı ve ilişkili esnâfa tevzî edilen miktarın taksimi tablo halinde aşağıda verilmiştir⁷¹².

Tablo 3.45. 13 Ekim 1740 tarihinde İran'dan gönderilen elçi ve fillerin giderleri için esnâftan alınan masraflar

11 Ekim 1740 ⁷¹³			
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	392 k.	8
2	Gazzazân	49 k.	1
3	Müytâbân	122,5 k.	2,5
4	Penbeciyân	73,5 k.	1
5	Boyacıyân	392 k.	8
6	Basmacıyân	73,5 k.	1,5
7	Terziyân	122,5 k.	2,5
8	Keçeciyan	24,5 k.	0,5
9	Bezzazân	392 k.	8
10	Kavukçuyân	73,5 k.	1,5
11	Serracân	49 k.	1
12	Palancıyân	98 k.	2
Toplam		1.862 k.	38
Diğer 27 Esnâf Grubu		3.038 k.	62
Toplam 39 Esnâf Grubu		4.900 k.	100

Elçi ve fillerin masraflarının karşılanmasında, esnâfa tevzî edilen verginin %38'lik kısmını dokumacı ve ilişkili esnâf karşılamıştır. Mevzubahis olan elçi ve fillerin herhangi bir sorunla karşılaşmadan İstanbul'a ulaşması için; H. 2 Receb 1153 (M. 23 Eylül 1740)⁷¹⁴, 8 Receb 1153 (M. 29 Eylül 1740)⁷¹⁵, 22 Receb 1153 (M. 13 Ekim 1740)⁷¹⁶, 22 Receb 1153 (M. 13 Ekim 1740)⁷¹⁷ ve 2 Şa'ban 1153 (M. 23 Ekim 1740) tarihlerinde zikredilen hususa ilişkin emirlerin verildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu çerçevede 2 Şaban 1153 (M. 23 Ekim 1740) tarihli emirde, ayrıca

⁷¹¹ Bu kapsamda tevzî edilen masrafların kazâlara dağılımı ise şöyle olmuştur. Şark-ı Amid ve Garb-ı Amid nahîyeleri ile birlikte Salat ve Berazi kazâlarına birlikte 630 kuruş, Bakos-Boşat ve Mefarikin kazâlarına birlikte 250 kuruş, Hasankeyf ve Beşiri kazâlarına birlikte 550 kuruş, Tercil, Atak, Savur ve Hani kazâlarına 500'er kuruş, Mihrani kazâsına 250 kuruş, Ciska ve Tilbesme kazâlarına 200'er kuruş, Eğil kazâsına ise 400 kuruş tevzî edilmiştir. DŞS, 360, 59.

⁷¹² DŞS, 360, 60.

⁷¹³ 39 esnâf grubuna taksim edilen masrafların %38'lik kısmı, dokumacı ve ilişkili esnâf gruplarınca ödenmiştir. Esnâfa tevzî edilen 4.900 kuruşun her bir biriminin 4,9 kuruş olduğundan hareketle cüllâhân, boyacıyân ve bezzazân esnâfının ödemekle mükellef kılındığı 80 birimin 392 kuruşa tekâbül ettiği ve bu hesap üzere tâhsilin yapıldığı anlaşılmaktadır. Geri kalan 27 esnâf grubu ise tevzi edilen masrafların %62'lik kısmını karşılamıştır.

⁷¹⁴ DŞS, 360, 59, 61.

⁷¹⁵ DŞS, 360, 61.

⁷¹⁶ DŞS, 360, 59.

⁷¹⁷ Sicil kaydında H. 22 Receb 1153 (M. 13 Ekim 1740) tarihli ikinci bir emir mevcuttur. DŞS, 360, 60.

Şark-ı Amid nahîyesi'nden 356 kuruş, Garb-ı Amid nahîyesi'nden de 314 kuruşun tâhsil edilmesi emredilmiştir⁷¹⁸.

H. 5 Zilka'de 1741 (22 Ocak 1741) tarihinde Devlet-i Aliyeye fil getiren elçi ve fillerin masrafları için salık verilen 5.421 kuruşun da daha önce olduğu gibi kazâ ve esnâfa tevzî edildiği görülmektedir. Bu meblağın 2.500 kuruşunun esnâftan tâhsil edildiği taksimât tablo halinde aşağıda verilmiştir⁷¹⁹. 5.421 kuruşun 2.500 kuruşu esnâfa tevzî edilirken geri kalan 2.921 kuruş nahîye ve kazâlara tevzi edilmiştir⁷²⁰.

Tablo 3.46. 1741 yılında İran'dan gönderilen elçi ve fillerin giderleri için esnâftan alınan masraflar

1741 ⁷²¹			
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	200 k.	8
2	Gazzazân	25 k.	1
3	Mûytâbân	62,5 k.	2.5
4	Penbeciyân	37,5 k.	1
5	Boyacıyân	200 k.	8
6	Basmacıyân	37,5 k.	1.5
7	Terziyân	62,5 k.	2.5
8	Keçeciyan	12,5 k.	0.5
9	Bezzazân	200 k.	8
10	Kavukçuyân	37,5 k.	1.5
11	Serracân	25 k.	1
12	Palancıyân	50 k.	2
Toplam		1.050 k.	42
Diğer 27 Esnâf Grubu		1.450 k.	58
Toplam 39 Esnâf Grubu		2.500 k.	100

1747 tarihli bir başka sicil kaydında ise, Diyarbekir vâlisi Mehmet Paşa'nın üç günlük zahîre bedeli olarak 3.440 kuruş ve diğer masarıflar için⁷²² toplam 9.250 kuruş,

⁷¹⁸ DŞS, 360, 63.

⁷¹⁹ DŞS, 360, 70.

⁷²⁰ 348 kuruşu Şark-Amid ve Garb-ı Amid nahîyeleri ile birlikte Salat ve Berazi kazâlarından, 125 kuruşu Mefarikin, Bakos-Boşat kazâlarından, 315 kuruşu Hasankeyf ve Beşiri kazâlarından, 280 kuruşu Tercil kazâsından, 285 kuruşu Atak kazâsından, 145 kuruşu Mihrani kazâsından, 570 kuruşu Savur ve Hani kazâlarından, 236 kuruşu Ciska ve Tilbesme kazâlarından, 235 kuruşu Eğil kazâsından, 382 kuruşu Çermik kazâsından tâhsil edilmiştir. DŞS, 360, 70.

⁷²¹ 39 esnâfa tevzi edilen masrafin her bir birimi 2,5 kuruştur. 1.000 birim olarak esnâfa taksim edilen masrafların %42'lik kısmı dokumacı ve ilişkili esnâf grupları tarafından karşılanırken %58'lik kısmı ise diğer 27 esnâf grubu tarafından karşılanmıştır.

⁷²² Diyarbekir eski vâlisi Çeteci Abdullah Paşa'nın bir günlük zahîre bedeli için 713,5 kuruş, Musul eski vâlisi Abdulcelilzade Hüseyin Paşa'nın bir günlük zahîre bedeli olarak 604,5 kuruş, Haleb vâlisi Ahmet Paşa'nın levendât ihtiyacı için gönderilen mübâşir Şemsi Paşazade Mehmet Bey'in hizmeti için 1.330 kuruş, (Bu miktarın 700 kuruşu voyvoda Halil Ağa'ya borcuna mukâbil verilecektir.) Nazif Efendi'nin bargir ücreti için 60 kuruş, kâtibiye ücreti için 55 kuruş, Bağdat'a elçi olarak gönderilen çukâdarın

Diyarbakir Eyâleti'nin nahîye, kazâ ve esnâfına tevzî edilmiştir. Bu meblağın 6.000 kuruşu esnâftan tâhsil edilmiştir. Esnâfa tevzî edilen 6.000 kuruşun, esnâf gruplarına taksiminde daha önce olduğu gibi 1.000 birim esas alınmıştır. Bu da bir birim verginin 6 kuruş olduğunu göstermektedir. Dokumacı ve ilişkili esnâf grubu bu tevzîde, esnâfa tevzi edilen verginin 2.250 kuruşunu karşılamıştır.⁷²³

18. yüzyılın ikinci yarısında da buna benzer masraf ve giderlerin karşılanması amacıyla vergiler tevzî edilmiştir. Tevzi edilen bu vergilerde esnâf grupları da mükellef kılınmıştır. Mesela, H. 20 Zilhicce 1172 (M. 14 Ağustos 1759) tarihinde Diyarbakir vâlisi Abdullah Paşa'nın şehre teşrifinde üç günlük zahîre bedeli olarak 3.355,5 kuruşun esnâftan tâhsil edilmesine yönelik vergi tevzî kaydı mevcuttur. Bu taksimin yer aldığı veriler tablo halinde aşağıda verilmiştir.⁷²⁴

Tablo 3.47. 1759 yılında esnâftan alınan şehir masrafları

1759 ⁷²⁵			
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş, p: para)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	268,5 k.	8
2	Gazzazân	33,5 k.	1
3	Mûytâbân	83,5 k. 1 p.	2,5
4	Penbeciyân	33,5 k.	1
5	Boyacıyân	268,5 k.	8
6	Basmacıyân	50,5 k.	1,5
7	Terziyân	83,5 k. 1 p.	2,5
8	Keçeciyan	16,5 k. 1 rub' 4 p.	0,5
9	Bezzazân	268,5 k.	8
10	Kavukçuyân	50,5 k.	1,5
11	Serracân	33,5 k.	1
12	Palancıyân	67 k. 16 p.	2
Toplam		1.257,5 k.	37,5
Diğer 27 Esnâf Grubu		2.098,0 k.	62,5
Toplam 39 Esnâf Grubu		3.355,5 k.	100

19. yüzyılın başlarında zaman zaman bazı giderlerin karşılanması için tüccarlardan vergi talebinde bulunulduğunu gösteren kayıtlar da mevcuttur. Mesela, H. 10 Safer 1217 (11 Haziran 1802) tarihli sicil kaydında, günlük zahîre bedeli olarak Zühdü Seyyid İsmail Paşa'ya, zahîreci ağaya ve mehterbaşına verilecek ücret,

hizmeti için 44 kuruş, Haleb hususu için harç ve i'lam masrafları için 500 kuruş, kâtibiye ve huddâmiye masrafları için 53 kuruş toplam 9.250 kuruş talep edilmiştir. DŞS, 313, 84.

⁷²³ DŞS, 313, 84.

⁷²⁴ DŞS, 599, 16.

⁷²⁵ 39 esnâfa tevzi edilen masraf, 1.000 birim üzerinden taksim edilmiştir. Bir birimin 3,35 kuruş olduğu masrafların %37,5'lik kısmını dokumacı ve ilişkili esnâf grubu ödemiştir.

gayrimüslim tüccara taksim edilmiştir. 12.525 kuruşun tevzî edildiği tüccarların hangi işle meşgul oldukları kayıtlı olmamakla birlikte, kumaş boyama hammaddelerinden olan mazı ile iştigal olduğu isminden anlaşılan mazıcı Hanna'dan 100 kuruş ve basmacı Mosioğlu'ndan 100 kuruş talep edilmiştir. Aynı tarihte Müslüman tüccarlardan talep edilen miktar ise 32.923 kuruş olmuştur⁷²⁶.

Esnâf gruplarına 18. yüzyıl boyunca olduğu gibi, ihtiyaç halinde 19. yüzyılın başlarında da vergi tevzîinin devam ettiği sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır. Mesela, H. 15 Cemaziye'l-evvel 1217 (M. 13 Eylül 1802) tarihli sicil kaydında, Diyarbekir vilâyetinin bazı ihtiyaçları, zahîre bedeli, mubâşirlik gideri, voyvoda El- Hac Mehmet Emin Ağa'nın alacağı ve Menzîlci El-Hac Osman Ağa'nın hem iştirâ ettiği hem de helâk olan beygirlerinin bedeli, gibi masârifat, esnâf gruplarına taksim edilmiştir. Bu tevziye dâir dokumacı ve ilişkili esnâftan tâhsil edilmesi istenen vergi miktarları tablo halinde aşağıda verilmiştir⁷²⁷.

Tablo 3.48. 1802 yılında esnâftan alınan şehir masrafları

1802 ⁷²⁸			Tüm Esnâfa Oranı
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş, p: para)	(%)
1	Cüllâhân	1.058 k. 0,5 rub' 4 p.	5.3
2	Gazzazân	197 k. 2 rub'	1
3	Mûytâbân	493 k. 2,5 rub'	2.5
4	Penbeciyân	197 k. 2 rub'	1
5	Boyacıyân	1.058 k. 0,5 rub' 4 p.	5.3
6	Basmacıyân	395 k.	2
7	Terziyân	493 k. 2,5 rub'	2.5
8	Keçeciyan	97 k. 2,5 p.	0.4
9	Bezzazân	1.058 k. 0,5 rub' 4 p.	5.3
10	Kavukçuyân	395 k.	2
11	Serracân	197 k. 2 rub'	1
12	Palancıyân	395 k.	2
Toplam		6.036 k.	30
Diğer 27 Esnâf Grubu		13.715 k. 13 p.	70
		19.751 k. 13 p.	
Toplam 39 Esnâf Grubu		2.751 k. 13 p.	100
		(Tenzil-ü te'hir)	
		Kalan 17.000 kuruş	

⁷²⁶ DŞS, 299, 2.

⁷²⁷ DŞS, 299, 15.

⁷²⁸ 39 esnâfa tevzi edilen masrafların %30'una tekâbü'l eden 6.036 kuruşu, dokumacı ve ilişkili esnâftan tahsil edilmiştir. %70'e denk gelen 13.715 kuruş 13 para ise geriye kalan 27 esnâfın mükellefiyetine bırakılmıştır.

H. 14 Rebiü'l-evvel 1218 (M. 4 Temmuz 1803) tarihli bir başka sicil kaydında, Diyarbekir vilâyeti masrafları için 58.695 kuruşun kazâlara ve esnâfa tevzî edildiği, bu miktarın 39.139 kuruşunun ise esnâflarca karşılandığı anlaşılmaktadır. Esnâfa tevzî edilen miktar, toplam meblağın %66.5'lik kısmını oluşturmuştur. Bu tevziye dâir esnâftan tâhsil edilmesi istenen masraflar tablo halinde aşağıda verilmiştir⁷²⁹.

Tablo 3.49. 1803 yılında esnâftan alınan şehir masrafları

1803 ⁷³⁰			
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş, p: para)	Tüm Esnâfa Oranı (%)
1	Cüllâhân	3.131 k.	8
2	Gazzazân	393 k. 2 p	1
3	Mûytâbân	978 k. 1 rub'	2.5
4	Penbeciyân	393 k. 2 p.	1
5	Boyacıyân	3.131 k.	8
6	Basmacıyân	589 k. 8 p.	1.5
7	Terziyân	978 k. 1 rub'	2.5
8	Keçeciyan	192.5 k. 1 p.	0.5
9	Bezzazân	3.131 k.	8
10	Kavukçuyân	589 k. 8 p.	1.5
11	Serracân	393 k. 2 p.	1
12	Palancıyân	782,5 k. 4 p.	2
Toplam		14.682 k.	37.5
Diğer 27 Esnâf Grubu		24.457 k.	62.5
Toplam 39 Esnâf Grubu		39.139 k.	100

H. Cemaziye'l-ahir 1238 (M. Mart 1823) yılına mahsuben Diyarbekir şehrinin bazı masârıfı için esnâflara 76.000 kuruş vergi tevzî edilmiştir. Bu meblağ bu tarihte 38 esnâf grubuna taksim edilmiş ve 18. yüzyıl boyunca olduğu gibi cüllâhân esnâfı en yüksek vergi ile mükellef kılınmıştır. 1823 yılından önce tevzî edilen vergilerde cüllâhân esnâfı ile birlikte boyacıyân ve bezzazân esnâfı aynı vergiyle mükellef kılınırken, 1823 yılında tevzî edilen vergide cüllâhân esnâfı 7.380 kuruş, boyacıyân esnâfı 930 kuruş, bezzazân esnâfı 6.715 kuruş vergi ödemiştir⁷³¹.

⁷²⁹ DŞS, 356, 34.

⁷³⁰ Kayıttan, 39 esnâf grubuna tevzî edildiği anlaşılan masrafların %37.5'lik kısmı, dokumacı ve ilişkili esnâf grubundan alınmıştır. Cüllâhân, boyacıyân ve bezzazân esnâfı masrafların %24'ünü karşılarken keçeciyan esnâfı masrafların sadece %0.5'ini ödemekle mükellef kılınmıştır. Masrafların geriye kalan %62.5'lik kısmını ise diğer 27 esnâf grubu ödemiştir. Diğer esnâf grupları içerisinde en yüksek masrafı, cüllâhân esnâfı ile aynı oranda masrafları karşılayan bakkalân esnâfı öderken, en düşük ödemeği keçeciyan esnâfı ile aynı oranda masraf karşılayan çilingârân, eskiciyan, na'lçeciyan ve helvacıyan esnâfı yapmıştır. DŞS, 356, 34.

⁷³¹ DŞS, 351, 2.

H. Muharrem 1241 (M. Eylül 1825) tarihinde ise esnâftan 27.509,5 kuruşluk masrafın karşılanması talep edilmiştir. Ancak bu tarihte vergi ile mükellef kılınan ilişkili esnâftan sayılan kavukçuyân esnâfı ile diğer esnâf grupları arasında bulunan kılıççıyân esnâfına sicil kaydında rastlanmamıştır. Kavukçuyân esnâfının yerine sicilde aynı gruptan değerlendirilebilecek kılıççıyân esnâfının adı yer almıştır⁷³².

Tablo 3.50. 1825 yılında esnâftan alınan şehir masrafları

1825 ⁷³³			Tüm Esnâfa Oranı
Sıra No	Esnâf Adı	(k: kuruş)	(%)
1	Cüllâhân	2.700 k.	9.8
2	Gazzazân	270 k.	0.9
3	Mûytâbân	506 k. 1 rub'	1.8
4	Penbeciyân	337,5 k.	1.2
5	Boyacıyân	337,5 k.	1.2
6	Basmacıyân	506 k. 1 rub'	1.8
7	Terziyân	506 k. 1 rub'	1.8
8	Keçeciyan	104 k.	0.4
9	Bezzazân	2.430 k.	9
10	Kavukçuyân	----	----
11	Serracân	202 k.	0.7
12	Palancıyân	675 k. 1 rub'	2.5
13	Kılıççıyân	405 k.	1.4
Toplam		8.981 k.	32.5
Diğer 26 Esnâf Grubu		18.530,5 k.	67.5
Toplam 38 Esnâf Grubu		27.509,5 k.	100

Esnâftan talep edilen masrafın %32.5'lik önemli bir kısmının 1825 yılında dâhi dokumacı ve ilişkili esnâf tarafından karşılanıyor olması, dokumacı ve ilişkili esnâfın 19. yüzyılın ilk çeyreğinde de iktisadî açıdan aktif olduklarını göstermektedir. Bu tarihte cüllâhan esnâfından alınan masraf, gazzazân esnâfından alınan masrafın 10 katı, boyacıyân esnâfından alınan masrafın ise yaklaşık 9 katı olmuştur.

Diyarbakir şehir masrafları adı altında Hamravat Suyu'nun yol tamiri için H. 1249 (M. 1831) yılında 20 esnâfa 6.000 kuruşun tevzî edildiği, bu tevzîde de önceki tevzîlerde olduğu gibi en yüksek meblağın dokumacı esnâfı cüllâhân ve ilişkili esnâf gruplarının önde gelen esnâfı olan bezzazân esnâfı tarafından ödendiği anlaşılmaktadır.

⁷³² DŞS, 631, 15.

⁷³³ 38 esnâfa tevzi edilen masraflarda, cüllâhân esnâfı tek başına en yüksek masrafı karşılamakla mükellef kılınmıştır. Keçeciyan esnâfı ise en düşük masraf ödeyen esnâf olmuştur. 1825 yılına kadar en yüksek masrafı cüllâhân esnâfıyla birlikte karşılayan boyacıyan ve bezzazân esnâfının ödediği miktarda ise düşüş yaşanmıştır.

Cüllâhân ve bezzazân esnâfı 100'er kuruş peşin olmak üzere 500'er kuruş, diğer dokumacı ilişkili esnâf gruplarından olan palancıyân, boyacıyân ve mûytâbân esnâfı, 200'er kuruş ödemiştir. Geri kalan 4.400 kuruş ise diğer 15 esnâf tarafından ödenmiştir⁷³⁴.

H. 1256 (M. 1840) yılında Tanzimât ile birlikte ihtiyaç duyulan masrafların karşılanması için de, esnâftan talepte bulunulmuştur. Bu tarihte esnâfın ödediği masraflar ise 28.028 kuruş olmuştur⁷³⁵. Bu tevzîde, daha önceki tevzîlerden farklı olarak cüllâhân ve bezzazân esnâfı ile birlikte en yüksek verginin tevzî edildiği boyacıyân esnâfından alınan vergi azalmıştır. Buna rağmen en yüksek vergi, daha önceki yıllarda olduğu gibi cüllâhân esnâfı ile birlikte bezzazân esnâfından alınmıştır⁷³⁶. H. 8 Receb 1257 (M. 30 Mayıs 1841) tarihli bir başka sicil kaydında da yine masrafların karşılanması amacıyla esnâftan talepte bulunulmuştur⁷³⁷.

Şehir masraflarının karşılanması amacıyla esnâfa vergi tevzî edilmesi, Diyarbekir Eyâleti'nin Tanzimât-ı Mülkîye'ye dâhil olduğu H. 1261 (M. 1845)⁷³⁸ yılına kadar sürmüştür. Ancak merkezi idârenin H. 13 Safer 1264 (M. 20 Ocak 1848) tarihinde Diyarbekir kaymakamı Süleyman Paşa'ya gönderdiği emirden, Tanzimâtın öngördüğü uygulamalara geçen üç yıl boyunca geçilemediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle yeni nizâmın usullerine 1848 yılı itibâriyle uyularak esnâf, tüccar ve sanatkârlardan mart ayında, çifçilerden ise mahsûllerini topladıktan sonra belirtilen vergilerin tâhsil edilmesi emredilmiştir⁷³⁹.

⁷³⁴ DŞS, 346, 8.

⁷³⁵ Sicil kaydında “...Diyarbekir'de vukû' bulan masârifât-ı vilâyet ve kirâhâne masârîfî...”denilerek 28.028 kuruş, şehir masrafları adı altında esnâftan talep edilmiştir. DŞS, 607, 26.

⁷³⁶ Cüllâhân esnâfından 2.842 kuruş, bezzazân esnâfından 2.557,5 kuruş talep edilirken, 18. yüzyıl boyunca cüllâhân ve bezzazân esnâfı ile sürekli aynı miktarda ödeme ile mükellef kılınan boyacıyân esnâfından 350 kuruş talep edilmiştir. Boyacıyân esnâfından, keçeciyân esnâfından talep edilen miktarın (177,5 kuruş) iki katı kadar masraf talep edilmesi, bu tarihlerde boyacıyân esnâfının iktisadî olarak gerilediğini gösteren bir durum olarak değerlendirilebilir. DŞS, 607, 27.

⁷³⁷ Sicil kaydında; “...Diyarbekir'de vukû' bulan masârifât-ı vilâyet ve kirâhâne müdürlerine verilmek üzere... nefs-i şehir esnâfı hissesine isâbet eden on beş bin dört yüz guruş üzerine yüz guruş kâtibiye-i mahkeme ki cem'an on beş bin beş yüz guruşa bâliğ olup...” denilerek esnâftan toplanmak üzere salık verilen masrafların miktarı belirtilmiştir. 38 esnâfın mükellef kılındığı tevzîde cüllâhân esnâfı, 1.550 kuruş ile en yüksek masrafı karşılayan esnâf grubu olurken bezzazân esnâfı, 1.390 kuruş ile en yüksek masrafı karşılayan ikinci esnâf grubunu oluşturmuştur. Masrafların karşılanmasında en düşük ödemeği 97'er kuruş olarak yapan çilingarân, helvaciyân, eskiciyân ve keçeciyân esnâfı olmuştur. DŞS, 607, 29.

⁷³⁸ Tanzimâta dahil edilen Diyarbekir Eyâleti ve sancaklarına 28 Mart 1845 tarihinden itibaren merkezi idâre tarafından kaymakamlar atanmaya başlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Gülenç, *Tanzimât'tan Meşrutiyet'e Diyarbekir 1839-1876 İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020), 19.

⁷³⁹ Kayıtta “...altmış dört senesinden i'tibâren kazâhâ-yı merkûmeye vergi tahsis olunan beş bin yüz altmış bir kîse küsür iki yüz on sekiz guruşun ber-beyân-ı bâlâ nizâmı vechile sene be-sene ibtidâ-yı Mart'da tevzî' u tahsiline mübâşeret olunarak ticâret ve sanâyi' ile meşgûl olanlardan peyderpey ve

3.9. Ordu ve Mehterhâne-yi Hayme-i Hâssa İçin Diyarbekir Eyâleti'nden Taleb edilen Çadır - Çerge ve Kirpas Kumaşı

H. 8 Cemaziye'l-âhir 1182 (M. 20 Ekim 1768) tarihli sicil kaydında, 25 Eylül 1768 tarihinde Ruslar'ın Osmanlı sınırları içersinde yer alan Balta şehrine saldırarak katliam yapmaları üzerine, Rusya'ya karşı ilan edilen savaşta, ihtiyaç duyulan 200 çadır⁷⁴⁰ ve 200 çergenin⁷⁴¹ Diyarbekir'de çerge-i sekban çadırının bir kıt'asının 34 kuruştan, çadırın bir kıt'asının ise 12 kuruştan olmak üzere Diyarbekir voyvodası tarafından imal ettirilerek İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir. Rakka beylerbeği Ali Paşa ve Ruha nâibi mevlânânın da deve desteğinde bulunmasının istendiği emirde, bu işlerin Diyarbekir voyvodası Ebubekir'in ma'rifetiyle tekmil ettirilmesi ve bahardan önce çadır ve çergelerin İstanbul'a nakledilmesi talep edilmiştir⁷⁴². Aynı hususa mebnî olarak bir başka kayıta ise, talebin acileyetinin önemi vurgulanmıştır. Ayrıca giderlerin de Diyarbekir voyvodalığı uhdesinde bulunan 1767 ve 1768 cizye gelirlerinden karşılanması buyrulmuştur⁷⁴³.

Bu miktar çadırın, en fazla 3-4 ay içerisinde, bahardan önce İstanbul'da olacak şekilde gönderilmesinin talep edilmiş olması, Diyarbekir dokumacı esnâfının imal kapasitesini göstermesi açısından da kıymete değerdir. Ayrıca sicilde geçen "... *sâbıkda olageldiği üzere Diyarbekir voyvodası mûmâileyh ma'rifetiyle...*" ifâdesinden bu çerçevedeki taleplerin daha önce de sözkonusu olduğu ve emrin icrâ edildiği anlaşılmaktadır.

18. yüzyılın son çeyreğinde ve 19. yüzyılın başlarında Dersaâdet, yüklü miktarda kirpas⁷⁴⁴ kumaşını Diyarbekir'den temin etme yoluna gitmiştir. Misâlen, H. 19

tâife-i zirâ'atdan dahi vakt-i mahsûlde istihsâle mübâderet kılınması esbâbının istihsâline bi'l-ittifâk mezîd-i i'tinâ ve sarf-ı rû'yet eylemeniz bâbında fermân-ı âlişânım sâdir olmuştur..." denilerek, H. 1264 (M. 1848) yılından itibaren ticaret ve sanayi ile iştigal olanlardan her yılın mart ayında, çiftçilerden ise mahsullerini kaldırdıktan sonra belirtilen verginin tâhsili emredilmiştir. DŞS, 352, 61.

⁷⁴⁰ Çadırın bir kıt'ası 12 kuruş (1.440 akçe), olarak kayda geçmiştir. Arapça'da parça anlamına gelen kıt'a, farklı alanlarda kullanılmış bir birim olarak göze çarpar. Mesela bir kıt'a kumaş 15 İstanbul zira'ıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı* (Ankara: TTK Yay., 1989), 253.; 100 tob kumaşın 1 kıt'aya eşit kabul edildiği de olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri 5* (İstanbul: Fey Vakfı Yay., 1992), 252.

⁷⁴¹ Çerge, iki direkli hafif oba, çadır anlamına gelmektedir. Bkz. Şemsettin Sami, "Çerge", 509.; Çerge-i sekban çadırının bir kıt'ası 34 kuruş olarak (4.080 akçe) kayda geçmiştir. DŞS, 348, 21.

⁷⁴² DŞS, 348, 21.

⁷⁴³ Kayıta "...*ol mikdâr çerge ve çâdır... ma'rifetle icâleten Diyarbekir'de i'mâl ve i'mâllerine mübâşeret ve icâleten tekmil ve mekâri develerine tahmil ve Deraliyye'ne irsâl ve teslim-i Mehterhâne-yi âmire'm etdirilmek fermânım olmağı...*" denilerek emrin ifâsının aciliyeti vurgulanmıştır. DŞS, 338, 21.

⁷⁴⁴ Pamuk ipliğinden dokunan kirpas, ham bez anlamına gelmektedir. Kirpas bezi Osmanlı Devleti'nde genellikle donanma gemilerinin yelkenlerinin imalinde ve kara ordusu askerlerinin çadırlarının kurulmasında kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Burak Kocaoğlu, "Osmanlı Kara Ordusunda Kirpas

Rebiü'l-evvel 1203 (M. 19 Aralık 1788) tarihli sicil kaydında Diyarbekir voyvodası ve müteselliminden mehterhâne-yi hayme-i hâssa için ihtiyaç duyulan 10.000 tob kumaşın alınarak İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir⁷⁴⁵. Kürçesi⁷⁴⁶ 28,5 kuruştan cem'an 500 kürçe olarak kayda geçen 10.000 tob kirpasın, 750 kuruş nakliye bedeli ile birlikte 15.000 kuruşun voyvodalık gelirinden tâhsil edilmesi buyrulmuştur. 20 tob kirpas kumaşın 1 kürçe, 1 kürçe kirpas kumaşın da 28,5 kuruş bedel ile kayda geçtiği sicilden, 1 tobun 1,42 kuruş olduğu anlaşılabilmektedir. 1 kürçe kirpasın nakliyesi için ise 1,5 kuruş bedel ödenmiştir⁷⁴⁷. 10.000 tob kirpas kumaşın, 1788 yılında Diyarbekir Eyâleti'nden talep edilmesi bu tarihte Diyarbekir dokumacı esnâfının üretim kapasitesini göstermesi açısından da kıymete değerdir.

1793 yılında Diyarbekir'den mubâyaa olunan 10.000 tob kirpasın tamamı merkeze gönderilmiştir⁷⁴⁸. İrsâli istenen kirpas kumaşı bedelinin bir kısmı zaman zaman tüccarlardan da tâhsil edilmiştir. Mesela, H. 9 Zilka'de 1211 (M. 6 Mayıs 1797) tarihinde alınan kirpas kumaşı için tüccarlardan 9.600 kuruş talep edilmiştir⁷⁴⁹. 1803 yılına ait sicil kaydında ise kırmızı Diyarbekir kirpasının fiyatına ilişkin bilgiler mevcuttur⁷⁵⁰. 1788 yılında 10.000 tob kirpas için, nakliye bedeli ile birlikte ödenen 15.000 kuruşun, 1803 yılında da aynı miktar kirpas için aynı bedelin ödendiği anlaşılmaktadır. 10.000 tob kirpasın beş yıl aradan sonra Diyarbekir Eyâleti'nden yeniden talep ediliyor olması, dokuma imalatının sorunsuz ve üretimin kaliteli olduğuna

Kullanımına Genel Bir Bakış 1752-1836", *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED)* 8 (Nisan 2019), 35.; Kirpas kumaşı tâbiri, kaba pamuklulular için kullanılmıştır. Bkz. Rümeyza Kars, *Şer'iyye Sicillerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Ticaret Ankara-Konya-Antep Örneği (1700-1750)* (Ankara: Gazi Yay., 2021), 129.

⁷⁴⁵ Kayıtta; "...livâ-i şerîf ve ser'asker takımlarının i'mâl ve eşyaları lâzimesi için iktizâ eden on bin top kirpasın sâbıkı mücebince beher külçesi ma'a-nakliye otuzar guruşdan lâzım gelen on beş bin guruş bahâsı bin iki yüz üç senesi uhdende olan voyvodalık-ı mezkûr mâlından verilip mahsûb olunmak şartıyla beş yüz külçe olmak üzere on bin top kırmızı Diyarbekir kirpası serî'an mubâyâ'a ve Dersaadet'ime irsâl ve Mehterhâne-yi âmire'ne teslim olunması husûsuna dikkat-ü ihtimâm olunmak bâbında..." denilerek serasker takımı için 10.000 tob kirpas kumaşı talep edilmiştir. DŞS, 267, 4.

⁷⁴⁶ Kürde (kürçe); Yemen'de sarık (destar), sofra (sımt) ve kirpas (pamuklu veya keten bez) gibi dokumalar için kullanılan bir birimdir. Bunun yanı sıra tob, takım anlamına gelen "tak" da kullanılıyordu. Bu dokumalar Arap şeyhlerinin ileri gelenlerine itâate girmelerinden dolayı hediye ediliyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, *Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi*, Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan, (Ankara: TTK Yay., 1985), 299.; Kürçe muhtemelen parça parça kumaşlar anlamında kullanılmakla beraber, bunların uzunlukları kumaş çeşidine göre değişiyordu. Bkz. Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Tartı ve Ölçü Birimleri*, 159.

⁷⁴⁷ DŞS, 267, 4.

⁷⁴⁸ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 313.

⁷⁴⁹ DŞS, 313, 3.

⁷⁵⁰ Kayıttaki "...ol mikdâr tob ı kırmızı Diyarbekir kirpâsının fiyât ı mîriye üzere ma'a nakliye beher topu bir buçuk guruşdan bahâ ve nakliyesi olan on beş bin guruş..." ifâdelerinden; 1 tob kırmızı Diyarbekir kirpasının, nakliyesi ile birlikte 1,5 kuruş olduğu görülmektedir. 10.000 tob için 15.000 kuruş olan ödemenin de "...iki yüz on beş senesi Diyarbekir sancağında vâki' eşkinici zu'amâ ve erbâb ı timârının seferden afvları bedelinden..." sefere gitmeyen tımar erbâbından karşılanması hususunda emr-i şerif gönderildiği anlaşılmaktadır. DŞS, 356, 43.

delâlet ettiği açıktır⁷⁵¹. Denilebilir ki Dersaâdet, kirpas ihtiyacını çoğu zaman İstanbul'a kısmen uzak sayılabilecek Diyarbekir Eyâleti'nden karşılamıştır⁷⁵².

H. 19 Cemaziye'l-evvel 1232 (M. 6 Nisan 1817) tarihinde Diyarbekir vâlisi ve kadısına, H. 1218 ve 1220 (M. 1803-1805) yıllarına mahsuben talep edilen cem'an 20.000'er top kırmızı Diyarbekir kirpasının henüz teslim edilemeyen kalanının bir an evvel gönderilmesi emredilmiştir⁷⁵³. Kayıttan, 1803 yılına mahsuben talep edilen 20.000 tobun 14.647 tobunun (%73) gönderilmiş olduğu 5.353 tobluk kısmın ise henüz irsal edilmediği, 1805 yılına mahsuben ise talep edilen 20.000 tob kirpasın, 15.776 tobunun (%80'i) daha önce irsâl olunduğu, ancak 4.224 tobunun ise henüz teslim edilmediği anlaşılmaktadır. 1806 yılında talep edilen 10.000 tob kirpas kumaşının tümü, 1807 yılında 20.000 tobun 1.000 tobu, 1815 yılında 10.000 tobun tamamı, 1816 yılında ise 10.000 tobun 3.000 tobu Mehterhâne-yi Hayme-i Hâssadaki liva ve serasker takımlarının yenilenmesi için Diyarbekir'den gönderilmesinin istendiği belirtilmektedir⁷⁵⁴.

1817 yılında; H. 1230 (M. 1814) yılına mahsuben, Kırmızı Diyarbekir kirpasından 10.000 tob daha talep edilmiştir. Ayrıca talep edilen kirpasın nakliye bedeli ile birlikte 20.000 kuruşunun Diyarbekir voyvodalığı gelirlerinden ödenmesi emredilmiştir⁷⁵⁵. H. 27 Muharrem 1233 (M. 7 Aralık 1817) tarihli bir başka kayıta da

⁷⁵¹ H. Rebiü'l-âhir 1218 (M. Temmuz 1803) tarihli Diyarbekir Şer'îyye Sicili kaydında geçen, "...Diyarbekir kirpâsı öteden beru Diyarbekir'den mübâyâ'a olunagelmekle..." ifâdesi bunu doğrular niteliktedir. Bu tarihte sicil kaydındaki "...Mehterhâne i âmire'mde mevcûd livâ ve ser'askerân takımları noksânlarının müceddeden inşâ ve tekmilleri..." ifâdelerinden Mehterhâne-yi Hayme-i Hâssa takımlarının ihtiyaçlarının giderilmesi için, "... beher tobun kaddi dokuz zirâ' olmak üzere on bin tobu kırmızı Diyarbekir kirpâsı..." denilerek, 10.000 tob kırmızı Diyarbekir kirpası, 1 tobu 9 zira' olmak üzere alınarak, Dersaâdet'e gönderilmesi için Amid kadısı ve Diyarbekir voyvodasına emir gönderilmiştir. DŞS, 356, 43.

⁷⁵² Kocaoğlu, "Osmanlı Kara Ordusunda Kirpas Kullanımına Genel Bir Bakış 1752-1836", 35.

⁷⁵³ Diyarbekir Şer'îyye Sicili kaydında; "...Diyarbekir cânibinden iki yüz on sekiz ve yirmi senelerine mahsûben tertîb olunan yirmi bin tob kirpâs-ı sürhden gayr-ı ez-teslîmât bakâyâ kalan dört bin iki yüz yirmi dört top kirpâsın fiât-ı mîriyesi üzere beher top ikişer guruşdan cânib-i mîrîden verilen bahasıyla..." denilerek, acilen geri kalan miktarın dokunduktan sonra gönderilmesi hususunda "...bâkî kalan ol mikdâr tob kirpâsın bir an akdem nesc-ü i'mâlî ve irsâli bâbında te'kid ü isti'câli hâvî emr-i şerîfim isdârı iktizâ eylediğini i'lâm edip i'lâmı mücebince emr-i şerîfim isdârı husûsuna irâde-i aliyyem ta'alluk etmekle mücebince amel ü harekete bezl-i cell-i himmet eylemek ferâmânı olmağın bâ-takrîr te'kid ü isti'câli hâvî işbu emr-i aliyyü's-şânım isdâr ve Dergâh-ı âlî gediklilerimden el-Hâc İbrahîm ile irsâl olunmuşdur..." emri-şerif gönderilmiştir. DŞS, 590, 24.

⁷⁵⁴ Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 313.

⁷⁵⁵ H. 18 Şaban 1232 (M. 3 Temmuz 1817) tarihli sicil kaydında; "...Mehterhâne-yi âmire lâzimesi için iki yüz otuz senesine mahsûben Diyarbekir cânibinden tertîb ü matlûb olunan on bin tob kırmızı kirpâsın ma'a-nakliye beher topu fiât-ı mîriye üzere ikişer guruşdan icâb eden yirmi bin guruş bahâsı bazı mukâta'ât mâllarıyla zu'amâ ve erbâb-ı tîmârın ve sinîn-i gûzeşte bedeliyesinden havâle olunarak..." denilerek "...meblağ-ı mezbûrun Diyarbekir Voyvodalığı mâlînden veyâhûd serî'-i emvâl-i mîriyeden havâlesi..." masârîfin Diyarbekir voyvodalığı gelirlerinden veya mirî gelirlerden ödenmesi emredilmiştir. DŞS, 590, 3.; 1817 yılında, 1 tob kirpas kumaşı bedelinin nakliyesiyle birlikte 2 kuruşa yükseldiği

H. 1215 senesine mahsuben 3.000 tob kırmızı Diyarbekir kirpasının İstanbul'a güvenli bir şekilde ulaştırılması istenmiştir⁷⁵⁶. 1788 ve 1793 yıllarında 10.000'er tob, 1803 ve 1805 yıllarında 20.000'er tob, 1806 yılında 10.000 tob, 1807 yılında 20.000 tob, 1815 ve 1816 yıllarında 10.000'er tob ve 1817 yılında da 10.000 ve 3.000 tob Diyarbekir kirpası kumaşının, bedeli vergi gelirlerinden mahsub edilmek üzere talep edildiği sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu da İstanbul için Diyarbekir'in önemli bir kirpas kumaşı sağlayıcısı olduğunu ortaya koymaktadır.

Devlet uzunca bir süre ihtiyaç duyduğu kirpas kumaşını, dışa bağlı kalmadan kendi öz imkanlarıyla İstanbul başta olmak üzere Diyarbekir'de üretimini sağlamıştır. Bu sayede hem önemli miktarda para ülkede kalmış hem de kirpas üretimi yaygınlaşarak üretim bölgelerinde ekonomi canlanmıştır⁷⁵⁷.

görülmektedir ki, önceki taleplerde nakliye bedeli ile birlikte 1 tob kirpas 1,5 kuruşa mal olmuştu. DŞS, 356, 43.

⁷⁵⁶ Kayıta; “...Mehterhâne-yi âmire'm lâzimesi için Diyarbekir cânibinden iki yüz otuz bir senesine mahsûben tertîb-i mübâya'ası fermanım olan ma'lû mü'l-mikdâr kırmızı kirpâsdan el-hâletü hâzihî mahallinde teslim ve i'mâl ile hâzır u amâde olunduğu inhâ olunan üç bin tob kirpâsın Mehterhâne-yi âmire'mde... âminen ve sâlimen birbirlerinize îsâl ederek bir gün akdem Dersaadet'ime erişdirilmesi...” denilerek bir an evvel belirtilen kirpas kumaşı miktarının gönderilmesi emredilmiştir. DŞS, 590, 11.

⁷⁵⁷ Kocaoğlu, “Osmanlı Kara Ordusunda Kirpas Kullanımına Genel Bir Bakış 1752-1836”, 39.

4. DOKUMACILIĞA TAALLUK EDEN MALİKÂNE MUKÂTAALARI

Osmanlı Devleti, 18. yüzyılın ikinci yarısında reâyâ, esnâf ve kazâları bir takım vergilerle mükellef kılmıştır. O yüzyılda halkın yükümlü olduğu vergiler çeşitli olmakla birlikte, bu çalışmada daha ziyâde esnâfın özellikle de dokumacı ve ilişkili esnâfın muhâtap olduğu vergilere kısaca değinilmiştir. Ayrıca bu dönemde dokumacılığa taalluk eden ve hazineye gelir sağlayan mukâtaalar söz konusu olduğundan mukâtaa ve mukâtaaların işletilme yöntemlerinden olan malikâne sistemi üzerinde durulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde, günümüzde kullanılan vergi kelimesi yerine özel bazı tâbirler kullanılıyordu. Bu kelimeler vergiye mevzu teşkil eden isimlerin başına veya sonuna getirilmek suretiyle kullanılıyordu. Resm-i harîr, resm-i penbe veya bâc-ı bâzar gibi. Halk arasında “resim” şeklinde kullanılan kelimenin doğrusu “resm” dir. Resim, herhangi bir maldan devlet adına tâhsil edilen vergi anlamında olup, çoğulu “rüsûm” dur⁷⁵⁸. “Bâc” ise genel anlamda vergi mânâsında kullanılmıştır. Bazen gümrük anlamında da kullanılmış olan bâc kelimesi, hisse ve pay gibi anlamlara da gelmektedir. Osmanlı kânunnâmelerinde bu tâbir “vergi” ve “resim” mânâlarına karşılık gelmektedir⁷⁵⁹. Osmanlı Devleti'nde genel anlamda vergiler, Tanzimât (1839) öncesi itibâriyle iki kısma ayrılıyordu. Bunlardan birine “şer’î vergiler”⁷⁶⁰ diğetine de “örfi vergiler”⁷⁶¹ deniyordu.

Şer’î vergiler:

Osmanlı Devleti'nde, fethedilen yerlerin idâresi devlete geçtiğinden dolayı bu topraklarda zirâî faaliyet yapan çiftçiler, devlet topraklarının daimi kiracısı konumuna girmişlerdir. Çiftçiler elde ettikleri mâhsul karşılığında her sene “öşür” adıyla devlete bir pay ödemişlerdir⁷⁶². “Resm-i harîr” vergisi ise, ipek böceklerinin meydana getirmiş

⁷⁵⁸ Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, 58.

⁷⁵⁹ Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, 60.

⁷⁶⁰ Şer’î vergiler; zekât, haraç, öşür (zirâî mahsülardan alınan vergi), cizye, ağnâm (hayvanlarla ilgili alınan vergiler), yâve vergisi (başboş hayvan veya kölenin bulunmasından dolayı alınan vergi), ihtisâp vergisi (ekonomik, adli, dinî bazı vergiler) pencik ve beytü’l mal vergisi, iltizâm vergisi, mâdenler vergisi, mukâtaa, gümrük, vb. diğar vergiler (emlak-i emîriyye) başlığı altında toplanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, 57-165.

⁷⁶¹ Örfî vergiler arasında ise; imdâdiye (seferiyye-hazariyye-menzîl), i’ân-ı cihâdiye, avârız, harçlar, harc-ı fermân ve resm-i derbend gibi vergiler yer alıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, 171-191.

⁷⁶² Öşür vergisinin oranı, ürünün 1/5’i 1/10’u ve 5/10’u şeklinde olabilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mübehat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Maliyesi-Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Ekmelettin İhsanoğlu, (İstanbul: Zaman Yay., 1999), 531.; 18. yüzyılda Amid kazâsındaki halktan alınan öşür vergisi oranının 1/5 olduğu

oldukları kozalarından alınmakta idi. Bu verginin, “vâridat-ı öşriye”den sayılmasının sebebi, ipek böceklerinin dut ağaçlarının yaprakları ile beslenmeleridir. Arazi-i emîrîyyede yetişen dut ağaçları yapraklarının tüketilmesi, bu verginin alınmasına sebep olmuştur⁷⁶³. “Resm-i pen(m)be” vergisi ise, Osmanlı Devleti’nin sınırları dâhilinde yetişen pamuk ürününden alınıyordu. Pamuk kozalarının olgunlaşıp tamamen açılmış bulunmaları, bu mahsulün hasâd vakti idi. Bu da pamuk öşrünün o dönemde alındığını göstermektedir. Pamukta alınan öşürde nispet, %10 ile %50 arasında değişebiliyordu. Bu vergi bölgenin ekonomik ve sosyal durumuna göre yukarıda işaret edilen oranlar dâhilinde kalmak şartıyla farklı miktarlarda alınıyordu⁷⁶⁴.

“Yevmiye-i dekâkin” (günlük dükkânlar vergisi), dükkân ve han gibi hemen her gün açılan yerlerden alınan bu vergiye bir bakıma “kepenk açma” parasıdır, denilebilir. İsminden de anlaşılacağı üzere bu vergiler günlük vergilerdir. Bu itibarla kol oğlanlarının⁷⁶⁵ her gün dolaşmasını ve dükkânların kapısından geçmesini gerektirmektedir⁷⁶⁶. Bu vergiye dâir bir arşiv kaydında “...ve kol oğlanları beher yevm cem’u tâhsil eyledikleri akçeyı sandık emînine teslim eylediklerinde...” ifâdesinden, zabıt memurlarının günlük olarak bu vergiyi tâhsil ederek ilgili emînliğe teslim ettikleri anlaşılmaktadır⁷⁶⁷.

Pek çok devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti’nin iktisadî hayatında da üretimi yapılan mamûl maddenin kaliteli olmasına dikkat edilirdi. Ancak bunun sağlanması devletin yaptığı işlemten dolayı bir vergi almasını gerektiriyordu ki buna “damga resmi” veya “resmi damga” deniyordu. Bir anlamda devrine göre dayanıklı tüketim malları diyebileceğimiz kumaş, elbise vs. bu verginin kapsamı içinde idi⁷⁶⁸. Bu vergi Osmanlı şehir pazarlarında alım-satım vergisi olarak ödeniyordu. Fâtih Sultan Mehmed dönemine ait bir kâunnâmeye “...ve dahî her kim bâzara nesne götürse kâunnâme mucebince âdet üzre bâcın vire...” denilmektedir⁷⁶⁹. 14 Mart 1712 tarihli bir arşiv

ve yüzyılın sonuna kadar bu oranda herhangi bir değişikliğin olmadığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. BOA, A.DVNS.AHK.DB. d., 1/244.

⁷⁶³ Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, 121-122.

⁷⁶⁴ Diyarbekir sicillerinde geçen “...Amid Esfel’inde açılmış ve kemâl bulmuş penbe kozası...” ifâdesi yukarıdaki tanımla doğrulayan ve tescil eden bir kayıt olarak şer’iyye sicilinde yer almıştır. Kayıttan da anlaşıldığı üzere, verginin teşekkül edebilmesi için kozanın açılmış ve olgunlaşmış olması hükme bağlanmıştır. DŞS, 348, 1.; Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, 122.

⁷⁶⁵ Geniş yetkilere sahip muhtesibin en önde gelen yardımcıları kol oğlanları idi. Kol oğlanları, yevmiye-i dekâkin vergisini toplamakla görevliyidiler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2018), 18/143.

⁷⁶⁶ Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, 150.

⁷⁶⁷ BOA, KK.d., 5026, 8.

⁷⁶⁸ Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, 150.

⁷⁶⁹ Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, 151.

kaydından, bulunduğu veya uğradığı yerlerde malını satmayan ve başka yere götürüp satan kimseden bâcın alınmadığı anlaşılmaktadır. Arşiv belgesinde bu durum “...*Elbasan kasabasına uğrayıp bir gece kalan ve burada mallarını satmayıp başka yere götürüp satmak isteyenlerden bâcın alınmayacağı...*” şeklinde ifade edilmiştir⁷⁷⁰.

4.1. Mukâtaa

Sözlük anlamıyla mukâtaa kelimesi, kesişmek ve birbirinden kesilmek mânâlarını taşır. Istilâhi mânâsına gelince bu, devlete ait olan bir vâridâtın devlet başkanı tarafından bir bedel karşılığında başka birisine kiralanmasıdır⁷⁷¹. Mukâtaa en kısa tanımıyla, hazineye gelir sağlayan vergi kaynağının adı, tek bir vergi türünü belli bir bölge veya bölgeler itibâri ile kapsamına aldığı gibi çeşitli vergi türlerini belli bir bölgeye veya bölgeler itibâriyle de kapsamına alan bir kavramdır⁷⁷². Osmanlı Devleti’nde esas itibâriyle bir mukâtaanın hazineye gelir sağlaması “iltizâm” veya “emânet” yoluyla olmaktaydı⁷⁷³. Osmanlı Devleti’nde devletin para bakımından büyük sıkıntılara maruz kaldığı ve tîmârlı sipahinin ordudaki önemini kaybetmesinden itibâren, boşalan tîmâr ve zeâmetler “mukâtaa” adı ile seneden seneye mültezimlere verilmeye başlandı. İhâle edilen bu mukâtaaların bedeli de sarraflarca hazineye yatırılıyordu. Devlet gelirlerini arttırmaya yönelik böyle bir uygulamanın bedelleri, birkaç seneliğine peşin olarak alınabiliyordu. Bununla beraber bu, üç seneden daha fazla bir süreyi aşamazdı⁷⁷⁴. Ancak daha sonra uygulamaya konulan malikâne sisteminde süre sınırı kaldırılmıştır⁷⁷⁵.

⁷⁷⁰ BOA, C. ML., 155-6560.

⁷⁷¹ Pakalın, “Mukâtaa”, 2/528.

⁷⁷² Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat’a Mâlî Tarih)* (İstanbul: Alan Yay., 1986), 21.

⁷⁷³ Mukâtaaları iltizâm usulüyle işleten mültezimler merkeze bir kefil göstermek durumunda olup, işletme süresi umumiyetle bir veya iki yıldır. Bu usulün babadan oğula geçme şartı olmayıp bu suretle aristokrat bir ailenin ortaya çıkmasına engel olunmuştur. Mültezimler aldıkları mukâtaaları ikinci şahıslara pare mukâtaalar şeklinde satabiliyordu. Öte yandan mültezim aldığı mukâtaanın bağlı bulunduğu voyvodalığa karşı (Voyvoda; malî bir terim olarak, vergi gelirine sahip kimselerden aldığı yetkiyle kendi nâmına ya da bir başkası adına vekâleten vergi tâhsil eden görevlileri nitelemektedir) sadece malî bakımdan sorumluydu. Bu şekilde işletmeye verilen mukâtaalar merkezden gönderilen müfettişlerce denetlenirdi. Mukâtaaların işletilmesinde bir diğer yol olan emânet usulü ise emînler vasıtasıyla yürütülmekteydi. Emînler devlet memuru olup maaşlarını merkezden alırlardı. Bunların da görev süreleri bir veya iki yıl olup, merkez tarafından teftiş edilirdi. Emînlerin idarî ve hukukî tasarrufları olmayıp, sadece malî işlerle ilgilenirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 282.

⁷⁷⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İctimâî Tarihi 2* (İstanbul: Cem Yay., 1974), 345.

⁷⁷⁵ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 9.

Diyarbakır'da 17. yüzyılın ortalarından itibaren geçilen voyvodalık sistemine Diyarbakır'ın belli başlı önemli gelirlerinin Diyarbakır voyvodalığı mukâtaasına dâhil edilmesiyle hazine girdileri ciddi manada artmıştır. Diyarbakır voyvodalığı mukâtaası, Diyarbakır şehrindeki mukâtaaların gelir bakımından en önde geleniydi⁷⁷⁶. Mengene-i Akmişe Mukâtaası'nın da⁷⁷⁷ Diyarbakır voyvodalığı mukâtaası müfredâtına tabi olarak 11 Eylül 1797 tarihli bir fermânla Bursa mengenehânesi şartlarına göre kurulduğu arşiv kayıtlarında mevcuttur⁷⁷⁸. Diyarbakır voyvodalık mukâtaasından ayrı bir diğer mukâtaa da Diyarbakır Penbe Mukâtaası'ydı. 5 Mart 1803 tarihli bir fermândan söz konusu tarihte Diyarbakır Penbe Mukâtaası'nın İrâd-ı Cedid Hazinesi'ne bağlı olduğu, 25 Mart 1803 ile 12 Mart 1804 tarihleri arasında bir sene müddetle Bağdat Kapu Kethüdâsı Mehmet Rafi'ye ber-vechi emânet ile ihâle edildiği anlaşılmaktadır⁷⁷⁹. Diyarbakır voyvodalığı mukâtaası; gümrük, boyahâne, damga-i siyah ve ihtisâp mukâtaaları gibi ciddi geliri olan mukâtaaları da bünyesinde bulundurmıştır⁷⁸⁰.

4.2. Malikâne Sistemi

Sözlük olarak birçok anlama gelen iltizâm⁷⁸¹, Osmanlı malî ıstılâhında “devlete ait gelirlerden bazılarını tâhsil etmek için kefil göstermek ve bedeli muayyen taksitlerle

⁷⁷⁶ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 283.

⁷⁷⁷ Mengene, kumaşların perdahtlandığı yer demektir. Akmişe, Arapça kamış “toplamak, (ipleri) bir araya getirmek” kökünden türeyen kumâş (çoğulu akmişe) ipek, yün, keten, pamuk ve benzerlerinden dokunmuş ağır mensucata verilen genel addır. Mengene-i akmişe mukâtaası, perdahtlanan kumaşlardan elde edilen gelir kaynağını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nevber Gürsu, “Kumaş”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2002), 26/367-370.

⁷⁷⁸ BOA, C.İKTS., 11-543.

⁷⁷⁹ Fermândan anlaşıldığına göre Diyarbakır Penbe Mukâtası, bütün Diyarbakır Eyâleti'ndeki kazâları kapsamaktaydı. Emirde ayrıca penbenin 1 kıyyesinden (1 okka, kıyye, vukiye; 1,282945 kg.) 1 para, rişte-i penbenin bir kıyyesinden 2 para ve kozalı penbenin 1 kıyyesinden 1 akçe resim alınacağı bildirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 290-291.

⁷⁸⁰ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 283.

⁷⁸¹ Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren zapt edilen toprakların bir kısmı tîmâra, bir kısmı da mirî (devlet) için ayrılıyordu. Devlete ayrılmış bulunan yerlerin vergisi, “emîn” adı verilen görevlilerce toplanıyordu. Fakat malî sıkıntıların baş gösterdiği ve paraya ihtiyaç duyulduğu zaman, devlete bırakılmış olan yerlerin bir kısmı bir veya daha fazla seneliğine iltizâma verilerek bedelleri sarraflarca hazineye yatırılıyordu. Bu uygulamanın başlangıcı kesin olarak bilinmemekle beraber Hammer, bunun Fâtih zamanında Veziriazam Rum Mehmet Paşa (öl. 1470) vasıtasıyla tatbik edildiğinin bildirildiği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, 156.; 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren baş gösteren malî sıkıntı, diğer yandan tîmârlı sipahinin ordudaki önemini kaybedip, bunların yerine nizâmî ve maaşlı ordunun ikâmesi ihtiyacı, bu usulün daha çok yerleşmesine sebep oldu. Çünkü devamlı maaş alan bir ordu için nakit paraya ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaç da bir kısım gelirlerin iltizâma verilmesi suretiyle temin edilebilirdi. İltizâm usulünün uygulanmaya konduğu sıralarda mültezimlerin bir kısmı taahhütlerini yerine getirememek gibi bir duruma düştüler. Bu yüzden hazinenin uğradığı zararı kapatmak ve bir daha buna benzer olaylara meydan vermemek için böyle bir çareye başvuruldu. Mültezimlik için müracaat eden kişi, müzâyedeye (açık arttırma) konan bir varîdâta (gelir) kapı açıp pey sürmeden önce (fiyat teklif etmek), hazine tarafından taahhüdü (kefilliği) kabul edilen ve

ödenmek üzere deruhte edilen vazifedir.” Bu vazifeyi alanlara “mültezim” denmektedir⁷⁸². 17. yüzyılın sonlarına kadar İslâm devletlerinin çoğunluğunda olduğu gibi Osmanlılar’da da devlet iltizâm sistemini hem vergi toplama hem de kısa vadeli iç borçlanma için kullanmaktaydı. Ancak 16. yüzyılın sonlarında bütçe açıkları kronikleşince devlet bu sistemi vergi toplamaktan ziyâde iç borçlanma yönünde kullanmaya başlamış, iltizâm kontratlarının süreleri uzatılmış böylece devlet adına vergi toplayacak kişi ya da ortaklıklardan daha yüksek oranlarda peşin ödeme talep edilmeye başlanmıştır. Bu sistemde vergi toplama hakkı 1695’e kadar en fazla üç yıllığına verilmiştir⁷⁸³. Uygulamaya konan bu müessese önceleri sağlam bir şekilde işlerken daha sonraları bozularak devlet içinde devlet olma durumuna gelmiştir. Nihayet Tanzimât’la (1839) ortadan kalkmıştır⁷⁸⁴.

1695 yılında “malikâne” sistemine geçilmesiyle devlet vergi toplama hakkını, vergiyi toplayacak kişiye hayatının sonuna kadar satmaya başlamıştır. Bu sistemde kontratı satın alan malikâneciden, bir peşin ödeme (muaccele) dışında, her yıl belirli bir miktar ödeme (mal) yapması bekleniyordu. Bu sistemden umulan ve sistemin gerekçelendirilen sebepleri ise sürenin kayd-ı hayat olarak belirlenmesi ile vergi toplayanların (malikâneciler) vergi kaynağına ve özellikle de köylü üreticilere daha iyi davranacağı ve böylece üretim düzeylerinde uzun vadeli artışların olacağıydı. Oysa kısa vadeli iltizâm ile karşılaştırıldığında malikâne sisteminin getirdiği en önemli yenilik ise devlet malikâne gelirlerini garanti (teminat) göstererek daha uzun vadeli borçlanabilmesi olmuştur. Sistemde peşin talep edilen miktarların yüksekliği nedeniyle vergi toplama işine talip olanların, peşin ödemede zorlandıkları ve güçlerini aştığı durumlarda sarrafların devreye girmeye başladığı ve böylece de sarrafların sistemde daha önemli bir rol oynamaya başladıkları görülmüştür. Sonuç itibâriyle sistem, devletin beklentilerini karşılayamamıştır. Zira malikâneciler öldüğünde kontratların tekrar devlet denetimine dönmesi sağlanamadığı için vergi arttırımından ziyâde vergi gelirlerinin azalmasına sebep olmuştur⁷⁸⁵.

itibârlı olan bir sarrafı göstermek zorunda idi. Bu sarraf (kefil) berât ve fermân harcı ödemek zorunda idi. Taahhüdünü yerine getirdiğinde ise senedi iade edilirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, 156-157.

⁷⁸² Pakalın, “Mültezim”, 2/611.

⁷⁸³ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 183.

⁷⁸⁴ Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2000), 22/157.

⁷⁸⁵ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 83-184.

1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Devleti, askerî ve özellikle malî açıdan düştüğü zayıflıklar nedeniyle, 1775'ten itibaren eshâm sistemine⁷⁸⁶ geçme kararı almıştır. Devlet bu sistem ile iç borçlanmayı, malikâne sistemindeki az sayıda büyük sermâyedârdan daha çok sayıda orta ve küçük sermâyedârlara yayma arzusundaydı. Pahalı bir sistem durumuna gelen eshâm sistemine de yürürlükte kaldığı elli yıllık süreçte zaman zaman son verilmeye çalışıldıysa da, ekonomik dengelerin bozulduğu dolayısıyla devletin ne pahasına olursa olsun borç almaya çalıştığı zamanlarda⁷⁸⁷, sistemi genişletme eğilimlerinin de olduğu dönemler olmuştur⁷⁸⁸.

4.3. Gümrük

Gümrük, ülkenin gümrük hattı adı verilen siyasî sınırlarına girmek veya çıkmak suretiyle aşan yahut ta bu sınıra bir noktasından girdikten sonra o ülkeyi baştanbaşa geçip, sınırın başka bir noktasından yabancı bir ülkeye geçirilen yabancı menşeli eşyâdan devletçe alınan vergilerdir. Bu vergiler dâhilî⁷⁸⁹ ve hâricî⁷⁹⁰ olmak üzere ikiye ayrılmışlardır⁷⁹¹. H. 1153 (M. 1740) yılına ait bir gümrük defteri kaydında, aşağıda bilgileri yazılı tüccarlardan, taşıdıkları mallar için alınan dâhilî gümrük vergisi miktarının 1 ile 10 kuruş arasında değiştiği görülmektedir⁷⁹².

⁷⁸⁶ Eshâm sisteminde devlet, vergi kaynağının yıllık gelirini önceden ve kuruş cinsinden belirlemekteydi. Bu miktar daha sonra birçok paya bölünmekte ve payların herbiri kendilerine yaşamları boyunca her yıl mueccle olarak adlandırılan o sabit geliri sağlamak üzere alıcılara satılmaktaydı. Eshâm sisteminde vergi toplama işini devlet yürütecekti. Bu paylar sağladıkları yıllık sabit gelirin, altı-yedi katı arasında bir fiyata satılmaktaydı. Bu sistemin aksayan yönleri ise; satılan payların, devletin kontrolü ve bilgisi dışında, kişiler arasında alınıp satılması ve bunun engellenememesinin yanı sıra eshâm payının ilk sahibinin ölmesinden sonra mirasçıların da devletten gelir sağlamaya devam etmesi olmuştur. Bu da sistemin yararlarını sınırlandırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 184.

⁷⁸⁷ Osmanlı Devleti'nin 1787-1792 tarihleri arasında Avusturya ve Rusya ile yaptığı savaş sırasında; Fransa, İspanya veya Hollanda'dan borç almayı düşünmesi, devletin iktisadî açıdan içerisinde bulunduğu güç durumu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 184.; Ekonomik açıdan yaşanan bu koşullarda bile 1794-1800 tarihleri arasında kuruşun ağırlığı ve ayarı değişmeden kalmıştır. Ancak Venedik altın dükası karşısındaki değeri, 7 kuruştan 8 kuruşa gerilemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.

⁷⁸⁸ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 184.

⁷⁸⁹ Dâhilî gümrükler, ya müstâkil olarak tahrir edilir veya daha önceki yöneticilerin koydukları oran üzerinden alınmakta idi. Bu oran zaman ve bölgelere göre farklılıklar gösteriyordu. Bazı yerlerde malın kıymeti üzerinden %3'ten %5'e kadar, bazı yerlerde de yük hesabı ile teâmüle göre yük başına 1 kuruştan 10 kuruşa kadar değişmekte idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, 162.

⁷⁹⁰ Hâricî gümrükler ise ithalat, ihracat ve transit geçen yabancı menşeli eşyâdan verginin alındığı yerlerdi. Bu gümrüklerde alınan verginin nisbeti, anlaşmalara göre farklılık arz etmekle birlikte, genellikle %3 - %5 arasında değişiyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, 163.

⁷⁹¹ Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, 161-162.

⁷⁹² BOA, MAD.d., 21150, 6.

Tablo 4.1. Dâhilî gümrük vergileri miktarları

Tüccarın Adı	Mal	Alınan Vergi (Kuruş)
Hüseyin b.	Hurç	7
Kılıççı Sefer	Demir	3
Diyarbakirli Seyid Muhammed	Bir parça eşyâ	1
Gergerli Hüseyin	71(tob) bez	4
Aşuroğlu Seyid Muhammed	95,5 (tob) bez	6
Katırcı Kôr Osman	1 Yük mazı	3
Ahmed	1 Yük keçi dersi	1
Kınacı Muhammed	21 Yük hınna (kına)	56
Halebli Ömer	11 Yük sabun	8
Hısn-ı Mansurlu (Adıyaman) İbrahim	27,5 Çeki ipek	5

Osmanlı Devleti'nin kendi bünyesinde teşekkül etmiş bulunan dâhilî gümrüklerine çeşitli yerlerden mal ve eşyâ geliyordu. Bu mallar bazen bir iskeleden diğerine denizyolu, bazen de bir şehirden diğerine kara yolu ile naklediliyordu. Gümrükler buna bağlı olarak farklı isimler alıyordu⁷⁹³. Osmanlı Devleti'nde yabancı devletlerin mallarına gümrük vergisi koymak o günün kendi şartlarına göre değerlendiriliyordu. Bu bakımdan o günün gümrüğü, günümüzün gümrük uygulamalarına benzemiyordu. O, daha ziyâde bazı milletlere tanınan imtiyâzlar şeklinde idi. Bu imtiyâzların ilki de Fâtih Sultan Mehmed tarafından Venedik ve Cenevizliler'e tanınmış olandır⁷⁹⁴. H. 883 (M. 1479) yılında yapılan anlaşmaya göre ise; Fâtih Sultan Mehmed, Venedik'ten Osmanlı ülkesine ithâl edilecek olan bütün eşyâdan gümrüğü kaldırdı. Ancak böyle bir imtiyâzdan dolayı Venedik, her sene maktu' olarak 10.000 düka altını vermeyi vaad etti⁷⁹⁵.

18. yüzyılın sonlarına kadar ihraç edilen emtia, yerli tüccar tarafından iskelelere getirildiğinden dâhilî gümrük bu tüccar tarafından ödeniyor, ecnebî yabancı alıcı tüccar da %3 ihraç gümrüğünü ödeyerek malı alıp götürüyordu. 18. asrın sonlarından itibaren Avrupa'daki sanayileşme ve hammaddeye olan ihtiyaçtan dolayı Avrupalı tüccar, daha

⁷⁹³ Bunların sahillerde bulunanlara "sahîl gümrükleri", hudud boylarında bulunanlarına "hudud gümrükleri" ülkenin orta yerinde bulunanlarına da "kara gümrükleri" adı veriliyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavâidi Ahmet Vefik Paşa (I-II, 1328, 1330)* (İstanbul: Matbaa-i Kader, 1912), 54.

⁷⁹⁴ H. 866 (M. 1461) tarihli gümrük kânunnâmesinden anlaşıldığına göre bu imtiyâzın şartları şöyle idi: "...Venedik ve Ceneviz'den gemi gelip eşyâsını boşaltınca, satsın veya satmasın 100 akçelik kıymeti olan eşyâdan 4 akçe (%4) alınması, gemiden gemiye yüklemede de aynı miktar gümrük alınması..." şeklindeydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Robert Anhegger - Halil İnalcık, *Kanunnâme-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani* (İstanbul: TTK Yay., 2000), 78.

⁷⁹⁵ Vîladimir Mirmiroğlu, *Fatih Sultan Mehmed II. Devrine Ait Tarihi Vesikalar* (İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi Yay., 1945), 13.

fazla kâr edebilmek için bizzat kendisi gelip malı almaya başladı. Ahîtnâme gereğince müste'men tüccar⁷⁹⁶, Osmanlı şehir ve iskelelerinden aldığı mal için sadece %3 vergi ödediğinden, dâhilî ticarete alınan âmediye⁷⁹⁷ ve reftiye alınmıyordu. Bu yüzden devlet ve dâhilî ticaret büyük bir zarara uğruyordu⁷⁹⁸. Gümrüğe dâir mastariye⁷⁹⁹ ve mürûriye⁸⁰⁰ vergisi de söz konusuydu. Mesela tüccarların 1797-1800 yılları arasında Diyarbekir'den çıkaracakları pamuk emtiasından alınan vergi miktarları aşağıdaki tabloda verilmiştir⁸⁰¹.

Tablo 4.2. Emtiadan alınan reftiye vergisi

Yük Cinsi (haml) Pamuk	Vergi
1 Deve yükü	35 kuruş
1 Katır yükü	25 kuruş
1 Merkeb / eşek yükü	17 kuruş

H. 20 Muharrem 1257 (M. 14 Mart 1841) tarihli sicil kaydında reftiye vergisinin ihracat yapan devlet tarafından, geri kalan vergilerin ise bayi'leri tarafından ödenmesine dâir Diyarbekir'e emri şerif gönderilmiştir⁸⁰².

4.4. Kıl ve Yapağı Vergisi

Osmanlı Devleti'nde şer'î vergiler arasında kabul edilen bu vergi, kıl ve yapağıdan eskiden beri alınagelen gümrük ve diğer vergileri kaldırmadan ortaya çıkan

⁷⁹⁶ Müste'men tüccar, kendisine emân (güvence) verilen yabancı tüccar demektir. Bu tüccarlar bütün hukuki haklara sahiptir. Kendilerine bir nevi hukuki özerklik verilmiştir. İslâm'a ters düşse bile kendileri için meşru olan iç hukuklarını serbestçe kullanabilirlerdi. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mustafa Kelebek, "İmam Serehsî'nin Azınlık Haklarına Bakışı", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (Güz 2019), 257.

⁷⁹⁷ Âmediye vergisi, Osmanlı Devleti'nin hududları dâhilinde bulunan yerler arasında (kara ve deniz yolu ile) nakledilen eşyâdan vardığı yerde alınan vergidir. Buralara eşyâ getirecek olan insanların ellerine, daha önceden bir vesika verilirdi. Vergisi de bu belgeye göre alınırdı. Bu uygulama H. 1272 (M. 1856) mart ayına kadar devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, 164.; H. 20 Rebiü'l-evvel 1257 (M. 12 Mayıs 1841) tarihli sicil kaydında "...yüzde dokuz âmediye ve üç reftiyesi alındıktan sonra..." denilerek bu tarihte alınması gereken âmediye ve reftiye vergisinin miktarı bildirilmiştir. DŞS, 607, 31.

⁷⁹⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdi Münasebetleri I* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1974), 64.

⁷⁹⁹ Mastariye vergisi, yabancı bir devletten, Osmanlı toprakları dâhilindeki herhangi bir şehir veya iskeleye getirilip satılan maldan alınan gümrük vergisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, 165.

⁸⁰⁰ Mürûriye vergisi, Osmanlı topraklarına dışarıdan giren ve fakat içeride satılmayıp başka ülkelere gönderilen eşyâdan (geçiş hakkı olarak) alınan vergidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavâidi Ahmet Vefik Paşa (I-II, 1328, 1330)*, 55.

⁸⁰¹ BOA, KK. d., 5249, 19.

⁸⁰² DŞS, 607, 33.

yeni bir vergi türü olup⁸⁰³, kıl ve yapağını satmak isteyen kimselerden alınmaktadır⁸⁰⁴. Kıl ve yapağı vergisinin toplanması esnasında zaman içerisinde bazı karışıklıkların ortaya çıkmasından dolayı, verginin tâhsiline bir düzenleme getirme ihtiyacı doğmuştur. Bu yeni düzenlemeye göre 1793-1794 senesinden itibaren keçi ve koyun sahipleri adet-i ağnam vergisini verirken, hayvan sahiplerinin adları eşkâlleri ve sahip oldukları küçükbaş hayvan sayıları kayıt altına alınarak, bu hayvanların her bir adedi için birer para kıl ve yapağı vergisi alınması ve kendilerine eda (verildi) tezkiresi verilmesi kararlaştırılmıştır⁸⁰⁵. Bu husus, Diyarbekir şer'îyye sicil kaydında da yer alarak koyun ve keçilerin sayılarak her biri için 1 para kıl ve yapağı vergisi alınması emredilmiştir⁸⁰⁶.

Örfî vergiler:

4.5. Bedel-i Yapağı Vergisi

Bu vergi ise temelde tekâlif-i örfîye nev'inden vergilerden biriydi. Bununla birlikte alt tasnifte imdâd-ı seferiyye türünden bir vergi idi. Verginin bu özelliği tarh aşamasında kayda geçen belgeden anlaşılmaktadır. Öyle ki bu verginin “...*bu sene imdâd tarikiyle talep ve tedârik...*” edileceği ve bir sefer için alındığı, açık şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca verginin imdâdiye olabilmesi için gereken bir diğer koşul olan gaza ve cihâd yolunda sefere çıkan ordunun ihtiyacı nedeniyle salındığı da vurgulanmıştır. Adından da anlaşılacağı gibi vergi, seferde kullanılmak üzere yün tedârikinin sağlanması için tarh edilmiştir⁸⁰⁷. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla toplanan yün kale kuşatmasında kullanılacaktı. Verginin ihdâsı esnasında yünün serhat sınırında temin edilmesinin güç olduğu belirtilmiş ve bundan dolayı sınır bölgesi dışından temin edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu nedenle bu vergi sadece sefer hinterlandında ve

⁸⁰³ H. 12 Rebiü'l-evvel 1208 (M. 18 Ekim 1793) tarihinde mevcut vergilere ek olarak yapağının beher kıyyesinden 1'er para daha satıcılarından ek vergi alınması istenmiştir. Bu emre aykırı hareket edenlerin tespiti halinde ise verginin iki katı alınması emredilmiştir. DŞS, 355, 6.

⁸⁰⁴ Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, 133.

⁸⁰⁵ Deniz Karaman, “Şer'îyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Ankara Damga Mukataası”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 32 (Kış 2005), 193.

⁸⁰⁶ H. 16 Receb 1208 (M. 17 Şubat 1794) tarihli sicil kaydında; “...*Diyarbakir eyâletinde vâki' gerek elviye ve gerek ma'âdin-i hümayûn'a merbût mecmû' kazâlarında bulunan ağnam ve keçi ta'dâd olunarak beher pâre resm-i yapağı ve kıl ahz u kabz eyleyip...*” denilerek koyun ve keçilerin sayılarak her birinden yapağı ve kıl vergisi alınması aykırı hareket edenlerin ise te'dip edilmesi istenmiştir. DŞS, 355, 15.

⁸⁰⁷ Osmanlı seferlerinde yün, kale kuşatmaları esnasında hendeklerin doldurulması için kullanılmaktaydı. Kale kuşatmalarında bu usulün ne zamandan beri kullanıldığı bilinmemekle birlikte 17. yüzyıla ait bazı kayıtlarda yünün kullanıldığı belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, çev. M.Tanju Akad (İstanbul: Homer Yay., 2007), 142.

sınıra yakın eyâletlerin bir kısmına tarh edilmiştir. Bu çerçevede yapağının Diyarbekir, Haleb, Rakka, Şam, Erzurum, Trabzon ve Sivas eyâletlerinden temin edilmesi planlanmıştır⁸⁰⁸.

4.6. Avâriz-ı Divâniye, Nüzül, Sürsat ve Berdâl Vergileri

Osmanlı Devleti'nde avâriz veya avâriz-ı divâniye vergisi, Tanzimât'ın (1839) ilanına kadar, başlangıçta sadece olağanüstü hallerde alınan daha sonraları ise düzenli olarak özellikle savaş masraflarını karşılamak üzere hükümdârın emri ile halkın doğrudan devlete vermeye mecbur tutulduğu her türlü hizmet, eşyâ ve para şeklindeki vergiyi ifâde eder⁸⁰⁹. Avâriz vergisi, olağanüstü durumlarda özellikle savaş masraflarını karşılamak maksadıyla toplanmasına rağmen devamlı yapılan savaşlar bu vergiyi normal ve düzenli hâle getirmiştir⁸¹⁰. 18. yüzyılda Amid kazâsında, 1741-1798 tarihleri arasında avârizhâne toplamı ve hâne başı toplanan vergi sabit kalarak değişmemiştir⁸¹¹. Bu durum zaman içinde bir istikrâr gibi görünse de aslında 1741 yılından yüzyılın sonuna kadar devletin avâriz vergilerinden elde ettiği gelirden yıllar içerisinde kayıp yaşadığını göstermektedir. Çünkü 1741 yılında kuruşun ihtivâ ettiği gümüş oranı ile 1798 yılında kuruşun gümüş oranı değişmiştir⁸¹². Avârizhâne sayısı, 18. yüzyılın ortaları ve ikinci yarısında, 1747, 1785, 1792 ve 1803'te değişmeden 732,5 olarak kaldığından dolayı gerçek nüfus ortaya konamamaktadır. 18. yüzyılın ikinci yarısında vergiye dâhil olan kısmı itibâriyle, 1785 yılı esas alındığında şehrin nüfusu 49.070 ile 65.400 arasında tahmin edilebilir⁸¹³.

⁸⁰⁸ BOA, A.DVNS.MHM.d., 9/138-140.

⁸⁰⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Avarız", *İA* (İstanbul: MEB Yay., 1979), 2/13.

⁸¹⁰ İnalcık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 55.

⁸¹¹ Diyarbekir Eyâleti'nde; 1726'da avâriz hânesi 732,5 olup hâne başı 400 akçe; 1733'te 741 avâriz hânesi ve hâne başı 1.860 akçe; 1739'da 741 avâriz hânesi ve hâne başı 1.800 akçe; 1741, 1742, 1743, 1746, 1755, 1756, 1759, 1760, 1763, 1764, 1765, 1766, 1767, 1777, 1778, 1785, 1789, 1792, 1794 ve 1798'de 732,5 avâriz hânesi ve 400 akçe toplanmıştır. BOA, MAD.d., 2501, 128.; DŞS, 310, 22.; DŞS, 360, 12.; DŞS, 360, 87, 88.; BOA, MAD.d., 3872, 143-144.; BOA, MAD.d., 3817, 125-126.; DŞS, 313, 88, 89.; BOA, MAD.d., 3158, 163-164.; BOA, MAD.d., 3980, 163-164.; BOA, MAD.d., 6426, 63-64.; BOA, MAD.d., 3973, 165-166.; BOA, MAD.d., 2436, 145-146.; BOA, MAD.d., 3968, 143-144.; BOA, D.MKF. d., 30039, 3.; BOA, MAD.d., 2797, 147-148.; BOA, MAD.d., 3875, 105-106.; BOA, MAD.d., 2990, 147-148.; BOA, MAD.d., 7643, 54.; DŞS, 352, 13.; DŞS, 626, 11.; BOA, MAD.d., 2415, 153-154.; BOA, MAD.d., 3170, 147-148.

⁸¹² Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.

⁸¹³ Yüzyılın ikinci yarısı için verilen nüfus bilgisine, vergi muâfiyeti bulunan seyyidler, yaşlılar, din adamları, çocuklar ve askerlerin dâhil edilmediğini belirtmek gerekir. Dolayısıyla da Diyarbekir Eyâleti'nin 18. yüzyıldaki nüfusu hakkında ve özellikle incelenen dönem olan 18. yüzyılın ikinci yarısının nüfusuna ilişkin net bir bilgiye varmanın mümkün olmadığı belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 104-108.

Nüzûl, Osmanlı mâliyesinde sefere giden ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamak üzere buğday ve arpa gibi hububattan alınan vergiyi ifâde eder. Nüzûl vergisi, savaş zamanlarında cepheye giden ve geri dönen ordunun iâşesini temin etmek üzere belirli menzîllerde istenen un ve arpanın talep edilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Nüzûl vergisinin toplanması avâriz vergisinde olduğu gibi hâne hesabı üzerinden yapılmaktadır⁸¹⁴. Amid kazâsının 1721-1798 yılları arasında nüzûl hâne sayısı 732,5'tir ve 18. yüzyılda hiç değişmemiştir. Hâne başına alınan 600 akçe miktarında da herhangi bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Belirtilen tarih aralığında değişik zamanlarda toplanan nüzûl vergisinin toplandığı yıllarda, toplam miktarlarında da dolayısıyla bir değişiklik olmamıştır. 18. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti genelinden toplanan avâriz ve nüzûl vergisi gelirleri yıllar içerisinde 10.228-23.760 kuruş arasında değişmiştir⁸¹⁵.

Yürüyüş halindeki orduların, yol boyunca iâşesini sağlamak üzere halktan satın alınan, bazen aynî bazı dönemlerde de nakdî olarak salık verilen vergilere sürsat denilmektedir⁸¹⁶. Beldâr ise geçitlerde koruma görevi yapanlara ve seferler esnasında yol açanlara denilmektedir⁸¹⁷. 18. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti ve Amid kazâsında sürsat ve beldâr bedelleri bazen birlikte bazen de ayrı ayrı tâhsil edilmiştir. Kayıtlarda genel itibâriyle eyâletin tamamının ödeyeceği vergi miktarı belirtilirken bazı kayıtlarda kazâlara tevzî edilen miktarlar da ayrıntılı olarak belirtilmiştir⁸¹⁸. Diyarbekir sancağındaki kazâlardan, 18 Aralık 1717 yılında sürsat ve berdâl vergi bedelleri birlikte toplanmıştır. Sancağın geneline 15.080 kuruş sürsat ve berdâl vergisi tevzî edilmiştir⁸¹⁹.

4.7. Cullâh Çukuru (kuyu) Vergisi

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Mardin, Diyarbekir, Hasankeyf, Urfa ve Adana gibi şehirlerde, pamuklu dokumacılık yaygın bir şekilde yapılıyordu. Pamuklu dokuyan cüllahlardan da belli bir miktarda vergi alınıyordu. Diyarbekir ve Hasankeyf'te

⁸¹⁴ Ömer İşbilir, "Nüzûl", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33/311.

⁸¹⁵ Cevger, *18. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Kazâsı*, 155.

⁸¹⁶ Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, 181.

⁸¹⁷ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı* (İstanbul: Eren Yay., 1990), 83-84.

⁸¹⁸ Diyarbekir Eyâleti'ne ait sürsat vergisi kayıtları genel itibâriyle eyâletin tümünün ödeyeceği toplam miktarı yansıtmaktadır. Kazâlara tevzî edilen sürsat vergisi ile ilgili 14 Ağustos 1717 tarihli kayıta, Amid'ten (kazâ ve karyeler) 2.127 kuruş; Savur, Siverek, Mihrani, Atak, Harput, Sağman, Mazgirt, Hani, Çermik, Çüngüş, Ergani, Hasankeyf, Musul, Pertek, Çemişgezek kazâlarından ise 134 ile 1.030 kuruş arasında değişen miktarlarda sürsat vergisi tevzî edildiği bildirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cevger, *XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Kazâsı*, 160.

⁸¹⁹ BOA, İE.ML., 11155, 1.

cullâhlardan, “cullâh çukuru veya kuyusu”⁸²⁰ adı altında alınan verginin daha sonra kaldırıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Sadece bu bölgelerde rastlanan cullâh çukuru veya kuyusu tâbiri ise dokuma tezgâhının yanında çalışan dokumacının içine girdiği oyuk yer, dolayısıyla tezgâh için kullanılmıştır ve muhtemelen sof dokumacılığıyla ilgilidir. Nitekim Mardin Sancağı Kâunnâmesi’nde sof (süf, yün) işleyenlere de cullâh dendiği ve cullâh çukuru denilen tezgâhların bulunduğu yerlerden her kuyu başına yılda 24 akçe alındığı, ancak bunun uygun görülmemekle kaldırıldığı belirtilmektedir. Kemah, Urfa, Siverek, Arapkir ve Ergani’de de cullâh kuyularından ve dükkânlarından “kuyu hakkı” adı altında, muhtemelen daha önceki Memlûk ve Akkoyunlu idâresi zamanından kalan bir vergi mevcudiyetini koruyordu⁸²¹.

O dönemde Diyarbekir Eyâleti kazâlarından olan Hasankeyf’te de cullâh çukurlarına rastlanmaktadır. O kadar ki Hasankeyf’te meskûn yerleşik halk, 1970’li yıllara kadar yaşadıkları ve ev olarak kullandıkları mağaralarda dokuma tezgâhı için açtıkları çukurları bu amaçla kullanmışlardır⁸²². İnceleme konusu dönemde Hasankeyf Kalesi’nde bulunan dokuma tezgâhlarının tertiplendiği çukurlar, yerinde fotoğraflanmıştır⁸²³.

⁸²⁰ Dokumacı tezgâhlarının tesis edildiği birimlerde tezgâh, dokumacının belden aşağısı çukura girecek şekilde (yaklaşık 1-1,3 metre derinlikte) tezgâh ise dokumacının bel hizasında ve oturur vaziyette, mekiğin (kumaş boyunca devam eden çözgü ipliğinin arasından, atkı ipliğinin atılmasını sağlayan âlet) sağdan sola ve soldan sağa atılarak dokuma işlemini gerçekleştirilebileceği şekilde kurulurdu. Dokuyucunun belden aşağısı açılan bir nevi çukura-kuyuya sarktığı için alınan vergiye “çukur veya kuyu vergisi” denilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emecen, “Cullâh”, 8/83.

⁸²¹ Emecen, “Cullâh”, 8/84.

⁸²² Plüss, *Hasankeyf*, 88.

⁸²³ Saltuk Seyhan Öztekin, *Hasankeyf Kalesi’nde Bulunan Dokuma Tezgâhı Çukurları* (Fotoğraf, 2024), Kişisel Arşiv.

Şekil 4.1. Hasankeyf Kalesi’nde bulunan dokuma tezgâhı çukurları

Çalışma konusunu içeren yüzyılda, Diyarbekir’in Hasankeyf kazâsında meskün yerleşik halkın, yaşam alanı olarak kullandıkları hemen hemen her mağaranın bir bölümünde bu tezgâh çukurları mevcuttu. İskân amaçlı bu mağaraların bazılarında ise birkaç tezgâh çukurunun varlığı, çukurların sadece öz ihtiyaçların giderilmesinin dışında, ticarî amaçlı kullanıldıklarını da destekler niteliktedir. Aynı birim mağara içerisinde sıralı ikili veya üçlü tezgâh çukurları, toplu üretimin yapılmış olabileceği bir nevi dokuma atölyesini andırmaktadır. Dokuma ustalarının ve yerleşik halkın “cüme”⁸²⁴ olarak adlandırdığı tezgâh bütünlüğünün tertip edildiği ikili-üçlü tezgâh çukurları görseli aşağıda verilmiştir⁸²⁵.

⁸²⁴ Cüme teriminin, nesece (dokuma) kökünden türeyen nessac, nasic, (dokuyan), mensucattan (dokunan) dolaylı olarak türemiş olma ihtimâli vardır. Ancak “cüme” kavramının, Arapça’da kuyu, çukur anlamına gelen, cübb veya cıbb’tan dolayı “cube” denmiş olabileceği, zamanla ise cube’nin halk ağzında cume’ye dönüşmüş olma ihtimâli daha yüksektir. Arapça’da mezarlık için cubbâne, cubbânât kelimelerinin kullanılması da bu tezi desteklemektedir. Bkz. Şemsettin Sami, “Cübb”, 469.

⁸²⁵ Öztekin, *Hasankeyf Kalesi’nde Aynı Birim Mağara İçerisinde Bulunan İkili-Üçlü Dokuma Tezgâhı Çukurları* (Fotoğraf, 2024).

Şekil 4.2. Hasankeyf Kalesi’nde aynı birim mağara içerisinde bulunan ikili-üçlü dokuma tezgâhı çukurları

Hasankeyf’i ziyaret eden Marco Plüss, cume/cube dokuma tezgâhlarına ilişkin tespit ettiği çukurları, 2001 yılında “Hasankeyf” adlı kitabında yayınlamıştır. Plüss’e ait aşağıdaki görselde, bir mağarada on kadar dokuma tezgâhı çukurunun bulunduğu görülmektedir⁸²⁶.

Şekil 4.3. Aynı birim mağara içerisinde bulunan çoklu dokuma tezgâhı çukurları

18. yüzyıl boyunca Diyarbekir Eyâleti’ne bağlı bir kazâ konumunda olan Hasankeyf’te, 2000’li yıllara kadar çukur tezgâh nevinden dokuma tezgâhları kullanılmıştır. Aşağıdaki görselde Hasankeyf’te modern tezgâhlar öncesi klasik el

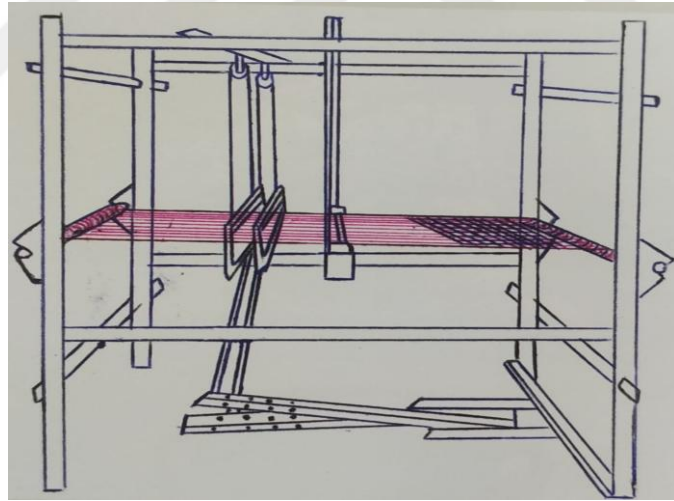
⁸²⁶ Plüss, *Hasankeyf*, 88.

dokuma tezgâhında çalışan bir dokumacı tezgâhının bu özelliklere yakın olduğu görülmektedir⁸²⁷.

Şekil 4.4. Hasankeyf klasik el dokuma tezgâhı

Modern çağ ile birlikte aşağıda çizimi verilen el dokuma tezgâhlarında dokumacılık yapılmaya devam edilmiştir⁸²⁸.

Şekil 4.5. Hasankeyf modern el dokuma tezgâhı

⁸²⁷ Ağalday, *Mağaralar Şehri Hasankeyf*, 73

⁸²⁸ Ağalday, *Mağaralar Şehri Hasankeyf*, 72.

4.8. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir’de Vergi Tahsil Etme Yöntemleri

Osmanlı mâliyesinde devlet gelirlerinin tâhsilatında tâkip edilen usuller başlıca birkaç başlık altında toplanabilir. Bunlar emânet, iltizâm ve malikânedir. Emânet, maaşlı devlet görevlilerinin marifetiyle vergilerin tâhsil edilmesidir. Emânet usulü ile vergi tâhsil edecek görevli ise “emîn” olarak adlandırılmıştır. Emîn, devletten aldığı maaş veya dirlik karşılığında bu vazifeyi yerine getirirdi. Toplanacak hazine gelirlerinin azalmasından veya arttırılmasından sorumlu tutulmayan emîn, genellikle mültezimlerce rağbet görmeyen talep edilmeyen veya askerî açıdan önemli vergi kaynaklarının tâhsiline tâyin edilirdi. Ayrıca savaş ve diğer nedenlerle mâhlûl⁸²⁹ kalan vergi kaynaklarının tâhsil işlemleri de emânet usulü ile yürütülürdü⁸³⁰.

İltizâm usulü ise vergi gelirlerinin girişimciler eliyle toplanması anlamına gelir. Bu usul ile vergi tâhsilat işini üstlenen şahsa mültezim denirdi. Mültezim, vergi kaynağının veya gelirlerinin bir işletme halini almış biçimi olan mukâtaayı, tâhvil adı verilen ve genellikle üç yıl süre ile deruhte ederek yüklenirdi. Bir mukâtaa, deruhte edecek adaydan her şeyden önce mukâtaayı işletebilecek derecede mâlî gücünün olması, kefil gösterebilmesi ve müzâyadede⁸³¹ tâlip olduğu mukâtaa için en yüksek fiyatı teklif etmesi beklenirdi⁸³².

Osmanlı mâliyesi 17. yüzyılın ortalarından (1650) itibâren sıklaşan bütçe açıklarını kapatmak için yukarıda değinilen gelir kategorilerinden iç borç kaynağı olarak değişik şekillerde faydalanmak suretiyle tedbirler aldı. Özellikle mukâtaaların artan peşin ödeme ile iltizâma verilmesi, açıkları kapamanın bir yolu olarak kullanıldı. Ancak savaş gibi durumlar sebebiyle mukâtaaların iltizâm ile işletilmelerinde ciddi güçlükler ortaya çıkabiliyordu. Özellikle savaş ortamının doğurduğu nakit darlığı, mukâtaaların daha kısa süreli ve yüksek peşin ile verilmesine yol açıyordu. Bu doğrultuda 17. yüzyılın ikinci yarısından itibâren bu tür uygulamalar yaygınlık kazandı. Bunun neticesi olarak ise vergi kaynakları ciddi hasar gördü. Osmanlı yönetimi, 17. yüzyılın sonlarında bir yandan tahrip olan vergi temelini iyileştirebilmek diğer yandan

⁸²⁹ Mâhlûl; çözülmüş, dağılmış, hal olmuş, boş, serbest kalmış demektir. Bkz. Şemsettin Sami, “Mâhlûl”, 1304.

⁸³⁰ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 7.

⁸³¹ Müzâyede, bir malın veya mülkün en ziyâde verene verilmek üzere dellâl eliyle satılması ya da vâridât-ı devletten bir kısmın en ziyâde verene ihâlâ edilmek üzere ilânı demektir. Bkz. Şemsettin Sami, “Müzâyede”, 1330.

⁸³² Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 8.

savaşlar dolayısıyla çektiği nakit sıkıntısına ilave mâlî kaynak temin edebilmek üzere hazineye gelir temin eden mukâataaları vergi tâhsilatından önce peşin olarak ödenen ve adına muaccele denen bir bedel karşılığında tâliplerine bu sefer, kâyd-ı hayat ile satışına karar vermiştir. Ocak 1695 tarihinde yayınlanan bir fermân ile yeni sistem olan “malikâne sistemi”, uygulamaya konuldu. Yeni sistemde işletme süresi anlaşmanın şartlarına uyulduğu tâkdirde geçici bir süre değil, işletmecinin hayatıyla kâim olacaktı⁸³³.

Malikâne sisteminin uygulanmasında tedrici bir usulün benimsendiği söylenebilir. İlk aşamada düşük vergi gelirli kırsal yerleşim alanları olan köy ve mezraalar tâliplerine malikâne olarak verilmiş sonra ise gittikçe hâsılatı yüksek vergi kalemleri, yani mukâataalar, malikâne olarak tevcih edilmiştir. Malikâne uygulaması coğrafi olarak değerlendirildiğinde ilk olarak Diyarbakir, Haleb, Tokat, Malatya ve Adana’da başlatılmış daha sonra ise Şam, Rumeli, Anadolu, Karaman ve diğer eyâletlere yaygınlaştırılmıştır⁸³⁴.

4.9. Diyarbakir Voyvodalığı ve Bu Voyvadalığın Mukâataa Gelirlerinin Malikâne Sistemine Alınması ve İlk Uygulamaları

Osmanlı Devleti’nin ilk yıllarında merkezde bir defterdâr bulunmaktaydı. Ancak devletin sınırlarının genişlemesi ile mâlî işlerin çoğalması, defterdâr sayısının ikiye çıkarılmasına neden oldu. Yavuz Sultan Selim’in Doğu Anadolu ve Suriye’yi fethinden sonra, imparatorluğa yeni katılan yerlerin mâlî işlerini yürütmek için Anadolu ve Rumeli defterdârlıklarından başka bir de merkezi Haleb’te olmak üzere Arap ve Acem defterdârlığı kurulmuştu. Daha sonra bir takım mâlî gerekçelerle Arap ve Acem defterdârlığı dağıtılmış ve yerine Diyarbakir, Şam, Erzurum, Trablus ve Haleb olmak üzere beş ayrı Hazine Defterdârlığı tesis edilmiştir⁸³⁵. Diyarbakir’de kurulan Hazine Defterdârlığı’nın kurulduğu tarih ile ilgili olarak ortak olan görüş ise 16. yüzyılın ortalarından önce kurulduğuna ilişkindir⁸³⁶.

⁸³³ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 9.

⁸³⁴ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 10.

⁸³⁵ Başarır, *18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakir Voyvodalığı*, 62-63.

⁸³⁶ Diyarbakir Hazine Defterdârlığı’nın, ne zaman kurulduğu konusunda kesin bir tarih tespit edilemese de bazı kaynaklara dayanarak 16. yüzyılın ortalarından önce kurulmuş olduğu söylenebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Başarır, *18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakir Voyvodalığı*, 62.; Bu konuda araştırma yapan bazı müverrihler de bu yönde görüş beyân etmişlerdir. Bu görüşlere dayanarak denilebilir ki; Diyarbakir Eyâleti’nde 1540-1545’te Hazine Defterdârlığı mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erol

17. yüzyılda iltizâm sisteminin boyutlarının genişlemesiyle beraber Diyarbakir Hazine Defterdârlığı'nın yönetimi dâhilinde bulunan yerler yani havâss-ı hümayûnların bir kısmı, tek bir mukâtaa haline getirilmek suretiyle bir voyvoda-mültezimin yönetimine bırakılmıştı. Hazine Defterdarlığı'nın 17. yüzyılın ortalarından itibaren kaldırılmasıyla oluşturulan Diyarbakir voyvodalığı, eyâlet hazinesinin mâlî açıdan nezâretini, iltizâma verilmesini, hazine gelirlerinin tâhsilini, merkeze intikâli ve yerinde sarfiyâtından sorumluydu⁸³⁷. Defterdârlığın kaldırılmasına yani “defterdârlığın ref” edilmesine ilişkin ise iki farklı tarih sözkonusu olmuştur. Bu tarihlerden ilki 1652⁸³⁸, diğeri ise 1661⁸³⁹ yılına ait kayıttır. Hazine defterdârlığı'nın ref'ine ilişkin hem 1652'de hem de 1661 tarihli belgede geçen “defterdarlığın ref” ifâdesi, voyvodalık sistemine kesintisiz geçilen tarih konusunda netliğin oluşmasına mâni olmakla birlikte, 1661 yılında da ref' ifâdesinin geçmesi, hazine defterdarlığının aralıklı da olsa 1661'e kadar sürdüğünü ortaya koymaktadır⁸⁴⁰.

Maktu⁸⁴¹ olarak vergileri toplanan veya malikâne üzere satışı yapılan Diyarbakir Eyâleti gelirlerini oluşturan önemli mukâtaa ve aklamının Diyarbakir voyvodalığı gelirlerine dahil edilmiş olması nedeniyle Diyarbakir voyvadalığı ve voyvodaları ile ilgili bilgilere çalışmada yer verilmiştir.

Özvar, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişme: Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığı'ndan Voyvodalığa Geçiş”, *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey*, (2001), 94.

⁸³⁷ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 104.

⁸³⁸ 20 Muharrem 1063 (21 Aralık 1652) tarihli bir berât kaydı bu dönüşümün açıklanmasına yardımcı olmaktadır. Dergâh-ı Âli kapıcıbaşılarından İstanbul'da Büyük Ayasofya yakınında ikâmet eden Selim adlı kişi, 1 Muharrem 1063 (2 Aralık 1652) tarihinden itibaren gelirlerin kendisine deruhte edilmesi konusunda divâna arzda bulunmuştu. Bunun üzerine Hazine-i Âmire'de bulunan baş muhasebe defterlerinde yapılan inceleme neticesinde, hazine defterdârlarının çoğunun “müflis ve medyûn” olduklarından, topladıkları vergiye el koyarak kendileri için harcamış oldukları tespit edilmişti. Bu durum ise devlet hazinesine zarar vermekteydi. Bu nedenle yapılan arz üzerine “...defterdarlığı ref olunub voyvodalık üzere tâlibi olana der'ûhde olunmak...” konusunda yazılan hâtı hümayun gereğince “...hazine defterdarlığını oluşturan aklâm yerli yerinden ayrılmayub birinin fazlası birinin kesrine mahsub kılınub ve sene-i âhırinde muhasebesin asitâne-i sa'âdetde görmek...” şartıyla adı geçene deruhte edilmesine karar verildiği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Başarır, *18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakir Voyvodalığı*, 65.

⁸³⁹ Hazine defterdârlığının kaldırılarak voyvodalık yapısının oluşturulmasıyla ilgili olarak 1 Cemaziye'l-evvel 1071 (2 Ocak 1661) tarihli Diyarbakir beylerbeyine ve kadısına gönderilen bir emir tezkiresinde ise “...Bin yetmiş bir senesi mart-ı ibtidâsından defterdârlık ref olunub voyvodalık olmağla bin yetmiş bir muharrem-i gurrenden...” denildiği aktarılmaktadır. Bkz. Başarır, *18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakir Voyvodalığı*, 66.

⁸⁴⁰ Başarır, *18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakir Voyvodalığı*, 67.

⁸⁴¹ Mukâtaa sistemi içerisinde yer alan ancak tâhsil edilecek verginin belirlenmesi yönüyle farklı olan maktu' yöntemi; “bir bölgenin vergi geliri için, yerel topluluğun temsilcileri ile mâliye arasında belli (maktû') bir miktar üzerinde, anlaşmaya varılmasından” ibâretti. Bu yöntem, vergi gelirlerini garanti ediyor, aynı zamanda reâyâyı mültezim veya tâhsildârın kötü davranışlarından koruyordu. Hükûmet, birçok yerde, reâyânın bu yöntem için isteklerini, bu gibi kaygılarla onaylamıştır. Malikâne sisteminde bir kısım köylerin vergisi bu yöntem üzere belirlendiği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalcık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 336.

1695 yılından başlamak üzere 18. yüzyılda da uygulanmasına devam edilen malikâne sistemine voyvodalık mukâtaasının dâhil edilmesi, bu yapının başında bulunan voyvodanın üstlendiği fonksiyonu farklılaştırmıştır. Malikâne uygulamasından önce voyvoda, mukâtaayı iltizâmı üzerine alan ve mukâtaadan kâr elde etmeyi bekleyen bir mültezimdir. Bir yerde kendisine verilen mâlî görevleri yürüten bir memur hüvviyetindeydi⁸⁴². Diyarbakir voyvodalarının en önde gelen görevi ise Diyarbakir voyvodalığı mukâtaasını gerek emânet ve gerekse iltizâm usulü ile işletmekti. Diyarbakir voyvodaları bu görevleri karşılığında yıllık maaş almaktaydılar⁸⁴³. Diyarbakir voyvodaları aynı zamanda beytül-mâl emînliği de yapmışlardır. Tîmâr yoklamalarında alınan harçları tâhsil etmek, bazı dönemlerde ise voyvodalık görevinin yanı sıra mütesellimlik yapmak gibi görevler de üstlenen Diyarbakir voyvodaları, ayrıca voyvodalık masraflarını da görmekte idiler. Voyvodalar yapmış oldukları masrafları görev süreleri sonunda İstanbul'a gönderdikleri defterlere kaydederek devlet hazinesine bildirmek zorundaydılar⁸⁴⁴. Malikâne uygulamasından önce voyvoda, iltizâm şartları gereğince mukâtaaya ait muacceleyi hazineye ödeyecek ve kefil gösterecekti. Voyvodanın, mukâtaanın yıllık vergisini eksiksiz ödemesi ve bunu merkezin tâyin ettiği ilgili yerlere layıkıyla göndermesi, mukâtaanın bir sonraki tâhvil döneminde aynı kişiye verilmesinde merkez için önemli bir referanstı⁸⁴⁵. Voyvodaların mâlî güçleri yeterli olmadığında ve güvenilirliklerinin şüphe götürdüğü zamanlar olsa dâhi, iltizâmlarına son verilmediği de olurdu. Böylesi durumlarda üzerlerine bölgeden bir kontrolör (nâzır) tâyin edilirdi. Mukâtaanın işlemlerinin yapılması ve yıllık vergisinin hazineye teslimi bu nâzır tarafından yapılmaktaydı⁸⁴⁶.

Malikâne uygulamasının voyvodalık mukâtaasına uygulanmasıyla beraber voyvodalar, malikâne sahibi tarafından belirlenmekte ve merkezi idarenin de uygun görmesiyle bir yıllığına atanmaktaydı⁸⁴⁷. Voyvodalık gelirlerinin bir kısmının, merkezden gelen emirler doğrultusunda yerinde veya asker maaşlarının ödenmesinde harcandığı da oluyordu⁸⁴⁸. Diyarbakir voyvodalarının görevde bulundukları süre

⁸⁴² Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 197.

⁸⁴³ Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 283.

⁸⁴⁴ Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 202.

⁸⁴⁵ Başarır, 18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakir Voyvodalığı, 153.

⁸⁴⁶ Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 199.

⁸⁴⁷ Başarır, 18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakir Voyvodalığı, 152.

⁸⁴⁸ Bu minvâlde Diyarbakir voyvodalığı mukâtaasından; Bitlis, Adilcevaz, Ahlat, Muş, ve Meriki kalelerinde bulunan askerin mevacibi karşılanmaktaydı. Bunun yanında câmi, mescid veya medrese gibi sosyal ve dinî kurumlarda görev yapanlara da Diyarbakir voyvodalığı malından belli bir miktar para verilmekteydi. Ulemâdan bazı kişilere de yine Diyarbakir voyvodalığı malından 15 kile hinta (buğday)

zarfında en önemli görevleri; voyvodalık mukâtaası içerisinde yer alan gümrük, arasta/arsa (buğday pazarı), damga, boyahâne ve ihtisâp mukâtaalarının gelirlerini toplamaktı. 23 Mart 1798 tarihli hesap defterinden anlaşıldığına göre bu gelirler, bütün Diyarbekir Eyâleti'ni kapsamaktaydı. Bunun yanı sıra malikâne süretiyle tasarruf edenlerin, gelirlerini yükseltmek ve voyvodalığa bağlı mukâtaaların boş kalmamasını sağlamak da diğer görevleri arasındaydı⁸⁴⁹. Diyarbekir voyvodasının sahip olduğu kişisel özellikler ve yıllık vergileri toplayarak ilgili yerlere ulaştırmasında gösterdiği itinâlı çalışma, görevini bir sonraki yıl da devam ettirebilmesinde etkili olmaktadır.

Diyarbekir voyvodasına, mukâtaaya ait yıllık verginin toplanması için, devletin otoritesini temsil ettiğini göstermek üzere kapucubaşılık⁸⁵⁰ ünvanı da verilmekteydi. Mart başında voyvodalığı zapt eden kişiler bir tam yıl sonra voyvodalığın hâsılat ve masraf defterlerini İstanbul'a göndermekte ve burada görülen hesâbı sonucunda da görevlerine devam etmekte ya da azl edilmekteydiler⁸⁵¹. Voyvodalar, malikâne sistemine geçilmesiyle İstanbul bürokrasisi içinden gelen malikâne sahipleri tarafından tespit edilen ve voyvodalık mukâtaasının “mâhsûlât ve rûsûmâtını” toplayan ve buraya ait yıllık vergiyi merkezî hazineye zamanında ödemekle yükümlü bir görevli haline gelmiştir. Voyvodalık mukâtaasını deruhte eden malikânecilerin, voyvodalarının kim olacağının belirlenmesinde olduğu kadar, herhangi bir şekilde uygun olmayan davranışları ve uygulamaları ortaya çıkarsa, değiştirilmesinde de doğrudan yetkiliydiler. Voyvodalar, yüzyılın sonlarında voyvodalık mukâtaasını malikâne üzere deruhte eden hissedârlar da olmuşlardır⁸⁵².

18. yüzyılın ikinci yarısında voyvoda olarak tâyin edilenlerin yıllık maaşının da ciddi bir yekûn tuttuğu anlaşılmaktadır. Diyarbekir voyvodalığı hasılât defterinde

verildiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 204.

⁸⁴⁹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 201.

⁸⁵⁰ Diyarbekir voyvodası tâyin edilen kişilere “kapucubaşılık” rütbesi, Darphâne-i Âmire, eyâlet mutasarrıfları ve vâlilerce tevcih edilmekteydi. Vazifenin gereğince yerine getirilmemesi halinde ise görevden alınarak mal ve eşyalarına el konurdu. Ayrıca devleti temsil amacıyla verilen kapucubaşılık pâyesi de üzerinden alınırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 199.

⁸⁵¹ Bu bağlamda 1786-1790 tarihleri arasında Diyarbekir voyvodalığı yapan Şehzade İbrahim Beg'in voyvodalık gelirini zamanında teslim etmediğinden, “... *Hattı Humâyûnla voyvodalığı ve kapucubaşılığı ref*” ...” ve “...*emvâl ve eşyasının zaptı için emir-i şerif*...” şeklinde emir gönderilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 200.

⁸⁵² Başarır, *18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı*, 154.; Mesela, 12 Mart 1793 tarihinde Diyarbekir voyvodası İbrahim Ağa'nın, 1/4'lük hissesi ile malikâne olarak verilen gelirin hissedârı olduğu görülmektedir. BOA, MAD.d., 9519, 2.

voyvodanın yıllık gelirinin tespiti yapılabilmektedir⁸⁵³. H. Cemaziye'l-âhir 1237 (M. Mart 1822) tarihli Diyarbekir sicil kaydında Diyarbekir voyvodalığı mukâtaasının bir yıllık gelirinin mukâtaalar bağlamında aşağıdaki tabloda belirtilen miktarlarda olduğu görülmüştür⁸⁵⁴.

Tablo 4.3. 1822 yılında Diyarbekir voyvodalığı mukâtaasının 1 yıllık geliri

Mukâtaa	Hasılât (k: kuruş, p: para)	
Gümrük mukâtaası	86.388 k.	3 rub'
Boyahâne mukâtaası	31.515 k.	5 p.
Arziyye mukâtaası	37.697 k.	3 rub' 3 p.
Damga-i siyah mukâtaası	8.671 k.	2 p.
İhtisâb mukâtaası	4.090 k.	2 p.
Voyvodalığa tabi (mülhâkat) diğer gelirler	30.000 k.	
Toplam	198.362 k.	2 rub' 9 p.
Voyvodalık masrafları	25.900 k.	
Kalan Net Hasılat	172.462 k.	2 rub' 9 p.

Diğer Vergi (Resim) Gelirleri	Hasılât (k k:uruş, p: para)	
Kahve rüsümâtı	5.933 k.	2 rub'
Penbe(pamuk) mukâtaası	1.225 k.	2 p.
Çavuşlar kethüdâlığı	1.000 k.	
Duham mukâtaası (15 pay hissesi)	1.267 k.	1 rub' 5 p.
Duham mukâtaası (25 pay hissesi)	1.645 k.	
Zecriye vergisi	3.000 k.	
Tahmis vergisi (¼ hissesi)	1.000 k.	
Korucu mukâtaası	2.000 k.	
Ubur-u kelek	250 k.	
Endâze girlik	100 k.	
Toplam	17.420 k.	3 rub' 7 p.

Tabloda, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde bile boyahâne gelirlerinin ciddi bir yeküne sahip olduğu görülmektedir. Bu da aynı zamanda dokuma imalatının ticarî hayatın önemli bir kalemini oluşturmaya devam ettiğinin bir göstergesidir. Damga mukâtaasının da yaklaşık 9.000 kuruş gibi bir hâsılata sahip olarak Diyarbekir voyvodalığı mukâtaasının önemli bir gelir kaynağı olmayı sürdürdüğü ortadadır. 1798 yılında

⁸⁵³19 Ocak 1798 tarihli bir kayıta, "...Matbah mesarifi ve aylık ve yıllık ve ma'aş ve harcırah olarak kendüye bir senede hasılat-ı mukâtaadan 22.500 gurus..." denilerek voyvodanın 1798 yılındaki yıllık geliri belirtilmiştir. BOA, C.DH., 53-2645.; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 200.; 1 kuruşun ortalama 120 akçeye tekâbül ettiği kabul edilirse Diyarbekir voyvodasının 2.700.000 akçe yıllık gelir elde ettiği bunun da 2.812 Venedik altın dükası alım gücüne sahip olduğu tespiti yapılabilmektedir. Bir başka deyişle voyvodanın yıllık geliri 10 kg. altın değerindeydi. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.

⁸⁵⁴ DŞS, 351, 4.

voyvodanın masârıfatı için 22.500 kuruş tâhsis edilmişken bu miktarın 1822 yılında 25.900 kuruşa yükseldiği de kayıtlardan anlaşılmaktadır⁸⁵⁵.

Diyarbakır'deki mukâtaaların en önemlisini Diyarbakır voyvodalığı ve buna bağlı olan diğer mukâtaalar oluşturmakla beraber, voyvodalık mukâtaasına bağlı olmayan mukâtaalar da mevcuttu⁸⁵⁶.

Diyarbakır Eyâleti'nde bulunan havâss-ı hümayûnlar daha önceki dönemde hazine defterdârlığının idâresi altındaydı. 17. yüzyılın getirdiği şartlar neticesinde devletin artan nakit ihtiyacını karşılamak ve defterdârların mevcut yönetimlerinden duyulan rahatsızlık neticesinde bu yerlerin bir kısmı tek bir mukâtaa haline getirilip tek bir görevli olarak bir mültezim-voyvodanın idâresine bırakılmıştı. Belgelerde “...külliyyetlu mâl ile mukâyved mukâta’ât-ı cesîme-i mîrî...” olarak ifâde edilen voyvodalık mukâtaasının kendisi de yüzyılın ortalarına doğru malikâneye konu olduğu ve H. 10 Zilka’de 1149 (M. 12 Mart 1737) tarihinden itibaren malikâne üzere tevcih edildiği anlaşılmaktadır⁸⁵⁷.

Diyarbakır voyvodalığı mukâtaasını oluşturan vergi kaynakları, bir taraftan geniş bir coğrafi alanı kapsarken, diğer taraftan bir kısım ekonomik faaliyetleri içine almaktaydı. Gelirlerin malikâne sistemi ile satışlarında, bunların büyük bir kısmı çeşitli hisselere ayrılmak suretiyle satılmıştır. Devletin bunu mâlî açıdan daha fazla gelir elde etmek için yapmış olması mümkün görünmekle birlikte, böyle bir yaklaşımın temel sebebini tîmâr sisteminde aramak gerekir. Zira tîmar sisteminde görevlilere verilen dirliklerin tamamının aynı yerde olmadığı ve bunların sancaklar içinde dağılmış hâlde bulundukları bilinmektedir. Böylece görevlinin yetki alanı genişletilmekte, fakat köyün geriye kalan tamamına hâkim olması engellenmektedir. Bu durumun benzerini özellikle köy ve mevrâ gelirlerinin malikâne sistemiyle satışında da görmek mümkün olmaktadır. Bunun yanında vergi kaynağının hisselere ayrılarak satılması, birden fazla kişinin vergi kaynağında pay sahibi olmasını beraberinde getiriyordu. Dolayısıyla serbest olarak

⁸⁵⁵ DŞS, 351, 4.

⁸⁵⁶ Bu mukataalar arasında bulunan kahve rusûmu mukâtaası 25 Şubat 1803 tarihinde iltizâm ile, penbe/pamuk mukâtaası 5 Mart 1803 tarihinde emânet usulü ile, enfiye mukâtaası 23 Ağustos 1840 tarihinde iltizâm ile ihâleye verilmiştir. Bu mukâtaaların dışında 19. yüzyılda Diyarbakır tiftik ve kökboya ve mazu ve rusûmatı mukâtaası, Diyarbakır defterdârı ve defter kethüdâlığı mukâtaası ile kethüdâlık-ı çavuşan-ı Diyarbakır mukâtaasının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 292.

⁸⁵⁷ Başarır, *18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakır Voyvodalığı*, 81.

adlandırılan bu yetki alanlarında devletin bu kişilerin vergi kaynağının tamamına hâkim olarak güçlerini arttırmasını engelleme amacıyla olduğu da düşünülebilir⁸⁵⁸.

Diyarbakır voyvodalık mukâtaasının mukâtaa/maktû'a hâlindeki vergi kaynakları arasında Amid, Berazi, Hani, Savur, Satıkendi, Çermik, Ergani ve Tercil kazâlarında yer alan bir kısım köy ve mezraaların gelirleri başı çekmekteydi. Bunların çoğunun geliri maktû' hâlinde olup, malikâne üzere alıcı bulan vergi kaynaklarıydı. İkinci kısmı ise aşiret gelirleri, bahçe geliri, genel güvenlik hizmetine dayalı gelirler, hizmete (göreve) dayalı gelirler, bir kazânın bütünün gelirleri, tarımsal üretime dayalı gelirler, ticarete dayalı gelirler ve ulaşım dayalı gelirler oluşturmaktaydı⁸⁵⁹. 18. yüzyılın ikinci yarısında malikâne sistemi ile satışı yapılan farklı gelir kaynakları da söz konusu olmuştur. Bunlar arasında Diyarbakır şehrinde esnâf örgütlenmesinde yer alan bazı yöneticiliklerin ve ticaret faaliyeti içerisinde yer alan çeşitli hizmetlerin malikâne kapsamına dahil edildiği görülmektedir⁸⁶⁰.

Ancak burada, araştırma konumuzu oluşturan doküman ve bu imalata taalluk eden mukâtaalardan, malikâne sistemi ile satışı yapılanlara ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Bunlar arasında; gümrük mukâtaası, boyahâneler mukâtaası (Amid, Çüngüş, Karto ve Gökçen-i Ulya boyahânesi), ihtisâp mukâtaası gelirleri arasında yer alan (damga mukâtaası, bac-ı bazar vergisi, yevmiye-i dekakin-mizan vergisi), pamukçular (hallaçlar) şeyhliği mukâtaası, tamga-yı harîr-i elvân ve tamga-yı gön ve sahtiyân ve gayrihu mukâtaası, mengene-i akmişe ve emti'a-i sa'ire ve envâ'-i mensûhât mukâtaası, dellâlbaşılık-ı esir ve ketân ve kırmızı bogası ve emti'a-yı sâ'ire der-Diyarbakır mukâtaası, virânlık-ı rişte-i beyaz der-Diyarbakır, gibi malikâne üzere deruhte edilen gelir kaynakları gelmektedir⁸⁶¹. 18. yüzyılın sonlarına doğru Diyarbakır voyvodalığının toplam geliri çok önemli bir meblağa sahipti ve Diyarbakır voyvodalığına bağlı bulunan mukâtaalar, bütün Diyarbakır Eyâleti'ni kapsamaktaydı. 1797-1798 yıllarına ait mukâtaaların hâsılatları kuruş olarak aşağıdaki tabloda verilmiştir⁸⁶².

⁸⁵⁸ Özlem Başarır, “Diyarbakır Voyvodalığı Aklâm-ı Malikânecileri Örneğinde XVIII. Yüzyılda Yatırımcıların Kimlikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (Güz-2011), 59.

⁸⁵⁹ Başarır, “Diyarbakır Voyvodalığı Aklâm-ı Malikânecileri Örneğinde XVIII. Yüzyılda Yatırımcıların Kimlikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, 43.

⁸⁶⁰ Başarır, “Diyarbakır Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâtaalar Özelinde Üretim ve Ticaret”, 143.

⁸⁶¹ Başarır, “Diyarbakır Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâtaalar Özelinde Üretim ve Ticaret”, 149-151

⁸⁶² Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 287.

Tablo 4.4. 1797-1798’de Diyarbekir voyvodalığının en önemli mukâtaaları ve gelirleri (kuruş)

Yıl	Gümrük	Boyahâne	Arsa (Buğday)	İhtisâb	Damga	Diğer	Toplam
1797-1798	97.490	35.000	34.000	8.344	33.550	-	208.384

Osmanlı Devleti’nde şehirlerdeki üretim faaliyetlerinden elde edilen gelirler genellikle ya doğrudan padişah hazinesine ayrılırdı ya da beylerbeyi ve sancakbeyi gibi devlet görevlilerine üstlendikleri yöneticilik görevlerinin karşılığı olarak has şeklinde tahsis edilirdi. Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan ve 18. yüzyılda daha belirgin hâle gelen ekonomik ve idari değişimler sonucunda, özellikle has gelirleri başta olmak üzere, birçok tımar alanı mukâtaa haline getirilmeye başlandı. Mukâtaa statüsüne dönüştürülen bu bölgelerin vergileri ise artık iltizâm ya da malikâne yöntemiyle toplanır olmuştur. Bu genel eğilimin Diyarbekir Eyaleti’nde de ortaya çıktığı görülmektedir. Eyâletin merkez sancakları olan Amid ve Ergani’de, özellikle şehir merkezlerinde daha önceki yüzyıllarda has statüsünde bulunan çeşitli gelir kaynakları, malikâne sistemine dâhil edilmiştir⁸⁶³. Malikâne uygulamasının ilk başladığı eyâletlerden olan Diyarbekir’deki uygulama, öncelikle voyvodalığa tabi köy ve mezra satışlarıyla başlamıştır⁸⁶⁴. Zamanla ticarî işletmelerin yanı sıra şehirde, hem sanayi ve ticarete hem de diğer alanlarda sürdürülen birtakım hizmetler de malikâne sistemi içerisinde yer almıştır⁸⁶⁵.

Diyarbekir voyvodalığı ve Halep muhassıllığı senelik vergi hâsılatı açısından Hazine-i Âmire içerisinde önemli bir yere sahipti. 18. yüzyılın başlarında Diyarbekir voyvodalığının merkezi hazineye katkısı senelik 10.000.000 akçe civarındaydı⁸⁶⁶. Uygulamanın ilk yıllarında Diyarbekir voyvodalığından mukâtaadan ziyâde, maktu’ olan vergi kalemleri malikâne olarak taliplerine tevcih edilmiştir. Yani devlet malikâne uygulamasının başlarında belki bir bütün mukâtaanın cüzü olan köyleri ya da bunların vergilerinin nakit ifâdesi olarak maktu’ları parça halinde müzâyedeye çıkarmıştır. Bu zaman zarfında Diyarbekir voyvodalığından satılan malikânelerin senelik mallarının taksitler halinde nereye ödeneceğine bakılırsa, elde edilen malikânelerin senelik

⁸⁶³ Başarır, “Diyarbekir Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâtaalar Özelinde Üretim ve Ticaret”, 139.

⁸⁶⁴ 1695-1697 tarihleri arasında Diyarbekir’de malikâne olarak satılan maktu’ ve mukâtaa gelirlerinin bulunduğu kazâ ve nahiyeler şunlardır: Diyarbekir, Amid, Amid/Garbiamid, Amid/Şarkıamid, Amid/Göksu, Amid/Şerefiamid, Siverek, Tercil, Çermik, Ergani, Hani, Kulb, Rakka / Hilan, Savur, Berazi, Mardin, Pertek/Til, Azab ve Ruha’dır. Bu kazâ ve nahiyelerde bu süre zarfında 109 adet malikâne satışı yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, 104-105.

⁸⁶⁵ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, 32.

⁸⁶⁶ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, 31.

vergilerinin %69'unun voyvodalığa, %26'sının Hazine-i Âmire'ye ve %5'inin ise ocaklık ve has sahiplerine intikâl edeceği anlaşılmaktadır⁸⁶⁷.

1695-1697 tarihleri arasında Diyarbekir voyvodalığına bağlı maktu' ve mukâtaaların 27 tanesi Dîvân-ı Hümâyûn tarafından 82 tanesi ise mahallinde ilgili görevli tarafından malikâne olarak satılmıştır. Esas itibâriyle Diyarbekir Eyâleti'nde malikâne sisteminin uygulanmasında tedrici bir usul benimsenmiştir. İlk aşamada düşük vergi gelirli kırsal yerleşim alanları olan köy ve mezraalar taliplerine malikâne olarak verilmiştir⁸⁶⁸. Mesela 1695 yılında 1 köy ve mezraa birimi şeklinde satılan 51 birimin her biri için ortalama 16.674 akçe veya 55,5 Venedik altın dükası muaccelle ödendiği anlaşılmaktadır. Ödenen peşinat dışında, yıllık vergi olarak ise peşinatın en az iki katından az olmayacak şekilde gelir tâhsil edilmiştir⁸⁶⁹. Değişik birimlerin münferit veya birkaç vergi biriminin birleştirilerek malikâne üzere tevcih edildiği Diyarbekir voyvodalığı mukâtaasının, 1736'dan itibâren 4 birim halinde malikâne sistemine konu olduğu görülmektedir⁸⁷⁰. 1792'den itibaren ise her bir hissesi ayrı tarihlerde malikâne sistemi ile deruhte edilmiştir. Mukâtaa, hisseler halinde ayrı ayrı malikâne üzere verilmesine rağmen mukâtaaya ait işlerde tüm hissedârlar yerine aralarından birisi ya da ikisi merkez ile muhâtap olmuştur. Diyarbekir Eyâleti, Tanzimât-ı Mülkiye'ye dâhil olduktan sonra ise H. 1261 (M. 1845) yılında esnâf, sanatkâr ve tüccarlardan alınacak verginin yılbaşı olarak mart ayının esas alınacağı, çiftçilerden ise mahsullerini aldıkları günden itibaren alınacağına dâir emr-i şerif gönderilmiştir⁸⁷¹.

⁸⁶⁷ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, 104-105.

⁸⁶⁸ 1695-1697 tarihleri arasında malikâne sisteminin uygulandığı köy ve mezraa sayıları; 1 köy ve mezraa, 51 adet 850.380 akçe %27; 2 köy ve mezraa, 22 adet 687.120 akçe %22; 3 köy ve mezraa, 11 adet 698.400 akçe %22; 4 köy ve mezraa, 5 adet 265.440 akçe %8.5; köyler ve mezraalar, 9 adet 431.850 akçe %13; aşiret, 4 adet 169.800 %5.5; tahmis-i kahve, çeltik-i enhar ve keyyal, 3 adet 72.840 akçe %2.; üç sene zarfında 6 malikânenin kasr-ı yed (el değiştirme) olduğu, 2 malikânenin ise malikânecilerinin mahlûlünden dolayı yeniden malikâne olarak satıldığı kayıtlara yansımıştır. Satılan malikânelerin 90'ının maktu', 19'unun ise mukâtaa biçiminde olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 104-106.

⁸⁶⁹ 1697'de 1 kuruş 120 akçe, 1 Venedik altın dükası ise 2 kuruş 60 akçeye tekâbül etmekteydi. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 156.; Dîvân-ı Hümâyûn tarafından tercih edilen malikânelerin muacceleleri toplamı 1.005.210 akçe iken, senelik vergileri ise 2.131.161 akçe; mahallinde satılan malikânelerin muacceleleri toplamı 2.170.620 akçe iken senelik vergi toplamı ise 1.090.062 akçe olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 106.

⁸⁷⁰ Diyarbekir voyvodalığı mukâtaası, H. 19 Şaban 1149 (M. 23 Aralık 1736)'da dört parça, 1/4'lük hisseler halinde malikâne sistemi ile satılmıştır. Bu dört parçanın her bir payı için 10.000 kuruş muaccelle belirlenmişti. Diyarbekir voyvodalık mukâtaasının yıllık vergisi için ise 10.443.231 akçe tâyin edilmişti. Diyarbekir voyvodalık mukâtasının ilk malikâne sahipleri ise; Silahdar Ağası Elhac Mehmed Emin Ağa ve oğulları Kapıcılar Kethüdâsı Elhac Mehmed Sadık Ağa, Matbah-ı Amire Emîni Hüseyin Ağa, diğeri de Elhac Mehmed Emin'in kardeşinin oğlu Mustafa Ağa idi. BOA, MAD.d., 10179, 244.; BOA, MAD.d., 9518, 1.

⁸⁷¹ DŞS, 352, 61.

4.10. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Malikâne Sistemi ile Satılan Gelir Kaynakları

4.10.1. Gümrük mukâtaası

Gümrük, özellikle ticaret kervanlarının veya tüccarların yol güzergâhı üzerinde olan şehirlerin önemli gelir kaynaklarından birini oluşturabiliyordu. Diyarbekir Eyâleti de 18. yüzyılda bu minvâlde değerlendirilebilecek şehirler arasında yer alıyordu. Bu çerçevede dokuma mamûlü veya dokuma emtiası hammaddelerinin konu olduğu yerlerden biri de hiç şüphesiz ki Diyarbekir gümrüğü olmuştur⁸⁷². 18. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir voyvodalığına tâbi mukâtaalardan biri olan gümrük mukâtaası, yıllık hasılatı bakımından en önemli mukâtaaların başında gelmekteydi⁸⁷³. Burada gümrük mukâtaası, gümrüğe gelen dokuma hammaddesi ve mamûlü emtiadan alınması öngörülen vergilerin mevzu bahis olması nedeniyle incelenmiştir.

Osmanlı Devleti, ülkeye gelen ve çıkan her türlü emtiadan gümrük vergisi aldığı gibi, ülke içinde de gümrük uygulamasına başvurmuştur. Temelde, tüccar-ı seffâr⁸⁷⁴ denilen uzak yerleşimler arasında ticaret yapanların girişebilecekleri spekülasyonların doğuracağı sorunları önlemek amacıyla başvurulmuş bir önlem olan bu uygulama, aynı zamanda hâzinenin en büyük gelir kaynaklarından birini oluşturmuştur⁸⁷⁵. Ancak, Diyarbekir'den geçen tüccarlar gümrük vergisinin Diyarbekir'de alınmasından dolayı zaman zaman merkeze şikâyetlerde bulunmuşlardır. Özellikle Bağdat taraflarından gelen emtia ve kumaşlardan verginin alınıp alınmayacağı, ne miktar alınacağı ya da sadece bac-ı ubur vergisi mi alınacağı, tüccarlar ile Diyarbekir gümrük mukâtaası malikânecileri arasında karşılıklı şikâyetlere konu olmuştur. Bunun üzerine Diyarbekir vâlilerine gönderilen fermânlarda sık sık bu husus gündeme getirilmiş ve söz konusu malların gümrüklerinin İstanbul'da alınacağı hatırlatılmıştır⁸⁷⁶. Bunun üzerine Diyarbekir'den transit geçen mallardan gümrük

⁸⁷² Yılmazçelik, “Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Diyarbekir Esnâfi”, 465-466.

⁸⁷³ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 287.,

⁸⁷⁴ Genellikle uzmanlaştığı yerlerle ticaret yapan gezgin tüccar anlamına gelmektedir. Bkz. Metin Ziya Köse, “Galata’da Müslüman Osmanlı Tüccarı ve İç Ticaret”, *Journal of History School (JOHS)* 49 (Aralık 2020), 3882.

⁸⁷⁵ Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Belleten* 52 (1988), 523.

⁸⁷⁶ DŞS, 355, 7.

alınmaması sadece bâc-ı ubûr adı altında bir vergi alınması kararlaştırılmıştır⁸⁷⁷. Ancak daha sonra H. 29 Receb 1208 (M. 2 Mart 1794) tarihinde, Diyarbekir voyvodalığı mukâtaası uhdesinde bulunan gümrük mukâtaasının bu şekilde zarara uğrayacağı hususu gündeme gelmiştir. Sicil kayıtlarından, malikâne üzere işleticilerin de karşı şikâyetinde bulundukları anlaşılmaktadır⁸⁷⁸. H. 17 Şaban 1208 (M. 20 Mart 1794) tarihli bir başka sicil kaydında, aynı konuya mebnî bir emrin daha Diyarbekir voyvodası El-Hac İbrahim Ağa, gümrük emîni Mahmud Ağa ve ilgili kişilere hitâben, Bağdat taraflarından gelecek olan emtia ve akmişeden (kumaşlar) gümrük vergisinin alınmayacağı ancak emtia ve akmişenin beher batmânından 30 para uburiye vergisi alınacağının daha önce iletildiği bildirilmiştir⁸⁷⁹.

Dokumacı esnâfının ihtiyaç duyduğu ve ürettiği hammaddenin yeterli olmadığı durumlarda; ipek, kıl, tiftik, mazı, kökboya vs. gibi hammadelerin başka şehirlerden geldiği bilinmektedir. Bu durumlarda İstanbul'dan veya diğer şehirlerden Diyarbekir gümrüğüne gelen emtiadan alınacak vergiler de belirlenmiştir. Diyarbekir gümrüğüne gelen mallardan dokuma imalatında kullanılan tiftikten veya dokuma mamûlü ürünlerden ya da dokuma hammaddesini oluşturan ipliğin boyanmasında kullanılan

⁸⁷⁷ H. 20 Zilhicce 1181 (M. 8 Mayıs 1768) tarihli sicil kaydında, Basra ve Bağdat taraflarından Diyarbekir gümrüğüne gelen emtiadan alınan vergilere muğayir hareket edildiğinin şikâyet konusu olması üzerine, kânun-i kadîm üzere hareket edilerek alınması gereken gümrük vergisinin %5 olduğuna dâir emir gönderilmiştir. Diyarbekir voyvodalığına tabi olan gümrük-i Amid mukâtaasının yıllık vergisinin 12.000 kuruş olduğuna atıf yapılarak, gümrükten %5 dışında ek bir verginin alınamayacağını, bu verginin de voyvodalar tarafından tâhsil edileceğini, başkaca birilerinin bu tâhsile müdâhil olamayacağına ilişkin hüküm yer almıştır. DŞS, 348, 12.; H. 9 Şevval 1199 (M. 13 Ağustos 1785) tarihli bir başka sicil kaydında da Bağdat ve Basra taraflarından gelen Hind ve Acem emtiasından alınması gereken verginin alınması ve gümrük gelirlerinin azalmasına müsâade edilmemesi hususuna dâir Diyarbekir vâlisi ve kadısına emirler gönderilmiştir. Bu kayıt Diyarbekir gümrük mukâtaasını malikâne üzere işletenlerin şikâyeti üzerine oluşturulmuştur. Kayıttan, Bağdat ve Basra taraflarından gelen Hind ve Acem emtiasının her bir batmânından gümrükte 30 para bac-ı ubur alınmasının kânun-i kadîm olmasına rağmen, Bağdat tatarlarından Cevad adında birinin 800 kuruş bac-ı uburu ve gümrük vergisini vermemesi üzerine malikânecilerin şikâyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Şikâyet üzerine iki tarafın da mağdur olmayacak şekilde ve kânun-i kadîm üzere vergilerin alınması istenmiştir. Diyarbekir mukâtaası ve tevâbiinin de; Ahmet, Mehmet Tahir, İsmail ve İbrahim adındaki şahıslarca malikâne üzere 81.502 kuruş muaccele ile işletildiği kayda geçirilmiştir. DŞS, 352, 11.; H. Rebiü'l-âhîr 1208 (M. Kasım 1793) tarihli sicil kaydında ise gerek Bağdat'tan İstanbul'a gerekse İstanbul'dan Bağdat'a emtia götürüp getiren tüccardan yol güzergâhı boyunca tekrar vergi alınmaması gerektiği, verginin İstanbul gümrük emînliği tarafından ancak alınabileceği hususu emredilmiştir. 1785'te Cevad adlı tatardan alınan 800 kuruş bac-ı ubur ve gümrük vergisinin, verecek akçesi olmamasına rağmen bir kısım emtiasına el konulmasına binâen şikâyetinde bulunması akâbinde bu emrin verildiği de sicil kaydından anlaşılmaktadır. Sicil kaydında bu husus; "...bundan akdem Tatar Cevad ile Bağdad'dan gelen eşyâlarını küşâd ve tatar-ı merkûmun akçesi bulunmadığından resm-i gümrük olarak sekiz yüz guraş yedinden bir kıt'a tahvil ahz eylediği ve küşâd olmak hasebiyle metâ'ları fersûde ve bu takrîble tüccar-ı merkûma küllî gadr olduğun tüccar-ı merkûm mukaddemâ bâ-arzuhâl lede'l-inhâ kuyûdâta mürâca'at olundukda..." şeklinde yer almıştır. DŞS, 355, 7.

⁸⁷⁸ DŞS, 355, 9.

⁸⁷⁹ DŞS, 355, 13.

mazı ve kökboyadan alınması kararlaştırılan resm-i gümrüğün ne miktar alınacağına dâir sicil kayıtları mevcuttur⁸⁸⁰.

Diyarbakır'da hizmetlerin de satışı yönünde genel bir eğilim olduğu yaklaşımından hareketle, gümrükle ilgili makamların malikâne yöntemiyle satışının yapılması da şaşırtıcı olmasa gerekir. Zira uygulamanın bölgede hayata geçirildiği ilk dönemde, Diyarbakır gümrüğü kitâbet (yazıcılık) görevi de hemen buna dâhil edilmişti. Bu görev H. 3 Şubat 1177 (M. 20 Kasım 1705) tarihinde Salih adlı kişiden kasrı-yed işlemi sonucunda, diğer bir Salih adlı kişiye 50 kuruşluk muaccele karşılığında malikâne ile satılmıştı⁸⁸¹. Aynı sene zarfında gümrüğün ikinci kitâbet görevi de malikâne tarikiyle satılmıştı. Bunda, hem voyvodanın hem de voyvodalık mukâtaasını deruhte eden malikâneci tâifesinin talepleri etkili olmuştu. Yapılan müzâyede neticesinde ilgili görev, Seyyid Hüseyin Efendi'ye 100 kuruş muaccele bedeli karşılığında satılmıştı. Hizmete müteallik yıllık vergi ise 5 kuruştur⁸⁸².

18. yüzyılın ikinci yarısı boyunca da ticarî kervanların ve tüccarların geçiş güzergâhı üzerinde bulunma ve dolayısıyla önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini korumaya devam etmiş olan Diyarbakır gümrüğünün hareketli olması ve önemli bir gelir kaynağını oluşturması gâyet doğaldı. Bu dönemde gümrüğe gelen emtialar çeşitli olmakla birlikte 1797-1800 yılları arasına tarihlenen 5249 numaralı Diyarbakır tarife defterinden, Diyarbakır gümrüğünde ticarete konu olan ürünlerin yarısından fazlasının dokuma emtiasından oluştuğu anlaşılmaktadır⁸⁸³. Gümrük vergisi ise, birim fiyatın 2

⁸⁸⁰ Gümrükçü el-Hac Hüseyin'e hitaben; "...Diyarbakır gümrükçüsü ve zikri âtî rûsûmâtın tahsiline me'mûr el-Hâc Hüseyin -zîde mecduhumâ- tevkî'-i refî'-i hümayûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki..." denilerek, akâbinde alınması kararlaştırılan vergi miktarlarına ilişkin ise, H. 12 Cemaziye'l-evvel 1208 (M. 16 Aralık 1793) tarihli sicil kaydında; "...Memâlik-i Mahrûse'mden çıkıp diyâr-ı ahâra fûrûht olunan tiftik ve mazı ve kökboyasının kadîm olan gümrük vesâir vergilerine hâlel gelmemek şartıyla tiftiğin beher vakıyyesinden cânib-i mîrî için üçer para ve mazının her vakıyyesinden birer para ve kökboyanın her vakıyyesinden ikişer akçe resm-i mîrîleri bâyi'leri tarafından tahsîl olunmak..." denilmektedir. DŞS, 355, 10.; Sicil kaydından anlaşıldığı üzere, Diyarbakır'e dışardan gelen tiftik ve iplik, kumaş boyanmasında kullanılan mazı ve kökboyanın 1 vukiyyesinden değişik miktarlarda vergi talep edilmiştir. Tiftiğin 1 vukiyyesinden 3 para, mazının 1 vukiyyesinden 1 para, kökboyanın 1 vukiyyesinden ise 2 akçenin, satıcıdan tahsîl edilmesi istenmiştir. 1 kuruş, 40 para veya 120 akçe karşılığı tedâvül ettiğinden, akçe olarak fiyatlandırıldığında, tiftiğin vukiyyesinden 9 akçe, mazının vukiyyesinden 3 akçe, kökboyanın vukiyyesinden ise 2 akçe alınması emredilmiştir.

⁸⁸¹ BOA, MAD.d., 9518, 62.; Yüzyılın sonlarına doğru ise mukâtaanın muaccelesinde bir artış görülmektedir. Mahmud veled-i Hasan, 155 kuruş muaccele karşılığında, 25 Şaban 1191'de (28 Eylül 1777) berâtını almak kaydıyla gümrük kitâbetini satın almıştı. BOA, MAD.d., 9518, 1.

⁸⁸² Başarır, "Diyarbakır Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâtaalar Özelinde Üretim ve Ticaret", 157.

⁸⁸³ 1797-1800 yılları arasına tarihlenen 5249 numaralı Diyarbakır tarife defterinde, dokuma emtiası %58'lik oran ile ilk sırada yer alırken, maden emtiası %5, baharat emtiası %4, deri emtiası %4 ve diğer emtialar yüzde %29 oranında yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Işıktaş, "5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakır Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi", 115.

katı ya da birim fiyatın %5'i üzerinden belirlenmiştir⁸⁸⁴. Bu da Diyarbakır ticaretinde dokumacılığın ve mamül dokuma ürünlerinin ne ölçüde önemli yer tuttuğunu göstermesi açısından dikkate değerdir.

Osmanlı Devleti'nin farklı şehirlerinden gelen müslim ve gayrimüslim tüccarların Diyarbakır gümrüğüne getirdikleri emtianın yüzdelik cinsinden dağılımlarına bakıldığında, dokuma ürünlerinin ciddi bir orana sahip olduğu görülmektedir. Bu defterden Diyarbakır'ın ticaretinde; Şam, Haleb, Basra, Bağdat, Musul, Trablus, Hama, Hind gibi doğu diyarlarının dokuma mamüllerinin yanı sıra İngiliz, Rusya, Frenk gibi batı medeniyeti kumaşları ve Anadolu'nun ticaret ve dokuma merkezlerinden olan Tokat, İstanbul, Ankara, Ruha, Harput, Gerger, Çermik, Mardin, Palu ve Maraş dokuma mamüllerinin de ticaret amaçlı yer aldığı anlaşılmaktadır⁸⁸⁵. Defterde dikkat çeken bir diğer husus ise Diyarbakır gümrüğüne gelen Basra çarşafı ve Hind menla çiçekli emtiadan alınacak vergiye ilişkindir. Zira bu iki emtiadan alınması gereken verginin, Haleb veya Bağdat'tan gelmelerine göre farklılık göstermiştir. Bu iki emtianın Bağdat'tan gelmesi halinde kayıt işlemleri esnasında sadece 5 para (15 akçe) vergiye tabi tutulacağı hükmü yer almıştır⁸⁸⁶.

H. 10 Rebiü'l-evvel 1217 (M. 11 Temmuz 1802) tarihli Diyarbakır Şer'iyye Sicili kayıtlarından, 19. yüzyılın başlarında Diyarbakır'e gelen ve Diyarbakır'den huruç eden emtiadan, Hristiyan tüccarlardan daha fazla gümrük vergisi alınma cihetine gidildiğinden bahisle, Müslüman tüccarlardan alınan miktar kadar gayrimüslimlerden vergi alınması yönünde emir gönderildiği anlaşılmaktadır⁸⁸⁷. H. 27 Rebiü'l-evvel 1217 (M. 28 Temmuz 1802) tarihli bir başka kayıta da, Diyarbakır gümrükçüsü ve voyvodasına hitâben, İstanbul'dan Bağdat'a veya Bağdat'tan İstanbul'a seyreden

⁸⁸⁴ Mesela, Frenk ve İngiliz çitinden %5 vergi alınmakta iken; Haleb, Musul ve Tokat çitlerinden, birim fiyatın 2 katı, İstanbul ve Şam çitarisinden birim fiyatın 2 katı, Frenk ve Haleb atlasından birim fiyatın 2 katı, Bağdat şalı, melez gömlek ve keten gömlekten adet birim fiyatın 2 katı, Şam kirpası, Şam alacası, Haleb alacası ve Bağdat çarşafından birim fiyatın 2 katı, Rusya safir cottonundan (pamuk) birim fiyatın 2 katı, Mardin, Palu, Harput, Ruha, Gerger, Çermik bezinden birim fiyatın 2 katı vergi alındığı bildirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Işıktaş, "5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakır Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi", 125-140.

⁸⁸⁵ Işıktaş, "5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakır Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi", 115.

⁸⁸⁶ Basra çarşafı, Bağdat'tan gelir ise 1 adedinden 5 para, Haleb tarafından gelir ise 1 adedinden birim fiyatın iki katı olan 30 kuruş vergi alınmıştır. Hind menla çiçekli kumaşı da Bağdat'tan gelir ise kayıt işlemleri esnasında 5 para, Haleb'ten gelir ise birim fiyatın %5'i olan 3 kuruş vergi alınmıştır. Bu kumaşların Bağdat'tan gelmesi halinde daha düşük vergiye tâbi tutuldukları anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Işıktaş, "5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakır Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi", 128.

⁸⁸⁷ DŞS, 299, 14.

tüccarlardan gümrük vergisi adı altında para alınmaması istenmiştir⁸⁸⁸. Ancak Bağdat'tan gelen bir kısım tüccarın, Diyarbekir gümrüğünde vergi vermemek için İstanbul'a gideceklerini ve mallarını orada satacaklarını beyân etmelerine rağmen, Halep ve Anadolu'nun başka başka şehirlerinde sattıklarının tespit edilmesi üzerine, önlem amaçlı emirler Diyarbekir vâlisine, voyvodasına ve gümrük emînliğine gönderilmiştir. Diyarbekir gümrüğünde vergi vermemek üzere hileye başvuran tüccarın kaçırdığı vergiden, kaçırdığı eşyâdan alınan verginin iki katı vergi alınması ve mallarına devlet adına el konulması emredilmiştir⁸⁸⁹. H. 12 Cemaziye'l-âhir 1264 (M. 16 Mayıs 1848) tarihli sicil kaydında ise Diyarbekir gümrüğüne Musul, Cizre, Mardin ve Zaho'dan gelen mazı ve diğer eşyâdan ancak Diyarbekir gümrüğünde gümrük vergisi alınabileceği bildirilmiştir⁸⁹⁰.

Denilebilir ki 1760-1761 yıllarında Diyarbekir voyvodalığı mukâtaasına dâhil edilen gümrük mukâtaası⁸⁹¹ ciddi miktarda hâsılatı sahipti. Yüzyılın sonuna gelindiğinde de 1797-1798 yıllarında Diyarbekir voyvodalığı mukâtaası içerisinde yer alan gümrük gelirlerinin yıllık geliri 97.490 kuruştur⁸⁹². Gümrük mukâtaasının 1822 tarihindeki hasılatı ise, Diyarbekir sicil kayıtlarından 86.388 kuruş olarak tespit edilmiştir⁸⁹³.

4.10.2. Boyahâneler mukâtaası

Dokumacılığın özellikle de pamuklu dokumanın merkezlerinden sayılan ve 1515 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçen Diyarbekir'de 1518'de yapılan tahrîrde, has statüsündeki gelirlerden olan boyahâne gelirleri yılda 150.000 akçe civarındaydı⁸⁹⁴. Bu miktar has statüsündeki gelirler içerisinde en yüksek gelir kalemini oluşturmaktaydı. Bu

⁸⁸⁸ Konu olan sicil kaydında; "...fîmâ ba'd ... o makûle emti'a vü eşyâdan Diyarbekir'de gümrük nâmıyla fuzûlî cebren ahz olunan akçe her ne ise istirdâdına ve ba'd-ezîn dahî hilâf-ı hareket ile tüccar-ı merkûmeye rencide olunmamasına bezl-i cell-i himmet eyleyesin..." denilerek, voyvoda ve gümrük emîninden bu hususta tüccarların zor duruma sokulmamaları istenmiştir. DŞS, 299, 24.

⁸⁸⁹ DŞS, 356, 31, 32

⁸⁹⁰ Bu durum sicil kaydında; "...Diyarbekir cânibine vürûd eden mazı ve eşyâ-yı sâirenin icâb eden resm-i gümrüğü mezkûr kazâlarda alınmayıp Diyarbekir gümrüğü tarafından alınması... Diyarbekir'e vürûd eden mazı ve eşyâ-yı sâirenin ber-mûceb-i irâde-i aliyye rûsûmât-ı gümrüğü Diyarbekir gümrüğü tarafından ahz u istihsâl olunmak üzere Musul ve Mardin gümrükleri tarafından bir güne ta'addî vü müdâhale vukû'a getirilmemesi lâzımeden olarak..." şeklinde yer almıştır. DŞS, 352, 68.

⁸⁹¹ BOA, C.ML., 300-12181.

⁸⁹² Başarır, 18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı, 140.; Bu tarihte 1 kuruş 120 akçe değerinde tedâvül etmekteydi. 97.490 kuruş da yaklaşık 11.700.000 akçeye tekâbül etmiştir. Bkz. Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, 156.; Bu gelir, 1800 yılında 1 tobu 300 akçe eden Diyarbekir kırmızı bezinden 39.000 tob bez demektir. DŞS, 600, 17.

⁸⁹³ DŞS, 351, 4.

⁸⁹⁴ İlhan, Amid (Diyarbakır), 107.

durum dokuma mamülü ürünlerin üretim miktarının da tahmin edilmesine imkan sağlaması açısından önemli bir göstergedir⁸⁹⁵. Bu dönemde Diyarbakır şehir merkezinde bulunan bir boyahânenin 213.617 akçe yıllık gelire sahip olmasından onun büyük bir boyahâne olduğu tahmin edilebilmektedir⁸⁹⁶. Zira aynı dönemde diğer şehirlerdeki boyahâne gelirleri bu miktarın çok altındaydı. Mesela; Tarsus boyahânesinin yıllık geliri 15.000 akçe, Kayseri'nin 45.000 akçe, Ayıntab'ın 50.000 akçe ve Maraş'ın 25.000 akçe idi. Eyâletin diğer kazâlarındaki boyahânelerin yıllık gelirleri ise şöyleydi. Hasankeyf boyahânesi 45.000 akçe, Sencer'in 26.000 akçe, Atak'ın 22.000 akçe, Kulb'un 10.000 akçe ve Nusaybin'in 27.000 akçe idi⁸⁹⁷.

18. yüzyılın ikinci yarısında da boyahâneler önemini korumuştur. H. 1176 (M. 1763) yılında Amid boyahâne-i kebir mukâtaasına kâtib atandığı ve hizmet bedelinin mukâtaa gelirinden karşılanmasının salık verildiği sicillerden anlaşılmaktadır⁸⁹⁸. Diyarbakır Eyâleti'nde dokumacılığın en ücra köylere kadar yayıldığı ve kaliteli pamuğun yetişebildiği bir iklime sahip olması nedeniyle de özellikle pamuklu dokumanın yapıldığı eyâlette, merkez dışındaki kazâlarda da iplik ve kumaş boyamacılığının geliştiği sicillerden tespit edilebilmektedir. Bunun bir sebebinin ise dönemin şartlarından dolayı ulaşım zorluğu nedeniyle, şehir merkezinden uzak kazâların iplik ve kumaş boyama için şehir merkezine ulaşımının zorluğu da olsa gerekir⁸⁹⁹. Esas itibâriyle dokumacılığın yapıldığı her yerde boyahânelerin bulunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla eyâlette yüzyıllardır dokumacılık faaliyetini gerçekleştiren cüllâh, muytâb ve gazzazânların hammaddesi olan pamuk, kıl ve ipeğin boyanması aşamasında önemli bir işlevi ifâ eden boyahâneler, kumaş ve iplik boyama icrâatını

⁸⁹⁵ Başarır, “Diyarbakır Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâtaalar Özelinde Üretim ve Ticaret”, 135.

⁸⁹⁶ Cevger, *18. Yüzyılda Amid (Diyarbakır) Kazâsı*, 235.; Bu boyahânenin dışında şehir merkezinde yıllık geliri 3.666 akçe olan bir başka boyahâne mukâtaası mevcuttu ki bunun da geliri padişah hassı idi. Bkz. Kurt, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret”, 195.

⁸⁹⁷ Kurt, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyâleti'nde Sanayi ve Ticaret”, 193-194.

⁸⁹⁸ H. 12 Zilka'de 1176 (M. 25 Mayıs 1763) tarihinde Diyarbakır voyvodalığı mülhâkatından olan Amid boyahâne-i kebir mukâtaası kâtibliğine Seyyid Hüseyin'in tâyin edildiği, Diyarbakır voyvodası kapıcıbaşlarından Seyyid İsmail'e ve malikâne üzere işletenlerden Ahmet'e bildirilmiştir. Yemiyesinin de 10 akçe olduğundan bahisle hizmet bedelinin mukâtaa malından karşılanması talep edilmiştir. DŞS, 355, 27.

⁸⁹⁹ Anadolu'nun pek çok şehir ve köylerinde boyahâneler mevcuttu. Bkz. Günaydın-Vatansever, “Türk Kırmızısı'nın İzinde Osmanlı Dokuma ve Boyahânelerinde Çalışma İlişkileri”, 860.; Bu bağlamda, Hasankeyf kazâsı, Çüngüş köyü, Karto köyü ve Harput Uluabad'ta bulunan Gökçen-i Ulya boyahânesi bu çerçevede değerlendirilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Başarır, “Diyarbakır Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâtaalar Özelinde Üretim ve Ticaret”, 140.; Boyahâne gelirleri Hasankeyf'e bağlı köylerde de önemli bir gelir kaynağıydı. Bu durum hem dokumacılığın hem de boyahânelerin köylerde bile yaygın olduğunu göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, “XVI. Yüzyılda Diyarbakır Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret”, 196.

gerçekleştirdiklerinden, dokumacıların en önemli ilişkili esnâf grubunu oluşturunuyordu⁹⁰⁰. Bu nedenle malikâne sisteminin ilk uygulandığı yerlerden olan Diyarbekir Eyâleti'nde de, köylere kadar inebilecek yaygınlıkta bir dağılıma sahip olup olan boyahâne, bu sisteme dâhil edilmişlerdi⁹⁰¹. Bazı malikâne sahîpleri ve tîmâr-zeâmet sahiplerinin de tasarruf ettikleri yerlerde boyahâne açıp işletmeye girişmiş olabilecekleri gerçeği de gözden uzak tutulmamalıdır ki; bu durum boyahânelerin kurulu düzenine zarar vermekle birlikte Diyarbekir voyvodalığının gelirlerine de darbe vurabilmekteydi. Bu çerçevede voyvodalar zaman zaman merkeze şikâyetlerde bulunmuşlardır⁹⁰².

Ergani sancağının merkezini oluşturan Ergani şehri ile sancağın belirli gelirleri de Diyarbekir voyvodalık mukâtaasına bağlıydı ve Diyarbekir voyvodası tarafından idâre edilmekteydi. Diyarbekir Eyâleti'nin kazâlarından olan Ergani'de bulunan voyvodalık idâresindeki boyahâneler, Çüngüş ve Karto köylerinde bulunmaktaydı. Çüngüş boyahânesi, malikâne sisteminin ilk uygulandığı yıllarda (1699) münferit olarak malikâne ile 1.100 kuruş muaccele ve 1.025 kuruş yıllık vergi bedelli satılmıştır⁹⁰³. Boyahâne gelirleri yüzyılın sonlarında voyvodalığın önemli gelirleri arasında olmayı sürdürmüştür. 19. yüzyılın başlarında ise gelirlerinde düşüş yaşanmıştır. 1797-1798 yıllarında Diyarbekir voyvodalığı gelirleri içerisinde yer alan boyahânelerin hasılatı 35.000 kuruş iken, 1804-1805 yıllarında 19.726 kuruşa gerilemiştir⁹⁰⁴. 1822 yılında Diyarbekir voyvodalığı gelirleri kapsamında yer alan boyahâne mukâtaasının yıllık geliri ise 31.515 kuruşa yükselmiştir⁹⁰⁵.

4.10.2.1. Çüngüş boyahânesi

18. yüzyılın ilk çeyreğinde 1708-1715 yılları arasında Çüngüş'ün boyahâne mukâtaası 493 kuruş olmak üzere, diğer gelir kalemleri ve harç bedelleri ile birlikte yıllık vergisi 1.033 kuruşa bir bütün halinde iki malikâneciye satılmıştı. Bu kişiler muaccele olarak 1.012,5'er kuruş ödemişlerdir⁹⁰⁶. Muaccele olarak alınan miktar yıllık

⁹⁰⁰ Günaydın - Vatansever, "Türk Kırmızısi'nin İzinde Osmanlı Dokuma ve Boyahânelerinde Çalışma İlişkileri", 860.

⁹⁰¹ Başarır, "Diyarbekir Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâtaalar Özelinde Üretim ve Ticaret", 140.

⁹⁰² BOA, MAD.d., 7836, 106.

⁹⁰³ BOA, MAD.d., 9486, 181.

⁹⁰⁴ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 286.

⁹⁰⁵ DŞS, 351, 4.

⁹⁰⁶ BOA, MAD.d., 9518, 52.

olarak ödenmesi gereken miktarın iki katıydı. Sadece boyahâne için ödenecek olan 493 kuruş, 59.160 akçeye veya 164,3 Venedik altın dükasına tekâbül etmekteydi⁹⁰⁷. Yıllık olarak alınan vergileri aynı kalan ve bir bütün olarak satılan Cüngüş boyahâne mukâtaasının muaccesinin ilerleyen yıllarda arttığı ve 1772’de 8.500 kuruş muaccele ödeyerek malikâneyi alanın Zahîde adında bir kadın olduğu anlaşılmaktadır. Malikâne sisteminin ilk uygulandığı yıllarda, 1699’da 1.100 kuruş muaccele ve 1.025 kuruş yıllık vergi ile satılan Cüngüş boyahânesi, 1708-1715 tarihleri arasında 2.025 kuruş muaccele ve 493 kuruş boyahâne için olmak üzere diğer gelirler de dâhil biçimde, yıllık 1.033 kuruşa tâhvil edilmiştir. 1772 de ise 8.500 kuruş muaccele ile münferit olarak satılmıştır⁹⁰⁸.

4.10.2.2. Karto boyahânesi

Diyarbakir Eyâleti’nin Ergani sancağına bağlı bir diğer boyahâne ise Karto boyahânesiydi. Bu boyahânenin muaccesesi ise 80 kuruş olmak üzere, yıllık vergisi 220 kuruş bedel ile 1699’da malikâne olarak verilmişti. 80 kuruşun 50 kuruşunun voyvodaya 30 kuruşunun ise merkezi hazineye gönderilmesi kayda geçirilmiştir⁹⁰⁹. Boyahâne gelirlerinin 1797-1798 yıllarında, Diyarbakir voyvodalığının tüm hâsılatı içinde, gümrük vergilerinden sonra en yüksek gelir sağlayan kalem olduğu, bunun yanı sıra yüzyılın sonlarına doğru boyahâne gelirlerinin; damga, ihtisâb ve arsa/arasa gelirlerinden de fazla seyrettiği anlaşılmaktadır⁹¹⁰.

4.10.2.3. Gökçen-i Ulya boyahânesi

Malikâne uygulamasının ilk yıllarında Diyarbakir’in Harput kazâsı Uluabad nahîyesinde yer alan Gökçen-i Ulya boyahânesi de Diyarbakir voyvodalığı mukâtaası gelir kaynakları arasındaydı. Bu boyahânenin yıllık geliri ise 3.600 akçe idi (30 kuruş). Boyahânenin 1697 yılında Hoca Hamza Ağa’ya 1.200 kuruş muaccele ile malikâne üzere tevcih edildiği sicil kayıtlarından tespit edilmiştir. Yukarıda sayılan üç boyahânenin muaccelelerine bakıldığında ise Gökçen-i Ulya boyahânesinin 1.200 kuruş, Cüngüş boyahânesinin 1.100 kuruş, Karto boyahânesinin ise 80 kuruş ile

⁹⁰⁷ 1708-1715 yılları arasında 1 Osmanlı kuruşu 120 akçe değerindedir. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 156.

⁹⁰⁸ BOA, MAD.d., 9519, 81.

⁹⁰⁹ BOA, MAD.d., 9486, 183.

⁹¹⁰ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 286.

tâliplerine deruhte edildikleri görülmektedir. Muaccelerinin miktarlarında boyahânenin tek başına mı yoksa diğer başka gelirlerle beraber mi malikâne üzere tevcih edilip edilmediği belirleyici olmaktaydı. Şöyle ki; Gökçen-i Ulya boyahânesi iki köyün gelirleri ile birlikte malikâne üzere satılmışken, diğer iki boyahânenin ise münferit olarak gelirlerinin malikâne üzere verildiği tespit edilmiştir⁹¹¹.

4.10.3. Boyacılar şeyhliği mukâtaası

Diyarbakır şehrinde malikâne ile işletilen ve çoğunlukla maktu’/maktua statüsündeki gelirlerden biri de esnâf şeyhlikleriydi. Bunlar arasında ele alınacaklardan ilki “boyacılar şeyhliği” idi. Bu görev maktu’a olarak addedilmiş ve malikâne üzere işlem görmüştü. Yıllık geliri 25 kuruş olarak belirlenen bu hizmet alanında, ilgili esnâf grubu üyelerinin malikâne uygulamasının ilk yıllarında genel lonca düzenine uygun olarak şeyhlerini belirlemede söz sahibi olabildikleri görülmektedir. Nitekim Diyarbakır şehrindeki boyacılar esnâfı, Mehmed adlı şeyhlerinin değişimini istemeleri üzerine Diyarbakır voyvodası Halid Ağa’nın merkeze arzıyla 1725 yılında 100 kuruş muaccele ödemesi mukâbilinde, başka bir Mehmed adlı şahsa boyacılar şeyhliği malikâne üzere satılmıştır⁹¹².

4.10.4. İhtisâb mukâtaası

Osmanlı şehirlerinde faaliyette bulunan esnâf ve zanâatkârların gerek devlet-halk ve gerekse birbirleriyle olan münasebetlerin, muhtesipler aracılığı ile yürütüldüğü ve bu kurumun Osmanlı Devleti’ne diğer İslâm devletlerinden geçtiği bilinmektedir. Şehir ve kasabalarda faaliyette bulunan esnâf ve zanâatkârların denetlenerek bunlardan devlet adına belirli kurallara göre çeşitli adlarla vergi almak muhtesiplerin başlıca görevi olup, ihtisâb rusumu denilen bu vergi grubu (damga vergisi ve bu verginin dâhilinde tâhsil edilen; dellâllık, mizân, yevmiye-i dekkâkîn ve bâc-ı bazar vergileri) şehir ve kasabalarda kurulan panayırlarda, pazarlarda ya da bedestenlerde satılan bütün eşyâlardan devlet adına muhtesipler vasıtasıyla tâhsil edilmekteydi⁹¹³. Tüccarların getirdikleri eşyâların gümrük vergisinin ödenip ödenmediğini kontrol etmek, ayrıca esnâf kethüdâsı seçilenleri denetlemek ihtisâp nâzırlarının görevleri arasında yer

⁹¹¹ BOA, MAD.d., 9486, 194.

⁹¹² BOA, MAD.d., 9518, 68.

⁹¹³ Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 210.

almaktaydı⁹¹⁴. İhtisâb mukâtaası dâhilinde bulunan vergilerden, dokumacı esnâfının muhâtap olduğu ilk vergi damga vergisiydi. Zira bu vergi dokumacıların imal ettiği ürünlerin tezgâhlardan çıkarılışında veya satışında kumaş tobları ya da parçalarının damgalanması suretiyle tahsil edilmekteydi.⁹¹⁵

4.10.4.1. Damga mukâtaası

Damga resmi (tamga-i siyah), ticarete konu olan mâ'mül maddelerden alınan bir vergiydi⁹¹⁶. Çulhâlar tarafından dokunan bezler boyandıktan sonra bezzazlar tarafından satılırdı. Damga resmi, satışa hazır hâle getirilmiş kumaşların görevliler tarafından damgalanması suretiyle tâhsil edilirdi. Damgalanması için damgahânelere veya damga odalarına getirilen kumaşların tartılmasından sonra miktarları vukıyye veya tâne hesabı üzerinden belirlenir, damga vergisi tâhsil edildikten sonra da damga emîni tarafından damgalanırdı⁹¹⁷. Osmanlılar'da yaygın olarak kullanılan mukâtaa sistemi bu damga vergilerini de kapsıyordu ve mültezimler damga vergisi tâhsilini damga emînleri marifetiyle gerçekleştiriyorlardı⁹¹⁸.

Cullâh tâifesi, malî açıdan zorluk yaşadıkları dönemlerde zaman zaman damga vergisini tahsil etmekle görevli emînlerle borç anlaşması yapmışlardır. Mesela; H. 27 Cemaziye'l-âhir 1135 (M. 4 Nisan 1723) tarihinde Diyarbakır'da cullâh-çulçu esnâfı şeyhi el-Hac Hüseyin b. Yusuf önderliğinde cullâhların, Diyarbakır damga emîni Seyyid Hacı Mehmed Emin Ağa ile borç anlaşması yaptıkları sicil kaydından anlaşılmaktadır. Bir kutu hücceti⁹¹⁹ olan belgeden, 1723 yılında cullâh esnâfı şeyhi el-Hac Hüseyin b. Yusuf ve ihtiyarları ile damga emîni Es-Seyyid el-Hac Mehmed Emin Ağa arasında 4.000 kuruşluk (480.000 akçe) borç anlaşması yaptıkları görülmektedir⁹²⁰.

18. yüzyılda ihtisâb mukâtaası içerisinde yer alan damga vergisinin cullâhlardan damga emîni aracılığı ile tâhsil edildiği yukarıdaki sicil kaydından anlaşılmaktadır. Sicil kaydında dokumacı esnâfının, 1723 yılında 4.000 kuruşluk anlaşmaya vardıkları borcun

⁹¹⁴ Musa Çadırcı, *Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdâresi* (Ankara: AÜDTCE, Yayınlanmış Doktora Tezi, 1972), 99.

⁹¹⁵ Abdullah Sami Tekin, "Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi ve İctimai Düzeninde Vergi Sistemi", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Tarihi ATAD* 1/1 (2019), 62.

⁹¹⁶ Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2013), 163.

⁹¹⁷ Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, 269.

⁹¹⁸ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 282.

⁹¹⁹ Hüccet, delil kavramına karşılık gelmekte olup, ikrâr, yemin ve şahit gibi davanın ispatında başvuru vasıtaları ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Ülker, "Osmanlı Yargılama Hukukunda Yazılı Delil Olarak Hüccet", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 33/1 (2025), 826.

⁹²⁰ DŞS, 313, 27.

mutlak sürette ödeneceğini taahhüt ettikleri, aksi durumda gereğinin yapılması hususunda birbirlerine kefil oldukları beyân edilmiştir. Ayrıca bu süre zarfında, dokuma mamüllerinin âdet olduğu üzere damgalamadan dokumacı esnâfının kaçınmayacağı, cullâhların mamül ettikleri emtiadan âdet-i kâdim olduğu üzere ödemeleri gereken vergi miktarlarının ödeneceği, şuhûdü'l hâl huzurunda kayda geçirilmiştir. Cullâhlar; her bir kasa hâm bezden 5 akçe, 30 zira' hâm bez için 10 akçe, 30 zira' alaca kumaşından 6 akçe, câr olarak tabir edilen kuşakdan ise 2 akçe ödemeyi taahhüt etmişlerdir⁹²¹. Buna benzer borç anlaşmaları zaman zaman voyvodalarla da yapılmıştır. Örneğin; H. 1211 Mart (M. 1796) yılında, on yedi Diyarbekir esnâfının, bir çulhacı olan Diyarbekir voyvodasına 3.250 kuruşluk borçlarının olduğu tespit edilebilmektedir⁹²². Bu da voyvodalık görevini üstlenenin bir cullâh olduğunu göstermesi açısından kayda değerdir.

18. yüzyılın sonlarına doğru ve özellikle 19. yüzyılın başlarında dokumacı esnâfının imal ettiği emtianın boy ve eninde olması gerekenden daha eksik nesc edilmesi üzerine Diyarbekir vâlisi Ebubekir'in, damga ağası İbrahim Ağa'ya ve esnâf şeyhine hitâben uyarı ve telkinler içeren emirler gönderdiği de sicillerden anlaşılmaktadır⁹²³. Sicil kaydından anlaşıldığına göre, dokumacı esnâfının dokumakta olduğu bez ve diğer mamül emtianın en ve boylarının olması gerekenden daha kısa olarak imâl edildiği, bu nedenle olması gereken boy ve ende dokunması hususunda emir verilmiştir. Emre muğayır davrananların mamüllerinin damgalanmaması ve gerekli cezanın uygulanması, esnâf şeyhine salık verilmiştir. Bu çerçevede emtiaların bir tobonun olması gereken tul ve arzları da (uzunluk ve genişlik) bildirilmiştir⁹²⁴.

⁹²¹ 30 zira' ham bezden (20.4 m./bir tob) 10 akçe alınırken, aynı miktardaki alacadan 6 akçe, câr kuşakdan ise 2 akçe alındığı görülmektedir. DŞS, 313, 27.

⁹²² DŞS, 313, 1.

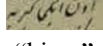
⁹²³ İlgili kayıta; "...Âmid nâibi ve me'zûnen bi'l-iftâ faziletli efendiler ve vücûh-ı sâire hazerâtı ve Damga Ağası İbrahim Ağa ve emti'a işleyen esnâf şeyhi vesâir ihtiyârları ve iş erleri inhâ olunur ki; Esnâf-ı mezburunun mücerred tama'-ı hâmlarından nâşi bir müddetden beru nesc ü i'mâl eyledikleri beyâzlı ve gezi ve kutnî vesâir envâ'-ı metâ'ın mikyâs-ı tûl ve arz-ı lâzimesinden gitdikçe noksân olarak i'mâl eyledikleri ecilden ahz-u i'tâyâ salâhiyeti olmadığından başka usûl-i mukteziye-i mukaddimesini ihlâl etmek mugâyir-i emr-i rızâ ve kârâhanelerini ibtâlâ müeddî bir hâlet olduğuna binâen üslûb-ı kadîmesine vaz'la şirâze-i nizâm u intizâmına rabtî lâzım gelmeğin ma'rifet-i şer' ve cümle ma'rifetiyle tanzîm ve kayd-ı sicil olunduğu vechile kemâ fi's-sâbık beher beyâzlı ...? topun tûlû on beş buçuk zirâ' ve arzı on iki kirye? ve kâğıtlı gezinin beher topu tûlen on zirâ' ve arzan on iki kirye? ve kitâbı ...? gezinin beher topu tûlen on bir zirâ' ve arzan on iki kirye? ve kutnînin dahî beher tûlû on bir zirâ' ve arzı on kirye olmak üzere fîmâ ba'd ensâc ü i'mâline mezîd-i ihtimâm ü dikkat etmelerini hâvî tenbîhen ve te'kidî dîvân-ı Diyarbekir'den işbu buyuruldu tahrîr-u isdâr ile irsâl olunmuştur. İmdi siz ki, efendiler ve vücûh-ı sâiresiz, esnâf-ı mezburuları huzûr-ı şer'e ihzâr ve işbu buyuruldumuz..." denilerek verilen emirler üzere hareket edilmesi emredilmiştir. DŞS, 590, 6.

⁹²⁴ Kayıta beher beyazlı tobon uzunluğunun 15,5 zira', arzının ise 12 kirye; kâğıtlı gezinin bir tobonun uzunluğunun 10 zira', arzının 12 kirye; kitabi gezinin bir tobonun 11 zira', arzının 12 kirye; kutninin bir tobonun uzunluğunun 11 zira', arzının 10 kirye ölçülerinde dokunması hususlarına riayet edilmesi

Sicil kaydından, 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında Diyarbekir’de beyazlı, gezi ve kutni kumaş dokumalarının hâlâ revaçta olduğunun yanı sıra, usul dışında üretim meylinin de vukubulduğu anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, Diyarbekir beyazlı kumaş türü çevre şehirlerde de rağbet görmüş ve bir tobu 26,5 kuruştan satılmıştır⁹²⁵.

4.10.4.1.1. Dellâllık mukâtaası

Diyarbekir tamga-i siyah mukâtaasının gelir kaynakları arasında bulunan dellâllık (tellâllık)⁹²⁶ vergisi de damga mukâtaasının kayda değer vergilerindendi. H. 1144 (M. 1732) yılına ait bir kayıta, Diyarbekir’de yaban bezi dellâllığının, damga mukâtaası gelirleri arasında olduğu görülmektedir⁹²⁷. Diyarbekir tamga-i siyah mukâtaasının gelir kaynaklarından biri olan Diyarbekir yaban bezi dellâllığını deruhte eden görevliler yıllık vergilerini voyvodalara vermekteydi. Ayrıca başka şehirlerden Amid şehrine satmak için ham bez getirenlerden de tellâllık resmi alınmaktaydı. Ancak kimi zaman bu vergiyi ödemek zorunda olanların türlü bahanelerle vergiyi ödemekten

istenmiştir. 1 Çarşı arşını/zira’ı 68 cm. olarak kabul edildiğinden, beyazlının tobutunun uzunluğu 10,54 m., genişliğinin ise -orijinal sicil kaydında (12 iki kirye) olarak okunmuştur- 50 cm. olması gerektiği bildirilmiştir. Ancak burada “kirye” olarak okunan ibârenin, Osmanlı uzunluk ölçü birimlerinden sayılan ve kirâh/kerrâb olarak bilinen ve 4.2 cm.’e tekâbül eden (1 zira’ 68 cm.’in 1/16’sı) ölçü biriminin kastedilmiş olma ihtimâli daha yüksektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi 1*, 277.; Bu ölçü birimi ile 12 kirye (kirah)’ın da “en” olarak 50 cm.’e tekâbül ettiği görülür ki bu en için makul kabul edilebilir bir ölçüdür. Kâğıtlı gezinin bir tobutunun uzunluğunun 6.8 m., genişliğinin ise 50 cm.; kitabi gezinin uzunluğunun 7.5 m., eninin de yine 50 cm.; kutninin uzunluğunun da kitabi gezinin uzunluğu gibi 7.5 m., eninin ise 42 cm. olması gerektiği ve bu ölçülerin esas alınarak dokuma mamûl edilmesi emredilmiştir. DŞS, 590, 6.

⁹²⁵ H. 1243 (M. 1828) yılına ait bir kayıttaki; “...*Âyinecizâde Hacı Sadullah, Şemas Yakub muvâcehesinde üzerine bundan akdem Erzurum kazâsında yirmi bir tob beyâzlı, yirmi altışar buçuk guruşdan beş yüz elli altı buçuk guruşa mersûma bey’ edip ol dahi ahz-u kabûl eyleyip parasını Diyarbekir’e duhûlümüzde vermek üzere mukâvele olunduğundan el-hâletü hâzihî Diyarbekir’e vürûd eylediğinden meblağ-ı mezbûrun tahsili matlûbumdur...*” ifâdelerden Erzurum kazâsında Diyarbekir beyazlı kumaşının tobu 26,5 kuruştan 21 tobutan satıldığı anlaşılmaktadır. DŞS, 376, 24.

⁹²⁶ Dellâl (tellâl); Osmanlılar’da bir haberi duyurmak veya ticarî sahada satıcı ile alıcı arasında uzlaşmayı sağlamakla görevli kişiydi. Dellâlların alım satımdan aldığı ücret, malın cinsine ve bölgelere göre farklılıklar gösterirdi. Fâtih devrine ait bir kânunnâmede dellâlların ticarî malların alım satımından alacakları ücret belirtilmiştir. Bu ücret genel olarak %1 nisbetinde tespit edilmiştir. Dellâlların tâyin ve azilleri de kânunlarla belirlenmiştir. Fâtih Kânunnâmesi’nde dellâlların yolsuzluk yapmaları halinde simsarları tarafından azledilip ellerindeki dellâllık berâtlarının alınması hükmü yer almaktaydı. Büyük şehirlerde loncalar halinde teşkilâtlanan dellâlların başlarındaki emînleri vasıtasıyla işlerini dürüstçe yürütmeleri sağlanmış, meslekten olmayanların dellâllık yapmaları ise yasaklanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, “Dellâl”, *DİA* (İstanbul, TDV Yay., 1994), 9/145-146.

⁹²⁷ Diyarbekir’de yaban bezinin dellâllık görevi yıllık 3.000 akçe vergi ile H. 1 Rebiü’l-evvel 1145’te (M. 22 Ağustos 1732) tarihinde her sene yıllık vergisini voyvodalara teslim etmek üzere Abdurrahman Feyzullah, ve Numan adlı kişilere tevcih edilmişti. BOA, C.ML., 311-12743.

kaçındıkları olurdu⁹²⁸. Bu durum hem yaban bezi dellâlina hem de mukâtaadan sağlanan yıllık vergiye kayıp yaşatıyordu. Bu durumun çözülerek mukâtaanın uğrayacağı zararları önlemek amacıyla merkeze gönderilen arzla Diyarbekir vâlisine, kadısına ve voyvodasına emir yazılması istenmiştir⁹²⁹.

Basmacı esnâfının içerisinde bulunduğu tartışmalardan biri de, Diyarbekir'e gelen hindkâri esvabını satın alanların evelden beri bezzaz esnâfı iken, buna müdâhale ederek usulü bozduklarından bahisle bezzazân esnâfının şikâyetinde bulunduğu husus olmuştur⁹³⁰. Bezzaz esnâfı, Diyarbekir'e gelen hindkâri giysilerden beyaz bez ve sukkeri dülbentlerini öncelikle kendilerinin ihtiyaçları kadar olanını aldıktan sonra geri kalanını basmacı esnâfının aldığını ancak olagelen âdete muğayir davranarak haklarına tecâvüz ettiklerini, gelirlerine ve kârlarına zarar verdiklerini dile getirmişlerdir. Ayrıca menzîl, seferiyye, hazariyye gibi mükellef kıldıkları vergilenin, basmacı esnâfından çok daha fazla olduğundan bahisle şikâyetinde bulunmuşlardır⁹³¹.

Kayıtlardan 18. yüzyılın ilk yarısında tamga mukâtaası içerisinde yer alan yaban bezi dellallığı vergisi dolayısıyla, Diyarbekir'de bez ticaretinin yoğun olduğu, bunun yanı sıra bez üretiminin ve ticaretinin Savur ve Çermik kazâlarında da yapıldığı görülmektedir. Dellâlık berâtı olan ve dolayısıyla bu vergiyi toplamaya hâiz kişiler, merkezden Diyarbekir'de tamga mukâtaasının şartları gereğince damgalanmadan hiçbir bezin satılmaması ve dellâllık vergisini ödemekten kaçınanlara gereğinin yapılması için vâli, kadı ve voyvodalara emir verilmesini istedikleri anlaşılmaktadır.

4.10.4.2. Pazar, günlük dükkanlar vergisi ve tartı mukâtaası

İhtisâp mukâtaası dâhilinde yer alan bac-ı bazar vergisi ise, pazara getirilip satılan mamül ürünlerden alınmaktaydı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya ait sancak

⁹²⁸ Mesela bazı basmacılar, Savur ve Çermik gibi kazâlara giderek "...ticaret tarîkiyle tamga mukâtaasına gelen yaban ham bezlerini iştirâ ve cem' edub..." yaban ham bezlerini satın alarak Diyarbekir'e satmak üzere getirmişlerdi. Yaban bezi dellâlî da, tamga mukâtaasına dâhil olan tellâllık resmini bu basmacılardan isteyince, "...basma yemeni edub sonra fûrûht edub sana tellâllık nâmiyle alınacak mîri virmezüz deyu haber edub ve ba'zıları dahî yeniçerilik iddi'âsı idub ve ba'zıları birer kimesneye intihâb sebebiyle..." farklı farklı bahanelerle tellâllık vergisini vermekten imtina etmişlerdi. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Başarır, 18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı, 126.

⁹²⁹ Arzda "...mukâtaanın şûrûtu üzere basmacı esnâfında, yeniçeri ta'îfesi elinde ya da sâir kişilerde bezler bulunur ise, tamgaya getirüb tamgalanur ve ber-vech-i mu'tâd olan mîrisin ödemeleri ve ödemeyen olur ise tellâllık zabitleri tarafından tâhsil edilmesi..." denilerek damga mukâtasının uğrayabileceği zararların önüne geçilmesi istenmiştir. BOA, C.ML., 311-12743.

⁹³⁰ DŞS, 355, 31.

⁹³¹ Bezzazân esnâfının konu ettiği vergilerin taksiminde, yüzyıl boyunca gerçekten de bezzaz esnâfı 1.000 birim olarak 39 esnâfa tevzî edilen verginin 80 birimini, basmacı esnâfı ise sadece 15 birimini ödemiştir. DŞS, 360, 7.

kâunnâmelerinde cullâh veya çulhalardan pazara getirdikleri bezler karşılığı ne kadar vergi alınacağına dâir kayıtlar yer almaktaydı. “Bâc-ı bazar vergisi” Osmanlı şehir pazarlarında alım-satım vergisi olarak ödeniyordu⁹³². Dükkânlardan günlük olarak alınan “yevmiye-i dekâkin vergisi” de ihtisâp mukâtaası gelirlerindendi. Bu çerçevede cullâh tezgâhlarının yer aldığı dükkânlardan da vergi alınmıştır. Ancak bu vergi, tezgâhların konulduğu bir tür oyuk (kuyu) olduğundan dolayı, verginin adı dükkân vergisinden ziyâde çukur/kuyu vergisi olarak tâhsil edilmiştir⁹³³. İhtisâp mukâtaası içerisinde yer alan bir diğer gelir kaynağı da “mîzân (tartı) vergisi”dir. Kayıtlarda mîzân-ı harîr olarak geçen gelir kaynağı ise ipekten alınan vergiyi ifâde etmektedir⁹³⁴.

18. yüzyılda ipek ticaret ve üretimiyle ilgili faaliyetlerin boyutlarını gösteren mukâtaaların incelenmesinden elde edilen sonuçlara göre ipek, tezgâhlarda dokunup kumaş haline getirilinceye kadar mîzân emîninin, boyama işlemleri sırasında boyahâne mukâtaası emîninin, dokunmuş kumaşların satışı sırasında muhtesib veya damga emînlerinin denetimindeydi. Bu arada, ham ipeğin iplik haline çekilme işlemlerinin yapıldığı mancınıklar, dokunan kumaşların perdahtlandığı mengeneler de vergilendirme eylemi içinde kalıyordu⁹³⁵. Mîzân-ı harîr mültezimleri ham ipekten alınması gereken vergileri mukâtaa bölgesinin herhangi bir yerinde almaya yetkiliydiler⁹³⁶.

Mîzân mukâtaası bazı şehirlerde münferit olarak işletilmişken bazı şehirlerde ise başka gelir kaynaklarıyla birlikte işletilmiştir. Örneğin Bursa’da müstakil bir mukâtaa şeklinde tertiplenen mîzân-ı harîr mukâtaası, 1747’de malikâne sistemi ile bir yıllığına 15.000 kuruş bedel ile Abduş-Şükür Mustafa Ağa’ya iltizâma verilmiştir⁹³⁷.

⁹³² Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, 151.

⁹³³ Diyarbakir’de cullâh çukuru veya kuyusu denilen tezgâhlardan, belli bir oranda vergi alınmaktaydı. Bkz. Emecen, “Cullâh”, 8/83.; Diyarbakir mufassal tahrir defterlerinde de çukur-ı cullâhân kavramı geçmektedir. Ancak bu adla alınan vergi bid’at olduğu gerekçesiyle daha sonra kaldırılrsa da cullâhların vergilendirilmesi farklı şekilde devam etmiştir. Cullâhlardan vergi, dokuma çukurunun veya tezgâhının vergilendirilmesinden ziyâde dokunan kumaşların damgalanması sırasında alınmaya başlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakir Eyâletinde Sanayi ve Ticaret”, 193.

⁹³⁴ Kutlu Dane, “Klasik Dönemde Devlet-i Aliyye Maliyesinin Gelirleri”, *Journal of Life Economics* 10/2 (2023), 90.

⁹³⁵ Mesela Bursa’da ipek üreten ve ipek ipliği büken esnâfın kendi aralarında gelenekselleşmiş üretim yöntemlerine göre, “pod” denilen atkı ipliğinin ipeği iki buçuk vukıyye (yaklaşık 3 kg.), “meşdûd” denilen çözgü ipliğinin ipeği bir buçuk vukıyye (1.8 kg.) ağırlığındaydı. Buna göre her vukıyyesi 20 akçeden, bir pod için 50 akçe, bir meşdûd için 30 akçe ödenmekteydi. İzmir, Halep ve İstanbul’a tacirler tarafından götürülen ipeklerin yükleri emîn tarafından damgalanarak denetlendiğinden, bunlardan ayrıca damga resmi alınmamaktaydı. Ancak şehirde ipek işleyen esnâf arasında alınıp satılan her pod ve meşdûd damgalandığı sırada bunların herbirinin üzerine 10’ar akçe damga resmi eklenmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, 506.

⁹³⁶ Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, 505.

⁹³⁷ Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, 509.

Diyarbakir’de ise mîzân vergisi keylhâne⁹³⁸ gelir kaynağı ile birlikte maktu’ olarak işletilmiştir. Bu maktu’un yıllık geliri ise 150 ile 180 kuruş arasındaydı⁹³⁹. H. 27 Zilhicce 1152 (26 Mart 1740) tarihli sicil kaydından, Siverek kazâsındaki mîzân ve keylhâne maktu’unun, her ne kadar Siverek voyvodasının arzıyla 120 kuruş muaccele ve 150 kuruş yıllık vergi ile malikâne üzere verildiği sözkonusu edilmişse de, Siverek mîzân ve keylhâne maktu’u gelirlerinin Siverek Câmi-i Kebir Vakfı’na ait olduğu, bu sebeple bu maktu’un gelirlerinin yıllık 180 kuruş vergi ile Siverek Câmi-i Kebir Vakfı’na bırakılması için fermân gönderildiği anlaşılmaktadır. Defter kayıtlarında buna dâir bilgi yer almasa da ulemâ, a’yan, sulehâ ve zu’amânın şahîtliliklerinden, mîzân ve keylhâne gelirlerinin Câmi-i Kebir Vakfı’na ait olduğu bildirilmiştir⁹⁴⁰.

4.10.5. Pamukçular şeyhliği mukâtaası

18 yüzyılda hizmet mukâtaaları arasında yer alan ve malikâne sistemi ile işletilen şeyhlikler arasında pamukçular şeyhliği de bulunmaktaydı. Voyvodalığın gelir kaynaklarından olan pamukçular şeyhliğinin 18. yüzyılın başında dört hisse halinde deruhte edildiği anlaşılmaktadır⁹⁴¹. Dört hissedârdan olup Diyarbakir’de ikamet eden Süleyman ve Mustafa adlı kişiler, her ne kadar şikâyetle konu olsalar da, çok kısa bir zaman sonra merkezde oturan diğer hissedarların aradan çıkarılmasıyla tek başlarına mukâtaayı -yarı hisselerle sahip olmak üzere- işleten malikâneciler olmuşlardır⁹⁴². Maktu’a olarak işletilen mukâtaanın 1700 yılında yıllık vergisi 30 kuruş iken 1787’de 337,5 kuruşa yükselmiştir⁹⁴³. 1772’de Çüngüş boyahânesinin muaccelesinin 8.500 kuruş

⁹³⁸ Keyl/kile Osmanlı Devleti’nde yaygın olan bir ölçü birimi olup, daha çok hububat ürünlerinin tartılmasında kullanılmıştır. Keylhâne/kilehâne ise bu işlemlerin gerçekleştirildiği yerin adıdır. Bkz. Taşkın, *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Tartı ve Ölçü Birimleri*, 63.

⁹³⁹ DŞS, 360, 163.

⁹⁴⁰ DŞS, 360, 29.

⁹⁴¹ Pamukçular şeyhliği maktu’asının 1757 ile 1787 yılları arasında kayıtlara geçen dört hissedârı; Defterdar Ahmet Nazif Efendi ve kardeşi Mehmet Emin, Diyarbakirli Mustafa, Müderris Sunullah Efendi ve Küçük Seyyid Süleyman’dı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Başarır, “Diyarbakir Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâtaalar Özelinde Üretim ve Ticaret”, 149.

⁹⁴² Malikânecilerden Küçük Seyyid Süleyman, H. 14 Muharrem 1205 (M. 23 Eylül 1790) tarihinde aldığı berât ile 3/8’lik hisse için 180 kuruş, H. 12 Şaban 1205’te (M. 16 Nisan 1791) tarihinde aldığı berât ile 1/8’lik hisse için 30 kuruş toplamda ise mukâtaanın yarı hissesi için 210 kuruş muaccele yatırmıştı. Diğer malikâneci Mustafa ise, 1/4’lük hisse için H. 20 Zilhicce 1170 (M. 5 Eylül 1757) tarihinde 60 kuruş, 1/8’lik hisse için H. 14 Ramazan 1201 (M. 30 Haziran 1787) tarihinde 37,5 kuruş, 1/8’lik hisse için H. 16 Şaban 1201 (M. 3 Haziran 1787) tarihinde 30 kuruş, toplamda ise yarı hisse için 127,5 kuruş muaccele yatırmıştı. Hülâsa, Küçük Seyyid Süleyman 1/2’si için 210 kuruş ve Mustafa adlı kişi diğer 1/2’si için ise 127,5 kuruş muaccele ödeyerek pamukçular şeyhliğini (toplam 337,5 kuruşa/40.500 akçe) üzerlerine aldıkları bildirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Başarır, “Diyarbakir Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâtaalar Özelinde Üretim ve Ticaret”, 148.

⁹⁴³ BOA, MAD.d., 9519, 95.

(1.020.000 akçe) olduğu düşünüldüğünde, pamukçular şeyhliği toplam muaccesinin (337,5 kuruş/40.500 akçe), Çüngüş boyahânesi bedelinin 1/25 oranında bir muaccele ile satıldığı görülmektedir. Bu veri Çüngüş boyahânesinin gelir kaynağı açısından kıymetini göstermesi açısından da önemlidir⁹⁴⁴.

Diyarbakir'e tâbi kazâlardaki pamuk vergisi ise Dîvân-ı Hümâyûn'dan gönderilen görevlilerce toplanmıştır. Bu hususa dâir, H. 11 Zilka'de 1217 (M. 5 Mart 1803) tarihli Diyarbakir Şer'îyye Sicili'nde, bu görevin Dîvân-ı Hümâyûn hâcegânlarından Ref'i'ye, emânet usulü ile verildiği kayıtlıdır. Kayıttan anlaşıldığına göre, Diyarbakir'e tâbi kazâların da bu tarihlerde penbe mukâtaası mülhakatından olduğu ve kazâlarda dokunan ve imal edilen penbe alacası ve penbe bezinden 2'şer akçe, penbe peştâmalinin her birinden 1'er akçe, beledi yastığının çiftinden ise 2'şer akçenin dokuma tezgâhı sahiplerinden alınması hususunda emir gönderilmiştir. Burada dikkat çeken bir başka husus ise, pazar yerlerinde dokumacı esnâfına satmak üzere pamuk getiren çocuk ve kadınlardan bu çerçevede herhangi bir verginin alınmaması gerektiğinin belirtilmiş olmasıdır⁹⁴⁵. Aynı tarihli bir başka kayıтта da, Diyarbakir'in kazâlarında üretilip alınan veya satılan pamuk, pamuk ipliği ve kozalı pamuk ipliği vergilerinin zamanında ve kânuna uygun olarak tâhsil edilmesine ilişkin emirler kazâ kadı ve nâiplerine gönderilmiştir⁹⁴⁶.

H. 14 Receb 1238 (M. 27 Mart 1823) tarihinde de, Mâden-i Hümâyûn'a bağlı Harput, Palu, Çermik, Eğil, Ergani, Çüngüş ve Çarsacak dışındaki kazâlardan elde edilen pamuğun ve söz konusu kazâlardaki dokuma erbabının pamuktan imal ettikleri

⁹⁴⁴ BOA, MAD.d., 9519, 81.

⁹⁴⁵ Kayıтта bu görevin Ref'i'ye tevcih edildiği "...Dîvân-ı hümâyûn'umdan kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân Ref'i'in -zîde mecduhû- uhdesine ber-vech-i emânet ihâle olunmuş olmağla..." ifadelerinden anlaşılmaktadır. Alınacak vergilere dair ise, "...Memâlik-i Mahrûse'min penbe rûsûmu mukâta'ası mülhakâtından olan kazâlar derûnunda sıbyân ve nisvân makûle lerinin cüz'î ve perâkende destgâh ashâbına fûrûht eyledikleri penbe ve rişte-i penbenden resm-i mîrî tahsîli müte'assir olmakdan nâşi o makûlelerin pazar yerlerinden cüz'î ve perâkende destgâh ashâbına fûrûht eyledikleri penbe ve rişte-i penbenden resm-i mîrî mutâlebe olunmamak şartıyla..." ifadelerinden çocuk ve kadınlardan vergi alınmaması ancak "...destgâh ashâbının nesc ü i'mâl eyledikleri penbe alacasından ve penbe bezinden ikişer akçe ve penbe peştêmâlinde birer akçe ve beledî yastığının beher çiftinden ikişer akçe resm-i mîrîleri cem' u tahsîl olunup edâda muhâlefet ile mâl-ı mîrî tenzîl-ü kesr u noksândan ve mükerrer resm tahsîliyle..." şeklinde vergi alınması gerektiğine dair izâhata yer verilmiştir. Emrin gereğinin ifa edilmesi hususunda da "...Diyar-ı bekir eyâletinin muhtevî olduğu kazâlarda hâsıl ve bey' u şîrâ olunan penbe ve rişte-i penbe ve kozalı penbenin ber-mûceb-i şûrût-ı nizâm-ı cedîd icâb eden rûsûmlarını iki yüz on yedi ve on sekiz senelerine mahsûben bâyi'leri tarafından alâ eyyi hâlin penbe emîni mûmâileyh câniblerinden cem' u tahsîl ve ahz-u kabz olunup hâsılâtı defterîyle ma'an Dersaadet'ime irsâl ve İrâd-ı cedîd-i hümâyûn'um hazînesine teslim etdirilmesi husûsuna ihtimâm ü dikkat ve muktezâ-yı şûrût ve emr-i âlîşânım üzere amel ve hareket ile hilâfından tevakkî vü mübâ'adet eylemeniz bâbında fermân-ı âlîşânım sâdır olmuştur..." denilerek H. 1217 ve 1218 yıllarına mahsuben, nizâm-ı cedîd şartları gereğince kânunlara uygun ve zamanında toplanması emredilmiştir. DŞS, 356, 25.

⁹⁴⁶ DŞS, 356, 26.

emtia vergilerinin tâhsil edilerek Darbhâne-i Âmile'ye gönderilmesi Diyarbakir mutasarrıfı Mehmed Paşa'dan istenmiştir. Penbe mukâtaasının emânet usulü ile tevcih edildiğinin belirtildiği emirde, penbe mukâtaasına tâbi olan kazâlarda, çocuk ve kadınların perekende olarak dokumacı esnâfına sattığı pamuk ve pamuk ipliğinden vergi talep edilmeyerek, dokumacı esnâfının imal ettiği mamüllerden vergi alınması hususu mükerreren 20 yıl sonra emredilmiştir⁹⁴⁷. Ayrıca aynı tarihte Mâden-i Hümâyûn'a bağlı Harput, Palu, Çermik, Eğil, Ergani, Çüngüş ve Çarsacak dışındaki kazâlarda elde edilen pamuğun alım-satımında penbenin 1 kıyyesinden 1 para, rişte-i penbenin 1 kıyyesinden 2 para ve fotalı penbenin 1 kıyyesinden ise 1 akçe alınması emredilmiştir⁹⁴⁸.

4.10.6. Renkli ipek, deri vs. damgaları mukâtaası

16. yüzyılda özellikle ipek metâsı, Diyarbakir şehrinde ayrı ayrı vergilere konu olabilmekteydi⁹⁴⁹. Bu vergi kaynağı, 16. yüzyılda mukâtaa statüsünde olup hâss-ı hümâyûn olarak tâhsis edilmişti ve geliri 27.017 akçe idi⁹⁵⁰. 18. yüzyıla gelindiğinde de

⁹⁴⁷ Kayıta; "...Penbe rûsûmu mukâta'ası mülhakâtından olan kazâlar derûnun- da sıbyân ve nisvân makûlelerinin cüz'î ve perâkende destgâh ashâbına fûrûht eyledikleri penbe ve rişte-i penbeden resm-i mîrî mutâlebe olunmamak şartıyla destgâh ashâbının nesc ü i'mâl eylediklerini penbe alacasında, bezinde ikişer ve penbe peştêmâlında birer akçe ve beledî yasdığın beher çiftinden ikişer akçe resm-i mîrîleri cem' u tahsil olunup edâda muhâlefet ile mâl-ı mîrî terettüb-i kesr u noksândan ve mükerrer resm tahsîliyle tarafına gadr u himâye olunmakdan mücânebet olunmak..." denilerek pamuklu alaca ve bezinden 2'şer akçe, pamuklu peştâmalden 1 akçe, beledi yastığının çiftinden 2'şer akçe alınması emredilmiştir. DŞS, 351, 6.

⁹⁴⁸ Kayıta; "...Eyâlet-i merkûme- nin sâir muhtevî olduğu kazâlarda hâsıl ve bey' u şîrâ olunan penbe ve rişte-i penbe ve fotalı penbenin beher kıyyesinden icâb eden resm-i mîrîlerini sene-i merkûma mahsûben zabt u rabt ve ahz u kabz ve hâsılâtını mûmzâ defteriyle ma'an Darbhâne-i âmile'ne irsâl ü teslim eylemek... pazar içinde fûrûht olunan penbenin kıyyesinden ma'a-zam birer para ve rişte-i penbeden ikişer para ve fotalı penbeden birer akçe resm alınmak üzere karâr verildiğine binâen resm-i mezkûr bâyi' tarafından mîrî için ahz u tahsil olunmak ve iştirâ eylediklerinin müslümân ve gerek kefare emîninin tezkiresiyle iştirâ edip emîninin edâ tezkiresi olmadıkça iskele vesâir mahallerden gerek müslümân ve gerek kefare sefinelerine vaz' u tahmîl olunmamak ve yük bağlatmamak ve penbe ashâbından mücerred resmin vermemek için bir bahâne ile mu'ayyen olmayan bazı mahfî mahallerde imrâr edenler elegirdikde ikişer kat resm-i mîrîleri zecr ile tahsil olunmak..." denilerek, "Edâ tezkiresi/alındı belgesi" olmadıkça başka yerlere naklinin yasaklandığı bu minvâlde hareket etmeyerek muğayır davranan ve vergiden kaçınan pamuk sahiplerinden iki kat vergi tâhsil edilmesi de istenmiştir. DŞS, 351, 6.

⁹⁴⁹ 1540 tarihli Amid Sancağı Kânunnamesi'nde 1 Osmanlı batmanından (1 batman/6 okka/7.69 kg.) 50 akçe, harîr (ipek) olmadan geçen yükten 100 akçe, şehirde 100 akçelik ipeğin satılması halinde ise %5 (5 akçe) harîr vergisi alınacağına dâir kayıt mevcuttur. Kayıta; "...cins-i harîr ola Osmanî batmandan elli akçe ve eğer harîrsüz alaca bez ve futa ve sâyir bunların emsali ola yükünden yüz akçe-i Osmanî alınacaktır. Bunun yanında eğer yüz akçelik harîr satılsa bâc-ı harîr adıyla beş akçe alınacaktır. Harîr ve akmişe yükünden rubu' Osmanî, şehre gelenden ve gidenden alınurmuş..." denilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Barkan, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I Kanunlar, 136-138.

⁹⁵⁰ BOA, TK. GM.d., 155-56a.

vergi kaynağının yıllık geliri 27.013 akçe ile neredeyse hiç değişmemişti⁹⁵¹. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde tamga-i harîr gelir kaynağı, dericilik vs. diğer gelir kaynaklarıyla birleştirilerek 150 kuruş muaccele ve 850 kuruşluk yıllık vergi ile malikâne üzere satılmıştı. Yüzyılın sonlarında ise mukâtaa birden fazla hisselerle ayrılmak suretiyle malikâne üzere yatırımcıların tasarrufuna bırakılmıştı⁹⁵². Mukâtaanın 2/8'lik hissesi 1783 yılında 110 kuruş, 1/8'lik hissesi 1788 yılında 350 kuruş, 3/8'lik hissesi 1790 yılında 1.100 kuruş, yine aynı yıl 2/8'lik hissesi 650 kuruş muaccele ile deruhte edilmişti. Toplamda ise mukâtaa 2.210 kuruş muaccele ile malikâne sistemi ile satılmıştı⁹⁵³.

Esasında Osmanlı Devleti'nde Amasya, Bursa, İstanbul, Mardin ve Diyarbakır'deki ipekli dokuma sanayileri, İran'dan gelen ham ipeği işliyorlardı. İpek ticaretinde Bursa ile rekabet eden tek Pazar İran kervanlarının yüklerini boşalttıkları Haleb'ti⁹⁵⁴. Mukâtaanın gelir kaynağı içinde yer alan tamga-i gön ve sahtiyân ise dericilik ile ilgili olup, araştırma konumuza dâhil olmadığından detaylandırılmamıştır.

4.10.7. Kumaşlar ve diğer mallar mukâtaası

Dokumacılıkta eyâletin gelirleri arasında yer alan ve çeşitli kumaşlar mukataası demek olan “mengene-i akmişe ve emti'a-i sa'ire ve envâ-i mensûhât” adlı gelir kaynağının da vergileri malikâne üzere deruhte edilmekteydi. Yıllık vergisi 12.000 akçe olan bu faaliyet, 1755 yılında iki kardeş tarafından yürütülmekteydi⁹⁵⁵. Bursa mengene mukâtaası da yüzyılın ilk yarısında malikâne üzere verilmiş ve yıllık 12.000 akçe ve 100 kuruş muaccele ile işletilmiştir. Bursa mengene mukâtaası, Bursa'da ve çevresinde beş-altı yüz adet tezgâhta dokunan kutni, keremsud, peşimi gibi ipekli kumaşların perdahtlanması sırasında kumaş başına 30 akçelik bir vergiye dayalı bir mukâtaaydı⁹⁵⁶.

⁹⁵¹ BOA, MAD.d., 9519, 99.

⁹⁵² Başarır, “Diyarbakır Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâtaalar Özelinde Üretim ve Ticaret”, 150.

⁹⁵³ BOA, MAD.d., 9519, 99.; Başarır, “Diyarbakır Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâtaalar Özelinde Üretim ve Ticaret”, 151.

⁹⁵⁴ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1 (1300-1600)* (İstanbul: Eren Yay., 2000), 270-276.

⁹⁵⁵ H. 15 Rebiü'l-evvel 1169 (M. 19 Aralık 1755) tarihinde yapılan müzâyede neticesinde, Ahmed Efendi Sağmanizâde ile Mehmed Seyyid Efendi'nin oğulları Mehmed Ağa ve Mustafa Halil'e ilgili vergi birimi malikâne üzere deruhte edilmişti. BOA, MAD.d., 9518, 6.

⁹⁵⁶ Bursa mengene mukâtaası, H. 1143 (M. 1730-1731) tarihli mâliye defterine yılda 12.000 akçe maktu'ât ile kaydedilmiş ve derkenârda şöyle bir açıklama yapılmıştır: “...Bursa'da perdaht ve mengene ve tokmağa gelen eşyâdan ötedenberi alınagelen resimleri, şeyhleri tarafından toplanıp ve mengene ve tokmakçı amelesinin gereken ücretleri şeyhleri eliyle verilmek şartıyla Haleb perdahtçılık maktâ'una kıyas ile yılda 12.000 akçe mâl ile maktu'a kayd ve 100 guruş muaccele ile Esseyyid Ali Efendi ve Mustafa'ya malikâne

1755 yılından itibaren malikâne üzere işletilen Diyarbekir mengene-i akmişe ve emti'a-i sa'ire ve envâ'-i mensûhât gelir kaynağının, yüzyılın sonlarına doğru Diyarbekir voyvodalık mukâtaası içerisinde yer aldığı görülmektedir. Ancak perdahtlama işleminin mengenede değil de başka yerlerde yapılması nedeniyle zarara uğradığından bahisle İstanbul'a bir arz gönderildiği sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır⁹⁵⁷. Diyarbekir'de ve tâbi kazâlarda dokunan kutni vesair kumaşların mutlaka mengenehânedeki perdahtlanması gerektiği emrine rağmen mengenehâne dışındaki yerlerde perdahtlama işlemini icrâ edenlerin olması üzerine tekrar emir gönderilmiştir. Ayrıca mengenehâne dışında tokmak denen aletlerle perdahtlamanın yapılması halinde icrâcılarının hapsedilmeleri, bu icrâyı yapanların esnâf olması halinde ise dükkânlarının ve tezgâhlarının mühürlenmesi emredilmiştir⁹⁵⁸.

Mengene-i akmişe ve emti'a-i saire mukâtaasının, H. 21 Zilka'de 1218 (M. 15 Mart 1803) tarihinden itibaren Diyarbekir vâlisi Mehmet Paşa tarafından yıllık 17.500 kuruş bedel ile El-Hac İbrahim Reşid'e iltizâma verildiği de sicil kayıtlarında yer almıştır⁹⁵⁹. Mengene-i akmişe, 19. yüzyılda da voyvodalık mukâtaasını oluşturan vergi kaynaklarından biri idi. Mukâtaanın adı, 19. yüzyılın ortalarında "Mukâtaa-i Akmişe-i Diyarbekir" olarak değiştirilmiş ve 13.325 kuruş bedelle iltizâma verilmiştir⁹⁶⁰.

4.10.8. Esir, keten, kırmızı bogası ve diğer bazı malların dellâllık mukâtaası

18. yüzyıl Diyarbekir'inde yalnızca ticari faaliyetler değil, aynı zamanda şehrin fiziki dokusunu oluşturan kale, bedesten ve benzeri yapılarla ilişkili hizmetler de malî

tevcih ve 1143 senesi Muharreminde zabtetmek üzere bâ-telhis ve fermân-ı alışan başka başka berâtlar verilmiştir...". Başlangıçta Halep mengenesi örnek alınarak 12.000 akçeyle oluşturulan mukâtaa daha sonraki yıllarda, değer artışı göstermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", 510.

⁹⁵⁷ 3 Nisan 1797 tarihinde Diyarbekir voyvodası Halil'in İstanbul'a yazdığı bir arzda "...Diyarbekir derununda devam üzere alaca ve beyazlı ve kutni ve gazi ve atlas 5 adet emtia dezgahları olup hallacân esnâfi işleyüb ve mengene-i mu'tad olmadığından takakladub fûrûht işlemeleriyle kârlarına zarâr geldiğini..." belirtmiş ve Diyarbekir'de bir mengene inşâsını istemiştir. 11 Eylül 1797 tarihinde gönderilen fermânda; "... Medine-i Amid ve tavabi'i kazâlarında nesc olunan kutni vesair mengeneye te'alluk akmişenin cümlesi mengenehânedeki perdaht olunub beher topundan emsali 400 akçe perdaht ücreti..." alınacağı ve Diyarbekir mengenehânesinin Bursa mengenehânesi şartlarına göre kurulduğunun bildirildiği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 289.

⁹⁵⁸ DŞS, 356, 12.

⁹⁵⁹ Akmişe ve emti'a-i saire mukâtaasının iltizâma verildiğine ilişkin Diyarbekir Şer'îyye Sicili kaydında; "...Diyarbekir'de vâki' Mengenehâne-i Akmişe ve Emti'a-i saire Mukâta'ası işbu bin iki yüz on sekiz senesi Mart'ı ibtidâsından i'tibârla hâlen Diyarbekir Vâlisi Vezîr-i celîlü's-şân devletlü Mehmed Paşa hazretleri tarafından senevî on yedi bin beş yüz gurus bedel-i iltizâma..."denilerek, mart ayının başlangıcından itibaren El-Hac İbrahim Reşid'e satıldığı belirtilmiştir. DŞS, 356, 14.

⁹⁶⁰ BOA, MAD.d., 11732, 114.

ve idarî bir düzenleme olarak malikâne sistemine dâhil edilmiştir. Böylelikle gerek kentin ekonomik işleyişine katkı sağlayan ticaretle ilgili gelir kaynakları gerekse şehrin askerî ve ticarî önemini pekiştiren yapılar üzerinden elde edilen hizmet gelirleri, malikâne usulüyle tahsis ve idare edilerek devletin mali yapısına entegre edilmiştir. Bu durum, malikâne sisteminin yalnızca tarımsal üretim ve kırsal gelirlerle sınırlı olmayıp, şehir ekonomisinin çeşitli unsurlarını da kapsadığını göstermektedir⁹⁶¹.

Bu mukâataalardan biri de hiç şüphesiz ki “dellâlbaşılık-ı esir ve ketân ve kırmızı bogası ve emti'a-yı sâ'ire der-Diyarbakir” idi. Osmanlı şehirlerinde pazar yerlerinde alıcı ve satıcı arasındaki alışverişin düzenli biçimde gerçekleşmesini sağlamakla görevli kişilere “dellâl” adı verilmekteydi. Pazarın hacmine ve ticari yoğunluğuna bağlı olarak bu görevi ifa eden bir ya da birden fazla dellâlin bulunması mümkündü. Şehirdeki ticaret kolunun bir parçası olan bu görevin yıllık vergisi, 10.000 akçe olarak belirlenmişti⁹⁶².

Yüzyılın ikinci yarısından itibaren söz konusu mukâatanın hisselere bölündüğü görülmektedir. Bu çerçevede, hisse sahiplerinden Hafız Mehmed, H. 25 Receb 1176 (M. 9 Şubat 1763) tarihinde 1/3'lük hisse karşılığında 100 kuruş muaccele ödemiş, benzer şekilde Osman Ağa ise H. 25 Şevval 1184 (M. 11 Şubat 1771) tarihinde 2/3'lük hisse için 133 kuruş muaccele vermiştir⁹⁶³. Diyarbakir'deki çeşitli kumaş türleriyle ilgili dellâlların başı olma görevi yanında bu kumaşların her birine ilişkin dellâllık hizmeti de malikâne usulüyle tevcih edilebilmekteydi. Bu çerçevede kayda geçen örneklerden biri “Diyarbakir keten bezi dellâllığı”dır. Söz konusu görev, gerçekleştirilen müzâyede sonucunda altı parçanın bir hissesi için 205 kuruş muaccele ödeyen Hüseyin Ağa'ya tevcih edilmiş, böylece Hüseyin Ağa, görevin icrasından ya da görevden doğacak vergi gelirlerinden elde edilecek kârda pay sahibi olmuştur⁹⁶⁴. Bununla birlikte, bu tür çoklu hisse uygulamalarında Hüseyin Ağa örneğinde olduğu üzere, hissedârların fiilen görevi icra eden kişiler mi yoksa yalnızca ilgili vergi kaynağına sermâye yatıran mültezimler mi olduklarını ayırt etmenin çoğu zaman mümkün olmadığı bildirilmektedir⁹⁶⁵.

⁹⁶¹ Başarır, “Diyarbakir Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâataalar Özelinde Üretim ve Ticaret”, 154.

⁹⁶² Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni* (Ankara: İmge Kitabevi Yay., 2001), 248.

⁹⁶³ BOA, MAD.d., 9519, 101.

⁹⁶⁴ BOA, MAD.d., 9518, 75.

⁹⁶⁵ Başarır, “Diyarbakir Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâataalar Özelinde Üretim ve Ticaret”, 154.

4.10.9. Âtıl beyaz iplik mukâtaası

Diyarbakir voyvodalığı gelirleri arasında yer alan ve harap, bozulmuş ya da virân hâle gelmiş beyaz ipliğe (hayt, tel) karşılık gelen “virânlık-ı rişte-i beyaz” adlı mukâtaa, maktu‘ usulüyle gelir temin etmekteydi. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, bu mukâtaada malikâneci olarak kaydedilen kişilerden Sunullah ve Seyfullah’ın, yarımşar hisseye sahip oldukları görülmektedir. Sunullah, malikâneci bulunduğu yarı hisse için 1757 yılında 60 kuruş muaccele öderken, Seyfullah 1790 yılında aynı oranlı hisse için 20 kuruş muaccele ödemiştir⁹⁶⁶. Buna karşılık, mukâtaanın yıllık vergisi yüzyılın başında belirlenmiş olan miktarını koruyarak 25 kuruş düzeyinde sabit kalmıştır⁹⁶⁷.

⁹⁶⁶ BOA, MAD.d., 9519, 102.

⁹⁶⁷ BOA, MAD.d., 9518, 68.

5. DOKUMA MAMÜLLERİNİN İHRAÇ YOLLARI ile DOKUMACILIKTA UYGULANAN SİSTEM ve USULLER

5.1. Ticaret Yolları Açında Bir Merkez Olarak Diyarbekir

Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Anadolu'da doğu-batı, kuzey-güney kervan yollarının kesiştiği noktada bulunan Diyarbekir'in, dönemin ticarî hayatında da önemli bir yeri vardır⁹⁶⁸. Diyarbekir, Bizans dönemini takip eden İslâm devletleri hâkimiyeti, şehrin İslam medeniyetinin ürünleri ile tanışmasına vesile olmuş ve bunu takip eden Türk devletleri hâkimiyeti, bu medeniyeti pekiştirmiş ve aynı zamanda Türk kültürü ile birleştirmiştir. Diyarbekir, Osmanlı hâkimiyeti öncesi dönemlerde de tacirlerin uğrak noktası ve özellikle batıya yönelen kervanların geçiş güzergâhıydı. Diyarbekir Eyâleti'nin coğrafi olarak yakın şehirlerle olan kayda değer ticaret hacminin yanı sıra, doğu ile ticarete de özellikle Tebriz ve Bağdat'tan gelen tacirlerin geçiş güzergâhı üzerinde bulunmasından dolayı, önemli bir konumda idi. Özellikle doğudan gelen ticaret yolları, Bağdat şehrinin kuzeyinde ikiye ayrılmakta bu kervan yollarından birisi Musul şehrine gelirken, diğeri daha kuzeyde bulunan Amid'e kadar uzanmaktaydı⁹⁶⁹.

Diyarbekir, yakın bölgelerle yapılan ticarete olduğu kadar uzun mesafeli ticarete de önemli bir şehir olmuştur. Şehir, özellikle 18. yüzyılın ortalarından itibaren uzun mesafeli ticarete önemli merkezlerden biri haline gelmeye başlamıştır⁹⁷⁰. Ticaret yollarının kesiştiği bir noktada olması sebebiyle Osmanlı Devleti zamanında Diyarbekir'de bir gümrük kurulmuştur. Öyle ki 1760-1761 yılları arasında Diyarbekir voyvodalığı mukâtaası müfredâtına dâhil edilmiş olan Diyarbekir gümrük mukâtaası, 18. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir voyvodalığı mukâtaasının önemli bir mukâtaasıydı⁹⁷¹. Bu dönemde Bağdat-İstanbul arasında ticaret yapan tüccarlar, Diyarbekir gümrüğünden geçmek zorundaydılar. Dolayısıyla bu durum zaman zaman tüccar ile Diyarbekir gümrüğü arasında gümrük vergisinin Diyarbekir'de alınmasından dolayı tüccarların şikâyetlerine sebep olmuştur⁹⁷². Bağdat'tan İstanbul'a mal getiren veya götüren tüccarların gümrük vergilerinin, İstanbul'da alınması gerekirken,

⁹⁶⁸ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisâdî ve İçtimâî Tarihi I* (Ankara: Cem Yay., 1974), 34-87.

⁹⁶⁹ Wilhelm Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal (Ankara: TTK.Yay., 2000), 182.

⁹⁷⁰ Mafalda Ade, "Diyarbakir In The Late Ottoman Period From The Perspective Of Foreign Merchants In Aleppo", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakir*. ed. Bahaeddin Yediyıldız-Kerstin Tomenendal (Ankara: Diyarbakır Valiliği Yay., 2008), 1/212.

⁹⁷¹ BOA, C.ML., 300-12181.

⁹⁷² Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 314-315.

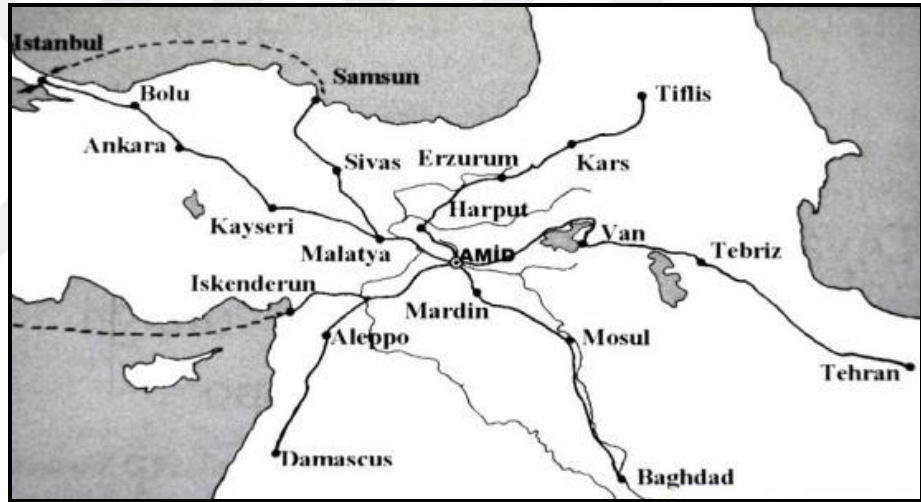
Diyarbakir gümrüğünde buna müdâhale edilmesi üzerine, Diyarbakir vâlilerine gönderilen fermânlarda sık sık bu husus gündeme getirilmiş ve söz konusu malların gümrüklerinin İstanbul'da alınacağı hatırlatılmıştır⁹⁷³. Bunun üzerine Diyarbakir'den transit geçen mallardan gümrük alınmaması sadece bâc-ı ubûr (geçiş vergisi) adı altında bir vergi alınması kararlaştırılmıştır⁹⁷⁴.

İstanbul-Bağdat ve Samsun-Bağdat ticaret yolunun Osmanlı dönemindeki güzergâh yolları incelendiğinde Diyarbakir;

a) İstanbul-İskenderun-Diyarbakir-Bağdat⁹⁷⁵

b) Samsun-Diyarbakir-Mardin-Bağdat⁹⁷⁶

c) İstanbul-Sivas-Diyarbakir-Bağdat⁹⁷⁷ şeklinde uzanan ticaret güzergâhının kavşak noktasında bulunuyordu. Yukarıdaki güzergâhları gösteren harita aşağıda verilmiştir⁹⁷⁸.

Şekil 5.1. Ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan Diyarbakir (Amid)

Bunun yanı sıra Bağdat tarafından gelen Hint mallarının da, Diyarbakir üzerinden diğer bölgelere sevk edildiği sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır⁹⁷⁹. Şehrin ticaretinde Haleb'in (Aleppo) ise önemli bir yer işgal ettiğini söylemek gerekir. Zira

⁹⁷³ DŞS, 355, 7.

⁹⁷⁴ DŞS, 352, 11.

⁹⁷⁵ DŞS, 299, 14.

⁹⁷⁶ BOA, C.BLD., 118-5889.; BOA, C.ML., 300-12181.

⁹⁷⁷ BOA, C.ML., 229-9578.

⁹⁷⁸ Ade, "Diyarbakir İn The Late Ottoman Period From The Perspective Of Foreign Merchants İn Aleppo", 212.

⁹⁷⁹ DŞS, 352, 11.

Haleb şehri, Diyarbekir’de üretilen pamuklu ürünlerin Fransa’nın Marsilya Limanı’na gönderilmesinde bir antrepo⁹⁸⁰ görevi görmüştür⁹⁸¹.

5.2. Diyarbekir Dokumacılığının Dış Ticaretteki Yeri

18. yüzyıl boyunca, özellikle de yüzyılın ikinci yarısında Fransa, Osmanlı İmparatorluğu ile gerçekleştirilen ticari ilişkilerde başat aktörlerden biri olarak öne çıkmıştır. İki devlet arasındaki ticaretin önemli bir bölümünü dokuma ürünleri teşkil etmekte olup, Osmanlı menşeli pamuklu mamuller Fransa pazarında sürekli olarak yüksek talep görmüştür. Osmanlı Devleti’nin Fransa ile hatırı sayılır ticari ilişkileri olan eyâletlerinden biri ise Diyarbekir’dir. Diyarbekir, Avrupa pazarlarına büyük miktarlarda tekstil ürünü ihraç etmesi açısından zengin bir geleneğe sahipti. Bu bağlamda, Diyarbekir’den Fransa’ya ihraç edilen parça sayısı dikkate alındığında, bölgenin pamuklu dokuma ürünleri üretim ve ihracat kapasitesini ortaya koyması bakımından da kayda değer bir göstergedir⁹⁸².

Diyarbekir’in 18. yüzyılda başlıca ihracat ürünü, kırmızı ve mor zemini bulunan sağlam çift katlı (*chafarcanis*) bir pamuk kumaştı. Bir Hint tekstil ürününün taklidi olarak üretilen bu kumaştan Marsilya’ya yapılan yıllık ortalama ihracat, 1750’ler ile 1780’ler arasında 30.000 toptu⁹⁸³. 18. yüzyılda Diyarbekir’den Fransa’ya gerçekleştirilen pamuklu kumaş ihracatı, parça olarak aşağıdaki grafik ile gösterilmiştir⁹⁸⁴.

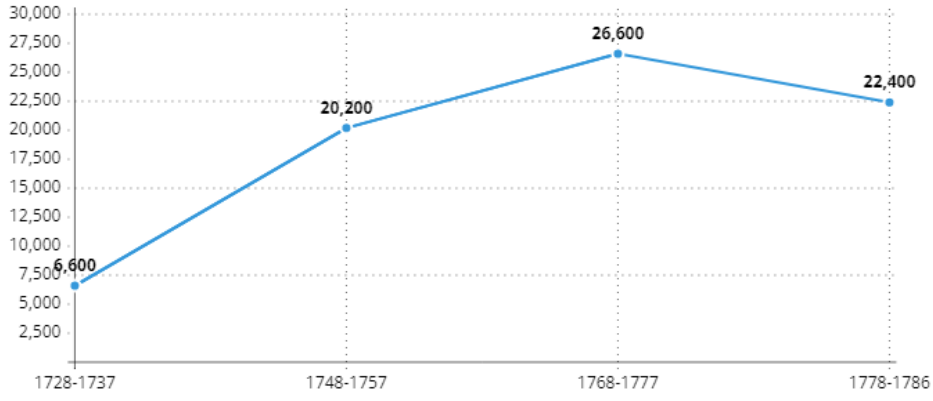
⁹⁸⁰ Ticari malların muhafaza ve depo edildiği yer, ardiye. Bkz. Doğan, “antrepo”, 59.

⁹⁸¹ M. Sait Türkhan, *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Haleb* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014), 40.

⁹⁸² İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 116

⁹⁸³ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 165.

⁹⁸⁴ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 116.

Şekil 5.2. Fransa'ya Diyarbakir'den ihraç edilen pamuklu kumaş adedi (parça)

Genellikle savaş dönemlerinde ticaret olumsuz yönde etkilenmekle birlikte, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı siyasi ve askeri istikrârsızlıklara rağmen, 1768-1777 yılları arasında Diyarbakir'den Fransa'ya yapılan pamuklu mamul ihracatının azalmak yerine en yüksek seviyesine ulaşması, Osmanlı-Fransız ticari ilişkilerinin sürekliliğini ve Fransa'nın Osmanlı pamuklularına yönelik istikrârlı talebini göstermesi bakımından son derece kayda değerdir⁹⁸⁵. Bununla birlikte Diyarbakir'de üretilen kırmızı ipliklerin de Karadeniz'deki ünlü Ünye Limanı'ndan ihraç edildiği bilinmektedir⁹⁸⁶.

Osmanlı'nın önemli bir pamuklu dokuma merkezi olan Diyarbakir'in Avrupa'da rağbet gören kırmızı iplik boyamacılığı çok iyi saklanan teknik sırlara dayanmaktaydı. Çok değerli olan bu sırları İngiliz imalatçıları, formülünü ele geçirmek için 5.000 sterlin teklif etmiş, Fransız hükümeti ise 1765'lerde gizli kırmızı boya formülünü ele geçirerek sır olmaktan çıkarmıştı⁹⁸⁷. Kırmızı pamuk ipliği Fransa'da da üretilmesine rağmen Osmanlı'dan ithâli çok fazlaydı. Bunun en büyük nedeni ise renginin muâdillerine göre çok daha canlı olmasıydı. Fransa'da 1754 yılında Levant⁹⁸⁸ ticaret politikalarını

⁹⁸⁵ Fukasawa, *Toilerie Et Commerce Du Levant: d'Alep A Marseilla*, 127.

⁹⁸⁶ Abdulvahap Yıldız, *135-313 Nolu Şer'îye Siciline Göre (1135/1722-1213/1798) Yıllarında Amid (Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994), 73.

⁹⁸⁷ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 63-64.

⁹⁸⁸ Tarihte bu kelime Doğu Akdeniz kıyılarındaki ülkeler için kullanılmıştır. Söz konusu terim, günümüzde Türkiye, Yunanistan, Mısır, Ürdün, İsrail, Suriye ve Lübnan gibi ülkeleri kapsamaktadır. İngiliz tüccarlar, özellikle Yakın Doğu ve Asya ülkeleriyle gerçekleştirilecek ticari faaliyetleri kolaylaştırmak amacıyla, 1592-1626 yılları arasında çeşitli şirketler kurmuşlardır. Bu şirketlerden biri, "Levant Şirketi" adı altında teşkil edilmiştir. Söz konusu şirket, genel olarak kendi hükümetlerinden ticaret tekeli ve çeşitli imtiyazlar temin etmekte, faaliyet göstereceği ülkelerin hükümetlerinden ise imtiyaz ve muafiyet elde edebilmek amacıyla kendi hükümetinin desteğini sağlamaktaydı. Çoğu zaman, bu şirketlerin temsilcileri, bulundukları ülkelerde diplomatik nitelikte görevler üstlenmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, 17-21.

belirlemek için hazırlanan raporlardan birinde, doğulu kumaşların bu kadar iyi olmasının üç nedeninin olduğu vurgulanmış, bunların; pamuk ipliğinin kaliteli biçimde oluşturulması, pamuk ve ipeğin tek kumaşa birlikte kullanılması ve son olarak da kumaşın canlı ve kalıcı olarak her renge boyanabilmesi olduğu belirtilmiştir⁹⁸⁹.

18. yüzyılda Anadolu’da İstanbul, Suriye’de Haleb, Mısır’da Kahire, imparatorluğun Hindistan ticaretinde en önemli ithâlat merkezleri idi. Hint malları İstanbul’a Diyarbekir üzerinden, Haleb’e ise Basra ya da Basra Körfezi yoluyla, Kahire’ye ise Cidde ya da eskiden Venedikliler’in kullandığı Kızıldeniz yolu ile getirilmekteydi⁹⁹⁰. Tavernier’in, 17. ve 18. yüzyıllarda Anadolu doğu-batı yollarının, doğuda iki büyük antrepo şehir olan Tebriz ve Bağdat’tan hareketle batıda üç büyük merkez olan Haleb, İzmir ve İstanbul üzerine yöneldiğini, Tebriz-Haleb ve Tokat-Bağdat yollarının Diyarbekir merkezinde kesişmekte olduğunu, bu dönemde önemli dokuma ve ticaret merkezi olan Diyarbekir’in nüfusunun tahminen 20.000 olduğunu aktardığı belirtilmektedir⁹⁹¹.

18. yüzyılda, Güneydoğu Anadolu pamuklularının özellikle Diyarbekir’in makbul kırmızı emprimeleri ve Gaziantep’in mavi acemileri Haleb-İskenderun üzerinden Marsilya’ya ihraç edilmiş oradan da Fransa’nın diğer bölgelerine gönderilmiştir. Haleb ve Marsilya, 18. yüzyılda Fransa ticaretinde Diyarbekir ve Ayntab’ın pamuklu dokuma imal ve ihraç eden iki önemli merkezi olmuştur⁹⁹². Hint basmaları ve İran menşe’li kalemkâr ve benzerleri Marsilya piyasasında kaybolduktan sonra, Diyarbekir basmaları ve Ayntab acemileri Fransız pazarında bu çeşidi temsil eden başlıca pamuklular durumuna gelmiştir⁹⁹³.

Diyarbekir’den başlıca *chafarcani* adı verilen renkli ve çiçekli basmalar Marsilya’ya ihraç edilmekteydi. Bu ucuz pamuklu kumaşlar, kaçak yollar aracılığıyla İspanyol ve İngiliz kolonilerine de ulaştırılmış ve buralarda özellikle siyahi nüfus ile düşük gelirli halk tarafından yoğun olarak tüketilmiştir. 18. yüzyılda, Fransız, İspanyol ve İngilizlerin Amerika’daki kolonilerinde halkın önemli bir kesimi, Diyarbekir ve

⁹⁸⁹ Yılmaz, “XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları, Fransız Arşivlerinden I”, 786.

⁹⁹⁰ Yılmaz, “XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları, Fransız Arşivlerinden I”, 785.

⁹⁹¹ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 113.

⁹⁹² Diyarbekir dışında, bölgedeki Ayntab’tan da Fransa’ya, 1728-1737 tarihleri arasında 57.400 parça, 1748-1757 tarihleri arasında 106.000 parça, 1768-1777 yılları arasında 120.500 parça, 1778-1786 tarihleri arasında ise 69.900 parça pamuklu ihraç edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 116.

⁹⁹³ Fukasawa, *Toilerie Et Commerce Du Levant: d’Alep A Marseilla*, 123.

Antep'te dokunan basmaları giymekteydi. Bunun yanı sıra, yasaklara rağmen kaçakçılığın artmasıyla 18. yüzyılın sonlarına doğru pamuklu kumaş kullanımı hem yüksek sınıflar hem de sıradan halk arasında belirgin bir artış göstermiştir. Yasakların kaldırılmasının ardından ise, pahalı Hint kumaşları yerine Levant menşeli ucuz pamukluların kullanımının teşvik edildiği görülmektedir⁹⁹⁴.

5.3. Diyarbekir Dokuma Mamüllerinin İhraç Yolları

5.3.1. Güney yolu ile Musul, Halep ve İskenderun üzerinden ihracat

Keçi veya koyun tulumlarının şişirilmesi ve üzerlerine keresteden bir platform eklenmesi suretiyle imal edilen kelek, Osmanlı döneminde Dicle Nehri'nin Diyarbekir-Musul arasındaki güzergâhında nakliyat ve ulaşım amacıyla kullanılan başlıca araç konumundaydı. Diyarbekir ve çevresinde üretilen dokumalar bu araçlar aracılığıyla Irak pazarlarına oradan da uluslararası ticaret ağlarına taşınmaktaydı. Şehir ticaretinde ve bölgesel ulaşımında üstlendiği belirleyici işlev dolayısıyla kelek üretimi ve işletimiyle meşgul olan kelekçiler, Diyarbekir'in iktisadî örgütlenmesinin önemli unsurlarından biri hâline gelmiştir. Dicle Nehri'nin Diyarbekir iskelesi, şehrin ve hinterlandının üretim fazlasını veya dışarıdan getirilen ticari malları Musul gibi bölgesel merkezlere ulaştırmakta, buradan da Bağdat ve Basra üzerinden dünya pazarlarına sunulmaktaydı. Böylece bölgesel ve uluslararası ticaret sirkülasyonu, büyük ölçüde keçi ya da koyun derilerinden elde edilen tulumların şişirilmesi ve üzerlerine monte edilen ahşap platformlarla oluşturulan, yerel terminolojide “kelek” olarak adlandırılan ulaşım araçlarıyla sağlanmıştır⁹⁹⁵.

Dicle Nehri'nin Diyarbekir-Musul arasındaki kesiminin kayalık bir zemine ve güçlü akıntılara sahip olması, söz konusu güzergâhta antik dönemlerden itibaren nakliye ve ulaşım amacıyla kullanılan yegâne nehir taşıtının kelek olmasına zemin hazırlamıştır⁹⁹⁶. Bu bağlamda, Diyarbekir'de üretilen dokuma ürünlerinin bir bölümü, kelekler vasıtasıyla Hasankeyf üzerinden Musul'a kadar taşınarak bölgesel ticaret ağlarına dâhil edilmiştir⁹⁹⁷. Nehir yoluyla taşımacılık kara yoluyla taşımacılığa göre

⁹⁹⁴ Fukasawa, *Toilerie Et Commerce Du Levant: d'Alep A Marseilla*, 184.

⁹⁹⁵ Dinç, “Osmanlı Diyarbakır'ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları”, 97.

⁹⁹⁶ Bilal Altan, “Osmanlı Devleti'nde Kelek Taşımacılığının Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler”, *Hazine-i Evrak ve Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2020), 62.

⁹⁹⁷ Dinç, “Osmanlı Diyarbakır'ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları”, 121.; Bu yöntemin izlenmesinin bir nedeni de kara yoluyla yapılan nakliye ücretlerinin yüksek olmasıydı. Ancak Hasankeyf

hem daha ucuz hem daha hızlı ve güvenliyd⁹⁹⁸. Bu yol ile Diyarbakır'da dokunan malların bir kısmı Musul'a gönderilmekte oradan da Suriye Limanı'ndan diğer ülkelere ihraç edilmekteydi. Pamuklu dokumaların, Diyarbakır'den Musul'a veya Haleb'e kara yoluyla sevkîyatında zaman zaman karşılaşılan güvenlik sorunu, kelekler için söz konusu değildi. Zira 18. yüzyılın ortalarında Diyarbakır-Musul arasında Dicle Nehri boyunca uzanana derin vadinin güvenliğini sağlayan ve Hasankeyf Kalesi'ndeki tımar ve yeniçeri askerlerinden oluşan 127 muhafız görevlendirilmişti⁹⁹⁹. Ayrıca nakliyesi yapılan mamüllerin sahiplerine refâket eden kelekçiler yol güzergâhını ve güvenli durak noktalarını iyi bilmekte bu da kelek yoluyla mal nakliyesini tercih edilir kılmaktaydı¹⁰⁰⁰.

Dicle üzerindeki en büyük yerleşim yeri olması nedeniyle Diyarbakır, Musul ile birlikte Dicle Nehri'nin yukarı kısımlarını kontrol ediyordu¹⁰⁰¹. Dicle Nehri, özellikle ticarî metânın Diyarbakır'den Musul'a sevk edilmesinde kullanılırken, Fırat Nehri, Osmanlı Devleti'nin tekne yapımı için kenarında tersâne kurduğu bir nehir olmuştur¹⁰⁰². Diyarbakır'den sevk edilen mal ve eşyaların keleklerle yol aldığı güzergâhta önemli durak noktalarından biri Cizre iken diğeri ise Hasankeyf'ti¹⁰⁰³. Diyarbakır'ın Hasankeyf kazâsı kelekçilikte gelişme kat etmiş kelekçi esnâfının önemli bir durak noktasıydı. Hasankeyf kazâsından Musul'a oradan da Bağdat'a kadar uzanan güzergâhta keleklerle ticari nakliyat yapılmaktaydı¹⁰⁰⁴. Seyyâhlardan Evliya Çelebi, kelekçilerin Diyarbakır iskelesinden Musul'a yük taşıdıklarını, Dicle ve Fırat nehirlerinin rehberi ve uzmanı

ve Musul ile yapılacak tüm ticaretin bu yol ile yapılmasının belli riskleri de vardı. Zira keleklerin yük kapasitesinin sınırlılığı ve nehirlerin akıntı debilerinin yüksek olması nedeniyle keleklerin devrilme riski vardı. Ancak yine de kelek, ticarî mamüllerin nakledilme yöntemlerinden biri olmayı yüzyıl boyunca sürdürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Altan, "Osmanlı Devleti'nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler", 68.

⁹⁹⁸ Haluk Sağlamtimur, "Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı ve Hasankeyf", *Metro Gastro Dergisi* 77 (2015), 9.

⁹⁹⁹ BOA, A.DVNS.AHK.DB.d., 3/15.

¹⁰⁰⁰ Dinç, "Osmanlı Diyarbakır'ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları", 118.

¹⁰⁰¹ Diyarbakır, Osmanlı Devleti'nin bu havzada güvenliğini sağlayan bir kale konumunda olması hasebiyle, iletişim ve ulaşım altyapısının geliştirilmesi için İstanbul'dan ciddi miktarda finansal ve lojistik destek almaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Faisal H. Husain, *Sultan'ın Nehirleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda Dicle ve Frat*, çev. Bestami S. Bilgiç (İstanbul: Timaş Yay., 2023), 59, 72.

¹⁰⁰² 16. yüzyılın ikinci yarısında Dicle ve Fırat Nehirleri için bu amaçla Birecik'te tersâne kurulmuştu. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Fırat Nehri içinde bir "ince filo" oluşturulmuştu. Filonun meydana getirildiği tersâne, Tersâne-i Âmire'ye tâbiydi. Bu tersânede ihtiyaç duyulan tüm tezgâh ve malzemeler de Tersâne-i Âmire tarafından sağlanıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniyye*, 289.; Bu çerçevede Diyarbakır'ın Berriyecik (Birecik) kazâsı, Fırat Nehri kıyısında kurulu Osmanlı Devleti'nin en önemli tekne yapım merkezi ve rıhtımıydı. Birecik, 18. yüzyılın sonlarına kadar coğrafi konumu, iklimi ve bitki örtüsü gibi avantajları nedeniyle teknelerin inşa edildiği bir tersânaye sahipti. Ancak Osmanlı, yüzyılın sonlarında yaşanan siyasî ve malî krizler nedeniyle Dicle-Fırat (Şatt) havzasındaki masraflı donanma sanayiine son vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Husain, *Sultan'ın Nehirleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda Dicle ve Frat*, 266.

¹⁰⁰³ Altan, "Osmanlı Devleti'nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler", 65.

¹⁰⁰⁴ Yılmazçelik, "Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Diyarbakır Esnâfı", 469.

olduklarını aktardığı belirtilmektedir¹⁰⁰⁵. Aşağıdaki görselde Diyarbekir Eyâleti'nin On Gözlü Köprüsünden Dicle Nehri'ne açılmak üzere mal yüklenen bir kelek görülmektedir¹⁰⁰⁶.

Şekil 5.3. Dicle Nehrine açılmak üzere mal yüklenen bir kelek

Kelekçilik işi ile iştigal olan kelekçi esnâfı, Diyarbekir sicillerinde esnâf-ı kelekçiyân, taife-i kelekçiyân, sınıf-ı kelekçiyân ve hırfet-i kelekçiyân gibi kavramlarla tanımlanmıştır¹⁰⁰⁷. Kelekçi esnâfı şeyhliğinin, yıllık belirlenmiş maktu' vergi üzere iltizâma verilmiş olması da kelekçiliğin Diyarbekir voyvodalığının gelir kaynaklarından biri olduğunu göstermektedir. H. 7 Zilka'de 1177 (M. 8 Mayıs 1764) tarihli sicil kaydında, Diyarbekir'de Dicle Nehri iskelelerinde mavku' kelekçi esnâfı şeyhliğinin, yıllık 5.000 akçe maktu' vergiyi ödeyen Seyyid Ahmed'e iltizâma verildiğinden bahisle bu usûl üzere hareket edilmesinin istendiği anlaşılmaktadır¹⁰⁰⁸.

¹⁰⁰⁵ Seyit Ali Kahraman, *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi* (Ankara: TTK Yay., 2013), 2/344.

¹⁰⁰⁶ Dinç, "Osmanlı Diyarbakır'ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları", 114.

¹⁰⁰⁷ Hırfet-i kelekçiyân için bkz. DŞS, 348, 26.; Dinç, "Osmanlı Diyarbakır'ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları", 101.

¹⁰⁰⁸ Kayıtta; "...kelekçiyân esnâfının meşîhatı senevî beş bin akçe mâl-ı maktû'u Diyarbekir voyvodalarına verilmek üzere merkûm Seyyid Ahmed'in ber-vech-i maktû' üzerinde olup ve bu makûle tevâbi'âtdan olan maktû'un mahsûlât ve rûsûmâtı kânun-ı kadîm ve olageldiği üzere ahz-u kabz etdirilip âhardan müdâhale etdirilmemek şûrûtundan olmağla..." denilerek, iltizâm sahibi Seyyid Ahmed'e müdâhale edilmemesi emredilmiştir. DŞS, 348, 6.

18. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir'in en önemli ihraç ürünlerinin başında dokuma ve deri ürünleri gelmekteydi¹⁰⁰⁹. Pamuklu dokuma ve diğer emtiaların Diyarbekir'den Musul'a gönderildiği yollardan biri de karayolu idi. Diyarbekir'de imal edilen pamuklu dokumaların Musul'a nakli, yük hayvanları ile sağlandıktan sonra oradan da Suriye Limanı'na ihraç edilmek üzere gönderilmekteydi¹⁰¹⁰. Musul ticarî anlamda bir nevi alıcı ve satıcıların buluşma noktasıydı. Mamüllerin, alıcılarının beğenisine sunulduğu, tanıtıldığı ve yeni ürünlerle buluşturulduğu bir şehirdi¹⁰¹¹.

Diyarbekir'den Musul'a hem karayolu ile hem de keleklerle ulaştırılan pamuklu dokumalar, Haleb üzerinden ihraç edilirken¹⁰¹² bir kısmı da İskenderun Limanı üzerinden diğer ülkelere gönderilmekteydi¹⁰¹³. İstanbul-Bağdat ticarî yol güzergâhının, İstanbul-İskenderun-Diyarbekir-Bağdat şeklinde işlev görmüş olması da Diyarbekir'in ticarî anlamda gelişmesine katkı sağlamaktaydı¹⁰¹⁴.

5.3.2. Batı yolu ile İzmir ve İstanbul üzerinden ihracat

İstanbul ile Bağdat arasındaki ticarî güzergâh İstanbul-Sivas-Diyarbekir-Bağdat hattı üzerinden şekillenmişti¹⁰¹⁵. Bu güzergâhta yer alan Diyarbekir'de üretilen pamuklu dokumaların bir kısmı kara yolu ile yük hayvanları kullanılarak İzmir'e ve İstanbul'a gönderilmekte oradan da diğer ülkelere ihraç edilmekteydi¹⁰¹⁶. Ancak Diyarbekir'de imal edilen pamuklulardan İzmir ve İstanbul üzerinden yapılan ihracatın miktarı, Musul ve Haleb üzerinden yapılan ihracat kadar değildi¹⁰¹⁷. İstanbul'a gönderilen Diyarbekir pamuklu dokumalarının bir kısmı ise İstanbul pazarlarında satılmıştır. 1640 tarihli İstanbul es'ar defteri incelendiğinde, İstanbul'da bu tarihlerde pamuklular cinsinden sayılan Diyarbekir bogasılarının narh edildiği ve fiyatlandırılma da Anadolu'nun farklı

¹⁰⁰⁹ Yılmazçelik, "Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Diyarbekir Esnâfı", 482.

¹⁰¹⁰ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 121.; Yunus Emre Tansü (ed.), *Ticaretin Altın Çağı Taner Yıldırım* (Ankara: İksad Yay., 2022), 299.

¹⁰¹¹ Dinç, "Osmanlı Diyarbakır'ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları", 96.

¹⁰¹² İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 116.

¹⁰¹³ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 113, 115.

¹⁰¹⁴ DŞS, 299, 14.

¹⁰¹⁵ BOA, C.ML., 229-9578.

¹⁰¹⁶ 18. yüzyılın ortalarından itibaren İzmir Limanı'ndan yapılan ihracatta, İran menşeli kalemkâr ve benzerleri piyasadan kaybolduktan sonra ihraç edilen Diyarbekir basma pamukluları Fransa pazarında bu çeşidi temsil eden yegâne pamuklu durumuna gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 120-121.

¹⁰¹⁷ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 112.

eyâletlerinden gelen bogasılardan daha kaliteli olduğu ve dolayısıyla daha pahalıya satıldığı görülmektedir¹⁰¹⁸.

İzmir'e gönderilen pamuklu dokumların önemli bir kısmı iç pazarda alıcı bulurken belli bir kısmı ise İzmir Limanı'ndan ihraç edilirdi. İzmir bölgesi pamuk yetiştiriciliğinde ve pamuklu dokumada önemli bir üretim merkezi olduğundan, İzmir Limanı'ndan çok ciddi miktarda İzmir bölgesinde imal edilen pamuklu dokumalar ve pamuk hammadde ihracata konu olmuştur¹⁰¹⁹.

5.3.3. Kuzey yolu ile Samsun, Sinop ve Ünye üzerinden ihracat

Diyarbakır'da üretilen kırmızı ipliklerin Karadeniz'deki ünlü Ünye Limanı'ndan ihraç edildiği bilinmektedir¹⁰²⁰. 23 Ağustos 1805 tarihli bir tahrîrat özetinden anlaşıldığına göre Diyarbakır alacası başta olmak üzere diğer dokuma ürünleri, ki özellikle pamuklu dokumalar, Samsun ve Sinop limanlarından Avrupa'ya ihraç edilmekteydi¹⁰²¹. 18. yüzyılda Diyarbakır, Samsun'un Bağdat ile ticaretinde ticarî bir sirkülasyonunun olduğu kavşak noktasında bulunmaktaydı. Kayıtlarda Samsun'dan Bağdat'a ticarî yolun, Samsun-Diyarbakır-Mardin-Bağdat olarak işler olduğu görülmektedir¹⁰²². İstanbul, Samsun, İzmir, Sinop ve Ünye'den Bağdat'a, yapılan ticaretin kavşak noktasında olan Diyarbakır Eyâleti, bu yönüyle Osmanlı Devleti hazinesine gelir sağlayan önemli eyâletlerinin başında gelmekteydi¹⁰²³.

5.4. Diyarbakır ve Orducu Esnâfı (Ordu-Pazar Akçesi)

Osmanlı sefer organizasyonlarında askeri güçlerin ihtiyaç duyduğu levâzımatı karşılamak amacıyla arşiv belgelerinde “orducu esnâfı” olarak adı geçen farklı mesleklerden esnâf grupları ordu ile birlikte seferlere katılmışlardır. Diyarbakır Eyâleti özellikle şark seferlerinde orducu esnâfı çıkarmaktaydı. Sicillerden palancıyân, serracân, terziyân ve bezzazân gibi dokumacı ilişkili esnâf gruplarının orducu esnâfı

¹⁰¹⁸ Yücel, *1640 Tarihli Es'ar Defteri*, 54, 86.; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi 1*, 279.

¹⁰¹⁹ İzmir'in özellikle 17. yüzyıldan başlayarak özellikle 18. yüzyılın ortalarından itibaren öteki ihraç limanlarını geride bırakarak imparatorluğun en önemli ihraç limanı haline gelmesi pamuk ve pamuklu ihracatı sayesindeydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 88.

¹⁰²⁰ Yıldız, *135-313 Nolu Şer'iyye Siciline Göre (1135/1722-1213/1798) Yıllarında Amid (Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum*, 73.

¹⁰²¹ BOA, C.İKTS., 34-1678.

¹⁰²² BOA, C.BLD., 118-5889.; C.ML., 300-12181.

¹⁰²³ DŞS, 299, 28.; C.BLD., 118-5889.; C.ML., 300-12181.; C.ML., 229-9578.

içinde yer aldıkları anlaşılmaktadır¹⁰²⁴. H. 19 Şevval 1145 (M. 4 Nisan 1733) tarihli Diyarbekir Şer'îyye Sicil kaydında bu bağlamda, Musul taraflarında bulunan vezir Osman Paşa'nın maiyetine gönderilen esnâf tâifesine verdikleri emeğin karşılığı olarak, Diyarbekir'de kalan esnâf tarafından belirlenen miktarda verginin tevzî edildiği, tevzî edilen miktarın da¹⁰²⁵ esnâf gruplarına taksim edildiği tespit edilmiştir¹⁰²⁶. Bu meblağın esnâfa dağılımı ile ilgili olarak, özellikle de dokumacı ve ilişkili esnâf grubuna tevzî edilen miktarlar, 18. yüzyılın ikinci yarısında vâli, devlet erkânı ve elçi masrafları için tevzî edilen vergiler kısmında verilmiştir.

18. yüzyılın ikinci yarısında, Diyarbekir esnâfının, orducu esnâfı içinde yer alıp almadığına dair sicil kayıtlarından bilgi edinilememiştir. Ancak özellikle doğu seferleri sözkonusu olduğunda askerî ihtiyaç ve iâşe desteğinin veya Musul, Bağdat gibi bölgelerde bulunan vâli ile maiyetindeki askerlerin buğday, un, arpa, et vs. gibi zahîre ihtiyaçlarının Diyarbekir Eyâleti'nden tedârik edilmeye çalışıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır¹⁰²⁷.

5.5. Dokumacılıkta Mudârebe ve Mukâtebe

Mudaârebe, bir tarafın sermâyesini ortaya koyarak diğer tarafında da emek gücünü sarf ederek kâr paylaşımı esasına dayalı olarak kurdukları bir ortaklık türüdür¹⁰²⁸. Hânefilere göre taraflar arasında emek de para gibi bir ortaklığa sermâye olabilir. Bu ortaklığın sermâyesi iki veya daha çok ortağın emeğinden meydana gelir. Bu emek genellikle dokumacılık, boyacılık, terzilik vs. gibi zanâat bilgisi gerektiren bir iştir¹⁰²⁹.

Mudârebe usulü, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında uygulanmıştır¹⁰³⁰. Mudârebe usulünün Diyarbekir'de de ticarete uygulanagelen bir usul olduğu sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nde dokumacı veya dokumacı ilişkili esnâfın mudârebe usulü ile kâr paylaşımı yoluyla üretim yaptıklarına

¹⁰²⁴ Şenol Çelik, "Orducu", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33/370.; Askerlerin giyim kuşamı ile ilgili üretim yapan hallâç, hayyât, penbeci, keçeci, çukacı, bezzaz, gazzaz ve çadircı gibi esnâf grupları orducu esnâfı olarak seferlere katılmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bülent Çelik, "Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnâfı'nın Fonksiyonları", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Bahar 2018), 144.

¹⁰²⁵ Esnâfa ödemeleri için 3.420 kuruş ordu-pazar akçesi tevzi edilmiştir.

¹⁰²⁶ DŞS, 310, 21.

¹⁰²⁷ Uğur Kurtaran, "Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/4 (2012), 2274.

¹⁰²⁸ İmran Çelik, "Meşru Bir Yatırım Aracı Olarak Mudârebe ve Günümüzde Kullanımı", *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/3 (2017), 383.

¹⁰²⁹ Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, 46.

¹⁰³⁰ Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, 55.

dâir sicil kayıtlarının birinde, Seyyid Ahmet Ağa adındaki şahsın kendisine ait olan beş adet dokuma tezgâhını, Diyarbekir beyazlı kumaşı imalatı yapmak üzere kâr usulü ile esnâfa verdiği tespit edilmiştir. H. 1208 (M. 1793) yılına ait sicil kaydı, dokuma tezgâhları sahibi Seyyid İbrahim Ağa'nın, tezgâhlarını kâr ortaklı olarak verdiği dokumacının vefâtı üzerine, alacaklarını mirasçılara bağışlayarak zimmetlerini ibrâ ettiğine dâirdir. Seyyid İbrahim Ağa, alacaklı olduğu şahsın vefâtı üzerine 2.028 kuruşu mirasçılara bağışlamıştır. Kayıttan hangi usul üzere anlaştıkları konu edilmemiş olsa da, dokumada sermâye durumundaki tezgâhlar bir şahıs tarafından temin edilmişken, imalatın başka biri tarafından kâr usulü ile yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁰³¹. Dokuma imalatında mudârebe, sermâye unsurlarının en önemli bileşeni konumundaki tezgâhlar sermâyedâra ait iken, imalatın başka bir şahıs tarafından kâr ortaklığı veya parça başına kâr ortaklığı şeklinde yapıldığı olurdu ki, bu mudârebe idi¹⁰³².

Arşiv kayıtlarında, mudârebe usulüyle farklı yerleşim bölgelerinden veya ikâmet edilen beldeden mal temin edilip satışının gerçekleştirildikten sonra elde edilen kârın taraflar arasında paylaşıldığı uygulamalara da rastlanmaktadır. Meselâ, H. 10 Rebiü'l-evvel 1155 (M. 15 Mayıs 1742) tarihli sicil kaydında, Diyarbekir Câmî'us-safa Mahallesi'nde mukîm Salibe veledi Osib, oğlu Tomcan ve Makdisi Bedros veledi Mehakiye'nin mudârebe usulü ile dokuma ipliklerinin boyanmasında kullanılmak üzere Kıbrıs boyası aldıklarına ilişkin bir kayıt tespit edilmiştir. Kayıtta; “...Üçümüz mudârebe tarîkıyla şerîk olup iştirâ eylediğimiz Kıbrıs boyası fîrûht olundukda...” ifâdelerinden, müdârebe usulü ile alınan boya satıldığında; “...Her ne kadar fâizi olursa nısfı mesfûr Makdisi Bedros'un ve nısfı âharın, nısfı benim ve nısfı oğlum hâlik-i mesfûr Tomcan'ın olmak üzere birbirimize sened vermiş iken...” ifâdelerinden elde edilecek gelirin yarısı, Makdisi Bedros'a, yarısı Osib'e, yarısı Tomcan'a, kalan kısım ise mudârebede sermâyeyi verene verilmek üzere anlaştıklarını, “...her birimiz âharın zimmetini ibrâ-i âm ve kâtı'ı'n-nizâ' ile ibrâ vü ıskât eylediklerinde...” denilerek de mudârebede sermâyeyi verene verilmesi gereken kısmın şahitler huzurunda verildiği kayıt altına alınmıştır. Bu ticarete kâr payının dörde bölündüğü, sermâyeyi verenin sermâyesinin dışında kâr payı aldığı görülmektedir¹⁰³³. Sermâyenin biri tarafından ortaya konulduğu, sermâyeye konu olacak üretimin veya işin işleticiliğinin başka biri veya birilerince yapıldığı, sermâye ile yapılan işten elde edilecek kârın, sermâyedâra

¹⁰³¹ DŞS, 355, 32.

¹⁰³² Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, 21.

¹⁰³³ DŞS, 360, 32.

sermâyesi verildikten sonra kalan kârın taksimine dayalı olan mudârebe usulünde, işletici veya işleticiler, sermâyadâr ile kâr hususunda eşit payda anlaşılabilecekleri gibi, belli oranda bir kâr payı üzerinde de anlaşabildiler¹⁰³⁴.

H. 1151 (M. 1741) yılına ait başka bir sicil kaydında, Mehmed Efendi b. Mehmed ile Mehmed b. İbrahim ve İsmail b. Abdal arasındaki mudârebe usulü üzere kurdukları ortaklıkta alış veriş meselesinden çıkan anlaşmazlığa, aralarında anlaşarak son verdikleri görülmektedir. Kayıta; “...*beynimizde vâki‘ olan akd-i mudârebe ve ahz u i’tâ için... ibrâ ve ıskât eyledik...*” denilerek mudârebe usulü ile oluşturdukları ortaklıkta çıkan anlaşmazlığa son verdikleri anlaşılmaktadır¹⁰³⁵.

Câmi’us-safa Mahallesi halkından vefât eden Camzâde el-Hâc Ahmed’in vârislerinden oğlu İbrahim ile zimmi Tahman v. Minas arasındaki alacak verecek davası kaydında da mudârebe usulünün ticarete konu olduğunu göstermektedir. H. Receb 1182 (M. Kasım 1768) tarihli kayıta, “...*meblağ-ı mezkûr zimmetinde cihet-i mudârebeden olmağla...*” ifâdelerinden mudârebe usulü ile ortaklıkların kurulduğu ve bu ortaklıklarda ihtilâfların doğduğu, bu ihtilâfta alacaklı olduğunu iddia eden tarafın, alacaklı olduğu meblağı talep ettiğinde ise, alacağının red edildiğini bu minvâl üzere meselenin şer’ üzere çözülmesini istediği, “...*hisse-i ma‘lûmemi taleb etdikde edâsına mûmâna‘at etmekle mûceb-i şer‘îsi matlubumdur...*” ifâdelerden anlaşılmaktadır. Davanın çözümüne dâir ise “...*mezbûrun müdde‘âsını Âmid Nakîbi es-Seyyid Ahmed Efendi ve oğlu es-Seyyid Mollâ Mahmud şehâdetleriyle sâbit olmağın hissesini edâya tenbîh birle mâ vaka‘a bi’t-taleb ketb olundu...*” denilerek iddia sahibinin iddiasında haklı olduğu ve talep ettiği meblağın (3.474 kuruş) kendisine verilmesi hususunda karar verilmiştir¹⁰³⁶.

Arşiv kayıtları, mudârebe usulünün Osmanlı ekonomik yapısında, özellikle de 18. yüzyıl Diyarbakir’inde uygulama alanı bulan finansal yöntemlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Mudârebe usulünün dokuma imalatında, dokuma mamüllerinin imalında kullanılan tezgâhların bir şahıs, dokuma işinin ise bir başka şahıs veya şahıslarca yapılması şeklinde uygulandığı veya sermâyedârın kâr ortaklığı esasına dayalı olarak ortaklarından, ticareti bizzat yürütüp tamamlamalarından sonra hem sermâyesini hem de kâr payını tâhsil etmesi şeklinde tezahür ettiği anlaşılmaktadır.

¹⁰³⁴ Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, 51.

¹⁰³⁵ DŞS, 360, 96.

¹⁰³⁶ DŞS, 348, 26.

İslâm hukukunun kabul ettiği köle azad etme yöntemlerinden biri de mukâtebedi. Mukâtebede, köle bir akitle menfaat veya mal olabilen bir bedeli efendisine ödemeyi kabul ederek borçlanmakta, bedeli ödemediği takdirde hürriyetine kavuşmaktaydı¹⁰³⁷. Bu uygulamanın, bedelin “dokuma” olduğu akitlerde de söz konusu olduğu anlaşılmaktadır¹⁰³⁸.

İşi dokumacılık olan ve devamlı bu meslekle uğraşanların yanında, işi farklı olmasına rağmen konjôktörün durumuna göre köleleriyle mukâtebe yaparak kumaş dokutanlar da vardı¹⁰³⁹. Osmanlı’da çok sayıda köleye sahip olan kişiler, onları yetenekli bir dokumacının hizmetine veriyor, belirli bir miktar kumaş dokumaları ya da belirli bir süre boyunca bu işi yapmalarının karşılığında onları âzad edecekleri konusunda sözleşme (mukâtebe) imzalıyorlardı¹⁰⁴⁰. Köle sahibi, belirlenmiş bir süre boyunca dürüst hizmet ya da dokumacılık işinde daha çok rastlandığı üzere belirli sayıda kumaşın imalatı sonunda köleyi âzad etme sözü veriyordu¹⁰⁴¹. Bu söz bir kez tanıklar önünde verilince -genellikle kadı tarafından belgeleniyordu- köle sahibi artık bu sözden dönmeyeceği gibi, kölesini de satamıyordu¹⁰⁴². Bir köle sahibinin satın aldığı köleden en azından ödediği bedel karşılığında belirli bir süre hizmet beklemesi meşru bir hak olarak görülmekteydi. Özellikle esnâf sınıfına mensup köle sahipleri mukâtebe akdi gerçekleştirdiklerinde, kölelerinden talep ettikleri üretim miktarını (örneğin belirli bir tür kumaştan belli sayıda parça dokunmasını) yerine getirmenin ne kadar zaman alacağını hesaplamak durumundaydılar. Bu hesaplamada yalnızca üretim süresiyle yetinmeyip, aynı zamanda kölenin satın alınmasına harcanan sermâyenin faizini de dikkate almış olmaları muhtemeldir. Hatta kimi durumlarda bu hesap, söz konusu

¹⁰³⁷ Fatma Kuru, “İslam Hukukunda Kitâbet (Mukâtebe) Akdi ve Osmanlı Tatbikâtı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64/2 (2023), 407.

¹⁰³⁸ Kuru, “İslam Hukukunda Kitâbet (Mukâtebe) Akdi ve Osmanlı Tatbikâtı”, 409.

¹⁰³⁹ Halil Sahillioğlu, “XV. Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler”, *Atatürk Yıllık Konferansları-8*, 1975-1976’dan ayrı basım (Ankara: TTK Yay., 1983), 223.

¹⁰⁴⁰ Tez, *Meslekler Tarihi*, 90.

¹⁰⁴¹ Kölelerin özgürlüklerini elde etme yollarından biri olan mukâtebe, esasen kölenin efendisine karşı sadâkatle hizmet etmesini temin etme amacına dayanmaktaydı. Mukâtebenin süresi belirli bir zaman dilimiyle sınırlandırılabilmekteydi. Bu süre birkaç aydan on dört yıla kadar değişkenlik gösterebilmekteydi. Söz konusu sürenin belirlenmesinde, kölenin satın alınması için ödenen meblağın günün ekonomik koşullarına göre hesaplanan yevmiye karşılığı, efendinin köleye atfettiği değer ve taraflar arasındaki beşerî ilişkilerin niteliği belirleyici unsurlar olarak öne çıkmaktaydı. Mukâtebenin koşulu yerine geldiğinde -örneğin belirlenmiş sayıda kumaşın imal edilmesi sonunda- mahkemeden bunu belgeleyen, âzad olurdu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sahillioğlu, “XV. Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler”, 221.

¹⁰⁴² Faroghi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, 111.

sermâyeden elde edilmesi beklenen kâr seviyesine ulaşacak şekilde yükseltilmiş olabilir¹⁰⁴³.

Kölelik, 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nde bir vâka olarak var olmuştur. Dolayısıyla 18. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nde de kölelik veya cariyelik olgusunun mevcudiyeti arşiv kayıtlardan tespit edilmiştir¹⁰⁴⁴. Köle veya cariyeye sahibi olmak Diyarbekir Eyâleti'nde alt zengin grubun¹⁰⁴⁵ servet kaynaklarında -en altta olsa dahi- yer alıyordu. 18. yüzyılın ikinci yarısında bu zengin grubun içerisinde sadece üç kişinin kölesi veya cariyesi vardı¹⁰⁴⁶.

Aslında köle veya câriye sahibi olmak, zenginliğin önemli göstergelerinden biriydi. Özellikle ev işlerini köle ve câriyelere yaptıran zengin kadınlar, bununla zenginliklerini teşhir etmekte ve statü kazanmaktaydılar. Dolayısıyla Diyarbekir'de zenginler açısından bakılacak olursa statü kazandıran ve evde yapılacak hizmetleri görececek köle ve câriyelere ihtiyaç vardı. Diyarbekir Eyâleti'nde 18. yüzyılın ikinci yarısında orta zenginler olarak sınıflandırılan ve 2.001-8.334 kuruş serveti olan kişiler, ikinci kalabalık kesimi oluşturuyordu. Köle veya câriye sahibi olmak, hem bu grubun hem de zengin sayılan grubun servet kaynaklarında da alt sıralarda yer alıyordu¹⁰⁴⁷. Bu köle ve câriyeler zikredildiği üzere daha çok bir zenginlik göstergesi olarak algılanmış, dokuma imalatında mukâtebe usulü ile iş görmüş ve bunun mukâbilinde âzad edilmiş buna mebnî herhangi bir köle ile sahibi arasında akdin mevzu bahîs olduğu arşiv belgelerine ulaşılmamıştır. Esas itibarıyla de Osmanlı'da kölelik ev-içi hizmet köleliği

¹⁰⁴³ Sahillioğlu, "XV. Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", 225.

¹⁰⁴⁴ DŞS, 327, 64.

¹⁰⁴⁵ Gürhan - Gürhan, 1.000-2.000 kuruş arası serveti olanları alt zengin grubuna dâhil etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gürhan - Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf, Diyarbekirli Zenginler (1750-1800)*, 45.

¹⁰⁴⁶ Gürhan - Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf, Diyarbekirli Zenginler (1750-1800)*, 45.; Bu dönemde Diyarbekir'de köle sahibi zengin kadınlardan biri de, 12.000 para (300 kuruşla) Yezidi asıllı Mehpare isminde bir câriyesi olan Fatma binti Osman'dı. Fatma binti Osman, Diyarbekir Câmî-i Kebir Mahallesi'nde vefât eden bir tüccardı. DŞS, 327, 64.

¹⁰⁴⁷ 18. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir'de toplam 17 kişinin 3.338 kuruş değerinde kölesi veya câriyesi vardı. Bunlardan en yükseği Reşit binti Halil Hatun'undu. Bu kadının köle ve câriyesinin toplam değeri 700 kuruş ediyordu. Aslında bütün gruplar içerisinde köle ve câriye sahipliği açısından en yüksek grup, orta zenginlerdi. Alt zenginlerden 3 kişinin, orta zenginlerden 17 kişinin, üst zenginlerden (8.335 kuruş ve üstünde serveti olanlar) ise yine 3 kişinin köle veya câriyesinin olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gürhan - Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf, Diyarbekirli Zenginler (1750-1800)*, 88.; 18. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir Eyâleti'nde köleler, zengin sayılabilecek kişilerin servet kaynaklarında en alt sırada yer alıyordu. Bu kişilerin servet kaynaklarını daha çok kişisel eşyâ, gayrimenkul, alacaklar, nakit para, hayvan, iş sermâyesi, mücevher ve takılar, miras ve son olarak köle ve câriyeler oluşturmıştır. Genel olarak zenginliğin bir emâresi olarak görülmüş olan köle veya câriyeler Diyarbekir'de daha çok ev hizmetlerinde kullanılmıştır. Yüzyılın ikinci yarısına ait sicil kayıtlarında toplam 23 kişinin köle veya câriyesinin olduğu söylenmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gürhan - Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf, Diyarbekirli Zenginler (1750-1800)*, 101.

şeklinde yaygındı. Kölelik iktisadî bir faktör olmaktan daha çok bir toplumsal özellik taşıyordu¹⁰⁴⁸.

Yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir Eyâleti'nde kölelere özellikle zenginler sahipti¹⁰⁴⁹. Sicil kayıtlarında kölelerin âzad edildiklerine dâir kayıtlar mevcut ise de, âzad edilme yöntemleri arasında, araştırma konusuna ilişkin âzad edilme usullerinden olan mudârebeye Diyarbekir'de rastlanmamıştır.

5.6. Dokumacılıkta Eve İş Verme Sistemi

Dokuma ürünlerinin imalatında farklı nedenlerle ortaya çıkan, Türkçe'de "eve iş verme", İngilizce'de "putting-out" olarak adlandırılan sistem, Avrupa'da özellikle İngiltere'de fabrika sisteminden önce yaygın olarak kullanılmıştır¹⁰⁵⁰. Osmanlı üreticileri, ev sanayiinde sahip oldukları aletler ve el destgâhları ile bizzat kendileri çalışmak suretiyle genellikle yakın pazar için üretim yapmaktaydılar. Ticaret sermâyesinin üretimi kontrolü altına almak suretiyle yavaş yavaş sanayi sermâyesi haline dönüşmesinde ilk aşama olarak nitelendirilen bu üretim sistemi, Osmanlı Devleti'nde belirli alanlarda oldukça yaygındı. Osmanlı'da eve iş verme sisteminde, tüccar bir müteahhide ham maddeleri ve parça başına hesaplanan imalat ücretini verir, müteahhid de genellikle evlerinde çalışan işçilere bu malzemeyi dağıtır ve imalatı gerçekleştirdikten sonra mamül eşyâyı toplayarak tüccara teslim ederdi. Özellikle büyük şehirlerde halıcılık, kunduracılık, elbise, kırıvat, gömlek, şapka ve şemsiye imalatı gibi alanlarda parça başına iş gördürme sistemi oldukça yaygındı¹⁰⁵¹. Anadolu'nun köylerine kadar uzanan bir yelpazede mukîm olan dokumacılık zanâatıyla ev ahâlisi ev tezgâhlarında genellikle bez, don, takye, gömlek, çarşaf gibi ihtiyaçlarını da

¹⁰⁴⁸ İslâm dini; köleliği, kendinden önceki inanç, felsefe ve medeniyetler tarafından savaş esirlerinin toplu olarak öldürülmesini önleyen, ancak onları sıradan bir üretim aracı olarak kullanan kökleşmiş bir kurum olarak bulmuştur. O zamana kadar hukuk karşısında sıradan bir mal gibi tanımlanan kölelerin çok kötü olan durumlarının iyileştirilmesi, ve toplum içinde bir statü kazanmaları hususunda dinsel ve hukuksal açıdan bazı haklar tanıyan kesin hükümler getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniyye*, 444.; Mukâtebe usulü de bu çerçevede değerlendirilerek ve İslâm dininin köleliği ortadan kaldırmaya yönelik bir emri olan, Kur'an-ı Kerim'in Nur Sûresi'nin 33. ayeti (...köle kendi bedelini ödeyerek hür olmak için anlaşma (mukâtebe) yapmak isterse, efendisinin kabul etmek zorunda olduğu...) referans alınarak köleliği kaldırmaya yönelik uygulamalara gidilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akbel, "Osmanlı Başkentinde Kölelerin Durumu ve Azatları: Galata Örneği (1718-1730)", *Journal Of History and Future* 3/1 (Nisan 2017), 224.

¹⁰⁴⁹ Ümit Güler, "Osmanlı Diyarbekir'inde Köle ve Cariyeler (18. ve 19. yy.)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60 (Haziran 2021), 29.

¹⁰⁵⁰ Yılmaz, "Bir Zamanlar Anadolu'da Halı Dokumak: The Oriental Carpet Manufacturers Limited (Şark Halı Kumpanyası) ve Osmanlı Halıcılığındaki Önemi (1907 – 1914)", 304.

¹⁰⁵¹ Ahmet Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki* (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1997), 1-25.

dokumaktaydılar. Bazen de büyük şehirlerin kibar konaklarına tezgâhlar konup kız ve hanımlara gömlek, don, çorap, çarşaf, mintan, perde gibi melbûsât ve mefrûât yevmiye ile dokutturulurdu¹⁰⁵².

Eve iş verme sisteminin esas itibarıyla üç farklı biçimde uygulandığı görülmektedir. İlk uygulama biçiminde, tezgâh sahibi, halı tüccarından nakdî bir avans almakta ve bu sermâye ile tüccarın talep ettiği tür ve nitelikte halı üretimini gerçekleştirmektedir. Bu ilişkide üretim maliyetlerinin önemli bir kısmı söz konusu avans aracılığıyla karşılandığından, tezgâh sahibi üretim sürecinin bütün aşamalarında belirleyici bir rol üstlenmekte iplik, boya ve benzeri girdileri kendi tercihinine göre temin ederek dokuyuculara tüccarın siparişine uygun halıları dokutturmaktaydı. İkinci bir uygulama biçiminde ise tezgâh sahibi, tüccardan nakdî avans yerine halı üretiminde kullanılacak yün ipliklerin boyanması için gerekli olan boyaları almakta, iplikleri boyayarak üretime hazırlamakta ve bu şekilde dokuyucular aracılığıyla sipariş edilen halıları dokutturmaktaydı. Bunların dışında, özellikle I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde yaygınlık kazanan üçüncü bir uygulama biçimi daha mevcuttu. Bu ilişkide tüccar, tezgâh sahibine ne nakit avans ne de boya sağlamakta, bunun yerine doğrudan boyanmış iplikleri vererek üretim sürecinin başlangıç aşamasından itibaren tezgâh sahibini devre dışı bırakmaktaydı. Böylelikle tezgâh sahipleri yalnızca dokuma işini örgütleyen bir aracı konumuna indirgenmiş ve halı üretim sürecindeki işlevleri önemli ölçüde sınırlandırılmıştı¹⁰⁵³.

Eve iş verme sisteminin uygulama alanlarından biri de pamuk ve yün gibi hammaddelerin eğrilmesi faaliyetleriydi. Bu üretim biçimi, özellikle Diyarbakir Eyaleti'nin kırsal kesimlerinde pamuk hammaddesinin ipliğe dönüştürülmesinde yaygınlık göstermekteydi. Diyarbakir'de evlerde iplik eğirme pratiği ve yerli ipliğin kullanım geleneği 1835'lere kadar varlığını sürdürmüş, ancak bu tarihten itibaren İngiliz menşeli ipliklerin bölgeye girmesiyle yerli üretim giderek gerilemeye başlamıştı. Diyarbakir'e komşu bölgelerde de benzer üretim ilişkileri gözlemlenmekteydi. Örneğin Malatya'da, 1830'lu yılların ortalarında ticari amaçla faaliyet gösteren yaklaşık 800 el tezgâhının ihtiyacını karşılayacak miktarda ipliğin evlerde eğilmeye devam ettiği bilinmektedir. Diyarbakir'de de onlarca yıl sonra bile eve iş verme yöntemiyle iplik

¹⁰⁵² Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniyye*, 464.

¹⁰⁵³ Yılmaz, "Bir Zamanlar Anadolu'da Halı Dokumak: The Oriental Carpet Manufacturers Limited (Şark Halı Kumpanyası) ve Osmanlı Halıcılığındaki Önemi (1907 – 1914)", 305.

eğirme işi¹⁰⁵⁴ söz konusu dönüşümlere rağmen, uzun yıllar varlığını korumuştur. Diyarbekir’de sadece eyâlette yetiştirilen pamuk değil, aynı zamanda Harput ve Erzurum’dan temin edilen pamuk da iplik üretiminde kullanılmıştır. Bu kapsamda Hani’de 300 Müslüman ve 150 Ermeni ailenin evlerinde pamuk eğirerek iplik üretimine katıldıkları kaydedilmektedir¹⁰⁵⁵. Bu durum, bölgedeki evde üretimin hem etnik-dinsel topluluklar arasındaki işbölümüne işaret etmekte hem de eve iş verme sisteminin uzun süreli ekonomik öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı’da daha çok kırsal alanlarda eve iş verme ağlarının varlığı ve yoksulluk, yabancı iplik kullanımının gecikmesine sebep olmuştur. Bu nedenle kırsal alanlarda pamuk ipliği üretiminde eve iş verme sistemi canlılığını 18. yüzyıl boyunca korumuştur. Bunun bir sebebi de kırsal kesimin genellikle ithâl ürünleri, kasaba ve şehir tekstil imalatçılarına göre daha yavaş benimsemeleri idi¹⁰⁵⁶.

Anadolu’nun diğer şehirlerinde olduğu gibi Diyarbekir Eyaleti’nde de eve iş verme sistemiyle evlerde iplik eğirme faaliyetinin 19. yüzyıl boyunca varlığını sürdürmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bu üretim biçimi, tüccarlar (eve işverenler) açısından ticarî kontrolün kısmen dışında gerçekleştiği ve dolayısıyla kâr marjlarını artırabildikleri bir imkan sunarken, evlerde iplik eğiren hâneler için yalnızca emek ve zaman harcayarak ek bir gelir kaynağı yaratmaktaydı. Evde iplik eğirme faaliyeti yalnızca tüccarların sağladığı pamuk veya yün hammaddesinin işlenmesiyle sınırlı kalmamış kimi hâneler, kendi dokumaları için iplik üretmiş, kimileri ise eğirdikleri iplikleri doğrudan pazarda satışa sunmuştur. Bazı ev halklarının bu işi kendi inisiyatifleriyle sürdürmelerinin ardında, dokumayla uğraşanların bir bölümünün piyasadan iplik satın almaya güç yetirememeleri ve eğirmeye harcadıkları zamanı doğrudan parasal bir maliyet olarak görmeyip bunu tasarruf aracı saymaları etkili olmuştur. Eve iş verme sistemi çerçevesinde üretilen ipliklerin büyük bir bölümü ticari amaçla piyasaya sürülmüş, bu iplikler hem bölgesel hem de uzak pazarlara yönlendirilmiştir. Ancak söz konusu ürünler kalite bakımından Avrupa menşeli ipliklerle rekabet edebilecek düzeyde olmamakla birlikte geniş bir kullanım alanına

¹⁰⁵⁴ Evde iplik eğirme işi gerçek anlamda bir meslek değildir. Bütün yoksul hânelerde -yani neredeyse bütün yoksul ailelerde- çıkırığın başına oturan kadınlar vardı. Kadınlar bu iş karşılığında günde ortalama 0,5 kuruş, en fazla 0,75 kuruş kazanabiliyordu. Evde eğilerek elde edilen iplik, dokuma için elverişli, dikiş için ise uygun değildi. Diyarbekir civarında, 20. yüzyılın başlarında bile eve iş verme (putting-out) sistemi ile 16.000 tobtan fazla kırmızı iplik eğriliyordu. Bunun 2/3’ü Osmanlı müşterilerine satılıyordu. Yine bu tarihlerde Halep şehrinde 100 bin kg., Mardin’de 45 bin kg., iplik evde el ile eğriliyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 72-73.

¹⁰⁵⁵ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 70.

¹⁰⁵⁶ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 68.

sahipti. Ancak 19. yüzyıl boyunca ithal iplik ve tekstil ürünlerinin fiyatlarının sürekli düşmesi, el tezgâhlarında eğrilen ipliğin piyasa değerini ve bu işten elde edilen gelirleri ciddi biçimde geriletmiştir. 19. yüzyılın son çeyreği itibarıyla evde iplik eğirme faaliyetleri yeni bir rekâbet unsuru ile karşı karşıya kalmıştır. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda iplik fabrikalarının kurulması, el emeğine dayalı iplik eğirmenin ekonomik açıdan sürdürülebilirliğini daha da zayıflatmıştır. Sonuç olarak yüzyılın sonuna gelindiğinde, evlerde iplik eğiren üreticiler ciddi bir iktisadî bunalımın içine sürüklenmiştir.¹⁰⁵⁷

Esas itibarıyla kadınlar, iplik ve dokuma imalatında faaliyet göstermekteydi. Kadınlar tüccarın kendilerine getirdiği hammaddeyi eğirerek iplik üretiyorlardı¹⁰⁵⁸. Diyarbakir kırsalında da iplik eğirme faaliyeti ağırlıklı olarak kadınların sorumluluğundaydı. Kırsal kesimde kadınlar, evlerde eğirdikleri iplikleri öncelikle kendi hâne halkının ihtiyaç duyduğu kumaşların dokunmasında kullanmakta, artan kısmını ise pazara arz ederek ekonomik bir gelir kaynağına dönüştürmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bölümünde olduğu gibi Diyarbakir Eyaleti'nde de hânelerin önemli bir kısmında hem iplik eğirmeye yarayan çıkırıklar hem de dokuma tezgâhları bulunmaktaydı. Buradan eve iş verme sisteminin daha çok evde iplik eğirme faaliyetleri üzerinden işlediği anlaşılmaktadır¹⁰⁵⁹. Tüccarların nakit avans, boya veya boyanmış iplik vererek tezgâh sahiplerinden kumaş veya halı üretimini istemesi şeklinde uygulanabildiği usule ise sicil kayıtlarında rastlanmamıştır.

Diyarbakir, özellikle pamuklu dokumada Osmanlı Devleti'nin önde gelen önemli şehirlerinden olması nedeniyle dokumacı esnâfının yoğunlukta olduğu bir şehirdi. Bu da ciddi miktarda dokuma tezgâhı ve dokuma işçisi demekti. Diyarbakir hem iç ihtiyacı giderebilecek hem de çevre şehirlerin kalifiyeli işçi ihtiyacını karşılayabilecek bir potansiyele sahipti¹⁰⁶⁰. O kadar ki dokuma mamülleri Avrupa'ya bile ihraç edilmekteydi¹⁰⁶¹. Bu nedenle 18. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakir'de eve iş verme sistemi, daha ziyâde evde iplik eğirme ticarî faaliyeti şeklinde uygulanmış ve önemini yüzyılın sonuna kadar sürdürmüştür¹⁰⁶².

¹⁰⁵⁷ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 75.

¹⁰⁵⁸ Tiğince Oktar – Mehtap Özdeğer, “Osmanlı'da Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Müslüman Kadın Gedikleri”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, ed. Semiha Nurdan, Muhammed Özler (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2018), 537.

¹⁰⁵⁹ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 72.

¹⁰⁶⁰ Genç, “17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, 154.

¹⁰⁶¹ Cevger, *18. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Kazâsı*, 241.

¹⁰⁶² Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 72.

5.7. Sanayi Devrimi ve Diyarbekir Dokuma İmalatının Seyri

Sanayi Devrimi, tarihsel bağlamda teknik ve teknolojik gelişmelerin yoğunlaşması ve hız kazanmasıyla doğrudan ilişkili bir olgu olarak değerlendirilebilir. Üretim süreçlerinin el emeğine dayalı zanâat düzeyinden makineleşmiş ve sistematik bir sanayi yapısına evrilmesi, kısa sürede gerçekleşmiş bir dönüşüm olmayıp, uzun bir tarihsel süreç içerisinde kademeli olarak meydana gelmiştir¹⁰⁶³. Avrupa’da entelektüel ve düşünsel faktörlerin yanı sıra, nüfus artışı, yaşam standardının yükselmesi, sömürgecilik ve kapitalist ekonomik anlayış gibi sosyo-ekonomik etmenler, bu dönüşüm sürecine önemli bir ivme kazandırmıştır¹⁰⁶⁴. Bu çerçevede, üretim süreçleri ve üretim tekniklerindeki ilerlemeler dikkate alındığında, ilk Sanayi Devrimi’nin 18. yüzyılın ortalarında İngiltere’de başladığı genel olarak kabul edilmektedir¹⁰⁶⁵.

5.7.1. Sanayi Devrimi’nin İngiltere’de Başlamasının Nedenleri

Sanayi Devrimi’nin ilk olarak İngiltere’de ortaya çıkmasının ardında çok boyutlu ekonomik, siyasal ve toplumsal etkenler bulunmaktadır. Bu bağlamda, İngiltere’nin anayasal monarşi sistemi çerçevesinde mülkiyet hakkının, bireysel hak ve özgürlüklerin korunması, ekonomik girişimlerin önünü açan kurumsal bir çerçeve oluşturmuştur. 18. yüzyılda dünyanın mali merkezi konumuna yükselen İngiltere, gelişmiş borsa ve bankacılık sistemleri sayesinde sermâye birikimi açısından diğer Avrupa ülkelerine kıyasla önemli bir avantaj elde etmiştir. Ayrıca, İngiltere Parlamentosu’nun serbest piyasa mekanizmasını destekleyici yönde aldığı kararlar, rekâbeti sınırlayan engellerin ortadan kaldırılmasını sağlamıştır. Bunlara ek olarak,

¹⁰⁶³ Mesut Küçükkalay, “Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2 (Güz 1997), 60.

¹⁰⁶⁴ Nüfus artışı perspektifinden değerlendirildiğinde, 16. yüzyıldan itibaren Avrupa nüfusunun hızla artması, tarımsal üretimdeki verimlilik artışı sonucunda tarım kolunda istihdâm edilen işgücünün azalması ve bu nüfusun kentlere göç etmesi, kent sanayisi için hazır bir işgücü temini sağlamıştır. Yaşam standardı açısından incelendiğinde, önceleri lüks tüketim olarak değerlendirilen şeker, kahve ve çay gibi ürünlerin orta ve alt sınıflar için de erişilebilir hâle gelmesi, tüketim mallarına olan talebin dolaylı olarak artmasına yol açmıştır. Sömürgecilik bağlamında, Avrupa devletlerinin yeni koloniler edinmesi ve bu kolonilerden temin edilen hammadde ve ürünleri sanayide kullanmaları, işlenen ürünlerin tekrar kolonilere satılması süreci, Avrupa sanayisinin büyümesine ve küresel ticaretin gelişmesine katkı sağlamıştır. Kapitalist çerçevede değerlendirildiğinde ise, orta sınıfın ekonomik olarak güçlenmesi sürecine paralel biçimde sermâye birikimi gerçekleşmiş, bu birikim yeni yatırım alanlarının araştırılmasına ve dolayısıyla ulaştırma ile teknoloji alanında önemli gelişmelerin ortaya çıkmasına imkân tanımıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, 10-11.

¹⁰⁶⁵ Didem Koca, “Sanayi Devrimlerinin Tarihsel Arka Planı ve İşgücü Becerileri Üzerindeki Yansımaları”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 16/31 (Kasım 2020), 4534.

ülkenin zengin kömür ve demir rezervlerine sahip olması sanayileşmenin temel girdilerini kolay erişilebilir kılmıştır. İngiltere'nin aynı zamanda geniş sömürge imparatorluğu sayesinde hammadde kaynaklarına doğrudan ulaşabilmesi ve üretilen mallar için geniş pazarlar bulabilmesi, sanayi kapitalizminin gelişimini hızlandırmıştır. Güçlü donanma ve ticaret filoları ise hem uluslararası ticareti kolaylaştırmış hem de İngiltere'nin küresel ölçekteki ekonomik üstünlüğünü pekiştirmiştir. Bununla birlikte, dokumacılık alanında Rönesans döneminden itibaren sahip olunan üretim tecrübesi, Sanayi Devrimi'nin ilk teknolojik yeniliklerinin bu zanâat kolunda yoğunlaşmasına zemin hazırlamıştır¹⁰⁶⁶. Dolayısıyla siyasal istikrar, kurumsal yapı, doğal kaynak zenginliği, küresel ticaret ağları ve üretim tecrübesinin birleşimi, Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de başlamasına uygun bir tarihsel ve toplumsal ortam oluşturmuştur.

5.7.2. 18. Yüzyılda Tekstil Alanındaki Buluşlar ve Osmanlı Devleti

Yukarıda belirtilen temel dinamiklerin yanı sıra, teknolojik alanda gerçekleşen yenilikler ve icatlar da Sanayi Devrimi'nin tamamlayıcı unsurları arasında yer almıştır. Bu bağlamda, söz konusu ilerlemelerin tarihsel gelişim çizgisine bakıldığında, sürecin kökenlerinin 18. yüzyılın başlarına uzandığı görülmektedir¹⁰⁶⁷. Aslında Sanayi Devrimi'nin en önemli gelişmelerinden biri, buharlı makinenin 1763'te bulunuşudur.

¹⁰⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz.Yıldırım, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, 10.

¹⁰⁶⁷ 18. yüzyılın ilk yarısı, İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin temellerini oluşturan teknolojik yeniliklerin hızla ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Özellikle tekstil endüstrisi, bu dönüşümün öncülüğünü üstlenmiş ve hem üretim teknikleri hem de iş gücü organizasyonu açısından köklü bir değişim sürecine girmiştir. Bu dönemde geliştirilen yeni makineler, yalnızca üretim verimliliğini artırmakla kalmamış, aynı zamanda sanayileşmenin mekânsal yayılımını ve toplumsal etkilerini de derinden şekillendirmiştir. 1718 yılında Thomas Lombe'un ipek eğirme ve bükme süreçlerini otomatikleştirmeye yönelik makineler için aldığı patent, erken sanayi dönemi mekanizasyonunun önemli dönüm noktalarından biri kabul edilmektedir. Lombe'un 1730'da Derby'de kurduğu ipek fabrikası, kısa sürede Manchester, Londra ve Norwich gibi kentlerde yeni tesislerin açılmasına öncülük etmiş, böylece İngiltere'de tekstil üretiminin coğrafi olarak yayılmasına katkı sağlamıştır. 1733'te John Kay tarafından icat edilen uçan mekik (*flying shuttle*), dokuma sürecinde verimliliği en az iki katına çıkarmış ve daha geniş enli kumaşların dokunabilmesine imkân tanımıştır. Bu gelişme, iplik üretimine olan talebi dramatik biçimde artırmış, mevcut üretim teknolojilerinin yetersizliğini görünür kılmıştır. Bu bağlamda Lewis Paul ve John Wyatt'ın 1738'de geliştirdiği makaralı iplik eğirme makinesi (*roller spinning machine*), farklı hızlarda dönen makaralar aracılığıyla iplik elde etmeyi amaçlamış olsa da, teknik ve ticari başarı sağlayamamıştır. Yine de bu girişim, "ilk pamuk eğirme makineleri" olarak kayda geçmiş ve daha sonraki teknolojik ilerlemelere zemin hazırlamıştır. 1740'lardan itibaren pamuklu dokuma fabrikalarının açılması, tekstil endüstrisinin ölçek ekonomilerine dayalı bir üretim modeline yöneldiğini göstermektedir. 1748'de Lewis Paul'un geliştirdiği elle çalışan yün tarama makinesi (*carding machine*), daha sonra Richard Arkwright ve Samuel Crompton tarafından geliştirilen makineler aracılığıyla iplik kalitesinde ve üretim hacminde belirgin bir artış sağlamıştır. Paul ve Wyatt'ın 1758'de aldıkları ikinci patent, yine ticari başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da, Arkwright'ın 1760'larda tasarladığı ve su gücüyle çalışan iplik makinesi (*water frame*) için teorik ve teknik bir ilham kaynağı olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz.Yıldırım, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, 12.

İskoçya’da 1763’te James Watt adında biri tarafından yapılan buluş, makine çağının gerçek başlangıç noktasını oluşturur. Esas itibâriyle Sanayi Devrimi’nin öncülüğünü ise tekstil alanındaki buluşlar oluşturmuştur. 18. yüzyılın sonlarına doğru ve 19. yüzyılın başlarında ise bu yöndeki gelişmelerin arttığı görülür¹⁰⁶⁸.

Avrupa’daki teknik gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti’nde sanayileşme süreci genellikle Tanzimât sonrası dönem ile eşleştirilse de öncesinde de sanayileşme çerçevesinde ele alınabilecek gelişmeler yaşanmıştır. Ancak Batı’da ortaya çıkan Sanayi Devrimi’nin asimetrik bir gelişimi ortaya çıkarması sonucunda Osmanlı Devleti sanayileşmeyi bir politika olarak gündeme almıştır¹⁰⁶⁹. Osmanlı Devleti’nde her ne kadar 18. yüzyılın başlarından itibaren bir kaç şehirde dokuma atölyesi kurulmuş olsa bile¹⁰⁷⁰ Osmanlı Devleti, sanayileşme alanındaki temel kaygılarını özellikle 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında yaşamıştır. Kuşkusuz bu dönemde kurulan atölyeler, Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıkan makine gücüne dayalı üretim tekniklerine sahip değildi. Osmanlı sanayileşme çabaları bağlamında, devletin teknik açıdan gelişmiş

¹⁰⁶⁸ 1764 yılında Richard Arkwright tarafından geliştirilen *water frame*, tekstil endüstrisinde dönüm noktası niteliği taşıyan ilk güçlü eğirme makinesi olarak kabul edilmektedir. Aynı yıl James Hargreaves, çok iğli bir iplik eğirme aracı olan *spinning jenny*’yi icat etmiştir. Arkwright 1769’da *water frame* için, Hargreaves ise 1770’te *spinning jenny* için patent almış, bu gelişmelerin ardından 1773 yılında fabrikalarda ilk kez tamamen pamuktan üretilmiş kumaşların imalatı gerçekleştirilmiştir. 1779’da Samuel Crompton, Hargreaves’in *spinning jennys*’i ile Arkwright’ın *water frame*’ini birleştirerek *spinning mule*’u geliştirmiştir. Bu yeni makine, iplik üretiminde verimliliği önceki yöntemlere kıyasla yaklaşık 8,5 kat artırmıştır. 1785’te Edmund Cartwright’ın makineli dokuma tezgâhı (*power loom*) için patent almasıyla birlikte dokuma sürecinde de mekanizasyon ivme kazanmıştır. Bu gelişmeler, İngiltere’nin pamuk ithalatında dramatik artışlara yol açmıştır. 1700 yılında 1 milyon libre olan pamuk ithalatı, 1789’da 32,5 milyona, 1799’da 43 milyona ve 1802’de 60,5 milyon libreye ulaşmıştır. Nitekim 1770–1787 yılları arasında pamuklu ürün üretimi on kat artmıştır. Sanayileşmenin ivmelenmesi 1790 yılında Arkwright’ın Nottingham’da buhar gücüyle çalışan ilk tekstil fabrikasını açmasıyla yeni bir aşamaya taşınmıştır. Ardından 1792’de Eli Whitney, kısa telli pamuk lifini çekirdeğinden otomatik olarak ayıran *cotton gin* (pamuk kırıcı) adlı makineyi icat ederek pamuk üretiminde büyük bir kolaylık sağlamıştır. Tekstil endüstrisinin gelişimi yalnızca pamukla sınırlı kalmamış, ipek üretiminde de önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. 1793’te George Courtauld ve Peter Nouaille, Kent’in Sevenoaks bölgesinde bir ipek fabrikası açmıştır. Courtauld daha sonra Essex’te ve Braintree’de kendi fabrikasını kurmuştur. 1814’te ise yeni bir ipek mekiği geliştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, 11-13.

¹⁰⁶⁹ Osmanlı Devleti’nin 18. yüzyılın başlarında Polonya’dan dokuma ustaları getirterek Bursa ve Selanik’te ileri düzeyde atölyeler kurdurması, Osmanlı’da erken sanayileşme girişimlerinin ilk örnekleri arasında değerlendirilebilir. Bu durumu destekleyen Quataert, Osmanlı’nın ticarî ve ekonomik bakımdan görece gerilemesini telafi etme amacıyla çeşitli tedbirler aldığını, özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren bu girişimlerin daha sistematik bir nitelik kazandığını vurgulamaktadır. Quataert’e göre Osmanlı’daki sanayileşme süreci üç ana dönemde incelenebilir: 1800–1826 arasını kapsayan ilk dönem, 1826–1870 yıllarını içine alan ikinci dönem ve 1870–1914 arasındaki üçüncü dönem. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt vd., “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 40 (Ocak 2016), 248-250.

¹⁰⁷⁰ 1704’te Bursa’da Sadrazam Rami Paşa tarafından dokuma atölyesi, 1712-1714’de Selanik’te Damat İbrahim Paşa tarafından yünlü dokuma atöyesi, 1716’da Sakızlı dokumacıların yardımıyla ipekli imalathânesi kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt vd., “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması”, 251.

üretim mekanizmaları oluşturma girişimleri öncelikli olarak askerî teçhizat üretimi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda yürütülen çalışmalar, 1790-1804 yılları arasında III. Selim döneminde başlatılmıştır. Osmanlı sanayileşmesinin başlangıcı olarak ise, Eyüp'te 1827 yılında kurulan iplik bükme fabrikasının açılışı kabul edilmektedir¹⁰⁷¹.

5.7.3. İngiliz Levant Şirketi ve Fransa

Levant terimi, Doğu Akdeniz kıyılarındaki ülkeler için kullanılmıştır. Doğuda faaliyet gösteren İngiliz tüccarları bir çatı altında toplama düşüncesi, zengin işadamları Edward Osborne tarafından ortaya atılmıştır. Bu doğrultuda kurulan Levant Şirketi, İngiliz hükümeti tarafından 1821 yılına kadar devralınana dek 244 yıl boyunca İngiliz-Osmanlı ticaretine hâkimiyet sağlamıştır. Şirket, İstanbul, İzmir ve Halep'te ticaret merkezleri tesis etmiş olup, Halep, Orta Doğu'daki genel merkezi olarak işlev görmüştür¹⁰⁷². Ancak 18. yüzyılın başlarından itibaren İngilizler, Suriye kıyılarındaki ticaret hâkimiyetini Fransızlara kaptırmışlardır. Bu durumun temel nedenlerinden biri, İngilizlerin 1718-1768 yılları arasında bölgeden elde ettikleri dokuma ürünleri karşılığında ödeme yapmak için sikke kullanmalarının yasaklanmış olmasıdır. Öte yandan, Fransızlar ticari faaliyetlerini bu çerçevede yapılandırmış ve 18. yüzyıl boyunca etkin bir şekilde geliştirmişlerdir. Ayrıca, Fransız tüccarların müşterilerinin taleplerine duyarlı davranarak İngilizler'den önce hareket etmeleri de rekâbet üstünlüğü sağlamalarında etkili olmuştur¹⁰⁷³.

1719 yılında Levant Şirketi, Fransız tüccarların Osmanlı topraklarına önemli miktarda kumaş, altın ve kumaş kürçeleri göndererek karşılığında ipek satın alabildiklerini gözlemlemiş ve bu durumun İngiliz kumaşının ipek karşılığında değiş-tokuşunu güçleştirdiğini tespit etmiştir. 1721 itibarıyla İngiliz kumaşı hâlâ popüler olmasına rağmen, Fransızlar müşterilerinin taleplerini daha titiz bir şekilde analiz ederek kademeli olarak Levant ticaretini İngilizlerin elinden almayı başarmışlardır. Fransız kumaşlarının hafif, ince, parlak ve renk çeşitliliği bakımından üstün olmasının yanı sıra, Levant bölgesine coğrafi olarak daha yakın olmaları ulaşım maliyetlerini de düşürmekte ve bu sayede İngiliz kumaşlarına kıyasla daha ekonomik hâle gelmekteydi.

¹⁰⁷¹ Kurt vd., “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması”, 250.

¹⁰⁷² Yıldırım, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, 21.

¹⁰⁷³ Yıldırım, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, 45.

1740 yılında Fransızlara verilen kapitülasyonların yenilenmesiyle Fransız kumaşlarına uygulanan gümrük vergileri düşürülmüş, bu da İngiliz Levant Şirketi için bir darbe daha anlamına gelmiştir. Fransız Devrimi öncesinde Fransa, Osmanlı ile Avrupa devletleri arasındaki ticaretin yaklaşık 3/5'ine, İngiltere ise 1/5'ine hâkim durumdaydı. Yirmi beş yıl önce Osmanlı topraklarına yılda 100 balya kumaş satan Fransızlar, bu miktarı 18. yüzyılın sonlarına doğru 900-1.000 balyaya çıkarmışlardır. İngilizler ise 1782 yılında 800 balya kumaş ihraç ederken, bu sayı dönemin sonlarına doğru 180-200 balyaya kadar düşmüştür. 1756 yılında İzmir Limanı'na gelen gemilerin yaklaşık %60'ı Fransızlara aitti. Anadolu'nun mamul ve hammadde ihraç ettiği önemli limanlardan biri olan İzmir Limanı'na gönderilen koyun yünü, tiftik ve deve kılı zamanla yerini pamuğa bırakmıştır¹⁰⁷⁴.

18. yüzyılda, özellikle yüzyılın ikinci yarısında, Fransız tüccarlar Sayda Limanı'ndan dokunmuş beyaz ve sarı iplikler ithal etmişlerdir. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun deniz ticaretinin yaklaşık dörtte biri Suriye limanları üzerinden gerçekleşmekteydi. Önemli bir pamuk üretim merkezi olan Diyarbekir Eyaleti'nde yetiştirilen pamuk ve pamuklu ürünlerin ihracat noktalarından biri de Halep üzerinden limanlara ulaştırılmaktaydı. 1718-1768 yılları arasında, özellikle Levant bölgesinde Fransız tüccarların ticari etkinliği baskın olmakla birlikte, İngiliz tüccarlar da Irak ve Suriye bölgelerinde sömürge mallarını ve Hindistan'dan getirdikleri baharatları takas ederek mazi, yün, ipekli ve pamuklu dokumalar temin ediyorlardı. Bu bağlamda, İngiliz Levant şirketi 18. yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüş, ancak özellikle 1718 sonrasında Levant bölgesindeki ticaretin hâkimiyetini büyük ölçüde Fransızlara kaptırmıştır. Bu süreçte Fransızlar Levant bölgesindeki Mısır, Tunus ve Cezayir'de, ticaretteki hâkimiyetini pekiştirmiş, Irak-Suriye bölgesinde de Anadolu'nun güney bölgelerinden özellikle Diyarbekir ve çevresinden gelen pamuk hammaddesi ve pamuklu dokumaları ithâl ederek ticaretteki etkinliğini sürdürmüştür¹⁰⁷⁵.

Fransa'da Türk pamukluları daima rağbet görmüş, Diyarbekir'den özellikle Halep üzerinden Fransa'nın Marsilya Limanı'na 1728-1786 yılları arasında pamuklu

¹⁰⁷⁴ Yıldırım, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, 27-45.

¹⁰⁷⁵ İngiltere'de yükselmeye başlayan ticaret burjuvazisi, Levant Şirketi'nin Levant bölgesindeki tekeli üzerinde baskı oluşturmak amacıyla hükümete yönelmeye başlamıştır. Bu durum, bir anlamda Adam Smith'in serbest ticaret ilkelerini ve kurallarını şekillendirmeye başladığını göstermektedir. Smith, bu çerçevede hükümete sunduğu raporlarla, Levant Şirketi'nin tekeli altında ticaret yapılmamasını önermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, 25.

kumaş ihracatı ciddi miktarda yapılmıştır¹⁰⁷⁶. 1777 yılında İngiltere, Osmanlı topraklarına Fransız lirası (livre tournois) cinsinden 691.000¹⁰⁷⁷ değerinde müslin satışı gerçekleştirirken, Fransa'nın aynı dönemdeki müslin satışı yalnızca 42.000¹⁰⁷⁸ Fransız lirası düzeyinde kalmıştır. Ancak yünlü ürünler açısından, Fransız tüccarların Osmanlı ile yürüttüğü ticaret hacmi, İngilizlerin hacminin yaklaşık on bir katını aşmıştır. Söz konusu yılda İngiltere, Osmanlı'ya 656.000¹⁰⁷⁹ Fransız lirası değerinde yünlü ihraç ederken, Fransa'nın yünlü ihracatı 7.448.000¹⁰⁸⁰ Fransız lirası olarak gerçekleşmiştir¹⁰⁸¹.

1821 yılında İngiltere hükümetinin Levant Şirketi'ni tasfiye ederek bölgedeki ticari faaliyetleri doğrudan üstlenmesinin ardından, Osmanlı topraklarında uzun süredir Fransa'nın elinde bulunan ekonomik nüfuzu yeniden elde etmeye yönelik çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Ancak İngiliz tüccarlar, imparatorluk içerisindeki iç gümrük uygulamalarını aşmakta uzun süre ciddi güçlüklerle karşılaşmışlardır. Nihayet 1838 yılında, Tanzimat Fermanı'nın ilanından bir yıl önce imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile bu engeller ortadan kaldırılmıştır. Bu süreçte Avrupa devletlerinin büyük çoğunluğu ulusal sanayilerini koruma saikiyle gümrük tarifelerini yükseltme yoluna giderken, Osmanlı Devleti tersine bir yönelim sergileyerek pazarlarını İngiliz mallarına

¹⁰⁷⁶ 18. yüzyılın ikinci yarısında İzmir Limanı'na yanaşan gemilerin yaklaşık %60'ını Fransız gemileri oluşturmaktaydı. Fransız tüccarlar Osmanlı topraklarından mal alırken özellikle pamuk ve pamuklu dokumaları tercih etmişlerdir. Fransa'nın başlıca pamuklu dokuma mamüllerini ithal ettiği önemli limanlardan biri de İskenderiye Limanı olmuştur. Suriye'nin Halep şehri ise, Osmanlı Devleti'nden Marsilya'ya ihraç edilen pamuklu ürünlerin toplandığı bir antrepo işlevi görmüştür. Ayrıca Halep, Diyarbakır'den ihracat için gönderilen pamuklu ürünlerin depolandığı önemli bir merkez konumundaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 116.

¹⁰⁷⁷ Fransa'da 1576 ile 1602 yılları arasındaki istisna dönemi dışında para birimi olarak *livre tournois* kullanılıyordu. 1 *livre* 20 *sous* değerindeydi. 1 *sous* ise 12 *deniers* etmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ağdemir, "XVI. Yüzyıl Fransa'sında Vergiler ve Vergi İsyanları", 144.; 1 Fransız livresinin kaç Osmanlı kuruşuna denk geldiği, arşiv kayıtlarında rastlanan ve yabancı para birimi olarak geçen "*kara kuruş*"un değeri üzerinden hesaplanmaya çalışılmıştır. Kara kuruş, 17. yüzyılın ikinci yarısında 9 dirhem (28,8 gr.) ağırlığında 120 akçe veya muadili olan 3 *livres* kıymetinde dört farklı çeşidi olan bir Alman imparatorluk taleri olarak anılmıştır. Kara kuruşlar, 18. yüzyılda Türk coğrafyasında 120 akçe (1 Osmanlı kuruşu), 50 Hollanda stüveri veya 3 Fransız lirası (*livre*), İngiliz parasıyla 4 shilling 6 deniere denkti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Elibol, "16-17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tedâvül Eden Gümüş Avrupa Sikkeleri Hakkında", 129-130. Bu bilgiden 1 kara kuruşun 120 akçe, 3 Fransız livresi ve 50 Hollanda stüveri veya 4 İngiliz shillingi ve 6 deniereye denk kabul edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla 691.000 *livre*, 230.333 kuruşa veya 27.640.000 akçeye denk gelmekteydi.

¹⁰⁷⁸ 42.000 Fransız livres, 14.000 kuruş ya da 1.680.000 akçeye denkti. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'da Paranın Tarihi*, 156.; Elibol, "16-17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tedâvül Eden Gümüş Avrupa Sikkeleri Hakkında", 129-130.

¹⁰⁷⁹ 656.000 Fransız livres, 218.666 kuruş ya da 26.240.000 akçe değerindeydi. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'da Paranın Tarihi*, 156.; Elibol, "16-17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tedâvül Eden Gümüş Avrupa Sikkeleri Hakkında", 129-130.

¹⁰⁸⁰ 7.448.000 Fransız livres, 2.482.666 kuruş ya da 297.920.000 akçe değerindeydi. Bkz. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'da Paranın Tarihi*, 156.; Elibol, "16-17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tedâvül Eden Gümüş Avrupa Sikkeleri Hakkında", 129-130.

¹⁰⁸¹ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 136.

açmış ve iç gümrük uygulamalarını kaldırmıştır. Böylelikle, daha önce yalnızca kıyı ve liman bölgeleriyle sınırlı kalan İngiliz ticari etkinliği, imparatorluğun iç bölgelerine nüfuz etme imkânına kavuşmuştur¹⁰⁸².

5.7.4. Sanayi Devrimi ve Diyarbekir Dokuma İmalatı

İngiltere’de 1750’li yıllarda başlayan Sanayi Devrimi’nde, sanayi kapitalizmini başlatan esas unsur pamuklu dokuma üretiminde olmuştur. Pamuklu dokumanın başat olmasının sebebi ise bu alandaki teknolojik yeniliklerdir. Esas itibâriyle dokuma üretimi teknolojisindeki yenilikler, 16. yüzyıldan itibaren süregelen yeniliklerin devamı niteliğindedir¹⁰⁸³. 1785 yılının ise makineli pamuklu dokuma için bir dönüm noktası olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Zira bu tarihte Edmund Cartwright’ın geliştirdiği ve patentini aldığı tezgâh sayesinde İngiltere’nin Osmanlı Devleti’nden 1789’daki pamuk ithalatı bir anda yüzyılın başına göre 32 kat, yüzyılın sonunda ise 60 kat artmıştır. Pamuklu ürün imalatı ise 1770-1787 tarihleri arasında on kat artmıştır¹⁰⁸⁴. Avrupa’daki teknolojik gelişmelere rağmen 18. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı pamuk ipliği üreticileri ülke pazarına genel olarak hâkimdiler. Pazarda ikinci sırada Hindistan iplikleri yer bulurken Avrupa iplikleri ise çok daha az satışla üçüncü sırada yer alıyordu¹⁰⁸⁵.

Sanayi Devrimi’nin pamuklu dokumada neşet bulduğu dönemde, Diyarbekir Eyaleti’nde yetiştirilen yüksek kaliteli pamuk, iç piyasanın ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra artan miktarı özellikle İzmir Limanı üzerinden İngiliz tüccarlar tarafından satın alınmaktaydı. Bu bağlamda, 1777’li yıllarda İngiltere’nin Avrupa ülkeleri arasında İstanbul’a en fazla pamuklu mamul ihraç eden ülke konumuna gelmesi, tesadüfi bir gelişme olarak değerlendirilemez. İngiltere, Osmanlı ile yürüttüğü ticarete bir yandan pamuk hammaddesini ithal ederken, diğer yandan mamul pamuklu ürünlerini pazara sunmaktaydı. Buna karşılık Fransa, Osmanlı pazarında özellikle yünlül mamuller ticaretinde İngiltere’ye üstünlük sağlamış ve bu ürünleri önemli miktarda Osmanlı piyasasına sokmayı başarmıştır. Öte yandan, Fransa pamuklu mamullerde üretici

¹⁰⁸² Yıldırım, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, 25.

¹⁰⁸³ Dokuma teknolojisi bağlamındaki ilk yenilik, 1598’de William Lee tarafından icad edilen çorap makinesi ve 17. yüzyılın başlarında Hollandalı göçmenlerin geliştirdiği makineli kurdele dokuma tezgâhıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ergün Türkcan, *Teknolojinin Ekonomi Politikası* (Ankara: AİTİA Yay., 1981), 66-67.

¹⁰⁸⁴ Yıldırım, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, 13.

¹⁰⁸⁵ Quateart, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 61.

olmaktan ziyade Osmanlı'dan ithalatçı konumunu sürdürmüştür. Söz konusu dönemde İngilizler, Osmanlı iç pazarında esasen Hindistan menşeli müslin ve basma gibi ürünlerle rekabet edebilmekteydi. Yerli dokuma üretimi ise büyük ölçüde Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde faaliyet gösteren el tezgâhlarına dayanmakta ve yerli bez piyasası, henüz geleneksel üretici sınıfın elinde varlığını sürdürmekteydi. İstanbul, İzmir ve Bursa gibi büyük ticaret merkezlerinde Hint ve İngiliz menşeli malların satışı söz konusu olmakla birlikte, bu ürünler henüz geniş iç pazarda belirleyici bir hâkimiyet kuramamışlardı. İngiliz pamuklu ürünlerinin Osmanlı pazarında daha yaygın bir şekilde kabul görmesinin ve yerli üretimin yerini almasının önündeki en büyük engel ise yüksek emek maliyetiydi. Dolayısıyla, İngiliz ticaret stratejisinin başarısı büyük ölçüde üretim maliyetlerinin, özellikle de emek giderlerinin, asgarî düzeye çekilmesine bağlıydı¹⁰⁸⁶.

Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Avrupa'da makineli pamuklu dokuma sanayisindeki gelişmelerin, 1830'lu yıllara kadar dâhi ne Diyarbekir Eyaleti'nde ne de Osmanlı Devleti'nin diğer geleneksel pamuklu dokuma merkezlerinde yürütülen üretim faaliyetlerini doğrudan etkilediği söylenebilir. Hal bu iken 18. yüzyılın ikinci yarısına ait kaynaklar Diyarbekir Eyaleti'nde pamuklu dokuma üretiminin kayda değer bir şekilde devam ettiğini ve yerel ekonomide önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır¹⁰⁸⁷. Sanayi Devrimi'nin etkilerinin Anadolu coğrafyasında hissedilir düzeyde görülmesi, merkezî sanayileşme süreçlerine kıyasla oldukça gecikmeli bir şekilde gerçekleşmiştir. Avrupa'da 18. yüzyılın ortalarında başlayan ve üretim biçimlerinde köklü dönüşümlere yol açan bu yapısal değişim, Osmanlı Devleti'nin taşra bölgelerinde özellikle de Anadolu'da, uzun süre sınırlı ve dolaylı etkilerle karşılık

¹⁰⁸⁶ İngiltere'nin pamuklu sanayi ürünleri alanındaki etkisini Osmanlı pazarında hissettirmeye başlaması, 1790'lı yıllardan itibaren mümkün olmuştur. Bu durumun somut göstergelerinden biri, 1806 tarihli Osmanlı gümrük tarifesinde İngiliz menşeli pamuk ipliğinin önemli bir ithal kalemi olarak yer almasıdır. Bununla birlikte, Anadolu'nun çeşitli şehir ve kasabalarında, özellikle önemli bir pamuklu dokuma merkezi olan Diyarbekir'de, iplik eğirme faaliyetleriyle geçimini sağlayan geniş halk kesimlerinin, bu dışsal ekonomik gelişmelerden henüz doğrudan etkilenmediği görülmektedir. Nitekim 1820'li yıllarda Anadolu'da üretilen ucuz pamuklu kumaşlar hâlen yerli iplik üretimine dayanmaktaydı. İngiltere ise Osmanlı pazarında nüfuzunu artırmak amacıyla yürüttüğü ticari faaliyetlerini kararlılıkla sürdürmüştü ve bu çerçevede, 1830 yılında Osmanlı topraklarına gerçekleştirdiği pamuklu ürün ihracatını 1825 yılına kıyasla beş kat artırarak 15.940 yarıya yükseltmiştir. (Yarda; İngiliz ölçü birimi olup 1 yarda 0.91 m.'dir.) Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ayça Gürarda, "Konfeksiyon İşlemleri ile Kumaş Özellikleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Tekstil ve Mühendis* 22/99 (2015), 43.; 1831 yılı itibarıyla, ithal edilen ucuz ve nitelikli İngiliz ipliği, yerli iplik fiyatlarının düşmesine ve dolayısıyla emeğin ucuzlamasına neden olmuşsa da, İngiliz menşeli pamuklu bezler henüz yerli dokuma ürünlerini pazardan tamamen tasfiye edememiştir. Ancak 1840'lı yıllara gelindiğinde, Diyarbekir'deki pamuklu el sanayii, Trabzon üzerinden ithal edilen İngiliz ipliğini kullanmaya başlamış ve bu durum, yerel üretim yapısında dışa bağımlılığın arttığını göstermesi açısından dikkat çekici olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 138.

¹⁰⁸⁷ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 69.

bulmuş, bu yansımaların somut düzeyde gözlemlenebilmesi ise 19. yüzyılın ortalarından itibaren mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla Sanayi Devrimi'nin Anadolu'da yansımalarını görmek hayli zaman almıştır¹⁰⁸⁸.

18. yüzyılın ikinci yarısında, Diyarbakır'ın pamuklu dokuma üretim kapasitesi, yalnızca iç piyasanın ihtiyaçlarını karşılamakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda iç talebin üzerinde kalan üretim miktarları başta Fransa olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine ihraç edilmiştir. Bu ihracat, İskenderiye, Suriye, İzmir ve Samsun gibi önemli limanlar üzerinden gerçekleştirilmiş olup, Diyarbakır'ın geleneksel el tezgâhlarına dayalı pamuklu dokuma üretiminin dönemin ekonomik yapısı içinde dış ticarete de entegre olabildiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir¹⁰⁸⁹.

1777 yılından itibaren 18. yüzyılın sonuna kadar Diyarbakır ve çevresinde üretilen pamuklu dokumaların ihracatı belirli ölçüde devam etmiştir. Ancak bu süreçte pamuklu dokuma ürünlerinin dış pazarlardaki rekâbet koşulları giderek sertleşmiştir¹⁰⁹⁰. İngiltere, 18. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'a yönelik pamuklu dokuma ihracatında

¹⁰⁸⁸ Mehmet Sami Zümrüt, "Diyarbakır'da Son Yüzyılda Yok Olan Mesleklere Bir Bakış", *Kesit Akademi Dergisi* 7/27 (2021), 455.

¹⁰⁸⁹ 18. yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesi, özellikle Diyarbakır Eyâleti başta olmak üzere Antep ve Kilis'ten Halep'e kadar uzanan coğrafya, pamuklu dokuma üretiminin önemli merkezleri arasında yer almaktaydı. Bu bölgelerde üretilen pamuklu dokumalar, yalnızca bölge içi ticarete değil, aynı zamanda dış ticarete de önemli bir rol oynamıştır. Söz konusu ürünler, hem yerel ihtiyaçları karşılamakta hem de dış pazarlara ihraç edilmekteydi. Nitekim 1723–1740 yılları arasında Marsilyalı tüccarların Yakın Doğu'dan ithal ettikleri tekstil ürünleri büyük ölçüde İran ve özellikle Hindistan menşeli mamullerden oluşurken, bu dönemi takip eden yıllarda ithalat kalemlerinde kayda değer bir değişim yaşanmıştır. Marsilya merkezli Fransız tüccarlar, bu tarihlerden itibaren üretimi artış gösteren Diyarbakır menşeli pamuklu dokumaların yanı sıra Antep ve Halep'te imal edilen ürünleri de ithal etmeye başlamışlardır. Bu değişim, bölgenin pamuklu dokuma alanındaki üretim kapasitesinin ve kalitesinin uluslararası düzeyde rekâbet edebilir hâle geldiğini göstermesi bakımından önemlidir. Diyarbakır Eyâleti'nde üretilen pamuklu dokumalar, özellikle Halep üzerinden dış pazarlara ihraç edilmiştir. Halep'in bu dönemde bir dış ticaret merkezi ve antrepo işlevi üstlenmesinde, ticaretin yalnızca para ile değil, takas usulüyle de gerçekleştirilebilmesi etkili olmuştur. Mesela Marsilyalı tüccarlar Halep'e getirdikleri indigo, çivit gibi boya elde edilen maddeleri, yerli üretim pamuklu dokumalarla takas etmekteydiler. 1760'lı yıllarda Halep üzerinden gerçekleştirilen ihracatın %60 ile %70'lik bölümünü pamuklu dokuma ürünleri oluşturmaktaydı. Bu oranın içerisinde, Diyarbakır menşeli dokuma ürünleri, hatırı sayılır bir paya sahipti. Söz konusu ihracat hacmi, 1777 yılına kadar artış trendi göstererek sürmüştür. Bu durum, Diyarbakır ve çevresindeki pamuklu dokuma üretiminin yalnızca yerel değil, bölgesel ve küresel ölçekte de ekonomik değere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Quateart, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 68.

¹⁰⁹⁰ Özellikle İngiltere'nin, Hindistan üzerindeki koloniyal kontrolünü pekiştirmesiyle birlikte, bu bölgede ucuz emek gücüne dayalı olarak yüksek miktarda ve düşük maliyetle üretilen pamuklu mamullerin uluslararası piyasalara girişi hız kazanmıştır. Hindistan menşeli bu ürünler, hem fiyat avantajları hem de İngiliz ticaret ağlarının genişliği sayesinde Osmanlı pamukluları için önemli bir rekâbet unsuru hâline gelmiştir. Bu ekonomik gelişmelere ek olarak, söz konusu dönemde bölgesel ve küresel ölçekte yaşanan bazı olumsuzluklar da Osmanlı'nın pamuklu dokuma ihracatını olumsuz etkilemiştir. Yüzyılın son çeyreğinde meydana gelen savaşlar, ticaret yollarında güvenlik sorunlarının artmasına yol açmış, bunun yanı sıra ziraî üretimde yaşanan buhranlar, veba salgınları ve genel ekonomik durgunluk, hem üretim kapasitesinde azalmaya hem de dış pazarlara yönelik ihracatın daralmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, 18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı pamuklu dokuma sanayii, hem dış rekabetin baskısı hem de içsel sosyo-ekonomik krizlerin etkisiyle zayıflayan bir ihracat yapısına evrilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi-I*, 268.

önemli bir aktör hâline gelmeye başlamıştır. Fransa ise pamuklu dokuma ihtiyacını büyük ölçüde Güneydoğu Anadolu şehirlerinden, özellikle de Diyarbakir'in pamuklu dokuma üretiminde merkezî bir rol oynadığı Halep üzerinden karşılamaya devam etmiştir. Halep, bu dönemde yalnızca bir ticaret merkezi değil, aynı zamanda Diyarbakir ve çevresinde üretilen pamuklu dokumaların dış pazarlara açıldığı stratejik bir antrepo işlevi üstlenmiştir. Buna karşılık Fransa, Osmanlı Devleti ile yürüttüğü ticarete pamuklu ürünlerde ithalatçı pozisyonunu sürdürürken, yünlü mamullerde ihracatçı konumda kalmaya devam etmiştir. 1777 sonrasında pamuklu dokuma ihracatında belirli bir daralma yaşanmış olmakla birlikte, bu gerileme mutlak bir duraklama ya da sona erme şeklinde tezâhür etmemiştir. Aksine, Diyarbakir menşeli pamuklu ürünlerin Halep üzerinden ihracı belirli ölçüde devam etmiş ve bu durum, bölgedeki üretim faaliyetlerini sekteye uğratmamıştır. Diyarbakir Eyaleti'nde pamuklu dokuma üretimi, dış pazardaki daralmaya rağmen özellikle iç piyasanın ve İstanbul'un artan taleplerine yanıt verecek şekilde devam etmiştir. Bu bağlamda, 18. yüzyılın son çeyreğinde Diyarbakir'in pamuklu dokuma üretimi, değişen ticaret koşullarına uyum sağlayarak, iç tüketimi hedefleyen ve satış odaklı üretim modelini sürdürmeyi başarmıştır. Bu üretim pratiği, bölgenin hem ekonomik canlılığını hem de geleneksel dokuma kültürünü koruma konusundaki direncini ortaya koymaktadır¹⁰⁹¹.

Osmanlı pâ-yı tahtının 18. yüzyılın sonlarına doğru artan kirpas ihtiyacının büyük ölçüde Diyarbakir'de üretilen dokumalar aracılığıyla karşılanıyor olması, Diyarbakir Eyâleti'nin pamuklu dokumadaki üretim kapasitesini ve bu alandaki iç piyasadaki belirleyici konumunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Söz konusu durum, bölgenin yalnızca bir üretim merkezi olmanın ötesinde, Osmanlı iç pazarında pamuklu dokumalar açısından stratejik bir tedarikçi rolü üstlendiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir¹⁰⁹².

Hülâsa, denilebilir ki; 18. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakir Eyâleti'nde pamuklu dokuma üretimi kayda değer bir süreklilik arz etmiş ve bölgesel ekonomide önemli bir yer tutmuştur. Bu dönemde Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin etkisiyle dokuma sanayisinde başlayan makineleşme süreci, küresel ölçekte üretim yapısını derinden dönüştürmekle birlikte, araştırma dönemine tekâbül eden yıllarda Diyarbakir Eyâleti'nde geleneksel dokuma üretimini sarsacak düzeyde doğrudan bir etkide bulunmamıştır.

¹⁰⁹¹ Quateart, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 69.

¹⁰⁹² Kocaoğlu, "Osmanlı Kara Ordusunda Kirpas Kullanımına Genel Bir Bakış 1752-1836", 39.; Zümrüt, "Diyarbakir'da Son Yüzyılda Yok Olan Mesleklerle Bir Bakış", 461.

Bölgedeki üretim yapısı, büyük ölçüde el tezgâhlarına ve zanaatkâr emeğine dayalı olarak varlığını sürdürmüştür. Nitekim 18. yüzyılın ikinci yarısına ait sicil ve vergi kayıtlarında da bu durum açıkça gözlemlenebilmektedir. Özellikle esnâfa tevzi edilen vergilere ilişkin belgelerde, dokumacı esnâfı ile bu esnâfla ilişkili çalışan diğer esnâf gruplarının, toplam vergi yükünün yaklaşık %40'ına tekâbül eden bir kısmını üstlenmiş olmaları, pamuklu dokuma üretiminin Diyarbekir Eyâleti ekonomisindeki ağırlığını ve bu üretimde faaliyet gösteren sosyal grupların üretim içerisindeki merkezi konumunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu oran, dokumacılık zanâatının hem istihdâm hem de vergi geliri açısından bölgedeki ekonomik yapılanmada ne denli belirleyici bir rol oynadığını ortaya koyan önemli bir göstergedir.

6. SONUÇ

Araştırmanın zaman aralığını kapsayan döneme ait farklı alanlarda çalışmalar ortaya konmuş ve dahi Diyarbakir Eyâleti'nin sosyo-ekonomik tarihine ilişkin araştırmalar yapılmış olsa da, dönemin sanayisinin başatı durumundaki dokumacılık zanâatına ilişkin geniş çerçevede ve tamamen dokumacı ve dokumacı ilişkili esnâf grubunu merkeze alan bir çalışmanın yapılmamış olması, böyle bir araştırmaya yönelmemizin en önemli etkeni olmuştur.

Ağırlıklı olarak Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri'nin kaynak olarak kullanıldığı çalışmada Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut diğer arşiv kaynaklarından da istifade edilmiştir. Araştırma konusuna taalluk eden kaynak kitaplara, makalelere, ansiklopedik maddelere, lisansüstü tezlere, kongre ve sempozyumlarda sunulan bildirilere olabildiğince ulaşılarak çalışma inşâ edilmiştir.

Bu çerçevede, “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakir Eyâleti'nde Dokumacılık” adlı çalışmada öncelikle doğu-batı ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan şehrin coğrafi konumuna, adının menşe'ine ve kısa tarihçesine yer verilmiştir. Hem bulunduğu güzergâh hem de eyâlette yetiştirilen pamuk bitkisinin kaliteli ve bolluğu nedeniyle bilhassa pamuklu dokuma hammaddesi ve mamüllerinin hem iç ticarete hem de dış ticarete önemli bir yer işgal ettiği görülmüştür. İç ticaret bağlamında dokumacı ve ilişkili esnâfın kayda değer mâhiyeti, özellikle mükellef kılındıkları vergiler, diğer esnâf ve hatta kazâlara tevzi edilen miktarlarla kıyaslandığında daha da belirgin hâle gelmiştir. Zira, yüzyılın ikinci yarısında salık verilen hemen hemen tüm vergi yükümlülüklerinde, %37 - %40 gibi önemli bir oranın dokumacı ve ilişkili esnâf grubu tarafından karşılanmış olması bu bağlamda önemli bir gösterge teşkil etmiştir. Bunun yanı sıra dokumada yakın şehirlerin ihtiyaç duyduğu kalifiyeli iyi yetişmiş erbâbın zaman zaman Diyarbakir'den sağlanmış olması da eyaletin dokumacılığa verdiği önemi göstermiştir.

Yüzyılın ikinci yarısının hemen başında Hint tekstil taklidi olarak üretilen kumaşlardan yıllık 30.000 tob, 1748-1786 yılları arasında da 20.200 ile 26.600 parça arasında dokuma mamülünün o dönem için hatırı sayılır bir yekünün Marsilya'ya ihraç edildiğinin ortaya konması ise dış ticaretteki üretim, ihracat hacmi ve dokumacılık potansiyelini ortaya koyması açısından değerli bulunmuştur.

Diyarbakir’de farklı alanlarda faaliyet gösteren sermâye sahibi esnâf grupları içerisinde dokumacı, bezzaz, ipekçi, iplikçi, fesçi, ketenci ve mazıcı gibi doğrudan veya dolaylı biçimde dokumacılıkla ilişkili meslek erbâbının varlığı dikkat çekmiştir. Bu esnâf gruplarının tereke kayıtlarında yer alan mal varlıklarının yüksekliği ile şer’iyye sicillerine yansıyan alacak-verecek ilişkileri, dokumacılıkla bağlantılı esnâflar arasında dikkate değer bir sermâye birikiminin bulunduğunu ve içlerinden bazılarının dönemin şartlarına göre zengin sayılabilecek düzeyde ekonomik güce sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Esnâf örgütlenmesi olan loncaların, yüzyılın ikinci yarısında sosyal ve ekonomik hayatta oldukça önem arz eden kıymetli birtakım fonksiyonları yerine getirmeye devam ettiği, üretilen ürünlerde kalitenin sağlanabilmesi için standartlaşmaya gidildiği ve esnâfın belirlenen standartlara uyup uymadığının devlet tarafından sürekli kontrol edildiği, sicil kayıtlarından anlaşılmıştır. Dokunan emtianın en ve uzunluklarının hangi ölçülerde olması gerektiğine ve hangi fiyatlardan satılabileceğine ilişkin gönderilen emr-i şerifler bu bâbda verilebilecek örneklerdendir.

Dokumacılıkta kullanılan hammaddeler arasında pamuk, ipek, keten, kıl keçisi ve tiftik keçisi kollarının üretim miktarları ile dokumada hangi ölçülerde değerlendirildikleri araştırma konusu edilmiştir. İncelemeler, keten, ipek ve kılın daha az miktarda kullanıldığını ancak dokuma üretiminde asıl ağırlığın, şehrin iklim koşullarının kaliteli pamuk yetiştiriciliğine elverişli olması sebebiyle, pamuk üzerinde yoğunlaştığını ortaya koymuştur. Nitekim kaliteli pamuğa ve pamuklu dokuma üretimine verilen önem, pamuk hasadı zamanının dahi şuhûdü’l-hâl huzurunda alınan kararlarla belirlenmiş olmasından anlaşılmıştır.

Diyarbakir Eyâleti’nde faaliyet gösteren boyahâneelerde dokuma ipliklerinin renklendirilmesinde kullanılan kökboya, mazi gibi boya elde edilen maddelerin bir kısmının şehir merkezinde yahut bağlı kazâ ve sancaklardan temin edildiği ancak ihtiyaç hâlinde söz konusu hammaddelerin diğer şehirlerden ve hatta farklı ülkelerden de tedârik edildiği tespit edilmiştir. Bu durum, bölgedeki dokuma üretim sürecinin yalnızca yerel kaynaklarla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda dışarıdan sağlanan hammadde akışıyla da desteklendiğini göstermiştir. Dokumacılarla en yakın ilişkili esnâf gruplarından birini teşkil eden boyahâneelerin, eyâletin dokumacılık faaliyetlerine dair önemli veriler sunma potansiyeli dikkate alınarak, 16., 17. ve 18. yüzyıllarda izledikleri gelişim seyri ve elde ettikleri gelirler arşiv belgeleri ile diğer kaynaklar ışığında tespit edilmiştir. 1518’de Diyarbakir merkezindeki boyahâne gelirinin 150.000

akçe, 1568’de ise 213.617 akçe ile Trabzon, Beyşehir, Bayburt, Merzifon, Malatya, Maraş, Çorum, Harput, Kayseri, Ayntab, Tokat ve Amasya’da bulunan boyahânelerden daha fazla gelire sahip olduğu, dokumacılığa paralel olarak boyahâneelerin potansiyelini 17. yüzyılda da koruduğu, 1797-1798’lerde Diyarbekir voyvodalığı mukâtaasına yüksek gelir sağlayan kalemlerin ikinci sırasında yer aldığı verilerden anlaşılmıştır. Boyâhane gelirlerinin yüksekliği, dokumacılık faaliyetlerinin önemli ölçüde yürütüldüğüne delâlet etmesi açısından bir gösterge olarak değerlendirilmiştir. Boyahâneelerin, dokuma mamüllerinin merkeze kadar götürülüp boyanmasındaki mâliyet ve mesafeden dolayı merkezden uzak bazı kazâlarda da kurulduğu araştırma ile ortaya konulmuştur.

Diyarbekir Şer’iyye Sicilleri’nde 18. yüzyılın ikinci yarısına ait kayıtlarda çeşitli kumaş, kıyâfet ve ev eşyası türlerine dair dikkate değer verilere ulaşılmıştır. Söz konusu veriler, şehrin dokumacılık alanındaki üretim kapasitesini ve potansiyelini ortaya koyması bakımından önemli bir gösterge olmuştur.

Narh verme olarak bilinen fiyat belirleme uygulaması, dönemin Diyarbekir’inde şehrin ileri gelenlerinin görüşleri de dikkate alınarak muhtesipler tarafından tespit edilmiş ve kadınlıklar aracılığıyla yürürlüğe konulmuştur. Bu bağlamda, bogası, alaca kumaşı, kirpas kumaşı ve kırmızı bez gibi Diyarbekir dokuma üretiminin öne çıkan mamullerinin 18. yüzyılın ikinci yarısındaki fiyat seyri incelenmiştir. Kaynaklar, söz konusu kumaşların özellikle toblarına biçilen bedellerin emsallerine nazaran daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Nitekim 17. yüzyılın ortalarında İstanbul’da narhı belirlenmiş Diyarbekir bogası kumaşı fiyatının, 1640 tarihli es’âr defterine göre bir tobu 220 akçe olup Tokat, Borlu, Hamid, İsperek ve Kastamonu bogaslarına kıyasla daha yüksek seviyede olduğu tespit edilmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısında ise Diyarbekir’de narhı tayin edilen alaca kumaşın bir tobu, 1750-1780 yılları arasında 7,65–10,65 kuruş aralığında seyretmiş ve bu fiyatın Haleb, Şam ve Maraş alacalarına göre daha yüksek olduğu kaynaklarca ortaya konulmuştur. Ayrıca Diyarbekir tereke muhtevâlî sicillerinde 1758–1792 yılları arasında alaca kumaşın 5–7 kuruş aralığında fiyatlandırıldığı görülmüştür. Bunun yanında, şehrin en meşhur dokuma ürünlerinden biri olan kırmızı bezin bir tobuna 1739–1800 yılları arasında 2–2,5 kuruş arasında değer biçildiği anlaşılmıştır. Bu fiyat seviyesinin de emsallerine kıyasla oldukça elverişli bir düzeyi işaret ettiği sonucuna varılmıştır.

Bununla birlikte, yüzyılın ikinci yarısında bölgede meydana gelen kıtlık, deprem, veba salgınları ve eşkıyâlık vakaları nüfus yoğunluğunda dikkate değer bir azalmaya yol açmıştır. Demografik daralmanın yanı sıra bu olumsuzluklar, dokuma

hammaddelerinin üretiminde ve dokuma imalatında belirgin bir düşüşe neden olmuştur. Üretimde yaşanan bu daralma, felaketlerin etkili olduğu dönemlerde ürün fiyatlarının artışını tetiklemiş, aynı zamanda esnâf kesimine tevzi edilen vergi yüklerinin ağırlaşmasına da zemin hazırlamıştır.

Eyâlette dokumacılık faaliyeti ve buna bağlı esnâf kesiminden toplanan vergilerin, akçe üzerinden Venedik altın dükasına kıyasla değerlendirilmesi amacıyla tedâvülde bulunan paranın değerinin izlediği seyir, çeşitli kaynaklar ve şer’iyye sicilleri aracılığıyla tespit edilmiştir. Buna göre, 18. yüzyılın ikinci yarısında bir Osmanlı kuruşu 120 akçe (40 para) değerinde tedavülde bulunurken, bir Venedik altın dükasının 1690 yılında 300 akçe, 1754’te 460 akçe, 1789’da 690 akçe ve 1800’de ise 960 akçe değerinde olduğu görülmüştür. Dokuma mamülü emtiaların araştırma dönemindeki değerlerini ve diğer eşyaların fiyatlarıyla kıyasını sağlamamıza olanak sağlayacak bilgileri ihtivâ eden narh defterlerinin yok denecek kadar az olması, terekelerde kayda geçen dokuma ve diğer nevi eşyalara tâkdir edilen fiyatlara başvurmamızı zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda yüzyılın ikinci yarısında 1755, 1758, 1768, 1788, 1790, 1792 ve 1800 yıllarına ait tereke içerikli sicillerden örnekleme ve kıyas sağlayacak sayıda dokuma mamülü ve diğer emtia fiyatlarına ulaşılmıştır. Örneklem niteliği taşıyan emtianın fiyat karşılaştırmaları, ilgili yüzyılda Akdeniz havzasında genelgeçer bir para birimi olarak tedâvülde bulunan Venedik altın dükası üzerinden yapılmış olup, dokuma mamulü emtiaların araştırma döneminde ekonomik olarak önemli bir değer arz ettiği saptanmıştır.

Terekelerde dokuma ve diğer mamüllere takdir edilen fiyatların, söz konusu malların hiç kullanılmamış olması dolayısıyla rayiç gerçek bedeli yansıtabileceği gibi, kullanılmış mallara ilişkin fiyatları da içerebileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Ayrıca şuhûdü’l hal üzere kayda alınan terekelerin, fiyat tespitini yapan kadı ve mahkeme görevlilerinin miras emvâllarını almak isteyebileceklerinden, tereke mallarının gerçek fiyatının çok altında veya üstünde kaydedilmiş olma ihtimâli de göz önünde tutulmuştur. Ancak bu hususta da şunu belirtmek gerekir ki kadılar, resmi narha tabi olan altın, gümüş ve diğer bazı eşyâların fiyatlarında değişiklik yapma veya fiyat takdirinde bulunma yetkilerinin bulunmaması ile birlikte, özel eşyaların fiyatlarının serbest piyasa koşullarına tabi olması, söz konusu belirsizlik ihtimâlini azaltmış ve tereke kayıtlarında yer alan fiyatların gerçeğe yakın bir düzeyde olduğunu göstermiştir.

18. yüzyıl boyunca farklı zamanlarda esnâf ve kazâlara tevzi edilen seferiyye ve hazariyye vergileri ile menzil ve diğer şehir masraflarının giderleri için talep edilen

miktarlar sicil kayıtları ışığında ortaya çıkarılmıştır. Araştırma kapsamında incelenen döneme ait sicil kayıtlarından, farklı zanâat kollarına mensup 118 meslek grubu tespit edilmesine karşın, yüzyılın ikinci yarısında yalnızca 39 meslek grubuna vergilerin tevzi edildiği anlaşılmıştır. Bu 39 meslek grubunun 12 tanesinin dokumacı ve ilişkili meslek grubu olduğu, esnâfa tevzi edilen hemen hemen tüm vergilerde de %37 ile %40 arasındaki vergiyi bu grubun ödediği görülmüştür. Esnâfa tevzi edilen vergilerin tümünde 1.000 birimin esas alınarak taksimâtın yapıldığı tespit edilmiştir. 1739, 1747 ve 1789 yıllarında esnâfa tevzi edilen seferiyye vergilerinde; 1768, 1785, 1792, 1794 ve 1797 yıllarında tevzi edilen hazariyye vergilerinde ve 1739, 1740, 1758, 1768, 1785, 1789, 1792, 1794, 1803 ve 1824 yıllarında tevzi edilen menzîl masraflarının yanı sıra yine değişik zamanlarda şehir masrafları ve giderler için esnâfa tevzi edilen vergilerde dokumacı ve ilişkili esnâf grubunun önemli ölçüde vergi ile muhâtab kılındığı anlaşılmıştır. Bu da dokumacı ve ilişkili esnâfın şehir ekonomisindeki yerini göstermesi açısından kıymetli bulunmuştur. Ordu ve Mehterhâne-yi Hayme-i Hâssa için farklı zamanlarda çadır, çerge ve yüklü miktarda Diyarbekir kırmızı kirpasının talep edilmesi üzerine Diyarbekir’de dokunarak İstanbul’a irsal edilmiş olması da ayrıca dokumacı esnâfının şehir iktisadında önemli bir ağırlığa sahip olduğunu göstermiştir.

Dokumacılık, dokuma hammaddeleri ve ticaretine taalluk eden vergi çeşitlerinin yer verildiği çalışmada, vergilerin hangi usul üzere tâhsil edildiği ortaya çıkarılmıştır. 17. yüzyılın ortalarından itibaren şehrin bazı gelirlerinin, teşekkül ettirilen voyvodalık müfredâtına dâhil edildiği, 1695-1697 yılları arasında malikâne sisteminin ilk uygulamalarının düşük gelirli ve maktu’ üzere vergileri tâhsil edilen köy ve mezralarda işlemeye başladığı görülmüştür. 1737 yılında ise voyvodalık mukâtaası ve tevâbiinin malikâne sistemine alınarak yıllık vergisinin, 10.443.231 akçe olarak belirlendiği tespiti yapılmıştır. Bu müfredâta, zamanla önemli gelirlere sahip gümrük, boyahâne, ihtisâp, damga ve arasta gelirlerinin dâhil edildiği kaynaklardan ortaya konulmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir voyvodalığı mukâtaası müfredâtında bulunan ve dokumacılık zanâatı ile bağlantılı üretim ve hizmet mukâtaalarından gümrük mukâtaası, boyahâneler mukâtaası (Amid, Çüngüş, Karto ve Gökçen-i Ulya boyahâneleri), ihtisâp mukâtaası gelirleri arasında yer alan (damga mukâtaası, dellâllık mukâtaası, bac-ı bazar vergisi-yevmiye-i dekakin-mizan vergisi), pamukçular şeyhliği mukâtaası, tamga-yı harîr-i elvân ve tamga-yı gön ve sahtiyân ve gayrihu mukâtaası, mengene-i akmişe ve emti'a-i sa'ire ve envâ-i mensûhât mukâtaası, dellâlbaşılık -ı esir ve ketân ve kırmızı bogasi ve emti'a-yı sâ'ire der-Diyarbekir mukâtaası, virânlık-ı rişte-i beyaz der-

Diyarbakir mukâtaalarının malikâne üzere deruhte edilen gelir kaynakları arasında oldukları anlaşılmıştır.

18. yüzyılın sonlarına tarihlenen târife defterinde Diyarbakir gümrüğüne gelen ve kayda geçen emtianın %50'den fazlasının dokuma mamûlü veya hammaddesinden oluştuğu anlaşılmış, bu veri eyâletin dokuma ticaretinde ne ölçüde var olduğunu göstermesi açısından önemli bulunmuştur. Yine aynı dönemde voyvodalık gelirleri arasında ikinci sırada bulunan ve dokuma hammadelerinin boyanması işlevini gören boyahâne gelirlerinin yüksekliği de dokumacılığın ticaretteki yerini görmemize ışık tutmuştur. İhtisâp mukâtaası içerisinde yer alan ve dokuma mamûllerinin damgalanması hususuna binaen damga mukâtaası, dokuma mamûllerini alıcı ve satıcı ile buluşturan dellallık mukâtaası, dokuma mamûllerinin pazarda satılması nedeniyle bac-ı bazar vergisi, günlük olarak açık bulundurulan dükkanlardan alınan yevmiye-i dekakin vergisi ve tartılan mamûllerden alınan mizan vergisinin ihtisâp mukâtaası içerisinde mâlikâne üzere satışa konu olduğu ve yüzyılın sonlarında da voyvodalık mukâtaası gelirleri arasında yer aldığı tespit edilmiştir.

Araştırmada kullanılan ve M. 1797-1800 yılları arasına tarihlenen Diyarbakir'e ait tek gümrük târife defterinde, diğer şehirlerden Diyarbakir'e getirilen ve kayda geçirilen emtianın %58'nin dokuma menşe'li olması şehrin dokuma ticaretinde bölgenin odak noktalarından biri olduğunu göstermesi açısından bir veri olmuştur.

Diyarbakir şehrinde malikâne ile işletilen çoğunlukla maktu'/maktua statüsündeki gelirlerden biri de esnâf şeyhlikleriydi. Bunlar arasında araştırma konusuyla alakalı ve hizmet mukâtaası olarak da görülebilecek şeyhlikler arasında, boyacılar şeyhliği ve pamukçular şeyhliği yer alıyordu. Boyacılar şeyhliği yüzyılın ilk yarısında 25 kuruş, pamukçular şeyhliği ise yüzyılın son çeyreğinde 337,5 kuruş peşinat ile mâlikâne üzere alıcılarına deruhte edildiği kayıtlardan ortaya çıkarılmıştır. Malikâne üzere satışı yapılan voyvodalık gelirlerinden bir diğeri ise tamga-yı harîr-i elvân ve tamga-yı gön ve sahtiyân ve gayrihu mukâtaası olmuştur. İpek, deri vs. metalarının damgalanması muhtevili gelir kaynağının, yüzyılın sonlarında 2.210 kuruş ile deruhte edildiği anlaşılmıştır. 1797'de Bursa mengenehânesi şartlarına göre kumaşların perdahtlanmasını sağlayan Diyarbakir mengene-i akmişe mukâtaasının, voyvodalığın en önemli muhteviyâtından biri olarak kurulduğu ve 1.000 kuruş peşinat ile malikâne üzere gelirlerinin satıldığı sicil kayıtlarından anlaşılmıştır. Yüzyılın sonlarında ihtiyaç üzere kurulan mengenehâne, dokumacılıkta ciddi manada kumaş üretiminin süregeldiğini göstermesi açısından da değerli bulunmuştur. Yüzyılın ikinci yarısında

malikâne üzere satılan bir diğer hizmet mukâtaası ise esir, keten, bogasi vs. emtianın dellâlbaşılık mukâtaasıydı. Yıllık vergisi 10.000 akçe olarak belirlenmiş olan mukâtaanın, tek tek dellâllık görevi de malikâne üzere tevcih edilmiştir. Bunlardan biri, “Diyarbakir keten bezi dellâllığı” idi. Bu dellallığın, yüzyılın ikinci yarısında hisseli veya toplanacak vergi kârı ortaklığı şeklinde satıldığı tespit edilmiştir. Diyarbakir voyvodalığı gelirleri arasında ve virân olmuş beyaz iplik demek olan “virânlık-ı rişte-i beyaz mukâtaası”nın maktu’ usulü üzere gelir sağladığı görülmüştür. Bir nevi çağımızın geridönüşüm toplama hakkı olarak addedilebilecek bu mukâtaa da mâlikane üzere yıllık vergisi 25 kuruş ve hisseli olarak satıldığı tespiti yapılmıştır.

Diyarbakir voyvodalığı müfredâtına tabi malikâne üzere satılan mukâtaaların dışında, voyvodalığa bağlı olmayan ve pamuklu dokumacı esnâfının ana hammaddesi olan pamuğa ilişkin Diyarbakir pe(n)mbe mukâtaasının, 19. yüzyılın başında münferit olarak 25 Mart 1803’te bir sene müddetle emânet ile ihâle edildiği görülmüştür.

Eyâlette imal edilen dokuma mamüllerinin bir kısmının şehirden huruç ettirilerek başka başka şehir ve ülkelere gönderildiği kaynaklardan anlaşılmıştır. Bu işlev güneyden Musul ve Haleb, batıdan İzmir ve İstanbul, kuzeyden ise Samsun ve Sinop üzerinden üç ticaret güzergâhından sağlanmıştır. Güneye gönderilen mamüller ise kara yolunun yanısıra kelekçilik yöntemiyle irsâl edilmiştir.

Zaman zaman sefere çıkan ordunun çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ordunun yanında sefere katılan “orducu esnâfı” içerisinde Diyarbakir dokumacı esnâfının yer alıp almadığı tespit edilememiştir. Ancak Musul’da seferde bulunan orduda yer alan esnâfa verdiği emeğin karşılığı olarak eyâletteki diğer esnâfa verginin salık verildiği, salık verilen verginin taksiminde ise yine dokumacı ve ilişkili esnâfın mükellef kılınarak en yüksek vergiyi ödedikleri tespit edilmiştir.

Diyarbakir dokumacı esnâfının imalatta dokuma tezgâhı olarak daha çok peştamal türü tezgâhları kullandığı, bu türün bir alt çeşidi olan ve çukur tezgâh denen tezgâh yerlerinin, yine eyâlette ve bağlı sancaklarda dokumacılarca kullanıldığı kaynaklardan ve yerinde fotoğraflanarak belirlenmiştir.

Ticaretin birçok alanında bir yöntem olarak uygulanan mudârebe usulünün, dokumacılık zanâatında tezgâhların kâr ortaklığı ile kiraya verilmesi, dokuma mamüllerinin boyanmasında kullanılan boyanın başka bir ülkeden kâra dayalı ortaklıkla getirilmesi şeklinde uygulandığı arşiv vesikalarından ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca kadılıklara yansıyan şikayetlerden, mudârebe usulü üzere yapıldığı belirlenen

ticaretlerde anlaşmazlıkların yaşanmış olması bu usulün Diyarbekir ticaretinde uygulanan bir yöntem olduğunu ortaya koymuştur.

Dokumacılıkta daha çok belli şartlarda ve belirlenen miktarda dokuma emtiasının kölelerce dokunduktan sonra kölelerin hürriyetlerini kazanacağına dâir, kadı ve şahitler huzurunda köle sahibi ile kölenin bir nevi sözleşmesi, anlaşması olarak kabul edilen mukâtebenin, Diyarbekir Eyâleti dokumacılık zanâtında mevcudiyeti araştırılmıştır. Araştırmada Diyarbekir’de de köleliğin ve köle sahibi kişilerin varlığı tespit edilmiş olsa da bu tarz üzere bir sözleşmenin varlığına ulaşılammıştır. Diyarbekir’deki cariye ve köleler, dokumacılıkta kullanılmasından ziyâde, zenginliğin bir ifâdesi olarak evde yapılacak işlere yardımcı olan şahıslar olarak değerlendirilmiştir.

İngilizce’de putting-out, Türkçe’de ise eve iş verme olarak tanımlanan sistemin dokumacılık zanâtındaki varlığı araştırılan bir başka husus olmuştur. Bu sistemin de Diyarbekir’de daha çok “evde ip eğirme” şeklinde varlığını 19. yüzyılın ortalarına kadar dahi sürdürdüğü tespiti yapılmıştır.

18. yüzyılın ikinci yarısının hemen başında ve araştırma konumuzu oluşturan dönemde başta İngiltere’de ve özellikle de dokuma üretiminde teknolojik gelişmelerle birlikte çığır açan Sanayi Devrimi’nin, nevi şahsına münhasır sebeplerden İngiltere’de neşet ettiği bir vaka iken, Osmanlı Devleti’ne ve daha dar anlamda Diyarbekir’deki dokumacılık zanâtına bu gelişmelerin ne ölçüde yansıdığı araştırılmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısındaki teknolojik gelişmelerin, Osmanlı’ya ve dolayısıyla pamuklu dokumanın en önemli merkezlerinden olan Diyarbekir’e olumsuz yansımalarının bu dönemde görülmediği, yüzyılın sonlarında bile özellikle de Fransa’ya ihraç ettiği pamuklu dokuma mamülü parça adedinden anlaşılmıştır.

Dokumada makineleşme ile birlikte özellikle İngiltere, daha kısa sürede daha fazla üretim yapmaya başladığından ve dolayısıyla hammaddeye duyduğu ihtiyaç arttığından, bu ihtiyacını ciddi manada Osmanlı’nın kaliteli pamuk yetiştiricisi olan İzmir ve Anadolu şehirlerinden karşılama yoluna gitmiştir. Bunun neticesi olarak İngiltere 1777’lerde ciddi miktarda mamül dokuma ürününü Osmanlı topraklarına sokmuştur. İngiltere’nin Hint bölgesinde düşük maliyetle imal ettirdiği mamüllerin de Osmanlı topraklarına girişi yerli sanayiye kısmen etkilemiş olsa da, yerli bez üretimi, yüzyılın sonlarına kadar yerli el dokumacılarının elinde kalmayı başarmıştır. Yüzyılın sonlarına doğru pamuklu dokuma ihracatında daralma başlamasına rağmen, Diyarbekir Eyaleti’ndeki pamuklu dokuma üretimi sekteye uğramamış, bilâkis özellikle iç pazarın ve pâ-y-ı tahtın ihtiyaçlarına yönelik devam etmiştir. Dokuma teknolojisi sahibi

Ülkelerin, teknoloji transferi ve ihracına tekel sağlamak amacıyla rekâbet içinde olduğu ülkelere geçişine kolayca müsâade etmeyeceği gerçekliği ve el dokuma üreticilerinin de yeni gelişmelere gösterebileceği tepkiler göz önünde tutulduğunda, el emeğine dayalı pamuklu dokuma üretiminin 19. yüzyılın ortalarına kadar sürmesinin sebepleri olarak gösterilebilir. Bu bağlamda ilk iplik fabrikasının ancak 1827’de Eyüp’te aılabilmiş olması da bu görüşü destekler nitelikte bulunmuştur.

Bu araştırma, 18. yüzyılın ikinci yarısına ilişkin Diyarbekir Eyâleti dokumacılığına dair mevcut verilerin büyük ölçüde derlenmesini sağlamış olmakla birlikte, tamamen subuta erdiği söylenemez. Gelecekte yapılacak çalışmalarda, özellikle yeni narh ve târife defterlerinin tespiti veya konu yüzyılda ticaretin gerçekleştirildiği dış ülkelerdeki arşiv kaynaklarından elde edilecek veriler aracılığıyla, Diyarbekir Eyâleti dokumacılığına ilişkin daha kapsamlı ve ayrıntılı sonuçlara ulaşılması mümkün olacaktır. Söz konusu ek verilerin sağlanması, araştırmanın hem tarihsel hem de ekonomik boyutlarını derinleştirerek alana önemli katkılar sunacaktır.

KAYNAKLAR

- Abdurrahman Vefik Sayın. *Tekâlif Kavâidi Ahmet Vefik Paşa (I-II, 1328, 1330)*. İstanbul: Matbaa-i Kader, 1912.
- Ade, Mafalda. “Diyarbakır İn The Late Ottoman Period From The Perspective Of Foreign Merchants İn Aleppo”. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*. ed. Bahaeddin Yediyıldız - Kerstin Tomenendal. 1/211-221. Ankara: Diyarbakır Valiliği Yay., 2008.
- Ağalday, Hüseyin. *Mağaralar Şehri Hasankeyf*. İstanbul: Dostlar Matbaası, 2005.
- Ağdemir, Zeynep. “XVI. Yüzyıl Fransa’sında Vergiler ve Vergi İsyanları”. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 10/2 (Nisan 2017), 141-157.
- Ak, Mehmet. “Batılı Gezginlerin Gözlem ve Değerlendirmelerinde Ankara Keçisi”. *Akademik Bakış* 14/28 (Yaz-2021), 267-302.
- Akbel, Mustafa. “Osmanlı Başkentinde Kölelerin Durumu ve Azatları: Galata Örneği (1718-1730)”. *Journal Of History and Future* 3/1 (Nisan 2017), 212-238.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimâi Tarihi 1*. İstanbul: Cem Yay., 1974.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisâdi ve İçtimâi Tarihi 2*. Ankara: Cem Yay., 1974.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tâhlilleri 3*. İstanbul: Fey Vakfı Yay., 1990.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri 5*. İstanbul: Fey Vakfı Yay., 1992.
- Akgündüz, Ahmet. “Gedik”. *DİA*. 13/541-543. İstanbul: TDV Yay., 1996.
- Akoğlu, Funda. *Cumhuriyet Döneminde Denizli’de Dokumacılığın Gelişimi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Akşin, Sina. *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2021.
- Aktan, Coşkun Can vd., “Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları-1”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 7/2 (2002), 1-20.
- Alanoğlu, Murat. “Yeni Bulunan Avârız Defterlerine Göre 17.Yüzyılın İlk Yarısında Amid (Diyarbakır). *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)* 12/3 (2020), 708-742.
- Alptekin, Coşkun. “Artuklular”. *DİA*. 3/418-419. İstanbul: TDV Yay., 1991.

- Altan, Bilal. “Osmanlı Devleti’nde Kelek Taşımacılığından Kesitler ve Kelek Taşımacılığında Karşılaşılan Tehditler”. *Hazine-i Evrak ve Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2020), 59-80.
- Altıntaş, Abdulmennan M. “The World Of Ottoman Guilds: The Issue Of Monopoly-Osmanlı Loncalarının Dünyası: Tekel Meselesi”. *History Studies* 2/3-1 (2010), 11-23.
- Anhegger Robert - İnalçık, Halil. *Kanunnâme-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani*. İstanbul: TTK Yay., 2000.
- Apalı, Ali. “Osmanlı Devleti’nde Mevacib Defterleri ve Bazı Doğu Kalelerindeki Cebeciyanların Mevâcib Muhasebe Kayıtları”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/2 (Haziran 2017), 587-599.
- Araç, Bahadır. *Diyarbakır İli Keçiçilik İşletmelerinin Yapısal Özellikleri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Aras, Ozan. *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İpekçilik: İmalat, Ticaret ve Vergilendirme*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021.
- Arlı, Mustafa - Kayabaşı, Nuran. “Türkiye’de ve Dünya’da Yapılan Bitkisel Boyacılığın Tarihsel Gelişimi ve Etkileşimi”. *6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 21-26 Kasım 2005*. 3/1099-1111. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2009.
- Arpacı, Fatma. *Türkiye’de Mensucat Sanayiinin 10 Yıllık Faaliyeti: Pamuklu, Yünlü, İpekli Araştırma Raporu*. Ankara: Sektör Raporu, 1951.
- Arseven, Celal Esad. *Sanat Ansiklopedisi III*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yay., 1966.
- Aslanoğlu, Osman. *Kendi Kendine Kolay Farsça*. İstanbul: Kent Işıkları Yay., 2009.
- Atar, Fahrettin. “Köle”. *DİA*. 31/530-532. Ankara: TDV Yay., 2020.
- Atasoy, Nurhan. *Otağ-ı Hümayun, Osmanlı Çadırları*. İstanbul: Koç Kültür Sanat Yay., 2002.
- Atmaca, Salime. *Sivas’ta Dokumacılık*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Aydiner, Mesut. “Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv Belgeleri Işığında XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır ve Çevresinde Meydana Gelen Büyük Kıtık ve Alınan Tedbirler”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 19/19 (Şubat 2006), 123-138.
- Aytaç, Ahmet. “Ahilikte Geçen Dokumacılıkla Alakalı Mesleklere Dair”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 46 (Ağustos 2019), 317-328.

- Aytaç, Ahmet - İlbak, S. Merve. *Türk El Dokumalarına Dâir Önemli Kayıtlar*. İstanbul: İBB Kültür ve Sosyal Dâire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yay., 2014.
- Baer, Gabriel. "The Administrative, Economic and Social Functions Of Turkish Guilds". *International Journal of Middle East Studies* 1/1 (1970), 28-50.
- Bakır, Abdulhalık. "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi". *Belleten* 64/241 (2000), 749-826.
- Barkan, Ömer Lütfi. *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I Kanunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1943.
- Barkan, Ömer Lütfi. *(M.1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği*. İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası XV, 1953.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Avârız". *İA*. 2/13-19. İstanbul: MEB Yay., 1979.
- Başarır, Özlem. *18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakır Voyvodalığı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih-Yeniçağ Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009.
- Başarır, Özlem. "Diyarbakır Voyvodalığı Aklâm-ı Malikânecileri Örneğinde XVIII. Yüzyılda Yatırımcıların Kimlikleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (Güz-2011), 39-61.
- Başarır, Özlem. "Diyarbakır Eyâleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukâataalar Özelinde Üretim ve Ticaret". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29-1 (2014), 127-166.
- Baykara, Tuncer. *Kökboya, Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dâir Araştırmalar*. İzmir: Akademi Kitabevi Yay., 1992.
- Bayram, Selahattin. "Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilâtı ve Esnâf Loncaları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2012), 81-114.
- Bayrakçı, Hicran. "Narh Sistemi ve Ankara'da Bir Narh Kaydı Örneği". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/11 (Ocak 2024), 161-174.
- Beysanoğlu, Şevket. *Kültürümüzde Diyarbakır*. Ankara: San Matbaası Yay., 1992.
- Beysanoğlu, Şevket. *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi I*. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yay., 1998.
- Beysanoğlu, Şevket vd. *Diyarbakır: Müze Şehir*. İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1999.
- Bizbirlik, Alpay. "Osmanlı Devleti'nde Ticaret ve Üretime Dair Değerlendirilebilir Bir Kaynak: 'Tereke Defterleri' ve Edirne Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme". *Türkler Ansiklopedisi* 10/1357-1363. Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002.
- Bozkurt, Nebi. "Halı". *DİA*. 15/251-262. İstanbul: TDV Yay., 1997.

- Bozkurt, Nebi. “Pamuk”. *DİA*. 34/154-156. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Bozkurt, Nebi. “İpek”. *DİA*. 22/361-362. İstanbul: TDV Yay., 2020.
- Bozkurt, Nebi. “Kavuk”. *DİA*. 25/71-72. Ankara: TDV Yay., 2022.
- Brunessen, Martin Van - Boheschoten, Hendrik. *Evliya Çelebi Diyarbakir’de*. çev.Tansel Güney. İstanbul: İletişim Yay., 2009.
- Bulduk, Abdulgani. *El-Cezire’nin Muhtasar Tarihi*. haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik. Elazığ: Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., 2004.
- Burke, Brendan. *From Minos To Midas Ancient Cloth Production In The Aegean And In Anatolia*. Oxford: Oxbow Books, 2010.
- Canatar, Mehmet. “Osmanlılar’da Bitkisel Boya Sanayii ve Boyahaneler Üzerine”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 18 (1998), 89-104.
- Cevger, Gürkan. *XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Kazâsı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016.
- Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimât’a Mâlî Tarih)*. İstanbul: Alan Yay., 1986.
- Cohen, Amnon. *Osmanlı Kudüs’ünde Loncalar*. çev.Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., 2001.
- Çadircı, Musa. *Tanzimât’a Girerken Türkiye’de Şehir İdâresi*. Ankara: AÜDTCF, Yayınlanmış Doktora Tezi, 1972.
- Çalışkan, Adem - Ahmet Eyicil. “XVIII ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/9 (Güz 2019), 1289-1319.
- Çelik, İmran. “Meşru Bir Yatırım Aracı Olarak Mudârebe ve Günümüzde Kullanımı”. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/3 (2017), 381-395.
- Çelik, Kürşat. “1722-1723 (H. 1135) Tarihli Harput Menzil Defteri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2017), 1-20.
- Çelik, Şenol. “Orducı”. *DİA*. 33/370-373. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Çiftçi, Cafer. “Müşteri Memnuniyeti, Kalite ve Osmanlı Esnâfı”. *Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/7 (2004), 17-34.
- Çürük, Cenap. “Çadır Mehterleri”. *DİA*. 8/165-166. İstanbul: TDV Yay., 1993.
- Dalsar, Fahri. *Türk Sanayi ve Ticaret Hayatında Bursa’da İpekçilik*. İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Yay., 1960.

- Dane, Kutlu. “Klasik Dönemde Devlet-i Aliyye Maliyesinin Gelirleri”. *Journal of Life Economics* 10/2 (2023), 75-99.
- Darling, Linda T. *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*. İstanbul: Alfa Yay., 2019.
- Demirci, Mustafa. “İslam’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”. *İstem Dergisi* 2 (2003), 129-146.
- Deniz, Bekir. “Osmanlı Dönemi Halıları”, *Osmanlı*. 11/383-385. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Deniz, Bekir. “Anadolu Selçuklu Dönemi Halı ve Düz Dokuma Yaygıları”. *Türkler*. 7/923-932. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Deniz Bekir. “Osmanlı Dönemi Halı ve Düz Dokuma Yaygıları”. *Türkler*. 12/385-403. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Deveci, Sefure. “Ahilik Teşkilâtı ve Esnâf Zümreleri”. *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Özel Sayı* (Aralık 2021), 54-87.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât*. Ankara: Aydın Kitabevi Yay., 2010.
- Dinç, Fasih. “Osmanlı Diyarbakır’ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları”. *Belleten* 85/302 (2021), 95-131.
- Dingeç, Emine. “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları”. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/1 (2011), 1-20.
- Doğan, Alper - Coşkun, Muhammet Emin. “Vergilendirmenin Tarihsel Gelişim Sürecinde Öne Çıkan Vergi İsyanları”. *Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/1 (2022), 28-41.
- Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Bahar Yay., 1996.
- Dölen, Emre. *Tekstil Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yay., 1992.
- Durak, İbrahim - Yücel, Atilla. “Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Etkileri ve Günümüze Yansımaları”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve idari Bilimler Fakültesi Dergisi* 15/2 (2010), 151-168.
- Dursun, Fatih. *Şer’iyye Sicillerine Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda Diyarbakır’da Tekstil*. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Elibol, Numan. “16-17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Tedâvül Eden Avrupa Sikkeleri Hakkında”. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal Of Ottoman* 63 (2024), 115-193.
- Emecen, Feridun. *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*. Ankara: TTK Yay., 1989.

- Emecen, Feridun. “Cullâh”. *DİA*. 8/83-84. İstanbul: TDV Yay., 1993.
- Emecen, Feridun. *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları 1*. İstanbul: İsam Yay., 2011.
- Enez, Nevin. *Doğal Boyamacılık, Anadolu’da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yay., 1987.
- Ercan, Ali Rıza – Kaderli, Adem. “Türk El Halılarının Tasarım, Üretim, Kalite ve Pazarlama Organizasyonu”, *Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1998), 121.
- Ergenç, Özer. “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”. *Belleten* 52 (1988), 501-534.
- Ergenç, Özer. *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2013.
- Erkal, Mehmet. “Arşın”. *DİA*. 3/411-413. İstanbul: TDV Yay., 1991.
- Eyüpoğlu, Üner vd. *Doğal Boyalarla Yün Boyama (Uygulamalı ve Geleneksel Yöntemler)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay., 1983.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*. çev.Neyyir Kalaycıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Zanâatkârları*. İstanbul: Alfa Yay., 2017.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*. İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2021.
- Fidan, Süleyman. “Gaziantep’te Zanâatler: Semercilik, Çulculuk ve Palancılık”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/2 (2017), 580-593.
- Fukasawa, Katsumi. *Toilerie Et Commerce Du Levant: d’Alep A Marseilla*. Paris: Marsilya CNRS Araştırmaları, 1987.
- Galanti, Avram. *Ankara Tarihi*. İstanbul: Tan Matbaası Yay., 1950.
- Gazioğlu, Ahmet C. *Kıbrıs’ta Türkler (1570-1878)*. Lefkoşe: Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi Yay., 1994.
- Gedikli, Fethi. *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*. İstanbul: İz Yay., 1998.
- Genç, Mehmet. “17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*. 145-169. Ankara: Gelişim Matbaası Yay., 1987.
- Genç, Mehmet. “İltizam”. *DİA*. 22/154-158. İstanbul: TDV Yay., 2000.

- Genç, Mustafa. “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kök Boya ve Cehri ile İlgili Bazı Kayıtlar”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi Art-e Mayıs-Haziran* 13 (2014), 174-212.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi-I*. İstanbul: Ötüken Yay., 2021.
- Göğebakan, Gökür. “Malatya”. *DİA*. 27/468-473. Ankara: TDV Yay., 2003.
- Göyünç, Nejat. “Diyarbakır Beylerbeyliği’nin İlk İdari Taksimâtı”. *İÜ Tarih Dergisi* 23 (1969), 26-34.
- Göyünç, Nejat. “Diyarbakır”. *DİA*. 9/464-470. İstanbul: TDV Yay., 1999.
- Gül, Muammer. “İlhanlılar Döneminde Diyarbakır”. *Uluslararası Oğuzlar’dan Osmanlı’ya Diyarbakır Sempozyumu*. 1/193-207. İzmir: Diyarbakır Valiliği Yay., 2004.
- Güldoğan, Vedat. *Diyarbakır Tarihi*. Ankara: Kripto Yay., 2011.
- Gülenç, Ahmet. *Tanzimât’tan Meşrutiyet’e Diyarbakır 1839-1876 İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.
- Güler, İbrahim. “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnâf ve Zanâatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler”. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (Haziran 2000), 121-158.
- Güler, Ümit. “Osmanlı Diyarbakır’inde Köle ve Cariyeler (18. ve 19. yy.)”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60 (Haziran 2021), 29-56.
- Günaydın, Davuthan – Vatansever, Çiğdem. “Türk Kırmızısı’nın İzinde Osmanlı Dokuma ve Boyahânelerinde Çalışma İlişkileri”. *Çalışma ve Toplum Dergisi* 3/82 (2024), 851-872.
- Gündüz, Ali Yılmaz vd. “Ahilik Teşkilâtında ve Günümüzde Tüketicilerin Korunmasına Yönelik Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi* 14/2 (2012), 37-54.
- Gündüz, Tufan. “Safeviler”. *DİA*. 35/451-455. İstanbul: TDV Yay., 2008.
- Güneş, Mehmet. “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Menzil Teşkilâtı ve Karahisar-I Sahib Menzilleri”. *Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/3 (2008), 35-64.
- Güney, Emrullah. “Diyarbakır’da Sanayileşme”. *Türk Coğrafya Dergisi* 32 (1997), 11-34.
- Gürarda, Ayça. “Konfeksiyon İşlemleri ile Kumaş Özellikleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”. *Tekstil ve Mühendis* 22/99 (2015), 41-50.
- Gürata, Mithat. *Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar*. Ankara: Tisa Matbaacılık Yay., 1975.

- Gürbüz, Adnan. “XV- XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehrinde İdari ve Ekonomik Yapı”. *Vakıflar Dergisi* 26 (1997), 87-96.
- Gürhan Veysel - Gürhan Nazife. *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf, Diyarbakırlı Zenginler (1750-1800)*. İstanbul: Phoenix Yay., 2018.
- Gürhan, Veysel. “XVII. Yüzyılın Sonunda Cizye Defterlerine Göre Diyarbakır (Amid) Şehrinde Gayrimüslimler”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi* 12-1/26 (Mart-2020), 159-193.
- Gürsu, Nevber. *Türk Dokumacılık Sanatı Çağlar Boyu Desenler*. İstanbul: Redhause Yay., 1988.
- Gürsu, Nevber. “Kumaş”. *DİA*. 26/367-370. Ankara: TDV Yay., 2002.
- Güvemli, Oktay. *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi-Osmanlı İmparatorluğu’na Kadar 1*. İstanbul: Avcıol Basım Yay., 1995.
- Güvemli, Oktay. *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi 2*. İstanbul: Avcıol Basım Yay., 1998.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Dellâl”. *DİA*. 9/145-146. İstanbul: TDV Yay., 1994.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılar’da Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1995.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Menzil”. *DİA*. 29/159-161. Ankara: TDV Yay., 2004.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Osmanlılar’da Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yay., 2014.
- Harmancıoğlu, Mustafa. *Türkiye’de Bulunan Önemli Bitki Boyalarından Elde Olunan Renklerin Çeşitli Müessirlere Karşı Yün Üzerinde Haslık Dereceleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi Yay., 1955.
- Harmancıoğlu, Mustafa. *Lif Teknolojisi (Yün ve Deri Ürünü Diğer Lifler)*. İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası Yay., 1974.
- Heyet, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2017.
- Heyd, Wilhelm. *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*. çev.Enver Ziya Karal. Ankara: TTK.Yay., 2000.
- Husain, Faisal H. *Sultan’ın Nehirleri, Osmanlı İmparatorluğu’nda Dicle ve Frat*. çev. Bestami S. Bilgiç. İstanbul: Timaş Yay., 2023.
- Işıktaş, Erkan. “5249 Numaralı Gümrük Tarife Defterine Göre Diyarbakır Gümrüğüne Getirilen Emtialar: Emtianın Cinsi, Vergisi ve Emtia-Fiyat İlişkisi”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 50 (2020), 109-140.
- İlgürel, Mücteba. “Celali İsyanları”. *DİA*. 12/252-257. İstanbul: TDV Yay., 1993.

- İlhan, Muhammed Mehdi. *Amid (Diyarbakır)*. Ankara: TTK Yay., 2000.
- İnalcık, Halil. *The Ottoman Economic Mind and Aspects Of The Ottoman Economy. Studies In The Economic History Of The Middle East*. ed. M. A. Cook. London: Routledge, 1970.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rölü”. *ODTÜ Geliştirme Dergisi* 1979-80 Özel Sayısı (1979), 1-65.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1. 1300-1600*. İstanbul: Eren Yay., 2000.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2003.
- İnalcık, Halil. *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2008.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2009.
- İnalcık, Halil. “İpek”. *DİA*. 22/362-365. Ankara: TDV Yay., 2020.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi 1*. İstanbul: Kronik Yay., 2021
- İnalcık, Halil - Arı, Bülent. “Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık'ın Çalışmaları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (2005), 27-56.
- İşbilir, Ömer. “Nüzûl”. *DİA*. 33/311-312. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- İzgöer, Ahmet Zeki (ed.). *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri Amid Mahkemesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yay., Yayın No: 24, 2013.
- İzgöer, Ahmet Zeki (ed.). *Divan-ı Humâyûn Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yay., Yayın No: 37, 2016.
- Kafalı, Mustafa. “Timur”. *İA*. 12-1/326-346. İstanbul: MEB Basımevi Yay., 1979.
- Kahraman, Seyit Ali. *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. Ankara: TTK Yay., 2013.
- Kal'a, Ahmet. “Esnâf”. *DİA*. 11/ 423-430. İstanbul: TDV Yay., 1995.
- Kallek, Cengiz. “Batman”. *DİA*. 5/199-200. İstanbul: TDV Yay., 1992.
- Kallek, Cengiz. “Men”. *DİA*. 29/105-197. İstanbul: TDV Yay., 2004.
- Kallek, Cengiz. “Narh”. *DİA*. 32/387-389. İstanbul: TDV Yay., 2006.
- Kallek, Cengiz. “Hisbe”. *DİA*. 18/143. İstanbul:TDV Yay., 2018.

- Kallek, Cengiz. “Mudârebe”. *DİA*. 30/358-362. Ankara: TDV Yay., 2020.
- Kallek, Cengiz. “Kile”. *DİA*. 25/568-569. İstanbul: TDV Yay., 2022.
- Kankal, Ahmet. *Türkmenin Kaidesi Kastamonu. (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*. Ankara: Zafer Matbaası Yay., 2002.
- Karaboğa, Durmuş Volkan. *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaleti’nde İktisâdi Hayat (1518-1568)*. İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017.
- Karaca, Behset. “1518 (H. 924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı”. Prof. Dr. Bayram Kodaman’a Armağan. *19 Mayıs Üniversitesi Yay.*, 1/1 (1993), 137-169.
- Karaca, Behset - Karaboğa Durmuş Volkan. “XVI. Yüzyılda Diyarbakır Eyaleti’nde Sınâi Bitkileri Üretimi”. *Alnteri Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2017), 17-33.
- Karadağ, Recep. *Doğal Boyamacılık*. Ankara: T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yay., 2007.
- Karaman, Deniz. “Şer’iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Ankara Damga Mukataası”. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 32 (Kış 2005), 179-222.
- Kars, Rümeyza. *Şer’iyye Sicillerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Ticaret Ankara-Konya-Antep Örneği (1700-1750)*. Ankara: Gazi Yay., 2021.
- Kaya, Perihan Hazel. “Ankara’nın Sof Üretiminin Osmanlı Devleti ve Ticaretindeki Yeri ve Önemi”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 24/1 (Nisan 2021), 83-91.
- Kayabaşı, Nuran. *Cehri (Rhamnus Petiolaris)’den Elde Edilen Renkler ve Bunların Yün Halı İplikleri Üzerindeki Haslık Dereceleri Üzerinde Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1995.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlı’da Vergi Sistemi*. İstanbul: Kayıhan Yay., 2014.
- Kelebek, Mustafa. “İmam Serehsî’nin Azınlık Haklarına Bakışı”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (Güz 2019), 257-286.
- Keleş, Sema. *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Rize Ekonomisinde Dokumacılık*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Kılıç, Remzi. “Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu’nun Osmanlı Devleti’ne Katılması (1515-1517) ve Sonuçları”. *I. Uluslararası Oğuzlar’dan Osmanlı’ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*. ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal. 575-589. İzmir: Diyarbakır Valiliği Yay., 2004.
- Kılınç, Mustafa. “Türkiye’de Mesleki Teknik Eğitimi Şekillendiren Eğitim Kurumlarından Ahilik, Gedik, Lonca, Enderun Mektebinin Tarihi Gelişimleri”. *E-Journal Of New World Sciences Academy (Yeni Dünya Akademisi e-Dergisi)* 7/4 (2012), 63-73.

- Koca, Didem. “Sanayi Devrimlerinin Tarihsel Arka Planı ve İşgücü Becerileri Üzerindeki Yansımaları”. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 16/31 (Kasım 2020), 4531-4558.
- Kocaoğlu, Burak. “Osmanlı Kara Ordusunda Kirpas Kullanımına Genel Bir Bakış 1752-1836”. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED)* 8 (Nisan 2019), 33-44.
- Koç, Ümit. *XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Sanayi*. Ankara: Bizim Büro Yayınevi Yay., 2006.
- Kolçak, Özgür. *Osmanlılar’da Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Konyar, Basri. *Diyarbakır Tarihi 1*. Ankara: Ulus Basımevi Yay., 1936.
- Konyar, Basri. *Diyarbakır Tarihi 3*. Ankara: Ulus Basımevi Yay., 1936.
- Köprülü, Mehmet Fuat. “Artuk Oğulları”. *İA*. 1/617. İstanbul: MEB Basımevi Yay., İstanbul, 1978.
- Köse, Metin Ziya. “Galata’da Müslüman Osmanlı Tüccarı ve İç Ticaret”. *Journal of History School (JOHS)* 49 (Aralık 2020), 3871-3907.
- Kurt, Mustafa vd. “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 40 (Ocak 2016), 245-278.
- Kurt, Yılmaz. “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyâleti’nde Sanayi ve Ticaret”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 5 (1990), 191-200.
- Kurtaran, Uğur. “Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik”. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/4 (2012). 2269-2286.
- Kuru, Fatma. “İslam Hukukunda Kitâbet (Mukâtebe) Akdi ve Osmanlı Tatbikâtı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64/2 (2023), 407-440.
- Kuzucu, Yılmaz. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Tekstil Tarihinin Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009.
- Küçükkalay, Mesut. “Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2 (Güz 1997), 51-68.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı-İngiliz İktisâdi Münasebetleri 1*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1974.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Osmanlı İktisâdi Yapısı”. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Dergisi*. ed. Ekmeleddin İhsanoğlu 1 (1994), 513-650.

- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Maliyesi-Osmanlı Devleti Tarihi*. ed. Ekmelettin İhsanoğlu. İstanbul: Zaman Yay., 1999.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Narh”. *DİA*. 32/390-391. İstanbul: TDV Yay., 2006.
- Menekşe, İrem. *Değişim ve Dönüşüm Sürecinde İzmir’de Boyahâneler*. İzmir: İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Mergirkaon, Sabri. “Osmanlı’da Sosyal Devlet ve Kriz Yönetimi: 19. Yüzyıl Diyarbakır’da Kıtık”. *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2017), 139-155.
- Merçil, Erdoğan. “Büveyhiler”. *DİA*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yay., 1992.
- Mirmiroğlu, Vıladimir. *Fatih Sultan Mehmed II. Devrine Ait Tarihi Vesikalar*. İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi Yay., 1945.
- Moğol, Hasan. “XIX. YY’ın İl Yarisında Antalya’da İktisadi Hayat”. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 57 (1991), 49-53.
- Murphey, Rhoads. *Osmanlı’da Ordu ve Savaş 1500-1700*. çev. M.Tanju Akad. İstanbul: Homer Yay., 2007.
- Oğuzoğlu, Yusuf. “Hasankeyf”. *DİA*. 16/364-368. İstanbul: TDV Yay., 1997.
- Oktar, Tiğince - Özdeğer, Mehtap. “Osmanlı’da Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Müslüman Kadın Gedikleri”. *XVIII. Türk Tarih Kongresi*. ed. Semiha Nurdan, Muhammed Özler. 533-546. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2018.
- Okumuş, Ejder. “Evliya Çelebi’nin Seyahatnâmesi’nde Diyarbakır”. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır (Diyarbakır İn The Ottoman Era)*. ed. Bahaeddin Yediyıldız, ve Kerstin Tomenendal. Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü, 1/173-186. Ankara: Pozitif Matbaacılık Yay., 2008.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbent Teşkilâtı*. İstanbul: Eren Yay., 1990.
- Oyman Büken, N. Rengin. “El Dokumacılığının ve El Dokuma Tezgâhının Tarihçesi, El Dokuma Tezgâhı Çeşitleri”. *Sanat Dergisi* 8 (2010), 63-84.
- Öğüt, Tahir – Çadırcı, Çiğdem. “Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır’da iktisadi-Mali ve Sosyal Yapı”. *Akademik Bakış* 7/13 (Kış-2013), 141-170.
- Ökçün, A. Gündüz. *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1997.
- Ölçer, Nazan. *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi*. İstanbul: Eren Yay., 1988.
- Önder, Mehmet. *Şaheserler Konuştukça*. Ankara:Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1996.

- Önsoy, Rifat. *Tanzimât Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yay., 1988.
- Öz, Mehmet. “Tahrir”. *DİA*. 39/425-429. İstanbul: TDV Yay., 2010.
- Özbilgen, Erol. *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniyye*. İstanbul: İz Yay., 2007.
- Özdemir, Rifat. 1986 “Ankara Esnâf Teşkilâtı (1784-1840)”. *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1 (1986), 156-181.
- Özdemir, Rifat. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1986.
- Özel, Oktay. *Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avârız ve Cizye Defterleri, Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*. ed. Halil İnalcık-Şevket Pamuk. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., 2000.
- Özkaya, Yücel. *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu*. İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2010.
- Öztürk, İsmail. “İplikte Kullanılan Ham Madde, Boyarmadde ve Desendeki Değişimin Türk Halı ve Düz Dokumalarına Yansıması”. *IV. Uluslararası Türk El Dokumaları (tekstil) ve Gelenekli Sanatlar Kongresi-Bakü*. 149-155. Konya: Konya Selçuk Üniversitesi Türk El Sanatları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., 2012.
- Öztürk, Mustafa. “Türk-Fransız Ticaretinde 1816 Tarihli Gümrük Tarife Defteri”. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2014), 182-187.
- Öztürk, Yücel. *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yay., 2000.
- Özvar, Erol. “XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişme: Diyarbakır’da Hazine Defterdarlığından Voyvodalığa Geçiş”. *IX th International Congress of Economic and Social History of Turkey* (2001), 93-115.
- Özvar, Erol. “Voyvoda”. *DİA*. 43/129-130. İstanbul: TDV Yay., 2013.
- Özvar, Erol. *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*. İstanbul: Kitabevi Yay., 2018.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 2*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yay., 1993.
- Palalı, İlhan. “İlk Dönemlerden Osmanlı Devleti’nin Sonuna Kadar Diyarbakır’ın Nüfusu ve Etnik Yapısı”. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.*, 210 (Haziran 2014), 29-48.
- Pamuk, Şevket. “Osmanlı’da Loncalar”. *The Grand Bazaar Magazine (Kapalıçarşı)* 2 (2001), 94-96.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2017.

- Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1997.
- Pitcher, Donald Edgar. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*. çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2007.
- Plüss, Marco. *Hasankeyf*. İstanbul: Astra Zeneca ve Tarih Vakfı Yay., 2001.
- Purgstal, Joseph Von Hammer. *Osmanlı Tarihi 2*. İstanbul: Üçdal Neşriyat Yay., 1992.
- Quataert, Donald. *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. İstanbul: İletişim Yay., 1999.
- Sabri, Hasan. *Boyacılık Tarihinde Türkler, Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri No:56/1*. Ankara: TTK Yay., 1932.
- Sağlamtimur, Haluk. "Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı ve Hasankeyf". *Metro Gastro Dergisi* 77 (2015), 7-15.
- Sahillioğlu, Halil. "XV. Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler". *Atatürk Yıllık Konferansları-8*. 1975-1976'dan ayrı basım. 217-229. Ankara: TTK Yay., 1983.
- Sahillioğlu, Halil. *Yemen'in 1599-1600 yılı bütçesi*. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan, Ankara: TTK Yay., 1985.
- Sarc, Ömer Celal. *Tanzimât ve Sanayiimiz*. İstanbul: Maarif Matbaası Yay., 1940.
- Sevim, Ali. *Suriye Selçukluları I*. Ankara: AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., 1965.
- Sümer, Faruk. "Akkoyunlular". *DİA*. 2/270-274. İstanbul. TDV Yay., 1989.
- Şafak, Ali. "Ehl-i Vukuf". *DİA*. 10/531-533. İstanbul. TDV Yay., 1994.
- Şahin, Afşin - Cengiz, Sibel. "16. Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İran Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri". *Bursa Uludağ Üniversitesi İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2010), 69-82.
- Şahin, Arzu. "19. Yüzyılda Mardin ve Çevresinde Salgın Hastalıklar". *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 7 Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan (2022), 1921-1949.
- Şahin, Raşit. "Sanayi Devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nda Neden Başlamadı?". *Business Economic and Managament Research Journal* 2/1 (Eylül 2019), 1-16.
- Şanlı, Hürrem Sinem. "Halı ve Kilim İpliklerinin Boyanmasında Kullanılan Renkler ve Bu Renkleri Veren Bitkiler". *E-Journal Of New World Sciences Academy* 6/4 (2011), 464-470.
- Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yay., 5. Baskı, 1995.
- Şen, Murat. "Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenlik Âhi Birlikleri Loncalar ve Vakıflar". *Çimento İşveren* 16/6 (2002), 18-40.

- Tabakoğlu, Ahmet. *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Dergâh Yay., 1985.
- Tabakoğlu, Ahmet. “İmdâdiyye”, *DİA*. 22/221-222. İstanbul: TDV Yay., 2000.
- Taner, Ergin. *Osmanlı Esnâfi Ticari ve Sosyal Hayat (Belge ve Foğraflarla)*. Ankara: Halkbank Yay., 2009.
- Tansü, Yunus Emre (ed.). *Ticaretin Altın Çağı Taner Yıldırım*. Ankara: İksad Yay., 2022.
- Taş, Hülya. *XVII. Yüzyılda Ankara*. Ankara: TTK Yay., 2006.
- Taşkın, Ünal. *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Tartı ve Ölçü Birimleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Taştemir, Mehmet. “Mardin”. *DİA*. 28/48-51. Ankara: TDV Yay., 2003.
- Taştemir, Murat. “Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. Yüzyıl Sonu XVII. Yüzyıl İlk Yarısı)”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 8 (2003), 1-24.
- Tavernier, Jean Baptiste. *Tavernier Seyahatnâmesi*. çev. Teoman Tunçdoğan. ed. Stefanos Yerasimos. İstanbul: Kitap Yay., 2006.
- Tekin, Abdullah Sami. “Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi ve İçtimai Düzeninde Vergi Sistemi”. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Tarihi ATAD* 1/1 (2019), 52-71.
- Tez, Zeki. *Meslekler Tarihi*. İstanbul: İnkılap Yay., 2016.
- Tezcan, Hülya. “Osmanlı Dokumacılığı”. *Türkler* 12/404-409. Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002.
- Timur, Taner. *Osmanlı Toplum Düzeni*. Ankara: İmge Ktiabevi Yay., 2001.
- Tournefort de Joseph. *Tournefort Seyahatnâmesi*. ed. Stefanos Seraminos. çev. Ali Berktaş ve Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yay., 2013.
- Tuncel, Metin. “Diyarbakır” Bugünkü Diyarbakır. *DİA*. 9/470-472. İstanbul: TDV Yay., 1994.
- Turan, Ahmet Nezihi. *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*. Ankara: TTK Yay., 2012.
- Turan, Osman. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Turan Neşriyat ve Matbaacılık Yay., 1980
- Turan, Şerafettin. “Levant”. *DİA*. 27/145-147. Ankara: TDV Yay., 2003.
- Turna, Nalan. *Osmanlı Esnâfi ve İstanbul İpek Dokuma Endüstrisi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.

- Türkcan, Ergün. *Teknolojinin Ekonomi Politikası*. Ankara: AİTİA Yay., 1981.
- Türkhan, M. Sait. *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Haleb*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi 4/2*. Ankara: TTK Yay., 1983.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi 2*. Ankara: TTK Yay., 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi 3/2*. Ankara: TTK Yay., 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: TTK Yay., 2011.
- Ülker, İbrahim. “Osmanlı Yargılama Hukukunda Yazılı Delil Olarak Hüccet”. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 33/1 (2025), 817-847.
- Ülker, Necmi. “The Emergence Of İzmir As A Mediterranean Commercial Center Fort He French And English Interests 1698-1740”. *International Journal of Turkish Studies* 4/1 (1987), 1-37.
- Ünal, Mehmet Ali. *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*. Ankara: TTK Yay., 1989.
- Ünal, Mehmet Ali. *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*. Ankara: TTK Yay., 1999.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Devrinde Sinop*. İsparta: Fakülte Kitabevi Yay., 2008.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. Ankara: Paradigma Yay., 2011.
- Ünal, Sebahattin. “Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır”. *Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*. 1/169-185. İzmir: Diyarbakır Valiliği Yay., 2004
- Yağan, Şahan Yüksel. *Türk El Dokumacılığı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 1978.
- Yağcı Kılınç, Emek. *XVIII. Yüzyılda (1735-1800) Uşak’ta Dokumacılık*. Uşak: Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Yazıcı, Nesimi. “Lonca Sisteminin İşsizlik Sigortasıyla İlgisi Üzerine Bazı Düşünceler”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/1 (1996), 155-165.
- Yıldırım, Gülay Webb. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*. Ankara: TTK Yay., 2011.
- Yıldırım, Leyla. “Avrupa Tekstil Baskıcılığının Gelişiminde Türk Kırmızı’sının Rolü”. *Yedi: Tasarım, Sanat ve Bilim Dergisi* 12 (Yaz 2014), 11-22.
- Yıldız, Abdulvahap. *135-313 Nolu Şer’iye Siciline Göre (1135/1722-1213/1798) Yıllarında Amid (Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994.

- Yılmaz, Emrah. “Bir Zamanlar Anadolu’da Halı Dokumak: The Oriental Carpet Manufacturers Limited (Şark Halı Kumpanyası) ve Osmanlı Halıcılığındaki Önemi (1907 – 1914)”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/2 (Aralık 2020), 291-333.
- Yılmaz, Gülşah. *18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Yerel Tekstil Üretiminden Sanayileşmeye Geçiş*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Yılmaz, Serap. “XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları, Fransız Arşivlerinden I”. *Belleten* 56/217 (1992), 775-808.
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: TTK Yay., 1995.
- Yılmazçelik, İbrahim. “XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarsında Diyarbakır Eyâleti’nin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 18/29 (1996), 217-232.
- Yılmazçelik, İbrahim. *Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri Katalog ve Fihristleri*. Ankara: Neyir Matbaacılık Yay., 2001.
- Yılmazçelik, İbrahim. “Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Diyarbakır Esnâfı”. *Elazığ Üniversitesi Tarih ve Gelecek Dergisi* 7/1 (Mart-2021), 465-488.
- Yinanç, Mükrimin Halil. “Diyarbakır”. *İA*. 3/605-626. İstanbul: MEB Basımevi Yay., 1977.
- Yücekaya, Hüsnü. *Şer’iyye Sicillerine Göre: 19. Yüzyılda Amasya, Kayseri, Tokat ve Trabzon Şehirlerinde Dokumacılık*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011.
- Yücekaya, Hüsnü. “Şer’iye Sicillerine Göre Dokuma Ürünlerinde Fiyat Endeksi (1750-1800)”. *Turkish Studies-İnternational Periodical For The Languages. Literature And History Of Turkish Or Turkic* Volume 8/7 (Summer 2013), 797-806.
- Yücekaya, Hüsnü. “Amasya Şer’iyye Sicillerindeki Dokuma Ürünleri 1784-1880”. *History Studies İnternational Journal Of History* 10/10 (Kasım 2018), 291-306.
- Yücel, Yaşar. *1640 Tarihli Es’ar Defteri*. Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi Yay., 1982.
- Yücel, Yaşar - Sevim, Ali. *Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih, Yavuz, Kanuni*. Ankara: TTK Yay., 1991.
- Zümrüt, Mehmet Sami. “Diyarbakır’da Son Yüzyılda Yok Olan Mesleklerle Bir Bakış”. *Kesit Akademi Dergisi* 7/27 (2021), 453-472.

ARŞİV BELGELERİ

DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Ali Emirî Tasnifi (AE.)

AE.SMMD.IV. (Sultan Mehmed IV), 25-2829.

Cevdet Tasnifi

C.BLD. (Belediye Belgeleri) : 118-5889.

C.DH. (Dâhiliye Belgeleri) : 53-2645.

C.İKTS. (İktisat Belgeleri) : 4-199; 11-543; 34-1678.

C.ML. (Mâliye Belgeleri) : 155-6560; 229-9578; 300-12181; 311-12743.

Diyarbakir Ahkâm Deferleri (A.DVNS.AHK.DB.d.)

A.DVNS.AHK.DB.d., 1/7, 244.

A.DVNS.AHK.DB.d., 3/15.

Diyarbakir Şer'îyye Sicilleri (DŞS)

DŞS, 267, 299, 310, 313, 315, 316, 327, 347, 348, 349, 351, 352, 355, 356, 359, 360, 363, 364, 376, 576, 588, 590, 592, 599, 600, 601, 607, 626, 631.

İbnü'l Emîn Defteri (İE.)

İE.ML.(İbnü'l Emîn Mâliye) :11155/1.

Kâmil Kepeci Defterleri (KK.d.)

Baş Mukâtaa Kalemî : 5026/8.

Gümrük Târife Defteri: 5249/1-19.

Mâliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)

MAD.d., 2415, 153-154; 2436, 145-146; 2501, 128; 2797, 147-148; 2990, 147-148; 3029; 3036; 3158, 163-164; 3170, 147-148; 3639, 3640, 3817, 125-126; 3872, 143-144; 3875, 105-106; 3879, 3973, 165-166; 3968, 143-144; 3980, 163-164; 5921, 6426, 63-64; 7643, 54; 7836, 106; 9486, 181-183-194; 9518, 1-6-52-62-68-75; 9519, 2-81-95-99-101-102; 9909, 10012, 10179, 244; 11732, 114; 21150, 6.

Mevkûfât Kalemî Defterleri (D.MKF.d.)

D.MKF.d., 30039/3.

Mühimme Defterleri (MD.)

A.DVNS.MHM.d., 9/138-140.

Tapu Tahrîr Defterleri (TD.)

TT.d., 64/857-858.

TT.d., 998/75, 231, 237.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri (TK.GM.d.)

TK.GM. d., 155-56a, 297.

